

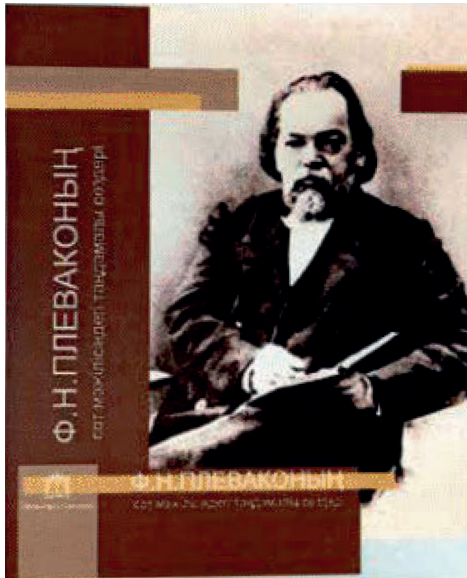
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

ДАУЛЕТ ТУРЛЫХАНОВ

Казакштанский борец греко-римского стиля,
Олимпийский чемпион, Заслуженный мастер спорта
СССР, Восьмикратный чемпион СССР,
Заслуженный тренер Республики Казакштан,
кавалер ордена «Парасат»

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

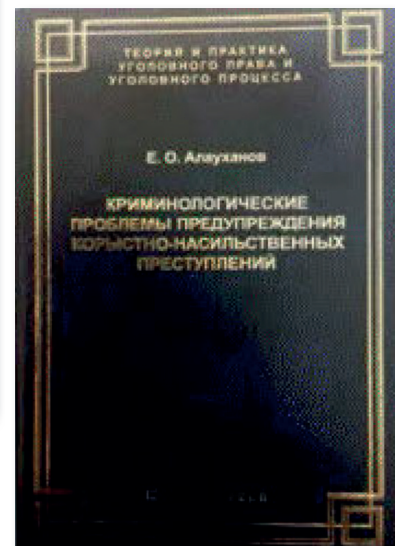
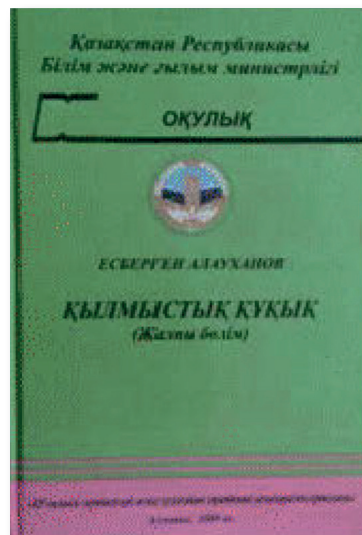
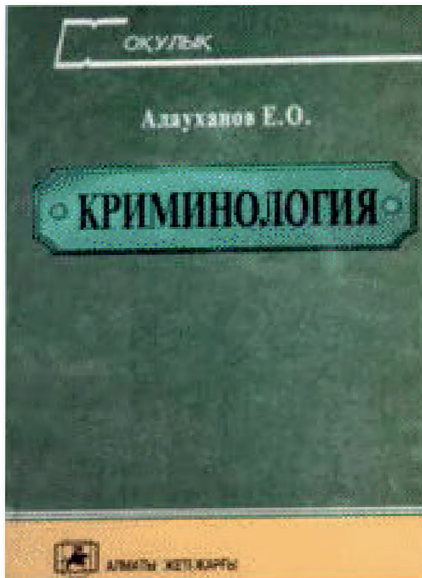
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабыл-

саят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№11 (143)
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
7. Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
9. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
10. Бабулин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
11. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
13. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
14. Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері
15. Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
16. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
17. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
18. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
19. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
20. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
22. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
24. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
25. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
26. Есім Ф., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
27. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
28. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
29. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
30. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
31. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
32. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
33. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
34. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
35. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
36. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
37. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
38. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
39. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
40. Мұтанов Ф.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
41. Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
44. Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
46. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
47. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
48. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
49. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті
50. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., з.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
8. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
9. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
10. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
11. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
13. Жанабилев Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
14. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
15. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
17. Ивона Масаки, профессор (Польша)
18. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
19. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
20. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
21. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
22. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
23. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
24. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
25. Мажейка Кипрас И., MEATP акад. (Мәскеу)
26. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
29. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
30. Мұхамедихұлы А., ф.ғ.д., профессор
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
33. Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист
34. Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
35. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
37. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
38. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
39. Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
41. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
42. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
43. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
44. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
45. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
49. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
50. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
51. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
52. Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
10. Бабурин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
13. Борибеков К.К., общественный деятель
14. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
15. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
16. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
17. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
18. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
19. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
20. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
22. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
24. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
25. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
26. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
27. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
28. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
29. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
30. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
31. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
32. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
33. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
34. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
35. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
36. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
37. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
38. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
39. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
40. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
41. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
42. Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор
43. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
44. Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н., профессор (Ташкент)
46. Оразалин Н.М., поэт-драматург
47. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
48. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
49. Турсьинов С.Т., д.э.н., профессор
50. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
8. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
9. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
10. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
11. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
13. Жанабилева Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
14. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
15. Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
17. Ивона Массакки, профессор (Польша)
18. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
19. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
20. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
21. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
22. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
23. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
24. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
25. Мажейка Кипрас И., академик MEATP (Москва)
26. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
29. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
30. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
33. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
34. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
35. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., общественный деятель РК
37. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
38. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
39. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
41. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
42. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
43. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
44. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
45. Турсьинов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
46. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
47. Усманов А., д.п.н., профессор
48. Усманов С.У., д.т.н., профессор
49. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
50. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
51. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
52. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта

бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

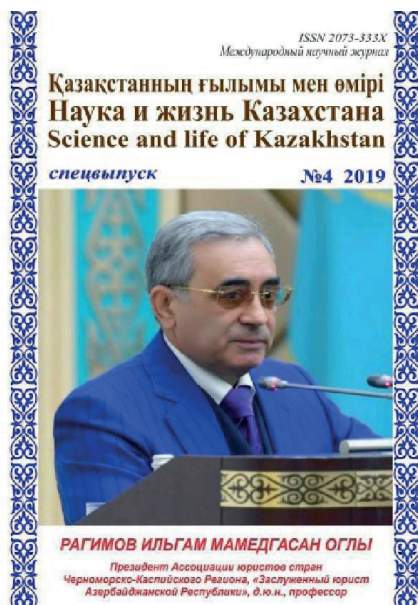
Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».

Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».

Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- ▶ Победители конкурса ▶ Имя в истории и науке
- ▶ Вопросы образования и науки ▶ Трибуна молодых ученых
- ▶ Юбилей ▶ Мероприятия
- ▶ Рецензии, новые книги ▶ Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК; пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

**МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!**

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

**«Всегда выбирайте самый трудный путь –
на нем вы не встретите конкурентов»**
Шарль де Голль

**«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к
возврату утроенного инвестированного капитала»**
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТУРЛЫХАНОВ ДАУЛЕТ БОЛАТОВИЧ19

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Бекежанов Д.Н., Сартова А.Е.
АНАЛИЗ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА КАК ИНСТИТУТА ТРУДОВОГО ПРАВА 21

Бекежанов Д.Н., Копбасарова Г.К.
МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚАЛДЫҚТАР АЙНАЛЫМДАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 26

Курманалиева Э.Б., Аралбаева А.А.
ӘЛЕУМЕТТІК КӘСІПКЕРЛІК 31

Қаржасова Г.Б., Феткулов А.Х.
АУЫРЛАТАТЫН ЖӘНЕ ЕРЕКШЕ АУЫРЛАТАТЫН БЕЛГІЛЕРІ БОЙЫНША ЕСІРТКІ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ,
ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАРДЫҢ, СОЛ ТЕКТЕСТЕРДІҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ
КӨЗДЕЙТІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ САРАЛАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ 34

Қуандықов Қ.Ж., Көпбаев Д.З.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН
СОТТА ҚОРҒАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 39

Мусаева А.Я., Куанышева И.К.
ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ НЕКЕ ШАРТЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІН ТАЛДАУ 45

Фадеев В.Н.
КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ И БУДУЩЕЕ – ЧЕРЕЗ ПРОЕКЦИЮ НАСТОЯЩЕГО..... 50

Шукюров Ш.Т.О.
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ БЕЗОПАСНОСТИ, ИНСТИТУТА
БЕЗОПАСНОСТИ И ЕГО СОСТАВНЫХ ЧАСТЕЙ..... 59

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Алимбаева С.К., Нурадин Г.Б.
ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ В
УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ..... 64

Аутаева А.Н., Булабаева С.Т.
ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ЖЕТІСТІКТЕРІН
БАҒАЛАУДЫҢ КЕШЕНДІЛІГІ..... 71

Adilbek A.A., Abramova G.I.
EFFECTIVENESS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE AT THE EARLY AGE OF CHILDREN 76

Bekkozhanova G., Pazilova B.
COMPETENCE-BASED APPROACH AS MEANS OF FORMATION OF STUDENTS'
COGNITIVE COMPETENCE..... 79

Бөлеев Қ., Кушерев Н.
ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ 85

Бибекөв Қ.Т., Жумыкбаева А.К.
БІЛІКТІЛІК АРТТЫРУ КУРСАРАЫ ШЕҢБЕРІНДЕ ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУДЫҢ МҰҒАЛІМНІҢ ЖОСПАРЛАУ
ТӘЖІРИБЕСІН ЖАҚСARTУҒА ӘСЕРІ..... 89

Мусабекова Г.Т., Жолдасбекова Б.А.
САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ИХ
САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ..... 96

Мусабекова Г.Т., Жолдасбекова Б.А.
О ФОРМИРОВАНИИ ГОТОВНОСТИ УЧАЩИХСЯ К САМООБРАЗОВАНИЮ 101

Сапарқызы Ж., Бекжанова Б.Ж. ОҚЫТУДЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚЫЛ-ОЙ ҚЫЗМЕТІНІҢ ДАМУЫ.....	106
Сахариева С.Г., Чжан Е.Е. ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ СТАРШИХ ШКОЛЬНИКОВ .	112
Садыкова Ж.М., Байжанова Ж.Б. ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ДИЗАЙНЕРЛЕРДІ ДАЙЫНДАУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	119
ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE	
Абильдаева К.М., Айсева Н.Н. ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ И СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОДЫ В АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА.....	124
Актанова А.С., Актанова Ш.С. ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ МЕН МҰХТАР ӘУЕЗОВ МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ЕЛ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	128
Бак Х. ЛИНГВОМЕНТАЛЬНЫЕ ПОЛЯ КОНЦЕПТА «РОДИНА» В РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ.....	132
Балтабаева Ж.Қ., Арын Е. ДАУЛАСУ АКТІСІНЕ ТӘН ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	135
Бүркітбаева Ш.Д. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АХЫСКА ТҮРІКТЕРІ АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА «ТАРИХИ ОТАН» ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ.....	140
Yermakhanbet N.R., Kuzembekova Zh.Zh. TYPES AND FUNCTIONS OF TESTS FOR CONTROL OF THE LEVEL OF PROFICIENCY OF A FOREIGN LANGUAGE.....	149
Ескеева М.Қ. КӨНЕ ТҮРКІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕСЕПТІК САН ЕСІМДЕР.....	155
Zhupar K., Bektemirova S.B. TEACHING ENGLISH BY USING THE DIALOGUE METHOD.....	161
Maukeyeva A.O., Kalieva A.Zh. URBAN PROSE AS A LITERARY PHENOMENON.....	165
Нұрадин Г.Б., Куандыкова Ж.Э. ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «ӘДИБТІК» ҚЫЗМЕТІ.....	170
Nyugmetova N.T., Sagatova G.K. GOALS AND OBJECTIVES OF PROFESSIONAL TEACHING OF THE KAZAKH LANGUAGE.....	174
Мустафа У., Кыдырбаева У.Т. ӘБІЛҚАЙЫРДЫҢ ХАТТАРЫНДАҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕР.....	177
Таусоғарова А.Қ., Абытова Қ.С. ҚАЗАҚТАРДЫҢ АҒЫЛШЫНША СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ГРАММАТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯНЫ ТАЛДАУ (ОСЫ ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫ МЫСАЛЫНДА).....	180
Тілеулесова Ж.Б., Диуанова Р.К. АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ТЫҢДАУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	188
Sabdenbekova B.M., Bektemirova S.B. DEVELOPMENT OF STUDENTS' MOTIVATION ACTIVITIES THROUGH SONGS AND POEMS.....	192
Шалқыбасов Д.И. ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТЕЛ ТІЛІ РЕТІНДЕ ДЕҢГЕЙЛІК ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙЫ.....	199
Эфендиева У.З., Мадиева Г.Б. ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРТАҚ СӨЗДЕРДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР (зерттеулерге шолу).....	203

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Рамазан А.Ә., Райбаева Р.С.
 ОҚУЛЫҚ ДИЗАЙНЫНДАҒЫ КӨРКЕМ БЕЙНЕ.....209

Тасболатұлы Ә., Карамолдаева Д.О.
 АКТЕРДІҢ МАМАН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ МУЗЫКАЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ОЙ-ӨРІСТІ
 ДАМУЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ212

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ – ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА – ECONOMIC SCIENCE

Bildebayeva A.
 INVESTMENT CLIMATE IS A KEY FACTOR OF INCREASE IN INVESTMENT216

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Tugelbaeva G.T., Akhmetzhanova M.T.
 ANALYSIS OF SOME FACTORS AFFECTING ATMOSPHERIC POLLUTION.....223

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ – ТЕХНИЧЕСКАЯ НАУКА – TECHNICAL SCIENCE

Исаев Ғ.И., Қосауова А.К.
 ЗЕРТХАНА ЖАҒДАЙЫНДА САПАЛЫ ЖҮЗІМ ОТЫРҒЫЗУ МАТЕРИАЛЫН ЖЕДЕЛДЕТІП
 ӨНДІРУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ОРНЫ229

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ –
 INFORMATION ABOUT AUTHORS235**

Наша редакция «Наука и жизнь Казахстана» посвящает ноябрьский номер легенде греко-римского спорта, выдающемуся мастеру спорта, многочисленному призеру и чемпиону Мира Даулету Болатовичу Турлыханову!

Даулет Болатович Турлыханов родился 18 ноября 1963 года в с. Георгиевка, Жарминский район, Семипалатинская область — советский и казахский борец греко-римского стиля, Заслуженный мастер спорта СССР (1989), Заслуженный тренер Республики Казахстан. Окончил Казахский институт физической культуры г.Алматы по специальности тренер-преподаватель физической культуры, Казахский государственный университет имени Аль-Фараби г. Алматы по специальности правоведение,

Кандидат педагогических наук, Почетный профессор Казахской Государственной Академии спорта и туризма, Доктор Сеульской Академии физической культуры и спорта. Обучался у таких тренеров, как Б.Турлыханов А.Г.Лебедев, Г.А. Сапунов. Чемпион и призер Чемпионатов мира, Чемпион Азии и Азиатских игр. Серебряная (1988) и бронзовая (1992) медали, плюс четвертое место (1996) Олимпийских игр.

Восьмикратный чемпион СССР, двукратный обладатель Кубка мира, победитель спартакиады народов СССР (1991), победитель XII Азиатских игр (1994). В 1984-1991 годах — инструктор физкультуры Госкомспорта Казахской ССР. С 1993 года — главный тренер национальной команды по греко-римской борьбе. В 1994-2000 годах — Депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан трех созывов. С 2000 по 2006 годы — председатель Агентства Республики Казахстан по туризму и спорту.

Общественная деятельность:

-Член Бюро Международной Федерации борьбы (FILA, ныне: UWW – Объединенный мир борьбы) с 2006 года по настоящее время.

– Почетный консул Республики Беларусь в Алматы с 2012 года по настоящее время

– Президент Азиатского совета Объединенного мира борьбы - "United World Wrestling – Asia" – с 2017 года по настоящее время

Награды:

- Медаль СССР «За трудовую доблесть» 1988г.
- Медаль «Ерен еңбегі үшін» (1995). - Звание «Почетный профессор» Казахского института физической культуры (1998). - Почетный профессор Министерства Здравоохранения, Образования и Спорта РК (1999). - Почетное звание «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» (2000). – Орден «Петра 1 Великого» за выдающиеся заслуги и большой личный вклад в укреплении дружбы и сотрудничества между Россией и РК (2004). - Олимпийский Орден за большой вклад в развитие - Олимпийского движения Кыргызстана. - Юбилейная медаль «Казакстан Республикасынын Парламентіне 10 жыл» - 2006г.
- Орден «Курмет», декабрь 2009 г.
- Орден «Парасат», декабрь 2016 г.
- Почётный гражданин Урджарского района Восточно-Казахстанской области
- Золотой Орден «Золотой Мангуст» - международная спортивная премия за заслуги и достижения в спорте и укрепление дружбы между странами, ноябрь 2018 года
- Государственная награда Республики Монголия «Орден Дружбы», март 2019 года

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ

ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА

LAW SCIENCE

УДК 349.222.2

БЕКЕЖАНОВ ДАУРЕН НУРЖАНОВИЧ

доктор философии (PhD)

Старший преподаватель кафедры гражданско-правовых дисциплин
Жетысуский университет имени И. Жансугурова

САРТОВА АИДА ЕЛУБАЕВНА

магистр юридических наук

Старший преподаватель гражданско-правовых дисциплин
Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева

АНАЛИЗ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА КАК ИНСТИТУТА ТРУДОВОГО ПРАВА

Түйін. Еңбек шарты еңбек құқығын іске асырудың ең оңтайлы құралы болып табылады. Мақалада еңбек шартын жасасу ерекшеліктерін нарықтық қатынастарды жүзеге асырудың негізгі нысаны ретінде, субъектілерінің еркін ерік білдіру нәтижесін қарастырылды. Сонымен қатар, еңбек шарты міндеттіне жан-жақты құқықтық зерттеулер жүргізілген.

Түйінді сөздер: еңбек шарты, еңбек қатынастары, еңбек жағдайлары, қызметкер, жұмыс беруші, жұмыс уақыты.

Резюме. Трудовой договор является наиболее оптимальным инструментом реализации труда. В статье рассматриваются особенности заключения трудового договора как основная форма рыночных отношений, результаты волеизъявления субъектов. Кроме того, проведены комплексные правовые исследования трудовых обязательств.

Ключевые слова: трудовой договор, трудовые отношения, условия труда, работник, работодатель, рабочее время.

Summary. An employment contract is the most optimal tool for implementing labor law. The article discusses the features of concluding an employment contract as the main form of market relations, the results of the will of the subjects. In addition, comprehensive legal studies of employment obligations have been conducted.

Keywords: labor contract, labor relations, working conditions, employee, employer, working hours.

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан каждый имеет право на свободу труда, свободный выбор рода деятельности и профессии. Принудительный труд допускается только по приговору суда либо в условиях чрезвычайного или военного положения [Конституция Республики Казахстан, 2017].

Таким образом, каждый гражданин и не гражданин Республики Казахстан имеет право на труд. Реализовать данное право можно посредством заключения трудового договора с работодателем.

Изменяющиеся общественные и экономические отношения в Казахстане, переход к обществу свободного предпринимательства, привели к существенным изменениям понятия трудового договора и его содержания.

В современных условиях данная тема имеет особую актуальность, что предопределяется следующими факторами: становлением и развитием рыночной экономики; процессом демократизации общественной жизни; процессом интеграции Республики Казахстан в международные отношения; постоянно изменяющимися

экономическими и социальными условиями; изменением трудового законодательства и другие.

Вопрос заключения трудового договора с каждым конкретным работником - очень серьезный, поскольку заключение договора ведет к началу трудовых отношений, трудовой деятельности, а соответственно, возможности получения заработной платы на данном конкретном поприще. Трудовая деятельность является важнейшим элементом жизни человека и гражданина, рабочее место является для большинства граждан средством обеспечения жизни, финансового благополучия, социализации, культурного развития и воспитания. Поэтому трудовые отношения регулируются нормами закона в целях защиты интересов и конституционных прав, как работника, так и работодателя. Занятость населения в свою очередь, напрямую отражается на благосостоянии и развитии всего государства.

Принимая во внимание, что изначально работник считается стороной слабой, зависимой от работодателя в вопросах обеспечения жизни своей и своей семьи, то нормы закона устанавливают совершенно определенный перечень прав и обязанностей, то есть требования к существенным условиям договора. Социальное значение трудового договора сложно переоценить. Договор, как индивидуальный, так и коллективный, является регулятором социально-трудовых, и даже бытовых отношений.

Трудовой договор закрепляет договорный характер установления трудовых правоотношений, свободу включения граждан в трудовой коллектив предприятия, учреждения, организации. Он регулирует трудовые отношения как отношения по найму, которые возникают между работодателями и наемными работниками [А.Пашерстник 2007, с. 25].

В условиях перехода к рыночным отношениям, когда появляется конкуренция и безработица, роль и значение трудового договора резко возросло, так как с его помощью осуществляется прием на работу, а работодатель стремится принимать на работу наиболее квалифицированных, опытных и производительных работников.

Рассматривая этот вопрос необходимо учитывать, что как работник, так и руководитель могут быть добросовестными и недобросовестными, и закон должен защищать интересы обеих сторон договора – работник может использовать лазейки в трудовом законе, дабы не выполнять в должном порядке и на должном уровне свои трудовые функции, и в то же время не быть уволенным, получать заработную плату.

Такие работники, естественно, не способствуют эффективной деятельности предприятия, занимают рабочие места. Работодатель же, используя зависимость работника, может требовать превышения работником прямых обязанностей, большей трудовой отдачи при несоот-

ветствующей заработной плате [Нурғалиева Е.Н., 2007, с. 17].

Поэтому должен соблюдаться баланс интересов обеих сторон - работник должен быть уверенным, что не будет эксплуатироваться незаконно, работодатель, принимая в штат человека, должен быть заинтересован, прежде всего в надлежащем исполнении возложенных на него обязанностей.

Исследовать тему представляется актуальным по нескольким причинам.

Во-первых, важно обратиться к основам трудового договора - то есть тем элементам, которые будут наличествовать в любом договоре об установлении трудовых отношений, с целью установления сути трудового договора как важнейшего института трудового права.

Во-вторых, при начале трудовой деятельности по договору каждая из сторон должна четко осознавать характер своих прав и обязанностей, чтобы исполнять трудовую функцию надлежаще, с уверенностью в завтрашнем дне. То есть актуальным является изучение правового статуса сторон договора.

В-третьих, традиционно небезынтересным для рассмотрения является анализ практической стороны заключения, изменения и прекращения трудового договора. Несмотря на то, что законодатель, казалось бы, предусмотрел все необходимые базисные условия для того, чтобы трудовые отношения по договору строились на легальных основаниях, на практике часты случаи, нарушения императивных требований закона. Учитывать сложившуюся судебную практику нужно не только самому законодателю в целях совершенствования трудового законодательства, но в первую очередь работнику, работодателю и специалистам юридического отдела на предприятии, которые составляют документы.

Основной формой реализации рыночных отношений является договор как результат свободного волеизъявления субъектов этих отношений. В сфере трудового права установление договорных форм взаимодействия собственника средств производства, т.е. работодателя, с работником, обуславливается отношениями, складывающимися на рынке труда, которые в новых условиях отходят от императивных правил поведения и приобретают характер социального сотрудничества в труде [Нурғалиева Е.Н., 2000, с. 31].

Договоры в сфере применения труда обладают общими чертами, присущими для договорных отношений. В связи с этим возникает необходимость рассмотреть понятие, правовую природу договорных соглашений и, соответственно, определить специфические характеристики, позволяющие выделить договоры о труде в отдельную классификационную группу.

Применение договоров на протяжении существования цивилизации можно объяснить

тем, что речь идет о такой правовой форме, в которую могут облекаться различные по характеру общественные отношения. Основное назначение договора сводится к регулированию в рамках закона поведения людей путем указания на пределы их возможного и должного поведения, а равно последствия нарушения соответствующих требований.

Договор действительно существовал и существует во всех социально-экономических формациях, начиная с рабовладельческого строя. К. Маркс и Ф. Энгельс отмечали: «Уже при неразвитой меновой торговле обменивающиеся лица молчаливо признают друг друга равными личностями и собственниками обмениваемых ими благ; они делают это уже тогда, когда предлагают друг другу свои блага и совершают друг с другом сделку. Это фактическое отношение, возникающее лишь благодаря самому обмену и в обмен, получает позднее правовую форму в виде договора».

Договор служит идеальной формой активности участников имущественного оборота. Важно подчеркнуть, что, несмотря на изменение его социально-экономического содержания, в ходе истории общества сама по себе конструкция договора как порождение юридической техники остается в своей основе весьма устойчивой.

Так еще Г. Ф. Шершеневич, анализируя правовые проблемы значимости договоров, отмечал, что «свобода труда, свобода избрания занятий, свобода передвижения, свобода промышленности, свобода рынка и конкуренции, вот те важные факторы, которые побуждают каждого к вступлению во всевозможные договорные отношения» [Шершеневич Г.Ф. 1997, с. 125].

Существовавший в римском праве взгляд на договоры (*contractus*) позволял рассматривать их с трех точек зрения: как основание возникновения правоотношения; как само правоотношение, возникшее из этого основания; и, наконец, как форму, которую соответствующее правоотношение принимает.

Необходимо отметить, что свойство договора одновременно выступать в разных качествах являлось предметом различных дискуссии в юридической литературе. Если некоторые авторы признают только одно качество договора, то другие нередко недооценивают, то или иное качество договора.

В советской и постсоветской юридической литературе приведенное много понятийное представление о договоре весьма последовательно развито в работах ряда авторов. Признавая договор соглашением двух или нескольких лиц о возникновении, изменении или прекращении гражданских правоотношений. Иногда под договором понимается самое обязательство, возникающее из такого соглашения, а в некоторых случаях этот термин обозначает документ,

фиксирующий акт возникновения обязательства по воле всех его участников.

Являясь основанием возникновения, изменения или прекращения правоотношений, договор определяет и содержание этих правоотношений. Здесь имеется виду содержание договора в качестве правоотношения, т.е. права и обязанности сторон. Договор продолжает существовать и регулирует в рамках, установленных нормами объективного права, поведение участников порожденного им правоотношения до тех пор, пока не будет результат, на достижение которого данный договор направлен. Во все время существования порожденного договором правоотношения именно договор является критерием правомерности поведения сторон в этом правоотношении, образцом, с которым должно совпадать поведение сторон. Договор отличается от других видов юридических фактов тем, что он не только дает основания для применения той или иной нормы права к данному конкретному случаю и для возникновения, изменения и прекращения конкретного правоотношения, но и непосредственно регулирует поведение сторон, непосредственно определяет права и обязанности участников порожденного им правоотношения. Это вытекает из сущности договора как соглашения сторон, как акта их воли. Своим соглашением, своим волеизъявлением стороны в соответствии с нормами объективного права принимают на себя субъективные права и обязанности.

В литературе по трудовому праву также отмечалось значение трудового договора, как юридического факта, порождающего трудовое правоотношение и как способа регулирования поведения сторон. Так, Е. А. Пашерстник, рассматривая формы осуществления права на труд и правовые методы привлечения к труду, указывал на огромное значение трудового договора. Это значение определяется тем, что заключение трудового договора представляет собой акт сознательного восприятия участниками трудового правоотношения своей воли. Благодаря заключению трудового договора, трудовым правам и обязанностям, вытекающим из закона, придается характер индивидуальных прав и обязанностей конкретных лиц.

Подводя итоги настоящей работы, хотелось бы остановиться на наиболее важных выводах и предложениях, сделанных в ней.

Отношения, связанные с заключением трудового договора регулируются Трудовым Кодексом Республики Казахстан от 23 ноября 2015г. Обязательными (существенными) условиями трудового договора являются условия о предмете договора; о трудовых функции работника; о сроках работы.

Отличительной чертой трудового договора является специфичность предмета. По трудо-

вому договору «работник обязуется выполнять работу по определенной специальности, квалификации или должности»

Заключение трудового договора должно соответствовать определенным требованиям, а именно: договор должен быть заключен строго в письменной форме, после заключения трудового договора издается приказ о приеме работника на работу.

Трудовой договор может быть прекращен и расторгнут только в случаях строго определенных законом. Трудовой договор может быть прекращен либо по истечении срока действия либо по обстоятельствам, не зависящим от воли сторон. Расторжение трудового договора также урегулировано законом и возможно только: по соглашению сторон, по инициативе работника или работодателя.

В связи с развитием рыночных отношений и уменьшением влияния государства на субъекты хозяйственной деятельности, возникает необходимость регулирования трудовых отношений между работодателем и наемным работником [Абузярова Н.А., 2015, с. 56].

Наиболее действенным методом, признанным во всем мире является договорной метод регулирования трудовых отношений.

В Казахстане это регулируется Трудовым Кодексом в котором регламентированы все вопросы трудового договора, исходя из новых реалий.

Следует особо отметить социальную направленность трудового права, введенного в Казахстане. Как видно из изложенного материала, работодатель не может уволить работника просто так, без веских оснований.

С другой стороны, согласно Трудового Кодекса, работник также должен ответственно относиться к работе - повышать свою квалификацию, строго придерживаться регламента работы, установленного работодателем.

Социальная направленность Трудового Кодекса также характеризуется теми разделами, которые защищают несовершеннолетних работников, женщин, инвалидов, работников работающих на тяжелых физических работах и работах с вредными условиями труда и др.

Вместе с тем, проблемы в Республике Казахстан в области трудового права, существуют и требуют своего решения. В частности далеко не на всех фирмах и компаниях заключаются трудовые договора (контракты), тем самым нарушаются права работников. В тех же компаниях, где трудовые договора все таки заключаются, то заключаются они, как правило, в интересах работодателя и многие моменты, интересующие работника не находят в них отражения.

Конечно, такое положение - это издержки времени, связанные с плохим состоянием экономики. Официальный уровень безработицы в Казахстане очень высок. Скрытая же безрабо-

тица, видимо, в несколько раз превышает официальную. В таких условиях работнику не до трудового договора – он рад тому, что его приняли на работу.

К сожалению, недобросовестные работодатели пользуются такой ситуацией. Нередки случаи невыплат заработной платы, либо ведение двойной бухгалтерии, когда работник получает зарплату по двум ведомостям – законной и теневой, а потому при обострении отношений с работодателем, не может что либо доказать в суде, увольнение работников без веских оснований, частые нарушения Трудового Кодекса и многое другое.

В целях совершенствования некоторых действующих законодательных актов по вопросам трудового договора на законодательном уровне обязать работодателей всех форм собственности заключать трудовой договор, увеличить штрафные санкции для работодателей, не заключающих трудовой договор при приеме на работу, устранить пробелы в законодательстве в части установления и нормирования окладов на предприятиях всех форм собственности с учетом экономического положения в стране, законодательно закрепить правовое положение молодого специалиста в части трудового договора.

Трудовой договор может быть прекращен и расторгнут только в случаях строго определенных законом. Трудовой договор может быть прекращен либо по истечении срока действия либо по обстоятельствам, не зависящим от воли сторон. Расторжение трудового договора также урегулировано законом и возможно только: по соглашению сторон, по инициативе работника или работодателя.

В этой связи необходимо активное вмешательство государства, которое с помощью прокуратуры, должно навести должный порядок в повсеместном исполнении трудового законодательства Республики Казахстан.

Трудовой договор является основной правовой формой реализации конституционного принципа свободы труда. Право на труд - одно из важнейших прав граждан. Именно возможность трудиться обеспечивает возможность граждан к материальному обеспечению и дальнейшему духовному развитию. Труд - это своеобразный двигатель прогресса.

Кроме того, трудовой договор является обязательным основанием возникновения трудового правоотношения и может быть как самостоятельным правообразующим фактом, так и элементом сложного юридического состава. В случае, когда правоотношение возникает на основании исключительно трудового договора, его значение как юридического факта становится стопроцентным. Когда правоотношение возникает из сложного юридического состава трудовой договор является важным, но одним из

его юридических фактов.

Таким образом, трудовой договор на современном этапе играет значительную роль в системе права не только как регулятор трудовых

отношений, но и как средство реализации права на труд, как юридический факт трудовых правоотношений, и как фактор, способствующий развитию демократической системы отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями от 7 октября 2017 г.). http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_

2 А. Пашерстник Понятие трудового договора. Учебник для вузов / отв. редактор Е. А. Пашерстник. - М.: Юристъ, 2007. - 480 с.

3 Нургалиева Е.Н., Бухарбаев С.А., Ермагамбетов. Трудовое право в новых условиях хозяйствования. - Алматы: Жеті жарғы, 2007. - 374 с.

4 Нургалиева Е.Н., Нурмагамбетов А.М. Комментарий к Трудовому Кодексу: учебник: - Алматы: Баспа, 2000. - 475 с.

5 Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – СПб. Изд. бр. Башмаковых, 1997. – 813 с.

6 Абузярова Н.А. Обеспечение законности в трудовых отношениях. - Алматы: Жеті жарғы, 2015. - 216 с.

БЕКЕЖАНОВ ДАУРЕН НУРЖАНОВИЧ

философия докторы (PhD)

Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті**КОПБАСАРОВА ГУЛЬНУР КЕНЖЕБАЕВНА**

заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.

Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті**МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚАЛДЫҚТАР АЙНАЛЫМДАРЫН
ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Түйін. Мақалада медициналық қалдықтар айналымын құқықтық реттеу мен қатар мынандай мәселелер қарастырылды. Қазақстандағы медициналық мекемелердің қызметіне, медициналық қалдықтарды жинауға, зарасыздандыруға, сақтауға, тасымалдауға және көмуге қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптарын бұзғандары үшін жауапкерліктеріне талдау жасай отырып медициналық қалдықтар мен күресуде нақты ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер. Медициналық қалдықтар, экологиялық қауіпсіздік, мемлекеттік реттеу, медициналық мекемелер, медициналық қалдықтар айналымы.

Резюме. В статье рассмотрены вопросы правового регулирования обращения медицинских отходов, а также следующие вопросы. Анализируя деятельность медицинских учреждений в Казахстане, за нарушение санитарно-эпидемиологических требований к сбору, обезвреживанию, хранению, транспортировке и захоронению медицинских отходов, даны конкретные рекомендации по борьбе с медицинскими отходами.

Ключевые слова: Медицинские отходы, экологическая безопасность, государственное регулирование, медицинские учреждения, обращение медицинских отходов.

Summary. The article deals with the legal regulation of medical waste management, as well as the following issues. Analyzing the activities of medical institutions in Kazakhstan, for violation of sanitary and epidemiological requirements for the collection, disposal, storage, transportation and disposal of medical waste, specific recommendations are given to combat medical waste

Keyword: Medical waste, environmental safety, state regulation, medical institutions, treatment of medical waste.

1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған ҚР Конституциясының 31-бабында адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғау мемлекеттің мақсаты болып табылатыны бекітілген¹. Осы мақсатқа қол жеткізу - елдің орнықты дамуының экологиялық негізі. Қазақстанда көрікті жер көп. Қазақстандағы көріктіжерлерді қазіргі таңда медициналық мекемелерден және өзге де медициналық орталықтардан шығатын медициналық қалдықтар еліміздің экологиясына, адамның өмір сүруі мен денсаулығына зияндар келтіруде. Медициналық қалдықтарды шығаратын мекемелердің қызметінде экологиялық реттеу мәселелеріне ерекше бақылау жасау керек деп ойлаймыз.

Елімізде 1054 аурухана және 3720 амбулаторлы-клиникалық медицина орталықтары қызмет атқарады. Жалпы отанымызда 59 мың дәрігер және 126 мың орта деңгейлік қызметкерден тұратын медициналық қызметкерлер құрамы қызмет көрсетеді. Жедел жәрдем көрсету орта-

лықтарының жалпы саны – 274, алғашқы медициналық-санитарлық көмек көрсету мекемелері – 3462[Денсаулық сақтау 2019].Қазақстан Республикасында медициналық мекемелер туралы статистикалық мәліметтерге сүйенсек. 2016-2018 жылдарда Қазақстанда жалпы 724. Осы статистикалық мәліметтерді облыстар бойынша диаграмма түрінде қарастыратын болсақ.

Аурухана қалдықтарын басқару мәселесінде ерекше гиги бар этникалық, эпидемиологиялық, экологиялық және әлеуметтік сипат олардың полиморфизміне, сондай-ақ осындай факторларға байланысты, бірақ инфекция, уыттылық және т. б. сияқты өте нақты қауіп радиоактивтілік. Сондықтан олармен жұмыс істеу жүйесін ұйымдастыру оның барлық кезеңдерінде, әсіресе тасымалдау және залалсыздандыру тек қана талаптарға сәйкес келмейді санитарлық, сонымен қатар экологиялық заңнама.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ), мейірімділіктің құжаттары аурухананың эпидемиологиясы мен гигиенасына елеулі көңіл

¹ҚР Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

Медициналық мекемелер саны (ауруханалар)

бөледі, әр клиника, көлеміне қарамастан,“ ауру адамды емдеуге арналған орын болу, Денсаулық сақтау жүйесінің негізгі мақсаты болып табылады [Rushbrook P., Chandra C., Gayton S. 2000,175 с].

Бұл миссия, бұдан әрі атап өтілгендей, егер емдеу мекемесінде гигиенаның жоғары деңгейі қамтамасыз етілмеген және осыған байланысты ауруханашілік инфекциялардың минималды қаупі медициналық қалдықтармен. Қазақстан Республикасында медициналық қалдықтар қатынастар саласын мынандай нормативтік құқықтық актілер негізінде қарастырылды.

Атап айтар болсақ, 2019 жылы 4 сәуірде Медициналық қалдықтар жөніндегі ақпаратты беру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2019 жылғы 30 наурыздағы № ҚР ДСМ-15 бұйрығы, Медициналық қалдықтарды жинауға, зарасыздандыруға, сақтауға, тасымалдауға және көмуге қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптар” санитарлық-эпидемиологиялық ережесі мен нормаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің 2008 жылғы 23 маусымдағы N 362 Бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2004 жылғы 20 қаңтарда N 2674 тіркелген Медициналық ұйымдардың қалдықтарын жинауға, пайдалануға, зарасыздандыруға, тасымалдауға, сақтауға және көмуге қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптар санитарлық-эпидемиологиялық ережелері және нормаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрі м.а. 2004 жылғы 13 қаңтардағы N 19 бұйрығы,1989 жылғы 22 наурызда сәуірдегі Базель конвенциясы негізінде елдер арасында келісімге қол қойылды ТМД “қауіпті және басқа

да қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды бақылау туралы”. Көрсетілген актілермен қауіпті қалдықтарды қатысушы елдердің аумағы арқылы әкелу (әкету) және транзиттеу рәсімдері реттеледі. Елдерінде ТМД санитарлық туралы тиісті заңдар бар халықтың әл-ауқаты, қалдықтар туралы, сондай-ақ қабылданған медициналық қызметпен айналысу туралы Санитарлық ережелер қалдықтар, олардың негізгі бағыты ресейлік заңнамалық базаға ұқсас¹.

Аталған конвенцияның қабылдануына негіз болған құжаттар 1987 жылғы 17 маусымдағы 14/30 шешімінде Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған орта жөніндегі бағдарламалары (ЮНЕП), Біріккен Ұлттар Ұйымының қауіпті жүктерді тасымалдау жөніндегі сарапшылар комитетінің ұсынымдары (1957 жылы тұжырымдалған және әрбір екі жыл сайын жаңартылып отыратын), тиісті ұсынымдар, декларациялар, құжаттар мен қағидалар Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі бағдарламалары (ЮНЕП) Басқарушылар Кеңесі қабылдаған қауіпті қалдықтарды экологиялық жағынан ақтап пайдалануға қатысты Каир, Біріккен Ұлттар Ұйымы жүйесі шеңберінде қабылданған, сондай-ақ басқа да халықаралық және өңірлік ұйымдарда жүргізілетін жұмыстар мен зерттеулер, Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының (1982 жыл) отыз жетінші сессиясында адамды қоршаған ортаны қорғауға және табиғи ресурстарды сақтауға қатысты мінез-құлық қағидалары ретінде қабылданған Дүниежүзілік табиғат хартиясының рухын, қағидаларын, мақсаттары мен міндеттерін ескере отырып, мемлекеттер адам денсаулығын сақтауға және қоршаған ортаны қорғауға және сақтауға қатысты өздерінің халықаралық міндеттемелерінің орындалуына жауап беретінін және

¹ Базельская конвенция о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением (Базель, 22 марта 1989 г.)https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1011170

халықаралық құқыққа сәйкес жауапты болатынын растай отырып, осы Конвенцияның немесе кез келген Хаттаманың ережелері елеулі түрде бұзылған жағдайда оған шарттардың халықаралық құқығының тиісті ережелері қолданылатынын мойындай отырып, экологиялық негізделген аз қалдықты технологияларды, рециркуляция әдістерін, әкімшілік-шаруашылық қызметтің тиімді жүйелерін әзірлеу мен енгізуді және қауіпті және басқа да қалдықтар өндірісін барынша азайту мақсатында Қалдықтарды пайдалануды жалғастыру қажеттілігін ескере отырып.

Сондай-ақ қауіпті және басқа да қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауға бақылауды күшейту қажеттілігіне байланысты халықаралық қоғамдастықтың өсіп келе жатқан алаңдаушылығын, сондай-ақ осындай тасымалдауды мүмкіндігінше минимумға дейін қысқарту қажеттілігін ескере отырып, қауіпті және басқа да қалдықтардың заңсыз трансшекаралық айналымы проблемасына алаңдаушылық білдіргендер, дамушы елдердің қауіпті және басқа да қалдықтарды ұтымды пайдалану бойынша шектеулі мүмкіндіктерін назарға ала отырып, Каир басшылық ережелері және ЮНЕП Басқарушылар кеңесінің табиғатты қорғау технологияларын беруді кеңейту туралы 14/16 шешімі рухында елдер ішінде өндірілетін қауіпті және басқа да қалдықтарды негізді пайдалану мақсатында технологияларды, әсіресе дамушы елдерге беруді кеңейту қажеттілігін мойындай отырып, сондай-ақ қауіпті және басқа да қалдықтар тиісті халықаралық конвенциялар мен ұсыныстарға сәйкес тасымалдануы тиіс екенін мойындай отырып, сондай-ақ қауіпті және басқа да қалдықтарды трансшекаралық тасымалдау осындай қалдықтарды тасымалдау және түпкілікті жою экологиялық негізделген тәсілмен жүзеге асырылған кезде ғана шешілуге тиіс екендігіне көз жеткізе отырып, және адам денсаулығы мен қоршаған ортаны қауіпті және басқа да қалдықтарды өндіру мен пайдаланудан туындауы мүмкін зиянды әсерлерден қатаң бақылау арқылы қорғау¹.

Қазақстан Республикасы 2003 жылғы 10 ақпанда Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды және оларды аулаққа шығаруды бақылау туралы Базель конвенциясына Қазақстан Республикасының қосылуы туралы заңы қабылданды. Аталған заңда тасымалдау туралы құжатта талап етілген ақпарат тасымалдау ережелері бойынша талап етілетін ақпаратпен бірге мүмкіндігінше осы құжатқа жинақталуға тиіс. Егер мүмкін болмаған жағдайда, тасымалдау ережелері бойынша талап етілетін ақпаратты

қайталанғанша, бұл ақпаратты тездеп толықтыру қажет. Тасымалдау туралы құжатта ақпаратты кім бергені және кез келген формулярды кім толтырғаны жөнінде нұсқау болуға тиіс деп көрсетілген².

Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша медициналық қалдықтар қатынастар саласындағы құқық бұзушылықтар келтірілген зияндары бойынша жауапкершіліктер қарастырылған. Мысалы ретінде 2014 жылғы 5 шілдеде қабылданған Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 297,327 бабында жарылғыш материалдарды, пиротехникалық заттарды, радиоактивті, бактериологиялық, химиялық және өзге де экологиялық қауіпті заттар мен өнеркәсіп салаларындағы және қадағалау органдарының бақылауындағы объектілердегі қалдықтарды өндіру, сақтау, көму, жою, пайдалану, кәдеге жарату, тасымалдау немесе өзге де жұмыстар істеу кезінде қауіпсіздік талаптарын бұзу, егер осы әрекеттерде қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері болмаса – жеке тұлғаларға – он, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – отыз, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – елу, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. Ядролық материалдарды, радиоактивті заттарды, ядролық емес арнаулы материалдарды және ядролық қызметке қатысы бар қос мақсаттағы бұйымдарды өндірудің, сақтаудың, көмудің, пайдаланудың, кәдеге жаратудың, тасымалдаудың немесе өзге де жұмыс істеудің белгіленген қағидаларын бұзу – жеке тұлғаларға – жиырма, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – алпыс, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – бір жүз, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне екі жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады³. 327-бап. Ластаушы заттардың өндірістік нормативтен тыс тасталуы мен шығарылуы, қалдықтардың орналастырылуы туралы хабарламау. Қоршаған ортаны қорғауды және табиғат қорғау және санитариялық-эпидемиологиялық заңнаманың орындалуын мемлекеттік бақылауды және қадағалауды жүзеге асыратын органдарға ластаушы заттардың өндірістік нормативтен тыс тасталуы мен шығарылуы, қалдықтарды орналастыру және қоршаған ортаға басқа да зиянды авариялық әсер етулері туралы хабарламау немесе бұрмаланған ақпаратты хабарлау жиырма бес айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады⁴.

Егер келтірілген зияндар қауіпті болса, қалдықтар саласындағы жауаптылықтар қылмыстық

¹ Базельская конвенция о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением (Базель, 22 марта 1989 г.) https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1011170

² Қазақстан Республикасының қосылуы туралы. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 10 ақпандағы N 389-II заңы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000389/history>

³ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

⁴ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

құқық бұзушылықпен жазаланады. Атап айтар болсақ, Қылмыстық кодекстің 283, 284, 285, 286 баптары бойынша жауапкершіліктер қамтылған. ҚК-тің 283 бабына талдау жасайтын болсақ, Радиоактивті заттарды, радиоактивті қалдықтарды немесе ядролық материалдарды заңсыз иемдену, сақтау, тасымалдау, пайдалану, беру, қайта өңдеу, ыдырату, тозаңдату немесе көму – мүлкі тәркіленіп немесе онсыз, үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Радиоактивті заттарды, радиоактивті қалдықтарды немесе ядролық материалдарды заңсыз өткізу, сол сияқты радиоактивті заттарды, радиоактивті қалдықтарды немесе ядролық материалдарды өткізу мақсатында заңсыз иемдену, сақтау, тасымалдау – мүлкі тәркіленіп немесе онсыз, екі жылдан алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, қылмыстық топ жасаған не абайсызда адам өліміне немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соққан іс-әрекеттер – мүлкі тәркіленіп немесе онсыз, үш жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады¹.

Еліміздегі нормативтік құқықтық актілерде медициналық қалдықтар бойынша арнайы баптар немесе тараулар қарастырылмаған. Қауіптілік дәрежесіне қарай жауапкершіліктер қамтылған. Біздің ойымызша медициналық қалдықтар немесе басқада қалдықтардың түрлеріне қарай жауапкершілік қарастыру қажет деп ойлаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Медициналық қалдықтар айналымдарын құқықтық реттеуде мынандай ұсыныстарды ұсынамыз:

1. Медициналық қалдықтар туралы заң қабылдау. Медициналық қалдықтар туралы мына қатынастарды реттеу қажет. Оларға, медициналық ұйымдардың қалдықтарын жинауға, қалдықтарды тиімді пайдалану, зарарсыздандыру, тасымалдау, медициналық талаптарға сәйкес арнайы орындарда сақтау, санитарлық-эпидемиологиялық талаптар бойынша кәдеге жарату, өңдеу ұйымдарының жауапкершіліктерін күшейту.

2. Медициналық қалдықтар айналымы кезіндегі технологияларды жетілдіру. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы медициналық қалдықтарды жоюдың тиісті технологиясы туралы нұсқаулар шығарды. Бұл технологияны қажет болған жерге жеткізу, енгізуді қолдау, реттеуші органдардың әлеуетін арттыру және медициналық қалдықтармен жұмыс істедудің тұрақты жүйелерін және жеке сектор операторларын

қолдау болып табылады. Санитарияны басқару және қоздырғыштардың таралуын болдырмау COVID-19 және болашақ індеттерден қалпына келтіру үшін өте маңызды.

3. Қазіргі уақытта коммерциялық сегменттегі әртүрлі технологияларды медициналық қалдықтарды өңдеуге арналған қондырғыларды жаңарту немесе кеңейту үшін пайдалануға болады. Жабдықтар жоқ жерлерде жаңа технологияларды пилоттық сынақтан өткізуге болады. Бұл жерлерде жұмыстың үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін жақын жерде жұмыс істейтін объект болуы керек. Ойлаудың өзгеруімен біз қалдықтарды өңдеудің таратылған әлеуетін жасай аламыз және сол жерде қандай қалдықтарды жою керек екеніне икемді түрде қарай алуымыз керек.

4. Ауылдық жерлердегі шағын қалалар мен ауылдарда медициналық, қауіпті, қайта өңдеуге жатпайтын муниципалдық және ластанған ауыл шаруашылығы қалдықтарын жою қажеттілігі бар. Қалдықтарды орталықтандырылған жүйелерге жеткізу көбінесе мүмкін емес. Шағын арал және дамушы мемлекеттерінде жеткізу қымбат және Базель конвенциясын, қауіпті қалдықтардың дамыған елдерден аз дамыған елдерге берілуіне жол бермейтін трансұлттық қалдықтарды тасымалдау туралы халықаралық келісімді сақтауды талаптарын күшейту.

5. Медициналық қалдықтарды жағу процесінің қалдықтары қауіпті қалдықтар болып саналады. Ауаның ластануын бақылау жүйелері арқылы шығатын газдардан тазартылған ұсақ күл мұқият өңдеуді қажет етеді, өйткені оның құрамында улы материалдар болуы мүмкін. Қазір полигонда қауіпті қалдықтарды кәдеге жарату әдеттегі тәжірибе болып табылады. Бұл шешім ұзақ мерзімді перспективада мінсіз емес. Қымбат процесс күлді әйнек деп аталатын процесте керамика пішініне айналдырады. Материалдарды жылтыратуға арналған жабдық Жапония мен Франция сияқты бірнеше елдерде сатылады. Бұл қауіпті қалдықтарды жеткізу процесі күрделі және қымбат.

6. Плазмалық газдандыру Медициналық және қауіпті қалдықтарды жою үшін өте қолайлы. Оларға медициналық қалдықтарды жағуға арналған қолданыстағы қондырғылардың қалдықтары (инсинераторлар) жатады. Медициналық қалдықтардан күл мен ластаушы заттардың қалдықтарын жоғары калориялы отынмен араластыруға болады. Содан кейін плазмалық газдандыру бұл материалдарды инертті керамикалық қожға айналдырады. Энергия өндірілуі мүмкін, ауаның ластануы едәуір төмендейді және көлік қауіптері азаяды. Мүмкін, плазмалық газдандыруды санитарлық бақылау тізбегіндегі жетіспейтін элемент ретінде талап ететін кез келді.

¹ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
2. Денсаулық сақтау. Қосымша ақпарат алу үшін: https://kazakh-tv.kz/kz/category/kazakhstan_health
3. Rushbrook P, Chandra C., Gayton S. Starting health care waste management in medical institutions. A practical approach. WHO. Regional Office for Europe. Copenhagen, 2000. 175 p.
4. Базельская конвенция о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением (Базель, 22 марта 1989 г.)https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1011170
5. Қазақстан Республикасының қосылуы туралы. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 10 ақпандағы N 389-II заңы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000389_/history
6. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

КУРМАНАЛИЕВА ЭЛЬМИРА БАХЫТЖАНОВНА
заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы

АРАЛБАЕВА АЙГЕРИМ АДИЛОВНА
заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Тұран Университеті

ӘЛЕУМЕТТІК КӘСІПКЕРЛІК

Түйін. Мақалада әлеуметтік кәсіпкерліктің түсінігі мен мәні қарастырылады. Өзектілігі: заманауи зерттеулерде әлеуметтік кәсіпкерлік белсенді зерттелген бағыттардың бірі болып табылады. Мақалада әлеуметтік кәсіпкерлік қоғамның маңызды әлеуметтік, экологиялық, мәдени мәселелерін шешеді, сонымен қатар азаматтардың әлеуметтік осал санаттарына бейімделуге мүмкіндік береді деп тұжырымдайды. Осылайша, әлеуметтік кәсіпкерлер компаниядан пайда табуды көздемейді, бірақ қоғамдағы мәселелердің шешімін іздейді. Сондай-ақ әлеуметтік кәсіпкерліктің негізгі факторлары мен сипаттамалары көрсетілген.

Түйінді сөздер: әлеуметтік кәсіпкерлік, әлеуметтік кәсіпкерлік, бизнесті дамыту, жинақтауды жоспарлау, инновациялық әдістер, әлеуметтік мәселелер, әлеуметтік мәртебе.

Резюме. В данной статье исследуется понятие и сущность социального предпринимательства. Актуальность: В современных исследованиях социальное предпринимательство является одной из наиболее активно изучаемых областей. В статье указывается, что социальное предпринимательство, решает важные социальные, экологическое, культурные задачи общества, а также позволяет адаптироваться социально незащищенным категориям граждан. Таким образом социальные предприниматели не стремятся к извлечению прибыли от компании, а нацелены на решения проблем в обществе. Также выделены основные факторы и характеристики социального предпринимательства.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, социальный предприниматель, развития бизнеса, планирования сбережений, инновационные способы, социальные проблемы, социальное положение.

Summary. This article examines the concept and essence of social entrepreneurship. Relevance: in modern research, social entrepreneurship is one of the most actively studied areas. The article points out that social entrepreneurship solves important social, environmental, and cultural problems of society, and also allows socially unprotected categories of citizens to adapt. Thus, social entrepreneurs do not seek to extract profit from the company, but are aimed at solving problems in society. The main factors and characteristics of social entrepreneurship are also highlighted.

Keywords: social entrepreneurship, social entrepreneur, business development, savings planning, innovative methods, social problems, social situation.

Егер әлеуметтік кәсіпкерлік терминді қарастыратын болсақ, бұл салыстырмалы түрде жаңа термин, дегенмен, әлеуметтік кәсіпкерліктің анықтамасы мен терминінің өзі бірнеше жылдықтар бұрын, дәлірек айтқанда, 80-ші жылдары пайда болғанына қарамастан, әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдану мысалдары тарих бойынан табуға болады. Әр түрлі уақытта, әлеуметтік кәсіпкерліктің нақты түсінігі пайда болғанға дейін, кәсіпкерлер өздері білмей, әлеуметтік мәселелерді шешу және жүзеге асыру мақсатында қазір әлеуметтік деп аталатын кәсіпорындарды ашқаны анық.

XIX және XX ғасырларда кейбір табысты әлеуметтік реформаторлар инновациялардың таралуына ықпал етті, олардың әлеуметтік-мәдени, білім беру және денсаулық сақтау салаларындағы пайдалылығы соншалықты жоғары бағаланды, олар мемлекеттің немесе бизнестің қолдауымен ұлттық ауқымда енгізілді. Ресей империясында әлеуметтік кәсіпкерліктің ерте формалары XIX—XX ғасырдың басында пайда

болды. Мысал ретінде Джон Кронштадт негізін қалаған еңбекқорлық үйін атауға болады. Мұнда мұқтаждардың бәрі жұмыс тауып, баспана ала алады. Еңбекқорлық үйлерінің идеясы кейіннен бүкіл Ресейге таралды [Жохова В. В., 2015, с.47].

«Әлеуметтік кәсіпкерлік» және «әлеуметтік кәсіпкер» алғаш рет 1960-1970 жылдары әлеуметтік өзгерістер мәселелеріне арналған ағылшын тіліндегі әдебиеттерде кездесіп орын алған. Олар 1980 жылдары американдық Бизнес-Кеңесші және менеджер Билл Дрейтонның танымал болуының арқасында кеңінен қолданылды, оны көбінесе «әлеуметтік кәсіпкерліктің атасы» деп аталған [Билл Дрейтон, 2012, 1566.].

Әлеуметтік кәсіпкерліктің сәтті мысалы-профессор Мұхаммед Юнус бастаған Grameen тобының қызметімен көрінеді, себебі ол әлеуметтік Бизнестің бейнесін бүгінгі көзғараспен тұжырымдай алды. Мұхаммед Юнус 2006 жылы кәсіпорны үшін Нобель сыйлығымен марапатталды.

М. Юнус заманауи әлеуметтік кәсіпкер ата-нып, бизнесі үнемі кеңейіп, қоғамның үлкен

бөлігіне септігін тигізіп отыр. Оның жобасының мәні кедейлік проблемасымен күресудің тиімді құралы болып табылатын және халықтың мұқтаж топтарының экономикалық белсенділігін ынталандыратын микроқаржыландырудың жаңа институционалдық моделін құру және кейіннен көбейту болып табылады. Әлеуметтік өзгерістердің оң қатысушылары деп саналатын бірнеше басқа ұйымдар бар. Жекелеп тоқталсақ әлеуметтік кәсіпкерлердің мектебі, «Schwab» қоры, «The Skoll» қоры, «Омидяра» қоры, және «Ashoka» болып келеді. Қоғамдық инноваторлар яғни бұл ұйымдар әлеуметтік өзгерістер және қоғамдағы қалыптасқан жағдайларды үнемі жақсартып отырады [Д.Борнштейн, 2012, 336.]. Әлеуметтік кәсіпкерліктің анықтамасы мен критерийлеріне қатысты әлеуметтік кәсіпкерлік практикасына біраз уақыт болды, бірақ «әлеуметтік кәсіпкерлік» ұғымының өзі кейінірек пайда болғаны анық.

Нақтырық тоқталсақ, әлеуметтік кәсіпкерлік академиялық тұрғыдан да, заң жүйесінде де ресми танылған және ғылыми зерттеулерге жататын жаңа тұжырымдама болып табылады.

Бүгінгі таңда біздің елімізде әлеуметтік кәсіпкерлік дамуға енді қадам басып келеді. Бірақ қазірдің өзінде көптеген кедергілерге тап болуда: жеткілікті қаржыландыра әлеуметтік кәсіпкерлік бизнесті жобалау жұмысында ұйымдастырушылардың жүргізу біліктілігінің төмендегі негізі себеп болып отыр: алудағы қиындықтар, заңнаманың жетілдірілмеуі, қоғамның хабардар болу деңгейінің төмендігі, осындай жобалар ұйымдастырушыларында бизнесті жүргізу біліктілігінің төмендігі және т. б. [Притворова Т.П., Гелашвили Н.Н., Жуманова Б.К., 2019, 2326.].

Соңғы жылдары біз әлемдегі ең үлкен проблемаларды керемет инновациялық тәсілдермен шешетін ұйымдардың толқынын байқаймыз: дамушы елдерде жаңадан пайда болып жатқан кәсіпкерлерге несие беретін микроқаржы ұйымдары, әлеуметтік осал топтарға жұмыс орындарын ұсынатын компаниялар, инфрақұрылымды жақсартатын және экологиялық мәселелерді шешетін компаниялар. Кәсіпкерліктің бұл жаңа бағыты алдағы онжылдықта нарықтың даму факторларының бірі болады деп ойлаймыз.

Бұл механизмді іске қосу үшін заңнамаға тиісті өзгерістер енгізу, осы үшін қажетті инфрақұрылым құру және жас ұрпақтың әлеуметтік жауапкершілігін насихаттау қажет.

Әлеуметтік кәсіпкерлік мемлекет үшін пайдалы, ол бюджет шығындарын азайтуға, күрделі мәселелерді шешуге, халықтың жұмыспен қамтылу деңгейін арттыруға, экономикалық жағдайын көтеруге, мемлекет халықтың жұмыспен қамтылу деңгейін арттыруға және мемлекеттің экономикалық жағдайын күшейтуге септігін тигізеді.

Доскенов Талғат Қазкенұлы «Атамекен» ҚР ҰҚП Төралқасының адами капиталды дамыту

және бизнестің әлеуметтік саясаты комитетінің төрағасы, қазақстандық кәсіпкерлер қауымдастығының төрағасы Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту қажеттілігі бар екеніне сенімін білдіре отырып «Бұл бірқатар проблемаларды, мемлекеттің осы мәселерді шешуге және де экологиялық проблемаларды шешу жөніндегі мемлекеттің кейбір функцияларын шағын бизнес пен ғылыми-өндірістік бірлестіктертерге мүмкіндік беруге, мемлекеттік әлеуметтік саясатты іске асыруға, бюджетті үнемдеуге ықпал етуге болады. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, әлеуметтік кәсіпкерлер қоғамның өзекті мәселелерін шешуге бағытталған» деген екен [<https://atameken.kz/ru/news/21364-socialnoe-predprinimatel-stvo-vygodno-gosudarstvu>]. Осыған байланысты әлеуметтік кәсіпкер түпкілікті нәтижеге қолжетімді шешімді ең төменгі және қолайлы шығындармен қамтамасыз етуі керек. Бұл интерпретация жоғары бағалардың нәтижесі болып табылады және егер бұл интервенциялармен байланысты болса, «әлеуметтік осал топтарды кәсіпкерлікке көтеру» керек деген көзқарасқа негізделген. Баға неғұрлым жоғары болса, соғұрлым әлеуметтік топтың ахуалы төмендейді. Нарықта, бағаны төмендету және сұранысты арттыру арқылы табысты ұстап тұруға немесе көбейтуге төменгі деңгейдегі адамдардың көп бөлігі есебінен толықтай мүмкін болады.

Осы анықтамаларға сәйкес әлеуметтік кәсіпкерлік екі категорияға бөлінеді:

- 1) мемлекеттік қызметтерді жаңа және инновациялық тәсілдермен ұсыну;
- 2) нақты әлеуметтік мәселелерге жаңа көзқарастары бар стартап-ұйымдар.

Әлеуметтік кәсіпкерлердің жетістігі - бұл пайданы көбейту емес, әлеуметтік игілікті қайта құру, осыған байланысты халыққа септігін тигізу болып келеді. Басқаша айтқанда, олар әлеуметтік, экологиялық, мәдени мәселелерді шешетін кәсіпкерлер. Олар статус-квоға күмән келтіретін, жаңа мүмкіндіктерді пайдаланатын және әлемді жақсартатын шығармашылық адамдар. Яғни, әлеуметтік бизнестің негізгі сипаттамаларына негізгі стратегия мен инновациялық және тапқыр шешімдерді әзірлеу кезінде әлеуметтік немесе қоршаған ортаға әсер етуді, құру және қолдау бойынша нақты міндеттеме кіреді. Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерліктің негізгі нысаны коммерциялық емес ұйымдар болып келеді, оларды қаржыландыру, әдетте, мемлекет немесе шетелдік гранттар есебінен жүзеге асырылады.

Әлеуметтік кәсіпкерлік - бұл жаңа әдіс ұйымның әлеуметтік мақсаты кәсіпкерлікпен ұштасатын әлеуметтік-экономикалық қызмет жаңашылдығымен және тұрақты өзін-өзі өтеуіне қол жеткізуімен ерекшеленеді. Оның негізінде, әлеуметтік деп аталатындардың қызметі белсенді көрінуі тиіс. Кәсіпорындар-белгілі бір әлеуметтік проблеманы немесе қолданыстағы проблемаларды шешу мақсатында құрылған мекемелер.

Теориялық зерттеулер бойынша, әлеуметтік кәсіпкерлік тұжырымдамасында негізгі бағыттар анықталды: әлеуметтік құндылықтардың стратегиясың құру, жаңа мүмкіндіктер мен инновациялар ресурстарды шектеулі пайдалану, әлеуметтік стратегиялар-қайырымдылық қаражат түрін игеру, экологиялық мәселелерді шешу.

Әлеуметтік кәсіпкерлік жаңа кәсіпорындар құру үшін мүмкіндіктерді айқындайтын және

пайдаланатын қызмет пен процестерді қамтуға тиіс. Әлемдік тәжірибеде әлеуметтік қызметтің мәнін зерттеу, кәсіпкерлік жағдай жасауға мүмкіндік береді. Бұл жаңа идеялар мен технологиялардың ағыны отандық әлеуметтік салада әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудың, қызмет сапасына жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жохова В. В., канд. экон. наук, доцент кафедры менеджмента Школы экономики и менеджмента ДВФУ, г. Владивосток, Современная конкуренция / 2015. Том 9. №4(52)
2. Bill Drayton: Empathy-Based Ethics: A Strategic Essential. Forbes India 17 мая 2012, С.1140
3. Дэвид Борнштейн. Как изменить мир. Социальное предпринимательство и сила новых идей. М:Изд-во «Альпина Паблишер», Москва, 2012.- С.40
4. Притворова Т.П., Гелашвили Н.Н., Жуманова Б.К. Социальное предпринимательство в Республике Казахстан: проблемы и перспективы развития // Креативная экономика. – 2019. – Том 13. – № 2. – С. 231-238.
5. Социальное предпринимательство выгодно государству. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://atameken.kz/ru/news/21364-socialnoe-predprinimatel-stvo-vygodno-gosudarstvu> свободный. (Дата обращения 10 октября 2020).

ҚАРЖАСОВА ГҮЛДАНА БАТЫРБАЕВНА

PhD, доцент

Жалпықұқықтық және арнайы пәндер кафедрасы
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

ФЕТКУЛОВ АЛИКЖАН ХАЛЕЛОВИЧ

заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ ғылыми қызметкері
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

АУЫРЛАТАТЫН ЖӘНЕ ЕРЕКШЕ АУЫРЛАТАТЫН БЕЛГІЛЕРІ БОЙЫНША ЕСІРТКІ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ, ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАРДЫҢ, СОЛ ТЕКТЕСТЕРДІҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ КӨЗДЕЙТІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ САРАЛАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Түйін. Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, олардың аналогтарының әртүрлі түрлерімен қаралатын қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау мәселесі арнайы қарауды талап етеді, өйткені бірыңғай күрделі қылмыстық құқық бұзушылықтардың көптігінен аражігін ажырату проблемалары туындайды. Қазіргі таңда есірткі адамның жанымен тәнінің саулығына қауіп төндіретін химиялық дәрі дәрмек болудан әрі асып, ол мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігіне төнген әлеуметтік қоғамдық қатерге айналып отыр. Мақалада ауырлататын және ерекше ауырлататын белгілері бойынша есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, сол тектестердің заңсыз айналымы үшін жауапкершілікті көздейтін қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау проблемалары талқыланады.

Түйінді сөздер: есірткі құралдар, психотроптық заттар, құқық бұзушылық, жауапкершілік, қылымыстық жаза.

Резюме. Вопрос совершения уголовных правонарушений, связанных с наркотическими средствами, психотропными веществами, их аналогами, требует специального рассмотрения, так как возникают проблемы разграничения из-за большого количества единых сложных уголовных правонарушений. В настоящее время наркотики не только являются химическими лекарствами, представляющими опасность для здоровья человека, но и становятся социальной общественной угрозой национальной безопасности государств. В статье обсуждаются проблемы квалификации уголовных правонарушений, предусматривающих ответственность за незаконный оборот наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов по отягчающим и особо отягчающим признакам.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, правонарушения, уголовная ответственность.

Summary. The issue of committing criminal offenses related to narcotic drugs, psychotropic substances, and their analogues requires special consideration, since there are problems of differentiation due to the large number of single complex criminal offenses. Currently, drugs are not only chemical drugs that pose a danger to human health, but also become a social and public threat to the national security of states. The article discusses the problems of qualification of criminal offenses that provide for liability for illicit trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances, and their analogues on aggravating and especially aggravating grounds.

Keywords: narcotic drugs, psychotropic substances, offenses, criminal liability.

Қылмыстық жауапкершілік пен жазаны саралау мақсатында заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылықтардың құрамын қоғамдық қауіптіліктің сипаты мен дәрежесіне қарай сыныптайды. Қылмыстық құқық бұзушылықтың материалдық белгісі бола отырып, қоғамдық қауіп

қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін немесе тудыратын қауіп болып табылады. Алайда, профессор Е.И.Қайыржанов дұрыс атап өткендей, қоғамдық қауіп - бұл бірқатар басқа жағдайларға байланысты жылжымалы категория: әрекеттің өзі (әрекет немесе әрекетсіздік), қылмыс жаса-

ған адамның орны, уақыты, тәсілі, жағдайы, ерекшеліктері, қылмыстың себебі, мақсаты, салдары және т.б. қылмыстық жазаның түрі мен мөлшері осы жағдайларға байланысты [Каиржанов Е.И., 1997, 426].

2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі енгізілгеннен кейін, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралау белгілерінің тізбесі ғана емес, олардың санатына қарай құрылымы да айтарлықтай өзгерді [Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 03.07.2014ж.].

Адамдар тобының алдын ала сөз байласу арқылы қылмыс жасауы бұрын көзделген қатысу нысандарының бірі болып табылады. Біліктілік белгілерінің бірі бола отырып, алдын-ала сөз байласу қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігін едәуір арттырады.

ҚР ҚК 31-бабының 2-бөлігін талдаудан туындайтын сөз байласу қылмыстық құқық бұзушылық жасалғанға дейін, яғни қылмыс құрамының объективті жағын орындау басталғанға дейін жүзеге асырылуы тиіс. Сөз байласу мен қылмыстық құқық бұзушылық арасындағы уақыт аралығы қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануына әсер етпейді. Сөз байласу оңдаған жылдарға созылуы мүмкін немесе қылмыстық құқық бұзушылық басталғанға дейін де орын алуы мүмкін. Сөз байласу қылмыстық ниеттерді іске асыру басталғанға дейін орын алуы маңызды. Сондықтан күш-жігерді біріктіру немесе бірнеше адам арасында белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылықты бірлесіп жасау туралы келісімге қол жеткізу ол басталғаннан кейін қарастырылатын біліктілік белгісін құрмайды, бірақ ауырлататын мән-жайларсыз бірлесіп орындауды білдіреді.

Қылмысқа қатысушылардың бірі алдын ала сөз байласу арқылы қылмыс жасаған және объективті тарапты орындау аяқталғанға дейін оларға алдын ала сөз байласу арқылы басқа адамдар қосылған жағдайларда, сол сияқты басқалардың да іс-әрекеттерін адамдар тобының алдын ала сөз байласу арқылы қылмыс жасағаны деп саралау керек.

Есірткіні өткізу мақсатынсыз бірлесіп заңсыз иемдену қаралып отырған саралау белгісін қалыптастырмайды. Алдын ала сөз байласу сипаты сараланғанда маңызды емес, яғни оның сыбайластары арасында қылмыс жасалғанға дейін қандай іс-шаралар орын алған сол маңызды. Егер жоспар жасалса, рөлдер бөлінсе және т.б., онда мұндай қылмыс неғұрлым дайын болып көрінеді, яғни қауіпті болады. Бұл әсіресе есірткі, психотроптық заттарды, олардың аналогтарын сатумен байланысты қылмыстарға тән. Бұл жағдайда алдын-ала сөз байласу кезінде бірлескен қылмыстық әрекеттің уақытша артықшылығы материалдық қосылыстарға тән қылмыстық нәтижеге жету жылдамдығында емес, қылмыс жасауға дайындық кезінде уақыт факторының әлеуметтік қауіптілігінде көрінеді. Кейбір жағдайларда уақытша факторды сот жаза

тағайындау кезінде ғана ескеруі мүмкін.

Қатысушылықтың қоғамдық қауіптілігінің негізгі критерийі оның сандық, объективті белгісі-қылмыстық құқық бұзушылыққа екі және одан да көп адамның қатысуы болып табылады, мысалы, ҚР ҚК 297-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылыққа бірнеше адамның қатысуы, өзге де тең жағдайларда бір адамның осындай қол сұғушылықтарымен салыстырғанда, халықтың денсаулығы үшін қоғамдық қауіптіліктің өсуін тудырады. Мысалы, егер есірткіге қатысты қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде қатысушылардың бірі жасаса, екіншісі тасымалдаса, ал үшіншісі сатылса, онда олардың қылмыстық әрекеті бір адамның қызметіне қарағанда жоғары тиімділікке ие, яғни мұндай қызмет әлеуметтік қауіпті. Бұл дегеніміз, екі адамның күш-жігері бір адамның күш-жігеріне қарағанда қылмыстық нәтижеге қол жеткізуде тиімдірек және бұл ұстаным сөзсіз болып көрінеді.

Сот-тергеу практикасында ересектер қылмыстық жазаланатын жасқа толмаған жасөспірімдерді қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы ретінде пайдаланатын жағдайлар орын алады. Мысалы, кәмелетке толмағандар жабайы қарасора жинау үшін Шу алқабына жіберіледі. Бұл ереже кез келген қылмысқа қатысты ҚР ҚК 28-бабының 2-бөлігінде бекітілген. Демек, қылмыстық топты тану үшін кем дегенде екі адамның қылмысқа қатысуы қажет, олар өз кезегінде ақылға қонымды және қылмыстық жаза жасына жетті.

Қылмыстық топқа қатысушылар арасындағы алдын-ала сөз байласу олардың іс-әрекеттерінің бірлескен сипатын білдіреді, бұл сонымен бірге қатысудың объективті белгісі болып табылады. Үйлесімділік әркімнің бірдей әлеуметтік қауіпті әрекетті жасағысы келетіндігінде көрінеді. Бірлескен күш-жігер әрбір серіктестің әрекеттерін орындауға ықпал етеді және қылмыстық нәтиженің басталуына әсер етеді. Бұл жерде қылмысқа қатыстылығы мен оған қатыстылығы (қылмысты жасырып қалу және қылмыс туралы хабарламау, ҚР ҚК 432, 434-баптары) арасында бір мезгілде айқын шекара жүргізе отырып, сыбайластардың іс-әрекеттері мен қылмыстық іс-әрекеттің арасында себепті байланыстың бар екендігі туралы айту орынды.

Қарастырылып отырған мақаланың балама диспозициясын ескере отырып, егер біреуі тасымалдаса, екіншісі сақтайды, ал үшіншісі есірткіні сатса, үйлесімділік туралы айтуға болады. Бұл ретте, егер топтың барлық қатысушылары бір уақытта және бір жерде әрекет еткен жағдайда, осы қылмыстық құқық бұзушылықты жасау қатар жүргізілуі мүмкін.

Ұйымдасқан топты сипаттайтын басқа белгі олардың қатысушыларын біріктіру болып табылады (ҚР ҚК 3-б.36-т. қараңыз). Қатысушыларды біріктіру олардың қылмыстық ниеттерін жүзеге асыру үшін бірыңғай қылмыстық топ құру үшін күш-жігерін біріктіруді қамтиды. Бірлестік топ мүшелерін қылмыс жасағанға дейін, оның объектив-

ті жағын орындауды бастағанға дейін біріктіруді қамтиды. Топ мүшелерін қылмыс жасамас бұрын біріктіру ұйымдасқан топқа да, алдын-ала жасалған адамдар тобына да тән. Алайда, бірлестік-бұл күрделіліктің, яғни ұйымдасқан топтың міндетті белгісі.

Қиындықтың тағы бір түрі-қылмыстық қауымдастық. ҚР ҚК 3 – бабы 23-тармағына сәйкес қылмыстық қоғамдастық-бұл бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықтарды бірлесіп жасау, сол сияқты бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықтарды өз бетінше жасау үшін жағдайлар жасау үшін сөз байласқан екі немесе одан да көп қылмыстық ұйымның, олардың кез келген осы ұйымның бірігуі.

«Қылмыстық топ» ұғымына жататын қатысушылықтың басқа да мүлдем жаңа нысандарына: трансұлттық ұйымдасқан топ, трансұлттық қылмыстық ұйым және трансұлттық қылмыстық қоғамдастық жатады (ҚР ҚК 3-бабының 35, 34, 33-тармақтарын қараңыз).

Трансұлттық ұйымдасқан топ деп екі немесе одан да көп мемлекеттің не бір мемлекеттің аумағында іс-әрекет жасауды ұйымдастыру немесе оның орындалуын басқа мемлекеттің аумағынан басқару кезінде, сол сияқты басқа мемлекеттің азаматтары қатысқан кезде бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасау мақсатын көздейтін ұйымдасқан топ түсініледі.

Трансұлттық қылмыстық ұйым деп екі немесе одан да көп мемлекеттің не бір мемлекеттің аумағында іс-әрекет жасауды ұйымдастыру немесе оның орындалуын басқа мемлекеттің аумағынан басқару кезінде, сол сияқты басқа мемлекеттің азаматтары қатысқан кезде бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасау мақсатын көздейтін қылмыстық ұйым түсініледі.

Кінәні ауырлататын мынадай мән — жайларға назар аудару керек-ҚР ҚК 297-бабының 3-бөлігінің 2-тармағы, 298-бабының 2-бөлігінің 2-тармағы, 299-бабының 2-бөлігінің 2-тармағы, 299-1-бабының 2-бөлігінің 2-тармағы, 300-бабының 2-бөлігінің 2-тармағы, 301-бабының 3-бөлігінің 3-тармағы, 302-бабының 2-бөлігінің 2-тармағы бойынша жауаптылықты көздейтін қылмыстық құқық бұзушылықтарды бірнеше рет жасау. Бұл жағдайды заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылықты екі немесе одан да көп рет жасау қылмыскердің жеке басының қоғамдық қауіптілігінің жоғарылағанын, оның қылмыстық құқық бұзушылық жасау әдетінің негізін құрайтын тұрақты қоғамға қарсы психикалық көзқарасы мен ойлау тәсілінің бар екенін көрсететіндігіне байланысты саралау санатына жатқызды, бұл неғұрлым қатаң қылмыстық жазаға әкеп соғады.

Бірнеше рет қылмыс жасау белгілерін анықтау кезінде ҚР Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы «Қылмыстардың бірнеше рет жасалуы мен жиынтығын саралау туралы» нормативтік қаулысын басшылыққа алған жөн [ҚР Жоғарғы Со-

тының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы «қылмыстардың бірнеше рет жасалуы мен жиынтығын саралау туралы» нормативтік қаулысы].

ҚР Жоғарғы Сотының 14.05.1998 ж. «Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, сол тектестердің және прекурсорлардың заңсыз айналымына байланысты істер бойынша заңнаманы қолдану туралы» нормативтік қаулысының 8-тармағына сәйкес есірткі құралдарын, психотроптық заттарды, сол тектестерді өткізу, жіберу не өткізу мақсатындағы заңсыз әрекеттер кезінде бірнеше рет әрекет ету белгісі бір адам бұрын ҚР ҚК-нің 297-бабының сол бір бабында немесе бөлігінде көзделген екі және одан да көп әрекеттерді жасаған жағдайда белгіленетін болады. ҚК-нің 297-бабы үшінші бөлігінің 2-тармағы бойынша өткізу мақсатында заңсыз сатып алған, тасымалдаған немесе сақтаған не өткізу мақсатында есірткі құралдарын, психотроптық заттарды, сол тектестерді дайындаған, қайта өңдеген, қайта жіберген немесе оларды өткізген адамның, егер ол бұрын көрсетілген қоғамдық қауіпті әрекеттердің біреуін немесе бірнешеуін жасаған болса және ол үшін сотталмаған болса, әрекеттері бірнеше мәрте сараланады [ҚР Жоғарғы Сотының 14.05.1998 ж. «Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, сол тектестердің және прекурсорлардың заңсыз айналымына байланысты істер бойынша заңнаманы қолдану туралы» нормативтік қаулысы].

Бір адамның есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді бірнеше сатып алушыға не бір және сол бір сатып алушыға екі және одан да көп рет сатуы, оның ішінде аз уақыт өткеннен кейін, егер әрбір сату фактісін кінәлі адамның әрбір өткізу фактісін жасауға дербес пиғылына сәйкес жүзеге асырғаны анықталса, есірткі немесе психотроптық заттарды, сол тектестерді бірнеше рет сатқаны ретінде саралануы мүмкін.

ҚР ҚК 297-бабы 1-бөлігінің диспозициясы баламалы болып табылатындықтан, онда санамаланған әрекеттердің кез келгенін жасау аяқталған қылмыс болып табылады. Сонымен бір мезгілде есірткінің бір партиясына қатысты көрсетілген әрекеттердің қатарынан барлық немесе бірнешеуін жасау бірнеше рет жасалуды құрамайды. Есірткінің бірнеше партиясын дайындау, қайта өңдеу, сатып алу, сақтау, өткізу мақсатында тасымалдау, жөнелту немесе өткізу не бір партияны дайындау және екіншісін тасымалдау бірнеше рет жасалған деп санаған жөн.

ҚР ҚК-нің 297-бабы 3-бөлігінің 2-тармағында тек бірдей бірнеше мәрте, яғни ҚР ҚК-нің 297-бабының 1-бөлігінде ғана көзделген екі немесе одан да көп әрекеттерді бірнеше рет жасауды ғана көздейтініне назар аударған жөн. Есірткінің заңсыз айналымы бойынша өзге де іс-әрекеттер жасау бірнеше мәрте жүргізілмейді. Сонымен, есірткінің бір партиясын мақсатсыз, ал екіншісін сату мақсатымен бірнеше рет сатып алу немесе сақтау деп санауға болмайды. Бұл жағдайда қылмыстардың

жиынтығы мен кінәлінің іс-әрекетін ҚР ҚК 296-бабының 2-бөлігі және ҚР ҚК 297-бабының 3-бөлігі бойынша саралау керек. Бұрын жасалған: есірткіні ұрлау немесе қорқытып алу, өсіруге тыйым салынған өсімдіктерді заңсыз өсіру, есірткі құралдарын, психотроптық заттарды, сол тектестерді тұтынуға көндіру бірнеше рет жасалмайды.

Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, олардың аналогтарының әртүрлі түрлерімен қаралатын қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау мәселесі арнайы қарауды талап етеді, өйткені бірыңғай күрделі қылмыстық құқық бұзушылықтардың көптігінен аражігін ажырату проблемалары туындайды. Есірткі құралдарын немесе психотроптық заттарды заңсыз дайындау не оларды өткізу мақсатында немесе онсыз сатып алу, оларды өткізу мақсатында немесе өткізу мақсатынсыз кейіннен сақтау не қайта өңдеу, тасымалдау, жіберу, сол сияқты өткізу арқылы сатып алу бірнеше мәрте болу белгілерін құрамайды [Қаржасова Г.Б., Феткулов А.Х., Орынбеков А.С., 2019, 40б.]. Егер адамдардың іс-әрекеттері құрамында есірткі заттары бар, өсіруге тыйым салынған өсімдіктерді заңсыз өсіруден (ҚР ҚК 300-бабы), сондай-ақ есірткі құралдарын, психотроптық заттарды, сол тектестерді ұрладан не қорқытып алудан (ҚР ҚК 298-бабы) және осы құралдар мен заттарды одан әрі сақтаудан, қайта өңдеуден, тасымалдаудан, жөнелтуден немесе өткізуден, сондай-ақ есірткіні өздері ұйымдастырған притондарда (ҚР ҚК 302-бабы) не кәметке толмағандарға қатысты (ҚР ҚК 299-бабы 3-бөлігінің 1-тармағы), іс-әрекеттерді жоғарыда көрсетілген баптардың жиынтығы бойынша саралау керек. Мұнда осы қылмыстардың тақырыбы бірдей есірткі ғана емес, сонымен қатар олардың әртүрлі түрлері болуы мүмкін.

Есірткі немесе психотроптық заттардың мөлшерін анықтамас бұрын, олардың есірткі, психотроптық немесе аналогтары бар-жоғын білу керек. ҚР Жоғарғы Сотының 1998 жылғы 14 мамырдағы Нормативтік қаулысында: «Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, сол тектестер мен прекурсорлардың заңсыз айналымына байланысты істер бойынша заңнаманы қолдану туралы» есірткі құралдарының, психотроптық, күшті әсер ететін, улы заттардың, прекурсорлардың нақты түрін, атауын, мөлшерін белгілеу үшін, сондай-ақ оларды дайындау үшін пайдаланылатын құралдардың немесе Жабдықтардың жарамдылық фактісін анықтау үшін криминалистік сараптама жүргізу қажет екендігі көрсетіледі.

Алдын ала тергеу органдары сараптама тағайындау кезінде қылмыстық істердің 95% - ында химиялық сараптама тағайындау туралы қаулыда сарапшыға екі негізгі сұрақ қойды: ұсынылған зат есірткі болып табылады ма және олардың салмағы қандай. Алайда, сарапшыға сұрақтар қою кезінде мұндай тәжірибе құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне олар туралы толық түсінік бермейді. Сараптама тағайындау туралы қаулыларда

есірткінің өсу орны, олардың шығу тегі, бөгде қоспалардың пайыздық құрамы және т. б. сияқты маңызды мәселелер көрсетілмейді.

Егер адамның қылмыстық әрекеті кінәлінің еркіне байланысты емес мән-жайлар бойынша үзілген жағдайда, есірткінің мөлшерін анықтау кезінде қиындықтар туындайды. Бұл жағдайда оның ниетін анықтау керек. Егер кінәлінің ниеті есірткіні ірі немесе аса ірі мөлшерде сатып алуға немесе өткізуге бағытталған болса, онда мұндай әрекеттерді оларды ірі немесе аса ірі мөлшерде сатып алуға немесе өткізуге әрекет ретінде саралау қажет. Есірткі немесе психотроптық заттарды дайындаумен және таратумен байланысты қылмыстық қызметпен бір топ адамдар айналысатын жағдайларда, есірткінің мөлшерін анықтау кезінде олардың жалпы көлемінен бастау керек.

Адамның есірткі заттарды аса ірі мөлшерде заңсыз сатып алу, тасымалдау немесе өткізу мақсатында сақтау және оның бір бөлігін бір рет өткізу әрекеттері ҚК-нің 297-бабы үшінші бөлігінің 3-тармағы бойынша саралануға жатады. Адамның есірткі заттарды аса ірі мөлшерде заңсыз сатып алу, тасымалдау немесе өткізу мақсатында сақтау және оның бір бөлігін бірнеше рет өткізу әрекеттері ҚК-нің 297-бабының үшінші бөлігінің 2 және 3-тармақтары бойынша саралануға жатады.

Үлкен және әсіресе үлкен мөлшері осы заттардың көп мөлшерімен, салмағымен, көлемімен және олардың қасиеттері мен адам ағзасына әсер ету дәрежесімен сипатталады. Есірткі құралдарымен, психотроптық заттармен, сол тектестермен әртүрлі түрдегі заңсыз іс-әрекеттер кезінде олардың мөлшері жалпы санын да, жиынтық тиімділігін де ескере отырып айқындалуға тиіс. Есірткі, психотроптық заттардың, олардың аналогтарының мөлшерін ірі немесе аса ірі деп тану үшін сот-сараптамалық зерттеу жүргізу қажет.

Есірткінің мөлшерін айқындау кезінде мынадай өлшемдерді ескеру қажет: сандық (көлемі, салмағы, дозалар саны, есірткінің және оны дайындау үшін шикізаттың құны); сапалық (есірткінің түріне қарай адам организміне әсер ету қасиеті мен дәрежесі, сондай-ақ организм үшін салдары); халық денсаулығына зиян келтіру қаупінің сипаты мен мөлшері; жоғары есірткі заттары бар, яғни оларға психикалық немесе физикалық тәуелді болатын есірткінің қасиеттері; есірткіні тұтынатын және тарататын халық арасында таралу және Есірткіге тәуелділік тек препараттың қасиеттеріне ғана емес, сонымен бірге адамның денсаулығына (денесіне), оның қоршаған ортасына және басқа да көптеген факторларға байланысты екенін ескеру қажет.

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы Заңының 1-бабының 57-тармағына сәйкес электрондық ақпараттық ресурстар деп электрондық-цифрлық нысанда ұсынылған және электрондық жеткізгіште, интернет-ресурста және (немесе) ақпараттық жүйеде қамтылған ақпарат

түсініледі. Электрондық ақпараттық ресурстар арқылы есірткіні тарату қатаң жазалауды көздейді, өйткені «Интернет» желісінің көмегімен сатушылар әлеуетті сатып алушыларды тезірек табады, және, әдетте, есірткіні беру байланыссыз тәсілмен жүреді [«Ақпараттандыру туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы].

ҚР ҚК-нің 299-1-бабында көзделген басқа саралау белгісі (есірткі құралдарын, психотроптық заттарды немесе сол тектестерді, прекурсорларды насихаттау немесе заңсыз жарнамалау) көрсетілген әрекеттерді «бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып» жасау болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану газеттер, журналдар, радио, теледидар және т. б. арқылы есірткіні насихаттауды немесе жарнамалауды көздейді.

Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңының 1-бабының 4-тармағына сәйкес (кейінгі өзгерістерімен және толықтыруларымен) бұқаралық ақпарат құралы деп «мерзімді баспасөз басылымы, теле -, радиоарна, киноқұжаттама, дыбыс-бейне жазбасы және интернет-ресурстарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз бұқаралық таратудың басқа да нысаны» түсініледі.

Сондай-ақ, ҚР ҚК 299-1-бабында «адамдар көп жиналатын объектілерде» деген сияқты саралау белгісі қарастырылған. Қазақстан заңнамасында мұндай ұғым жоқ. Біздің ойымызша, қоғамдық орындарды адамдар көп жиналатын нысандарға жатқызуға болады. «Қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арызды, хабарды немесе баянатты қабылдау және тіркеу, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімін жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 89 бұйрығына сәйкес қоғамдық орын деп арнайы жабдықталған және не қала шегінде, не кез келген елді мекенде, не қаладан тыс жерде орналасқан, бірақ бұл ретте халық жаппай іс-шаралар, халыққа қызмет көрсетудің орталықтандырылған пункттері және олардың бұйрықта қоғамдық орындарға не жататыны көрсетіледі, тұрақты және мерзімді

орындарға, сондай-ақ есепке алынбайтын қоғамдық орындарға жіктеу беріледі. Бұйрықта білім беру, демалыс және денсаулық сақтау ұйымдары, қоғамдық тамақтану пункттері, саябақтар, көшелер, скверлер, аулалар, жағажайлар, қоғамдық көлік, үйлердің кіреберістері және т. б. жатқызуға болатын қоғамдық орындардың неғұрлым толық тізбесі көрсетіледі.

Осы ұғымдарды неғұрлым дәл түсіну және заңды біркелкі қолдану үшін, бізге Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларында түсіндірме беру қажет сияқты. Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларында көзделген нормалар қолданыстағы құқық болып табылады.

Есірткі қылмысының жаңа деңгейі және есірткі құралдарын, психотроптық заттарды, сол тектестерді тарату тәсілдерінің сапалы өзгеруі қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау мәселелері бойынша қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқығы саласында ғылыми зерттеулер жүргізуді, криминалистік ғылым мен техниканың қазіргі заманғы даму деңгейін ескере отырып, есірткі қылмыстарын тергеп-тексеру әдістемесін және жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу тактикасын жетілдіруді, қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу мен тергеуде прогрессивті технологиялар мен жаңашылдықтарды енгізуді талап етеді.

Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың немесе сол тектестердің заңсыз айналымына қарсы іс-қимылдың криминалогиялық және қылмыстық-құқықтық шаралар жүйесі бүгінгі күні жеткілікті өнімді емес, Қазақстан Республикасында нашақорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі жалпы мемлекеттік Стратегия, нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрестің салалық бағдарламасы, сондай-ақ белгіленген іс-шараларды іске асырудың нақты тетігі жоқ. Елде қалыптасқан есірткі жағдайы елдің халықаралық міндеттемелері мен оның ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық, медициналық, құқықтық сипаттағы жалпы мемлекеттік шараларды одан әрі әзірлеуді және жүзеге асыруды талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Каиржанов Е.И. Уголовное право. Часть Общая. — Алматы, 1997. — С. 42.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 03.07.2014ж. № 226. (соңғы өзгерістер ҚР 28.12.2018 № 208-VI заңымен енгізілді). <http://www.zakon.kz/>.
3. ҚР Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы «қылмыстардың бірнеше рет жасалуы мен жиынтығын саралау туралы» нормативтік қаулысы http://adilet.zan.kz/rus/docs/P06000011S_
4. ҚР Жоғарғы Сотының 14.05.1998 ж. «Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, сол тектестердің және прекурсорлардың заңсыз айналымына байланысты істер бойынша заңнаманы қолдану туралы» нормативтік қаулысы
5. Қаржасова Г.Б., Феткулов А.Х., Орынбеков А.С Есірткі және психотроптық заттардың заңсыз айналымымен байланысты қылмыстар. Наука и жизнь Казахстана // Международный научно-популярный журнал. №6/1 2019. С. 40.
6. «Ақпараттандыру туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы [Электрондық ресурc]. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418#z68> (өтініш берген күні 20.01.2020).

ҚУАНДЫҚОВ ҚАЛДАРБЕК ЖҮНІСБАЙҰЛЫ

заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
«Құқық» ғылыми – білім беру департаменті
НАРХОЗ Университеті

КӨПБАЕВ ДУМАН ЗИКИРИНОВИЧ

заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы
«Құқықтану» кафедрасы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН СОТТА ҚОРҒАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада еліміздегі тұтынушылардың құқықтарын қорғау институтының өзекті мәселелері қарастырылған. Тұтынушылардың құқықтарын сот арқылы қорғау мен дауды сотқа дейінгі реттеу тәртібі туралы мәселелеріне көп көңіл бөлінген. Сонымен қатар, тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы дауды сотқа дейінгі реттеу тәртібі туралы автордың ой-пікірлері кеңінен қарастырылған.

Түйінді сөздер: Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті, тұтынушылардың құқықтары, өнім туралы ақпарат, өнім сапасын нормалау, моральдық зиянды өтеу, тұтынушылардың заңды мүдделері, азаматтық іс жүргізу, тауарлардың сапасы, мүліктік емес зиян.

Резюме. В статье рассмотрены актуальные вопросы института защиты прав потребителей в стране. Большое внимание уделяется вопросам судебной защиты прав потребителей и порядка досудебного урегулирования споров. Кроме того, широко освещены мнения автора о порядке досудебного урегулирования споров о защите прав потребителей.

Ключевые слова: Комитет по защите прав потребителей, права потребителей, информация о продукции, нормирование качества продукции, возмещение морального вреда, законные интересы потребителей, гражданское производство, качество товаров, неимущественный вред.

Summary. The article discusses topical issues of the institution of consumer protection in the country. Much attention is paid to the issues of judicial protection of consumer rights and the procedure for pre-trial settlement of disputes. In addition, the author's views on the procedure for pre-trial settlement of disputes on consumer protection are widely covered.

Keyword: Committee on consumer protection, consumer rights, information about products, rationing of product quality, compensation for non-pecuniary damage, legitimate interests of consumers, civil procedure, quality of goods, non-property damage.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау – бұл өркениетті нарықтық қатынастар қалыптасатын ел үшін үлкен мәнге ие болатын мүліктік айналым саласы. ХХ ғасырдың 90-шы жылдардың басында Қазақстандағы құқықтық өзгерістер алғаш рет тауарлар мен қызметтер нарығында қалыптасқан тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселесін қозғады. Еліміздің нарықтық экономикаға көшуі тұтынушылар мен кәсіпкерлік субъектілерінің арасында туындайтын қатынастарды нақты құқықтық регламенттеу қажеттігіне әкеп соқты.

Қолданыстағы заңнама халықаралық құқық нормалары мен принциптеріне толық сәйкес келмеді, атап айтқанда, 1985 жылғы 9 сәуірде бірауыздан қабылданған БҰҰ Бас Ассамблеясының «Тұтынушылардың мүдделерін қорғау үшін басқарушы принциптері» атты № 39/248 қарарына¹ [1].

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау халықаралық мәнге ие бола бастады. БҰҰ Бас Ассамблеясының аталған қарары келесі мақсаттарды көздеді:

– мемлекеттерге тұтынушыларды қорғауды қамтамасыз етуге және орнықтыруға жәрдемдесу;

– тұтынушылардың тәуелсіз топтарын құруға ықпал ету;

– тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастықты кеңейту.

Басқарушы принциптер тұтынушылардың мынадай құқықтарын бекітеді:

- 1) қауіпсіздік құқығы;
- 2) ақпарат алу құқығы;
- 3) сапа құқығы;
- 4) тұтынушылық білім алу құқығы;
- 5) таңдау құқығы;
- 6) өз қажеттіліктерін қанағаттандыру құқығы;
- 7) естілу құқығы;
- 8) залалды өтеу құқығы.

ХХ ғасырдың соңғы онжылдығы мен ХХІ ғасырдың басы Қазақстан Республикасы тарихындағы тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы заңнаманың бұрын – соңды болмаған

¹ 1985 жылғы 9 сәуірдегі БҰҰ Бас Ассамблеясының «Тұтынушылардың мүдделерін қорғау үшін басқарушы принциптері» атты № 39/248 қарары.// <https://www.rospotrebnadzor.ru> > deyatelnost > zpp

дамуымен қатар жүрді, бұл өмірге «тұтынушылық құқық» сияқты құқықтық құбылысты тудырды.

Осыған байланысты біздің еліміз үшін осы жаңа құқықтық құбылысты ғылыми ұғыну, оның бастауларын, құқықтық табиғатын, құқық жүйесіндегі орнын анықтау, одан әрі даму перспективаларын белгілеу қажеттілігі пайда болды.

Соңғы уақытта дейін біздің елімізде тұтынушылар шын мәнінде құқықтық тұрғыда қорғалмады. Тауарларды өндірушілер мен қызметтерді ұсынушылар тұтынушыларға өздерінің шарттары мен талаптарын қойды. Сот қорғауы іс жүзінде болған жоқ.

Соңғы уақытта дейін біздің елімізде тұтынушылар шын мәнінде құқықтық тұрғыда қорғалмады. Тауарларды өндірушілер мен қызметтерді ұсынушылар тұтынушыларға өздерінің шарттары мен талаптарын қойды. Сот қорғауы іс жүзінде болған жоқ. Тек 2004 жылғы 27 желтоқсанда Қазақстан Республикасының «Азаматтық кодексі»¹ [2] және 2008 жылғы 25 желтоқсанда «Бәсекелестік туралы» Заңды² [3] қабылдауымен ғана азаматтарда БҰҰ Бас Ассамблеясының № 39/248 қарарында бекітілген өз құқықтарын іске асыру мүмкіндігі пайда болды.

Бірақ та, аталған заңдар тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың құқықтық негіздерін және тұтынушыларды қауіпсіз және сапалы тауарлармен, жұмыстармен, қызметтермен қамтамасыз ете алмады. Заман мен күнделікті өмір тұтынушылардың құқықтарын арнайы қорғайтын заңды қабылдауды талап етті.

Соның нәтижесінде 2010 жылы 4 мамырда Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы (бұдан әрі – Заң) қабылданды³ [4]. Заң тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың экономикалық, құқықтық, әлеуметтік негіздерін айқындады. Сондай – ақ, тұтынушыларды сапалы және қауіпсіз тауарлармен қамтамасыз ету жөніндегі шараларды қамтыды.

Сонымен бірге, Заң сапа, өнім туралы ақпарат, өнім сапасын нормалау, кепілдік, тұтынушылардың құқықтарын бұзғаны үшін жауапкершілік сияқты кейбір мәселелерге елеулі өзгерістер енгізді. Алайда, тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы қолданыстағы заңнама тек «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңымен ғана шектелмейді.

Қазақстан Республикасының «Азаматтық кодексі» мен «Тұтынушылардың құқықтарын қор-

ғау туралы» Заңы тұтынушылардың негізгі құқықтарын ғана емес, осы құқықтарды іске асыру мен қорғаудың құқықтық тетігін анықтайды.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы заңнама кешенді болып табылады, өйткені әртүрлі құқық салаларын: азаматтық, әкімшілік, қылмыстық, экологиялық және тағы басқа тиесілі нормативтік құқықтық актілерді қамтиды. Бірақ, аталған кең ауқымды нормативтік құжаттардың мақсаты бір – өнімдер мен қызметтер нарығының неғұрлым қорғалмаған қатысушысы ретінде тұтынушылардың құқықтарын қамтамасыз етудің қосымша құқықтық кепілдіктерін құру.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғауды ұйымдастыру жалпы азаматтық құқықтың принциптеріне құрылған. Алайда, тұтыну нарығына қатысушылардың құқықтық теңсіздігіне байланысты сатушылар мен сатып алушылар арасында туындайтын қатынастарды реттеу, негізінен, соңғылардың мүдделерінің басымдығын қамтамасыз ететін императивтік нормалардың көмегімен жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрінің міндетін атқарушының 2019 жылғы 25 шілдедегі № 7 бұйрығымен «Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрілігінің «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің және оның аймақтық бөлімшелерінің ережесі» бекітілді [5].⁴

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті өз құзіреті шегінде тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы басшылықты және реттеуді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрілігінің ведомствосы болып табылады.

Комитеттің негізгі функциялары:

- тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруды қамтамасыз ету;
- тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруды қамтамасыз ету бойынша мемлекеттік органдардың қызметін салааралық үйлестіруді жүзеге асыру;
- тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу;
- тұтынушылардың шағымдарына талдау және тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың қызметіне талдау жүргізу;
- мемлекеттік органдарға тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы заңды және

¹ 2004 жылғы 27 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Азаматтық кодексі» // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>

² 2008 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Бәсекелестік туралы» Заңы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000112>

³ 2010 жылғы 4 мамырдағы Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000274>

⁴ Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрінің м.а. 2019 жылғы 25 шілдедегі «Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрілігінің «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің және оның аймақтық бөлімшелерінің ережелерін бекіту туралы» № 7 бұйрығы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/G1900000007>

өзге де нормативтік құқықтық актілерді бұза отырып қабылдаған шешімдердің күшін жою туралы ұсыныстар енгізу;

– тұтынушыларға ақпарат пен консультация беруді және ағартуды жүзеге асыру;

– Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінде белгіленген тәртіппен әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қозғау және қарау, сонымен қатар, тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы әкімшілік жазаларды қолдану болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясымен азаматтардың өз құқықтарын сот арқылы қорғауға құқықтары бекітілді.

Әрине, азаматтың бұл құқығы оның тұтынушылық құқықтары бұзылған жағдайда іске асырылуы мүмкін. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы істер азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қаралады. Талап қоюдың жалпы мерзімі 3 жыл. Азаматтық істер істі сот талқылауына дайындау аяқталған күннен бастап 2 айға дейінгі мерзімде қаралады және шешіледі.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау жөніндегі қатынастарды реттейтін заңнаманы қолдануда дауларды шешудің сот тәжірибесінің бірлігін қамтамасыз етуге арналған тиісті заңнаманы ресми сот талқылауының сот актілері маңызды рөл атқарады.

Қазіргі уақытта сот практикасы 1996 жылғы 25 шілдедегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Тұтынушылар құқығын қорғау туралы заңнаманы соттардың қолдану тәжірибесі туралы» №7 нормативтік қаулысында қамтылған түсіндірмелерге негізделеді¹ [6].

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау нысандарын Заңның өзі белгілейді. Заңның 22-ші бабына сәйкес, тиісті мемлекеттік органдар, сот және төрелік өз құзіреті шегінде тұтынушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асырады. Айта кету керек, Заң дауларды сотқа дейін шешу қажеттілігін қарастырады. Талап – арыз тәртібінің ерекшелігі бұзылған құқықты қорғау үшін сотқа жүгінбей, тараптар арасындағы дауды шешуге мүмкіндік береді.

Елімізде тұтынушылардың құқықтарын қорғау институты қалыптаса басталғаннан бері азаматтар бұзылған құқықтарды қорғаудың заңды және өркениетті тәсілдеріне жүгінуге мүмкіндік алды. Құқық қолдану процесінде мемлекеттің тауарлар мен қызметтер нарығындағы азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету мәселелеріне деген қатынасы да өзгерді.

Мемлекетіміздің әрбір азаматы күнделікті өмірде тауарларды тұтыну, сату - сатып алу келісім шарты және әртүрлі қызмет түрлеріне тапсырыс беру негізінде тұтынушы болып табылады. Бұл тауарлар мен қызметтердің сапасы өмірде

қарапайым қанағаттандырудың негізгі факторы ғана емес, сонымен қатар тұтынушының денсаулығы мен жалпы өмір қауіпсіздігінің кепілі болып табылады. Керісінше, заң талаптарына сай келмейтін өнімдер мен қызметтер қоғамға орасан зор қауіп төндіреді.

Сондықтан әрбір тұтынушы өзінің құқықтарын қорғай білуі тиіс. Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 2-тармағымен азаматтардың өз құқықтарын сот арқылы қорғауға құқықтары бекітілді² [7].

Тұтынушылардың өз құқықтарын білуі сапасыз өнімдер мен қызметтерден құтылуға, ал тауарлар мен қызмет ұсынушы өндірушілер мен сатушыларға заң талаптарын қанағаттандырмайтын ұсынылған қызметтер мен сатылған өнімдер үшін шығындарды өтеуге арналған артық шығындардың алдын алуға көмектеседі.

Қазақстан Республикасында тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың қазіргі деңгейі теориялық және практикалық тұрғыда көптеген шешілмеген мәселелермен сипатталады. Тұтынушылардың қатысуымен болатын азаматтық құқықтық қатынастарды реттейтін қазіргі кездегі заңнамалық база, тауарлар мен қызметтер нарығында тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың сапасы мен тиімділігіне кепілдік бермейді.

Атап айтатын болсақ, тұтынушылардың құқықтарын қорғау деңгейіне елеулі әсер ететін Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» заңындағы олқылықтар, тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың маңызды тәсілдерінің реттелмеуі, тұрақсыздық айыбын өтеп алу, моральдық зиянды өтеу, дауларды реттеудің кінәраттық тәртібі сияқты көптеген мәселелер. Сондай – ақ, соңғы кездегі тұтынушылардың құқықтарын қорғау жөніндегі азаматтық істердің өсуі, қорғаудың дұрыс емес тәсілін таңдау және дұрыс дәлелдей алмау нәтижесінде тұтынушылардың заңды талаптарын мәні бойынша қанағаттандырудан бас тарту туралы сот шешімдерінің үлесі артуда.

Сатушы (орындаушы) нақты тұтынушының құқықтарын бұзған сәттен бастап, тұтынушының алдында бұзылған құқықтарын қорғау нысанын таңдау мәселесі туындайды. Құқық қорғау нысаны – құқық қорғау шеңберінде және бұзылған құқықты қалпына келтіруге бағытталған құқық қолдану органдары мен уәкілетті органдардың жүзеге асыратын құқықтармен регламенттелінген ерекше рәсімдер кешені.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың екі негізгі нысаны бар:

- 1) юрисдикциялық қорғау нысаны;
- 2) юрисдикциялық емес қорғау нысаны.

Қорғаудың юрисдикциялық нысаны – азаматтардың құқықтарын мемлекеттік органдар-

¹ 1996 жылғы 25 шілдедегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Тұтынушылар құқығын қорғау туралы заңнаманы соттардың қолдану тәжірибесі туралы» №7 нормативтік қаулысы. // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P96000007S_/links

² 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы. // https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution

дың немесе мемлекеттің уәкілетті органдарының қорғауы. Аталған нысанда екі қорғау тәртібі бар: жалпы (соттық қорғау) және арнайы (әкімшілік қорғау).

Қорғаудың юрисдикциялық емес нысаны – мемлекеттік және өзге де құзіретті органдарға жүгінбестен азаматтар мен ұйымдардың өздерінің құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау жөніндегі әрекеттері.

Біздің елімізде азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері Қазақстан Республикасы Конституциясының 76-бабына сәйкес сот билігі арқылы қорғалады¹ [8].

Қазақстандық ғалым Ю.Г.Басин айтпақшы, «тұтынушылардың құқықтарын қорғау тәсілдерінің ерекшелігі – оларды әрбір нақты жағдайға байланысты жеке – жеке немесе аралас түрде қолдануға болатындығында»² [9, 36 бет].

Тұтынушылардың құқықтарын сот арқылы қорғау олардың құқықтарын қорғаудың маңызды кепілдерінің бірі болып табылады, өйткені туындаған дауларды шешуде ашықтық пен объективтілік принциптері, материалдық және процессуалдық нормаларды қатаң сақтау қамтамасыз етіледі.

Тұтынушы өзінің заңда белгіленген және сот қарауына жататын кез келген құқығының бұзылғандығы жөнінде сотқа жүгінуге құқылы. Тұтынушының талап арызында белгілі бір ақша сомаларын (тұрақсыздық айыбын, залалдарды, зияндарды, оның ішінде моральдық зияндарды, келтірілген шығындарды, төленген сомаларды және тағы басқалар) өндіріп алу туралы, сондай – ақ жауапкерге тұтынушының құқықтарының бұзылуын жою міндеттері, оның белгілі бір талаптарын орындау, нақты құқықтарды жүзеге асыруға кедергі келтірмеу, құқықтарға қарсы әрекеттерді тоқтату және тағы басқа міндеттерін жүктеу туралы талап болуы мүмкін. Нақты талаптар тұтынушыға заңмен берілген және жауапкер бұзған құқықтарға сүйене отырып тұжырымдалуы тиіс.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Заң тұтынушылардың құқықтарын сот арқылы қорғауды қамтамасыз етеді және тұтынушылардың құқықтарын қорғауды сот жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы азаматтарының өмірі мен денсаулығы үшін маңызды және өмір сүрудің лайықты деңгейін қамтамасыз ететін қажеттіліктерді қанағаттандырудың объективті мәні болып табылатын өндірілетін тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің сапасына жоғары талаптар қойылады.

Еліміздің Конституциясының өмір сүруге құқығы туралы, денсаулығын сақтауға құқығы туралы, адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғау туралы ір-

гелі ережелері тұтынушының тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) пайдалану, сақтау, тасымалдау және кәдеге жарату кезінде оның өмірі, денсаулығы, қоршаған орта үшін қауіпсіз болуына, сондай – ақ тұтынушының мүлкіне зиян келтірмеуіне құқығының болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Алайда нарықтық экономика жағдайында тұтынушылардың қауіпсіздігін заңнамалық тұрғыда қамтамасыз ету қажеттілігі туындап отыр. Ол көптеген тауарлардың сапасының төмендігімен және олардың адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіптілігімен түсіндіріледі. Көптеген жағдайда тауардың, тауарға ілеспе құжаттардың, сапа және қауіпсіздік сертификаттарының, тауарды шығарған елінің, тауар белгілерінің және басқалардың бұрмалануы орын алып отыр.

Бұл өз кезегінде, тауарлар мен қызметтердің тиісті ресми құжаттарда белгіленген және бекітілген талаптар деңгейіне сәйкестігінің жалпыға бірдей танылған принциптерінің сақталмауына әкеп соқтырады.

Біздің елімізде жалпыға бірдей тұтынушылық білім беру және ағарту жүйесі әлі толық қалыптастырылмаған. Сот тәжірибесін талдау көрсеткендей, сот органдарының өз қызметінде тұтынушылардың құқықтарын қорғау маңыздылығын толық көлемде ескермей отырғандығы байқалады.

Осы орайда, біз қазақстандық ғалым Г.А.Ильясованың пікірімен толық келісеміз: «Құқық қолдану тәжірибесінде жүргізілген талдаулар көрсеткендей, аталмыш құқықтық қатынастарды реттейтін нормативтік-құқықтық актілер жүйесін қалыптастыру үрдісі аяқталған жоқ; нарыққа адам өміріне қауіпті тауарлардың, қызмет көрсетулердің енуінен тұтынушыларды қорғау үшін мемлекет тарапынан қолданылатын шараларды жетілдіру, күшейту қажет; жалпы барлық саланы қамтитын тұтынушылар құқығын түсіндіретін ақпараттандыру мен ағартушылық жүйесі қалыптаспаған, тауарларды тәуелсіз сараптау қызметі жүзеге асырылмайды»³[10, 80 бет].

Осыған байланысты, тұтынушылардың құқықтарын қорғау және осы саладағы заңнаманы жетілдіру бағыттарын айқындау аса өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы қолданыстағы заңнама халықаралық және ұлттық арнайы нормативтік актілерді қамтиды, сондай – ақ жалпы сипаттағы нормалары бар заңға тәуелді құқықтық актілердің үлкен көлемін қамтиды.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғауға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік – құқықтық актілердің

¹ 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы. // https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution

² Басин Ю.Г. Основы гражданского законодательства о защите субъективных прав. Саратов, 1971ж., 36 бет.

³ Г.А.Ильясова. Қазақстанда тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың соттық тәжірибесі. // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы, № 4(76) 2014ж., 80 бет.

арасында Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы ерекше орын алады. Бұл Заңда Азаматтық кодексте қамтылған нормалар нақтыланды және тұтынушылар өздерінің бұзылған құқықтарын қорғау үшін пайдалана алатын шаралардың барлық тізбесі келтірілген.

Заңда «тұтынушы» - жеке, отбасында, үй ішінде және кәсіпкерлік қызметпен байланысты емес өзге де пайдалануға ғана арналған тауарға тапсырыс беру немесе соларды сатып алу ниеті бар немесе тапсырыс беретін, сатып алатын және пайдаланатын жеке тұлға деп көрсетілген.

Заңда көрсетілген анықтамадан «тұтынушы» тек қана жеке тұлға, яғни Қазақстан Республикасының азаматы, азаматтығы жоқ азаматтар және шетел азаматтары екендігін көреміз. Осы Заңның нормаларына сәйкес заңды тұлға тұтынушыға жатпайды.

Бұдан басқа, егер азамат жеке кәсіпкер ретінде тіркелген болса және тауарға тапсырыс беретін болса немесе соларды сатып алатын болса, сондай-ақ азамат кәсіпкерлік қызмет жүргізу кезінде тауарларға, көрсетілетін қызметтерге және жұмыстарға тапсырыс беретін болса, онда бұл Заңның нормалары оны тұтынушы ретінде қарастырмайды.

Осы орайда, біз А.Т. Сұлтанова мен Г.А. Илиясованың «тұтынушы дегеніміз - пайда табуды көздемейтін, тек қана өз мұқтажыңың қанағаттандыру үшін тауарды иелену немесе жұмысқа, көрсетілетін қызметке тапсырыс беретін жеке тұлға» деген анықтама беру туралы пікірін қолдаймыз¹ [11, 72 бет].

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы істерді қарау кезінде соттар моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау мәселелеріне тап болады. Соттарға моральдық зиянды өтеу туралы талаптарды, әдетте, талапкер – тұтынушылар береді. Заңнамада моральдық зиянды өтеу сомасын есептеу ережелерінің болмауына байланысты соттар талапкер мәлімдеген талаптарды едәуір азайтады.

Кейбір жағдайларда соттар құқық нормаларының мағынасына дұрыс емес түсініктеме бере отырып, тұтынушылардың моральдық зиянды өтеу туралы талаптарын қанағаттандырмайды. Соттар талапкердің өзіне келтірілген моральдық зиянды дәлелдей алмағанына сілтеме жасай отырып, моральдық зиянды өтеу туралы талаптарды қанағаттандырудан толық бас тартады. Заңмен жауапкердің кінәсі анықталған жағдайда моральдық зиянды өтеу көзделген.

Жоғарыда сипатталған мәселелерді ескере отырып, моральдық зиянды анықтау мәселелерімен айналысатын көптеген ғалымдардың пікірлерімен келісе отырып, қолданыстағы заңнамаға

«моральдық зиян» ұғымының орнына «мүліктік емес зиян» ұғымын енгізуді ұсынамыз. «Моральдық зиян» термині физикалық азапты толық қамтымайды, сондықтан бұл ұғым заң шығарушы енгізген ұғымның мазмұнына қайшы келеді.

Бұдан басқа, тұтынушының құқықтары бұзылған жағдайда, моральдық (мүліктік емес) зиянды өтеу туралы талапты тұтынушы сотқа ұсынбағанына қарамастан, сотқа қарауға міндеттеу қажет деп санаймыз. Бұл ретте, Заңда келтірілген азап шегудің ауырлығына байланысты мүліктік емес зиянды өтеудің ең төменгі және ең жоғарғы мөлшерін белгілеу қажет.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың ұлттық жүйесі 17 мемлекеттік органды және 208 қоғамдық бірлестіктерді қамтиды.

Қазақстан Республикасының сауда және интеграция министрлігінің Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитетінің жүргізген зерттеулеріне сәйкес, біздің тұтынушыларымыз 64% өздерінің бұзылған құқықтары мен мүдделерін қорғамайды, себебі олар қалай қорғану керектігін білмейді. Сұралғандардың арасында көпшілігі тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы арнайы заңның бар екенін білмейді, тіпті 23% ол туралы естіді, 8% жақсы біледі және тек 5% өмірде пайдаланады.

Тағы бір ерекше назар аударатын құқықтық аспект, Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңында дауды реттеудің міндетті сотқа дейінгі тәртібі туралы норманың болмауы. Дауды сотқа дейінгі реттеу тәртібі – құқықтары бұзылған тараптың өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін бұзған тарапқа белгілі бір талаптарды қоятын рәсім. Қазіргі уақытта сотқа дейінгі дауды реттеу немесе дауды реттеудің кінә қою тәртібі факультативті болып табылады. Құқықты қорғаудың осы тәсілін қолдануды тұтынушы өзі шешеді және егер қаласа, шағым беруден бас тарта алады және тікелей сотқа талап арызбен жүгінеді.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғауға байланысты туындаған даулар мен жанжалдарды Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы «Медиация туралы» Заңымен де шешуге болады² [12]. Медиацияны жүргізу тараптардың өзара келісімі бойынша және олардың арасында медиация туралы шарт жасалған кезден бастап жүзеге асырылады. Тараптар өзара келісім бойынша медиацияны жүргізу үшін бір немесе бірнеше медиаторды таңдайды.

Медиация тұтынушылардың құқықтарын қорғауға байланысты туындайтын дауларды реттеу кезінде және соттың қарауында жатқан кезде медиация туралы шарт жасалған күннен бастап отыз күннен кешіктірілмей аяқталуға тиіс.

¹ А.Т. Сұлтанова, Г.А. Илиясова. «Тұтынушы» ұғымы және тұтынушының Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша құқықтық жағдайы. // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы, № 4(92)/2018ж., 72 бет.

² Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы «Медиация туралы» Заңы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401>

Медиация туралы Заңның 23-бабына сәйкес, медиация туралы шарт соттың қарауында жатқан іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға негіз болып табылады. Азаматтық процесс шеңберінде жүргізілген медиация тоқтатылған жағдайда азаматтық іс жатқан сотқа тез арада:

– дауды реттеу туралы келісімге қол қойылған жағдайда келісімді жіберуге;

– медиатор дауды медиация арқылы шешу мүмкін еместігі туралы мән жайларды анықтаған жағдайда жазбаша хабарламаны жіберуге;

– тараптардың біреуі немесе барлығы медиациядан жазбаша бас тартқан жағдайда жазбаша хабарламаны жіберуге;

– медиацияны жүргізу мерзімі аяқталған жағдайда жазбаша хабарламаны жіберуге міндетті.

Алайда, дауды шешудің сотқа дейінгі тәсілінде белгілі бір артықшылықтар бар.

Біріншіден, мұндай тәртіп тиісті емес сападағы тауарды сату салдарынан немесе сапасыз көрсетілген қызмет (орындалған жұмыс) салдарынан тұтынушыға келтірілген залалды барынша жылдам өтеуге мүмкіндік береді, яғни тұтынушы өзінің уақытын үнемдейді.

Екіншіден, дауды сотқа дейінгі реттеу тәртібі тұтынушыға сот шығындарын, мысалы адвокат-

тың немесе өкілдің қызметтеріне жұмсалатын шығындарды болдырмауға мүмкіндік береді, бұл маңызды болып табылады.

Үшіншіден, аталған тәсіл сатушыға (орындаушыға) да тиімді, өйткені ол болашақта Заңда көзделген тұрақсыздық айыбын және моральдық зиян өтемақысын болдырмауға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, мұндай тәртіп мемлекеттік билік органдарын осы құқықтық қатынастарға қатыстырмай – ақ, тұтынушылық құқықтық қатынастарға қатысушылардың мінез - құлқын тиісінше ынталандырады және олардың мәдениетін арттырады.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, мынадай қорытынды жасауға болады, тұтынушы дауды реттеудің осы тәсілін толық қолданып және сатушыдан (орындаушыдан) өзінің талаптарының толық орындалмағанынан кейін, тұтынушы өз құқығын қорғау үшін сотқа жүгіне алады деп санаймыз.

Аталған ұсыныстар тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы істер бойынша сот шешімдерін қайта қарау үшін апелляциялық және кассациялық инстанцияларына арыз – шағымдарды азайтуға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. 1985 жылғы 9 сәуірдегі БҰҰ Бас Ассамблеясының «Тұтынушылардың мүдделерін қорғау үшін басқарушы принциптері» атты № 39/248 қарары. // <https://www.rospotrebнадzor.ru> > deyatelnost > zpp
2. 2004 жылғы 27 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Азаматтық кодексі». // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>
3. 2008 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Бәсекелестік туралы» Заңы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000112>
4. 2010 жылғы 4 мамырдағы Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000274>
5. Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрінің м.а. 2019 жылғы 25 шілдедегі «Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрлігінің «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің және оның аймақтық бөлімшелерінің ережелерін бекіту туралы» № 7 бұйрығы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/G1900000007>
6. 1996 жылғы 25 шілдедегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Тұтынушылар құқығын қорғау туралы заңнаманы соттардың қолдану тәжірибесі туралы» №7 нормативтік қаулысы. // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P96000007S_links
7. 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы. // https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution
8. 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы. // https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution
9. Басин Ю.Г. Основы гражданского законодательства о защите субъективных прав. Саратов, 1971ж., 36 бет.
10. Г.А.Ильясова. Қазақстанда тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың соттық тәжірибесі. // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы, № 4(76) 2014ж., 80 бет.
11. А.Т. Сұлтанова, Г.А. Ильясова. «Тұтынушы» ұғымы және тұтынушының Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша құқықтық жағдайы. // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы, № 4(92)/2018ж., 72 бет.
12. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы «Медиация туралы» Заңы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401>

МУСАЕВА АЛИЯ ЯНВАРБЕКОВНА

Тараз инновациялық гуманитарлық университеті,
Тараз, Қазақстан

ҚУАНЫШЕВА И.К.

Тараз инновациялық гуманитарлық университеті,
Тараз, Қазақстан

ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ НЕКЕ ШАРТЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІН ТАЛДАУ

Аннотация: Мақалада шет елдердегі неке шарты институтының құқықтық реттелуіне талдау жасалады, авторлар отандық заңнама неке шартын жүзеге асыру процесінде туындайтын қатынастарды дәл осылай реттейді, бұл отбасылық құқықтың кейбір ережелерін өзара қабылдау туралы айтады.

Түйінді сөздер: неке, отбасылық құқықтық қатынастар, неке шарты институтының құқықтық реттелуін талдау.

Аннотация: В статье дается анализ правового регулирования института брачного договора в зарубежных странах, авторы приводят выводы о том, что отечественное законодательство во многом аналогичным образом регулирует отношения, возникающие в процессе реализации брачного договора, что говорит о взаимной рецепции некоторых положений семейного права.

Ключевые слова: брак, семейные правоотношения, анализ правового регулирования института брачного договора.

Abstract: The article analyzes the legal regulation of the institution of a marriage contract in foreign countries, the authors draw conclusions that domestic legislation regulates relations arising in the process of implementing a marriage contract in much the same way, which indicates the mutual reception of certain provisions of family law.

Key words: marriage, family relations, analysis of the legal regulation of the institution of the marriage contract.

Неке шартын құқықтық реттеудің теориялық және практикалық аспектілерін зерттеу оны шет елдерде реттеудің негізгі әдістерін қарастыруды қамтиды. Шет елдерде, сондай-ақ Ресейде ерлі-зайыптылар арасында туындайтын құқықтық қатынастар әдетте жеке және мүлкілік болып бөлінетінін атап өтеміз. Сонымен қатар, заңнамадағы негізгі орын отбасындағы мүлікке және мазмұнды қамтамасыз етуге қатысты құқықтық қатынастардан тұратын мүлкілік қатынастарды реттеуге беріледі. Шетелдік заңнамада ерлі-зайыптылардың некедегі мүлкінің құқықтық режимін және оны басқару тәртібін, сондай-ақ кейбір жағдайларда ерлі-зайыптылардың жеке мүлкілік емес құқықтарын анықтайтын неке шарты ерекше орын алады. Әр түрлі мемлекеттердің заңнамасында, ең алдымен, ерлі-зайыптылардың негізгі міндеттері тұжырымдалғанын атап өткен жөн. Мысалы, Француз Азаматтық кодексінің 212-213 баптарында [Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с фр. М.: Истина] ерлі-зайыптылар өзара адалдыққа, көмекке, қолдауға міндетті деген. Олар бірге отбасының моральдық және материалдық дамуын қамтамасыз етеді. Олар балаларға білім алуға және болашағын қамтамасыз етуге көмектеседі. Германияда заң шығарушы неке өмір бойы жасалады және ерлі-зайыптылар бірлескен отбасылық өмір сүріп, бір-біріне жауап беруі керек [Гражданское уложение Германии: пер. с нем. М.: Волтерс Клувер

2006] Англия мен АҚШ - та некеге тұрған ерлі-зайыптылар ерлі-зайыпты өмір қауымдастығын-консорциумды (консорциум) құруға міндетті. «Дегенмен, дәл және заңнамада да, заңнамада да консорциумның толық сот тәжірибесі жоқ, консорциум ортақ үстел, пеш және төсек деп түсініледі» [Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. Том II. М.: Междунар. отношения, 2006. С. 534.] Айта кету керек, ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері табиғатта өте алуан түрлі: олардың бір бөлігі жеке, ал екінші бөлігі мүлкілік. Отбасы құқығы, ең алдымен, ерлі-зайыптылар арасындағы мүлкілік қатынастардың үш негізгі саласын егжей-тегжейлі реттейді: ерлі-зайыптылардың некедегі мүлкінің құқықтық режимі, мүлкіті басқару тәртібі және ерлі-зайыптылардың күтім жасау туралы қарым-қатынасы. Көптеген шет елдердің заңнамасында, сондай-ақ Ресейде ерлі-зайыптылар мүлкінің шарттық және заңды режимдері ерекшеленеді. Сонымен бірге, заңнама ерлі-зайыптылардың мүлкінің заңды режимін көздемейтін кейбір елдерде неке шарты міндетті түрде жасалады, мысал ретінде Мексика. Шарттық режим ерлі-зайыптылардың неке шартын жасасуына байланысты туындайды, яғни ерлі-зайыптыларға мүлкілік қатынастарды өз қалауы бойынша реттеу мүмкіндігі беріледі. Неке шарты институты некеге тұрған адамдарға

осы елдің құқығында қарастырылған және неке шарты болмаған кезде автоматты түрде неке құрған сәттен бастап әрекет ете бастайтын неке мүлкінің режимінен ауытқуға кең мүмкіндіктер береді. Осыған байланысты, көп жағдайда ерлі-зайыптылар өздерінің мүлкілік қатынастарына бағынатын режимді таңдауға еркін екенін атап өтеміз. Олар ерлі-зайыпты мүлкілік заңды режиміне заңға қайшы келмейтін кез келген өзгерістер енгізуге құқылы. Мәселен, мысалы, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкілік режимі заңды түрде белгіленген елдерде ерлі-зайыптылар режимді таңдай алады. Осылайша, атап айтқанда, ерлі-зайыптылар ортақ мүлкілік бірлесіп басқаратындығын немесе, керісінше, олар бірлесіп немесе бөлек басқаратын мүлкілік түрлерін анықтайтындығын келісім-шартта бекіте алады. Сондай-ақ, келісімде некеге тұрғанға дейін ерлі-зайыптылардың біреуіне тиесілі заттардың бөлінетіндігін, отбасылық өмір процесінде сатып алынған мүлкілік ажырасу жағдайында бөлу тәртібін және т. б. анықтауға болатындығын атап өткен жөн. Неке шартында некеге тұрғанға дейін оған тиесілі, некеде сатып алынған ерлі-зайыптылардың мүлкілік меншік құқығына қатысты ережелер белгіленеді, сондай-ақ кейде неке бұзылған жағдайда мүлкілік санкциялар қарастырылады. Ерлі-зайыптылар арасында дау туындаған кезде сот заңның ережелерін емес, неке шартының ережелерін басшылыққа алады. Ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастарды реттеуге арналған келісім некеге дейін, неке кезінде немесе бірге өмір сүру процесінде жасалуы мүмкін. Шет елдердің қазіргі заңнамасы неке шартының талаптарын егжей-тегжейлі реттеу жолымен жүреді [Реутов СИ. Практические вопросы заключения брачного договора // Нотариус 2003. № 5. С.7], заңнама нормаларының өзінде шарттың тараптары таңдауға құқылы ең маңызды шарттарды реттеу нұсқалары бар. Мүлкілік құқықтық режиміне байланысты мәселелер ерекше орын алады, Францияның азаматтық кодексінің 1497-бабына сәйкес ерлі-зайыптылар неке шартында келесі құқықтық режимдерді қарастыруы мүмкін: ерлі-зайыптылардың барлық мүлкінің ортақтығы; тек жылжымалы заттарға және әр ерлі-зайыптылар кейіннен сатып алған мүлкікке қолданылатын мүлкілік ортақтығын анықтау; ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіктегі тең емес құқықтарын анықтау; неке бұзылған жағдайда ерлі-зайыптылардың біреуі ортақ мүлкілік белгілі бір бөлігін таңдауға құқылы болады. Сонымен қатар, Францияның азаматтық кодексінің ерлі-зайыптылардың мүлкілік басқаруға байланысты жалпы мәселелерді анықтайды. Мысалы, келесі нұсқалар бар: ортақ мүлкілік бірлесіп басқару, яғни өзара келісім бойынша; ерлі-зайыптылардың әрқайсысы екінші жұбайының атынан және есебінен әрекет етуге құқылы басқару; мүлкілік біріктірілген басқару. Басқарудың соңғы түрі белгілі бір мүлкілік бөлек

басқаруды және басқа белгілі бір мүлкілік бірлесіп басқаруды қамтиды. Сонымен қатар, неке шартының бостандығы белгілі бір шекараларға ие. Қандай да бір түрде барлық елдердің заңдары неке шартының ережелері «жақсы моральдарға» қайшы келмейтін, азаматтық және отбасылық құқық нормаларын бұза алмайтын ережені бекітеді. Мысалы, ерлі-зайыптылардың некеден, ата-ана құқықтарынан және балаларды тәрбиелеу мен күту міндеттерінен туындайтын құқықтары мен міндеттерін шектеуге жол берілмейді. Неке шартының ережелері ерлі-зайыптылардың отбасылық мәселелерді шешудегі теңдігін бұза алмайды, олардың әрқайсысының мамандықпен кәсіп түрін таңдаудағы бостандығын шектей алмайды. Мысалы, Францияның азаматтық кодексінің неке шартының бостандығына бірқатар шектеулерді қарастырады. Осылайша, келісім ерлі-зайыптылардың тең құқығын бұзатын жағдайларды қамтамасыз ете алмайды. Сонымен, неке шартында ерлі-зайыптылардың әрқайсысының мамандық немесе белгілі бір кәсіп түрін таңдау құқығын шектеу туралы шарттар болмауы керек. Осыған ұқсас нормалар нормативтік құқықтық актілерде және басқа да еуропа елдерінде бар, оған сәйкес неке шартының ережелері ерлі-зайыптылардың теңдігін бұзбауы, өзара адалдық, көмек және қолдау міндеттерін орындалуы керек. Балаларды тәрбиелеу мен күтіп-бағу жөніндегі олардың жеке құқықтары мен міндеттерін шектеуге құқылы, заңнамада неке шартын жасасу нысаны мен тәртібіне қатысты қатаң талаптар қарастырылған, оларды сақтамау келісімнің жарамсыздығына әкеледі, осыған байланысты, ең алдымен, келісім жазбаша түрде жасалғанын атап өткен жөн. Сонымен қатар, неке шартының жазбаша нысаны барлық елдерде қарастырылған және әдетте арнайы актіге немесе құжатқа қол қою арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, неке шарты екі тараптың (ерлі-зайыптылардың) қатысуымен жасалады, әдетте жеке, бірақ кейбір елдерде неке шартын заңды өкілдер арқылы жасауға болады, және, сайып келгенде, кейбір елдерде байланысты ерекшеліктер бар, шартты тіркеумен. Сонымен, Францияда келісім-шарт нотариалды түрде тіркелуі керек. Италия заңнамасы жергілікті билік органдарында міндетті тіркеуді қарастырады. Бұл ретте, егер шартта жылжымайтын мүлкілік туралы талаптар қамтылса, тіркеу жылжымайтын мүлкілікпен мәмілелерді тіркейтін органда жүргізілуге тиіс [Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник/ Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. Том П. М.; Международ. отношения, 2006. С. 537 Чамже. С. 538.] Израильде ерлі-зайыптылар арасындағы келісім соттың міндетті түрде растауын талап етеді (бұл жағдайда ол сот шешімінің күшіне ие), ал егер келісім неке қию рәсіміне дейін жасалса, онда оның нотариалды куәландырылған куәлігі жеткілікті, Аме-

рикандық заңда неке құрушылардың» некеге дейінгі келісімдері « белгілі бір дамуға ие болды, олар парасаттылық пен әділеттілік қағидаттарына негізделуі керек. Оларға мүмкін мүлктік қатынастар да, балаларды тәрбиелеу мен ұстауға байланысты қатынастар да реттелген. Бірқатар шет елдерде неке шартының мазмұнымен танысу үшін мүдделі тұлғаларға еркін қол жетімділік қамтамасыз етілген. Бұл ереже Кәсіпкерлік саласындағы қатынастар үшін өте маңызды, өйткені ол несие берушілердің мүдделерін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Азаматтардың көпшілігі некеге тұрмайды, неке шартын жасамайды және осылайша өздерінің мүлктік қатынастарын Заңның ережелеріне бағындырады, яғни ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі белгіленеді. Белгілі бір елде бар құқықтық режимге байланысты ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимінің түрлері бөлінеді, мысалы: ерлі-зайыптылық мүлктің ортақ режимі, ерлі-зайыптылық мүлктің бөлек режимі. Неке мүлкінің ортақтығы режимі Францияда, Швейцарияда, Испанияда, Нидерландыда, Латын Америкасының бірқатар мемлекеттерінде, АҚШ-тың сегіз штатында қолданылады. Мүлктің ортақтығы режимі кезінде ерлі-зайыптылар өздерінің мүлкінен және кәсіби қызметінен түскен табыстан түскен қаражатқа некеде тұрған немесе некеде сыйға не мұраға алған мүлкті өз меншігінде сақтай отырып, некеде тұрған мүлікке бірлескен меншік құқығына ие болады. Қауымдастық режимі Францияның құқығында орнатылды және толығымен реттелді, бірақ соңғы жылдары француз заңнамасындағы өзгерістер дәстүрлі реттеуден біршама ауытқумен атап өтілді. [Шетел мемлекеттерінің азаматтық және сауда құқығы: оқулық / ответ. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. 4-ші басылым., перераб. и дополнений В 2 т. Том п. м.; Междунар. қарымқатынас, 2006. Б. 537 Чамже. 538 Б.] ортақ мүлік режиміне ортақтыққа кіретін мүлік тізімін тарырту арқылы бөлу элементтері енгізілді, оған француз заңнамасы 1401-бабына сәйкес әр жұбай өз табысы мен жеке меншіктен түскен кірістер есебінен сатып алған мүлік кіреді. Бұл режим «жалпы сатып алу» деп аталды. Сатып алудың ортақтығы принципі кейінгі заңнамада да жүзеге асырылады. Мысалы, француз заңнамасына сәйкес ерлі-зайыптылар өздерінің кәсіби қызметінен түсетін түсімдер есебінен де, олардың жеке мүлкінен алынған табыстар мен кірістер есебінен де бірлескен немесе бөлек алынған сатып алулар жиі кездеседі (1401-бап) Ерлі-зайыптылардың жеке меншігіне олардың әрқайсысының неке қию кезінде алған мүлкі, сондай-ақ олардың неке кезінде сыйға немесе мұраға алған мүлкі жатады. Сол сияқты, бұл мәселе АҚШ-тың бірқатар штаттарында шешілді, тек кейбір штаттарда (мысалы, Техас, Луизиана, Айдахо) жеке меншіктен түсетін кірістер «қауымдастыққа» енеді, ал басқаларында жоқ. Нидерландыда үйленгеннен

бері барлық мүлік «қауымдастық» режиміне бағынады, ол болашақта ерлі-зайыптылар сатып алатын барлық қолма-қол заттар мен заттарға қолданылады. Ортақ мүлікке ерлі-зайыптылардың қарыздары, сондай-ақ қарттық бойынша зейнетақы кіреді. Жұбайы өзінің жеке меншігіндегі мүлкті басқаруды дербес жүзеге асырады, бұл ретте басқа жұбайы осындай мүлкті пайдалану құқығын сақтайды. Заңнама, жүргізілген реформаларға қарамастан, тұтастай алғанда күйеуінің ерлі-зайыптылық мүлкті басқару мәселесіндегі артықшылықты жағдайын сақтайды. Көптеген елдерде «қауымдастықты» тек күйеуі басқарады, ал әйелінің келісімі талап етілмейді (Испания, Бразилия, Аргентина). Францияда күйеуі бірқатар мәмілелерді тек әйелінің келісімімен жасайды (мысалы, мүлкті иеліктен шығару және т.б.). Бұл ретте құрамында «қауымдастық» заңда мүлктің резервтік бөлігі деп аталады, ол әйелі өзінің кәсіби қызметінен түскен кірістерге сатып алған мүліктен тұрады. Мүлктің бұл бөлігін әйелі дербес басқарады және оны еркін басқаруға құқылы. Басқа елдерде күйеудің ортақ мүлкті жеке өзі басқаруға құқығы жоқ, дегенмен ерлі-зайыптылар «қоғамды» басқаруға тең құқылы. Сонымен, АҚШ-та жекелеген мемлекеттердің заңдары басқа мемлекеттерде кейбір мәмілелер жасау үшін басқа жұбайының келісімін алу қажеттілігін қарастырады (көбінесе бұл жылжымайтын мүлікпен жасалатын мәмілелерге қатысты), «қоғамға» билік ету туралы кез-келген мәмілені ерлі-зайыптылар бірлесіп жасауы керек. Италияда мүлік режимі заңды (үлесті бөлусіз бірлескен меншік). Ортақ мүлкті басқаруды ерлі-зайыптылардың екеуі де жүзеге асырады. Егер ерлі-зайыптылардың бірі мәміле жасауға келісім беруден бас тартқан жағдайда, екінші жұбайы оны сот арқылы алуға құқылы. Франция заңнамасында ерлі-зайыптылардың өзара келісім бойынша ортақ мүлкті өтеусіз иеліктен шығару, сондай-ақ жалға беру, ортақ жылжымайтын мүлкті кепілге беру бойынша мәмілелер жасауға құқылы екенін белгілейді. Ерлі-зайыптылардың әрқайсысы өзінің жіберген қателіктері үшін жауап беретін жағдайда қалған ортақ мүлкті дербес басқаруға құқылы. Ортақ мүлікке билік ету бойынша басқа жұбайын алдаусыз жасалған мәмілелер соңғысы үшін заңды салдар туғызбайды. Отбасының ортақ тұрғын үйіне қамқорлық жасай отырып, Францияның азаматтық кодексіндегі 215-бапта бір жұбай екіншісінің келісімінсіз отбасының тұрғын үйіне және оның жағдайына қатысты құқықтарға билік ете алмайтындығын анықтады. Мұндай мәміле жасауға өз келісімін бермеген ерлі-зайыптылардың бірі оның күшін жоюды талап етуге құқылы. Басқа елдерде күйеуі мүлкті жалғыз басқару құқығынан айырылған, ал ең маңызды мәмілелер ерлі-зайыптылардың өзара келісімі бойынша жасалуы керек, дегенмен ерлі-зайыптылардың екеуі де мүлкті басқа-

руға тең құқылы. Атап айтқанда, Германия заңнамасы ерлі-зайыптылардың біреуінің барлық мүлкіне билік етудің кейбір шектеулерінің мысалы бола алады. Әрі қарай, неке мүлкінің бөлек режимі Англияда, АҚШ, Австрия, Жапония, Австралия және Жаңа Зеландияның көптеген штаттарында жұмыс істейтінін атап өтеміз. Бұл режим бәріне тән жеке алғанда, ерлі-зайыптылар некеге дейін меншік иесі болған мүлікке ғана емес, сонымен бірге ол өз ақшасымен некеде сатып алған мүлікке де ие. Ерлі-зайыптылардың некеге дейінгі барлық мүлкі, неке кезінде алынған, бірақ сыйға тарту тәртібімен немесе мұра бойынша алынған мүлік, сондай-ақ одан түскен барлық кірістер ерлі-зайыптылардың бөлек меншігі болып саналады және әрбір ерлі-зайыптылар дербес басқарады. Ағымдағы шығындарды қамтамасыз ету үшін ерлі-зайыптылар өздерінің кірістерін немесе жинақтарын бірге пайдаланатын және басқаратын мүліктің бір бөлігін біріктіру арқылы пайдаланады. Осылайша, егер әйел жұмыс істемесе, бірақ үй шаруашылығымен айналысса, онда үйленген өмір кезінде ол ештеңе алмайды, яғни үйленген мүліктің бөліну режимі үйленген әйелдің мүдделерін қорғамайды. Жүргізілген реформалардың нәтижесінде барлық дерлік елдерде бөлектену режимі айтарлықтай қайта қаралды. Сонымен, Англия мен АҚШ заңнамасында ерлі-зайыптылардың бірлескен пайдалануындағы мүліктің кейбір түрлеріне «қауымдастық» режимі белгіленді (ең алдымен бұл ерлі-зайыптылар тұратын үйге қатысты), сот бұл құқықты тани алатын ережелер бекітілді, жұбайы басқа жұбайына меншік құқығында тиесілі мүліктегі үлеске». [Гражданское и торговое право зарубежных государств; учебник / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. Том П. М.: Междунар. отношения, 2006. С. 536] АҚШ-тағы мүліктің заңды режимінің екі нұсқасы бар екенін атап өткен жөн. Бірінші нұсқада ерлі-зайыптылардың әрқайсысының жеке мүлкі және ортақ бірлескен меншіктегі мүлік ерекшеленеді. Сонымен бірге, қызықты сәт, заңда кредиторлардың талаптарын қанағаттандырудың тәртібі белгіленеді, мұнда отбасының мүдделерін қамтамасыз ететін міндеттемелер бойынша туындаған қарыздар бойынша өндіріп алу бірінші кезекте ортақ мүлікке, ал екінші кезекте - міндеттелген жұбайының жеке мүлкіне қолданылады. Ерлі-зайыптылар мүлкінің екінші нұсқасы заңдары жалпы құқық нормаларын қабылдаған Штаттарда бар. Некеден кейін ортақ мүлік режимі ерекшеленеді. Ерлі-зайыптылардың заңды негізде болған және олар неке кезеңінде сатып алған барлық мүлкі, оның ішінде мұрагерлік және сыйға тарту-бұл ортақ бірлескен меншік, ол мұра болмайды, бірақ тірі қалған жұбайына толық меншікке өтеді. Келесі режим - «шартты қауымдастық» режимі (кейде кешіктірілген қауымдастық режимі де қолданылады). Бұл режим Герма-

нияда, Скандинавия елдерінде, Канададағы Онтарио және Квебек провинцияларында орнатылған. Скандинавия елдерінде неке кезіндегі ерлі-зайыптылардың барлық мүлкі олардың жеке меншігі болып табылады. Неке тоқтатылған кезде және қол жетімді мүлік, сондай-ақ ақшалай қаражат біріктіріліп, тең үлестерге бөлінеді. Заңнамада мүлікті басқару кезінде ерлі-зайыптылардың мүдделерін сақтаудың белгілі бір кепілдіктері белгіленген. Мәселен, ерлі-зайыптылардың біреуінің аса ірі мәмілелер жасауына екінші жұбайының келісімін алу қажет. Егер ерлі-зайыптылар неке кезінде өзіне тиесілі мүлікке билік ету құқығын теріс пайдаланса, басқа жұбайының мүліктік мүдделерін ескермесе, оған келтірілген залалды өтеу міндеті жүктеледі. Германияда бұл режим «жалпы өсу» деп аталды. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес неке кезіндегі ерлі-зайыптылардың мүлкі олардың жеке меншігі болып табылады. Некені бұзу кезінде ерлі-зайыптылардың әрқайсысы неке кезінде алған өсім немесе пайда анықталады. Егер бір жұбайдың мүлкі құнының өсімі басқа жұбайдың мүлкі құнының өсімінен асып кетсе, онда біріншісі басқа айырманы төлеуге міндетті. Бұл жағдайда ерлі-зайыптылардың біреуі жұмыс істемегені немесе оның жалақысы екінші жұбайынан әлдеқайда аз болғандығы ескерілмейді. [Гражданское и торговое право зарубежных стран: Учебное пособие / Под общ. ред. В.В. Безбаха и В.К. Пучинского. М.: МЦФЭР, 2004. С.626] Әрі қарай, ерлі - зайыптылар арасында пайда болатын мүліктік қатынастардың тағы бір категориясы өзара мазмұн бойынша қарым-қатынас екенін атап өткен жөн. Ерлі-зайыптылардың өзара мазмұны бойынша міндеттері барлық елдердің заңнамаларында қарастырылған. Отбасылық құқық ғылымында елдердің екі тобын бөліп көрсету әдетке айналған: кейбіреулерінде күйеуінің әйелін асырап (Англия, АҚШ, Бразилия) ұстау жөніндегі біржақты міндеті бекітілген, ал басқаларында мұндай міндет өзара (Германия, Франция) болып табылады. Бұл режимді неке шартымен өзгертуге болады. Күйеуінің әйелін асыраудың біржақты міндеті жалпы құқық елдерінің заңнамасында қарастырылған. Күйеуі әйелін барлық қажеттіліктермен қамтамасыз етуге міндетті (тамақ, киім, тұрғын үй және т.б.). Ағылшын заңы әйелді күйеуіне материалдық көмек көрсетуге міндеттейді, егер ол өте мұқтаж болса (егер оның жасына, ауруына, жазатайым жағдайына байланысты жұмыс қабілеті төмендесе) және жұбайының бұл үшін жеткілікті қаражаты болса (оның кірісі өзіне қажет мөлшерден едәуір асып кетсе). Іс жүзінде барлық мемлекеттер жұбайының басқа жұбайының мұқтаждығы болған кезде материалдық көмек көрсетуді талап ету мүмкіндігін мойындайды. Алайда қажеттілік ұғымы заңда да, сот практикасында да ашылады. Өндірілетін алименттердің мөлшері де анықталмаған, сондықтан көбінесе ол жауапкер-

дің мүлкілік жағдайына байланысты анықталады. Неке шарты институтының құқықтық реттеуді талдау шет елдер отандық заңнама неке шартын жүзеге асыру процесінде туындайтын қатынастарды дәл осылай реттейді деген қорытындыға әкеледі, бұл отбасылық құқықтың кейбір ережелерін өзара қабылдау туралы айтады. Сонымен қатар, ішкі заңнамада, сондай-ақ бірқатар шет мемлекеттердің заңнамасында, мысалы, Германия, Италия, Франция және т.б., ерлі-зайыптылардың меншігінің заңды режимі ортақ меншік режимі болып табылады, ал басқа режим ерлі-зайыптылар арасында неке шартын жасасу арқылы белгіленеді. Сонымен бірге, кейбір мемлекеттердің заңнамасы неке шартын реттеу саласындағы отандық заңнаманың нормаларынан айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл ереже, атап айтқанда, мүлікке бөлек меншік режимі белгіленген Ұлыбританияға қатысты, ал неке шартын жасасу ортақ бірлескен меншіктің құрылғанын көрсетеді. Кейбір жағдайларда федералды заң шығару және федерация субъектілерінің деңгейі болған кезде, мысалы, АҚШ-тағы сияқты, ерлі-зайыптылардың әртүрлі меншік режимдерін біріктіруге болады. Сонымен, жекелеген Штаттарда ерлі-зайыптылардың жеке меншік режимі заңмен бекітілген, ал бірқатар басқа Штаттар ерлі-зайыптылардың мүлкін ортақ бірлескен меншік ретінде таниды. Біздің еліміздің неке (ерлі-зайыптылық)

және отбасы туралы кодекстің 39-бабына сәйкес некеге отыратын (ерлі-зайыпты болатын) адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі (ерлі-зайыптылықтағы) және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүлкілік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім неке шарты деп танылады. Бұдан басқа неке шартында некеде (ерлі-зайыптылықтан) туған немесе асырап алынған балалардың мүлкілік құқықтары көзделуі мүмкін. Басқаша айтқанда, неке шарты немесе неке келісімшарты некедегі ерлі-зайыптылардың және балалардың мүлікке құқығын бекітетін заңдастырылған уағдаластық болып табылады. Неке шарты ерікті шешім, оны жасасуға немесе жасаудан бас тартуға ешкім міндеттемейді. Неке келісімшарты ажырасудың себебі болуы мүмкін деген жалған сенімнен бас тартқан жөн, әлемдік тәжірибе неке шартын жасасу көп жағдайда некенің бұзылуын болдырмайтынын дәлелдейді. ҚР неке және отбасы заңнамасының 40-бабына сәйкес неке шартын некені тіркеуге өтініш берген күннен бастап, некені тіркеу рәсіміне дейін, сондай-ақ неке кезеңінің кез келген уақытында жасасуға болады. Бұл неке шартын сіздің өзіңізге қолайлы кез келген уақытта жасай алатыныңызды білдіреді. Егер некені тіркегенге дейін неке шартын жасасаңыз, онда шарт некені тіркеу рәсімінен кейін ғана күшіне енетінін ескерген жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с фр. М.: Истина
2. Гражданское уложение Германии: пер. с нем. М.: Волтерс Клувер 2006
3. Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. Том I. М.: Междунар. отношения, 2006. С. 534.
4. Реутов СИ. Практические вопросы заключения брачного договора // Нотариус 2003. № 5. С.7
5. Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник/ Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. Том П. М.; Междунар. отношения, 2006. С. 537 Чамже. С. 538
6. Гражданское и торговое право зарубежных государств; учебник / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. Том П. М.: Междунар. отношения, 2006. С. 536
7. Гражданское и торговое право зарубежных стран: Учебное пособие / Под общ. ред. В.В. Безбаха и В.К. Пучинского. М.: МЦФЭР, 2004. С.626
8. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі.

УДК 343.9

ФАДЕЕВ ВИКТОР НИКОЛАЕВИЧ

доктор юридических наук, профессор
Кафедры криминологии
Московского Университета МВД РФ им. В.Я. Кикотя

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ И БУДУЩЕЕ – ЧЕРЕЗ ПРОЕКЦИЮ НАСТОЯЩЕГО

Түйіндеме. Криминология мен қоғамның бүкіл өмірін криминализациялаудың алдындағы дәрменсіздігі классикалық механиканың Исаак Ньютон ашқан гравитациялық өрістің ғана емес, сонымен бірге әлемдік физикалық кеңістіктің электромагниттік өрісінің әсерінен макро объектілердің қозғалысы алдындағы дәрменсіздігіне ұқсас классикалық физика ешқандай түсінікке ие болмады және оны назарға ала алмады. Бұл ғылым сол кезде жарықтың дуальды екенін және фотонның массасы бар екенін түсінуден алыс болды, сондықтан оның кеңістікте таралуы, негізінен, түзу сызықтар мен шексіз жылдамдықпен жүре алмайды.

Осыған ұқсас, криминология да, қоғам да өздері орнатқан құқықтық саладағы адамның девиантты мінез-құлқын қалыпты деп санамайды және ол адамның табиғаты, қажеттіліктері мен ақыл-ойына сәйкес емес, оларға сәйкес емес, керісінше орнатылатындығымен түсіндіріледі. Яғни, қазіргі физикада әлдеқайда түсінікті және сипатталған күрделі физикалық әлем сияқты, қоғам оның мүшелері бір-біріне қатысты мінез-құлық ережелерін бұзып қана қоймай, оларды табиғи түрде ұстануы үшін қандай заңдар мен олардың өмірін қалай құру керектігін анықтауы керек алыс емес.

Бұл барлық мәселе және барлық мәселе. Енді біз, криминологтар мен жұртшылық бұл бастаманы Құдайдың жоспары ретінде түсініп, оны өз өмірінде және Жер планетасындағы адамзат өмірінде ұстануымыз керек. Профессор В. В. Лунеевтің классикалық нұсқасының өкілі ретінде берген криминология тақырыбын анықтауда айтылған өмір сүру тұжырымдамасының жасырын мағынасын түсіну керек.

Түйінді сөздер: криминологиялық көзқарас; өткен, қазіргі және болашақ; белгісіздік; сана; материалистік көзқарас; метафизикалық көзқарас; тамырлар-қылмыстың шығу тегі; жалғыз, ерекше, әмбебап; жақсылық пен жамандық; шындық.

Резюме. Беспомощность криминологии и общества перед нарастающей криминализацией всей его жизни аналогична беспомощности классической механики перед движением макрообъектов в условиях действия не только гравитационного поля, открытого Исааком Ньютоном, но и электромагнитного поля мирового физического пространства, о котором классическая физика не имела никакого понятия и не могла принимать его во внимание. Эта наука, на тот момент, была далека от понимания того, что *свет дуален* и что *фотон обладает массой*, так что его распространение в пространстве в принципе не может происходить по прямым линиям и с бесконечной скоростью, как она предполагала.

Подобно этому ни криминология, ни общество не рассматривают девиантное поведение человека в устанавливаемом ими правовом поле как нормальное и объясняемое тем, что *она устанавливается не в соответствии с природой, потребностями и разумом человека, а не в соответствии с ними, а то и противоположно им*. То есть – подобно сложно устроенному физическому миру, который уже в значительной мере понятен и описан в современной физике, обществу предстоит выяснить, по каким законам и как нужно строить свою жизнь, чтобы его члены не только не нарушали устанавливаемые в нём правила поведения в отношении друг к другу, но и следовали им как естественным, а не надуманным.

Именно в этом всё дело и вся проблема. Теперь уже нам, *криминологам и общественности* надо осознать это начало как Замысел Божий и следовать ему в своей жизни и в жизни человечества на Планете Земля. Именно так надо понимать скрытый смысл понятия *выживания*, которое упоминается в определении предмета криминологии, данное профессором В.В. Лунеевым, как представителем её классической версии.

Ключевые слова: криминологический взгляд; прошлое, настоящее, и будущее; неопределённость; сознание; материалистический подход; метафизический взгляд; корни-истоки преступности; единичное, особенное, всеобщее; добро и зло; истина.

Summary. The helplessness of criminology and society in the face of the growing criminalization of his entire life is similar to the helplessness of classical mechanics in front of the movement of macro-objects under the conditions of the action not only of the gravitational field discovered by Isaac Newton, but also of the electromagnetic field of the world physical space, about which classical physics had no idea and

could not accept it into consideration. This science, at that time, was far from understanding that light is dual and that a photon has mass, so that its propagation in space, in principle, cannot occur along straight lines and with infinite speed, as it assumed.

Likewise, neither criminology nor society considers deviant human behavior in the legal field they establish as normal and explained by the fact that it is not established in accordance with the nature, needs and mind of a person, and not in accordance with them, or even opposite to them. That is, like a complexly arranged physical world, which is already largely understood and described in modern physics, society will have to figure out according to what laws and how to build its life so that its members not only do not violate the rules of behavior established in it in relation to each other to a friend, but they also followed them as natural, not contrived.

This is the whole point and the whole problem. Now we, criminologists and the public, need to realize this beginning as the Plan of God and follow it in our lives and in the life of mankind on Planet Earth. This is precisely the hidden meaning of the concept of survival, which is mentioned in the definition of the subject of criminology, given by Professor V.V. Luneev as a representative of its classic version.

Key words: criminological view; past, present, and future; uncertainty; consciousness; materialistic approach; metaphysical view; roots and origins of crime; single, particular, universal; good and evil; true.

ВВЕДЕНИЕ

«Невежество – мать всех зол и всех несчастий, которые мы видим. Когда люди увидят свет, когда они станут чистыми, духовно сильными и знающими, только тогда несчастье исчезнет из мира, но не раньше. Мы можем превратить каждый дом в стране в замок или богадельню, покрыть её больницами, но горе человеческое всё же будет продолжать существовать, пока не изменятся характер и замыслы человека. Работайте свободно, работайте в любви. Трудно понять слово «любовь»; любовь никогда не приходит, если нет свободы...» [1].

Это - выдержка из лекций Вивекананды, прочитанных им в Европе и Америке в 30-х годах минувшего столетия. Необходимо рассматривать сказанное как антикриминальную доктрину, ибо вся жизнь Учителя Вивекананды - Рамакришны на Земле была практически уроком Ахимсы, то есть – непротивления злу насилием. Тем более – не противодействия криминальным замыслам или намеренным и хорошо продуманным злодеяниям, совершаемым нередко в политике или общественной жизни.

Антикриминальный характер этой доктрины состоит в предложении людям упреждать такие замыслы, в призыве к ним жить по-человечески, любя друг друга и всё живое на Земле и во Вселенной, так сказать, «Благоговей перед жизнью» как самым главным, что в ней произошло и в разных формах существует.

Собственно, в этом и состоит конструктивное инакомыслие в сфере криминологии, то есть – позитивный по цели *криминологический взгляд* на всё, что может принести людям горе и страдания, и упреждение этого за счёт *развития сознания*. Что-то вроде «доброжелательной серьёзности» в отношении к жизни и к людям, которая пронизывает, на первый взгляд, - далёкую от нашей профессии удивительную книгу Антуана де Сент Экзюпери «Маленький принц».

Вопрос состоит в том, откуда конкретно берётся такой благонравный взгляд на жизнеуст-

ройство, а главное – почему в известной нам истории человечества он не занял в сознании и жизни людей полагающегося ему главного места, а наоборот, - уступил его совершенно иному ходу событий, так что для многих стран и народов их действительная история оказалась страшной и кровавой, притом – на фоне декларирования множества благих намерений и публичных учений разного рода.

2. МЕТОДОЛОГИЯ

Насколько можно судить, классическая криминология ещё не задавалась этим вопросом конкретно, хотя в принципе ясно, что корни агрессивности и преступности уходят куда-то именно в этом направлении. Неопределённость ответа на этот вопрос связана с тем, что до настоящего времени исследование проблемы «откуда что берётся» носит для абсолютного большинства современников либо философско-метафизический и мистический, либо религиозно-мифологический характер, к чему, кстати, в своё время вполне серьёзно, основательно и обдуманно приложились весьма прозорливые силы и люди (*тема отдельного обсуждения*).

В той мере, в которой в сведениях о своём происхождении человеческое общество перебывало «с хлеба на квас», болтаясь, как «цветок в проруби», между эволюционно-дарвиновской и единократно-божественной схемами, криминология не могла подняться над всем этим безобразием и, опираясь на что-то очень прочное, внятно сказать:

– Про первую схему - «Господа, всё было не так на самом деле. Дарвин и его последователи поторопились с выводами из «сотканной» ими конструкции, «ошиблись» и невольно дезориентировали мыслящую часть человечества, поскольку представили свою версию происхождения биологических видов и человека как истину», принимаемую с мало известной оговоркой, что она выдвигается в порядке и для «обеспечения безопасности Белой Расы».

– Про вторую схему – «Господа! Вас обманывают, притом – давно и, вроде бы, с благой, но на самом деле - с корыстной целью».

Соответственно, - в первом случае криминологам, в общем-то, делать практически нечего, поскольку «жертвоприношения» людей, которые более или менее осознанно поверили в ту или иную истину, в науке – дело обычное. Здесь просто крайне интересная тема, и эта теория постепенно захватила умы очень многих людей, хотя вся эта ситуация больше, чем на их «доброе совестное заблуждение», как говорится, «не тянет».

Что же касается второй схемы, то тут криминологический «душок», безусловно, есть, но *замысел* преступления настолько велик, что с точки зрения современной науки о преступности он просто не может быть квалифицирован «ущербной» концепцией уголовной политики как преступный, благо относится ко всему человечеству и к его судьбе на Земле и в Космосе.

Правовой «беспредел» в постперестроечной России возник не случайно, он быстро вырос не только из-за того, что физическим лицам и частным структурам стало более или менее доступным «всё, что плохо лежит». Главное состоит в другом. Положение криминологии в обществе и её позиция в отношении к преступности были и пока остаются либо слишком приземлёнными или академическими, либо *неопределёнными*¹, поскольку она практически ещё не разбиралась в исторических корнях преступности и не выявляла её действительные *корни-истоки* в жизни общества и в общественном сознании. Жизнь же за последние десятилетия круто изменилась и практически сразу вышла за те пределы допустимости, которые были скромно очерчены постсоветской криминологией как понятной, общественно значимой и непосредственно полезной наукой.

До общества и власти должны дойти объективная необходимость и целесообразность введения криминологической экспертизы действительной истории нашей страны и патронажа разных сфер деятельности в социально-правовой оборот и хозяйственно-экономическую жизнь человеческого общества. Это нужно сделать в расчёте на *ближайшее* и *отдалённое будущее*, в котором криминал должен быть представлен как исчезающее, а не нарастающее явление.

Дело не в том, чтобы спасти криминологию как науку о преступности, на которую в этом её качестве опирается правовая институт. Она должна переродиться в самой основе, чтобы стать компетентной и эффективной в отношении к преступности вообще и к её современным формам, претендующим на место в жизни общества, – в особенности.

¹ Принцип неопределённости Вернера Гейзенберга позволил обосновать собственно - КВАНТ

² Надо иметь в виду, что прошлое, настоящее и будущее – если в материальном мире это разные, но логически взаимосвязанные и взаимообусловленные явления, то в метафизическом, квантовом мире – это равновеликие части одного целого.

Буквально на глазах происходит увеличение «калибра» и разнообразия возникающих ныне криминальных по характеру и по последствиям проблем. Это требует пересмотра предмета криминологии с точки зрения понимания действительных *корней-истоков* преступности и меры ответственности за её рост и развитие не только перед актуально действующим законодательством, но и перед нашими прямыми потомками, перед *ближайшим* и *отдалённым будущим* жизни общества.

3. ЦЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Нет сознательно построенного *будущего* без осознания своего *прошлого*² и, как следствие, такого рода предложениям должно предшествовать какое-то теоретическое обоснование, поэтому хотя бы в общем виде надо рассмотреть три вопроса.

Первый – это криминологический взгляд на *отдалённое прошлое* человечества, который представляет собой реконструкцию его действительной истории и роли в ней России и русичей, которая (история) тщательно замалчивается в академической литературе или злонамеренно и грамотно извращается заинтересованными в этом «тёмными» силами.

Второй – это «полукриминальная кухня» последней «перестройки» общественного устройства и экономики, на которой готовятся разные «блюда», употребление которых в процессе «шоковой терапии» втягивает всю страну, её экономику и социальный организм в мировую экономику, которая уже давно представляет собой трясину фальшиво-монетных и спекулятивных отношений, сформированных за последние полтора века глобальным социальным паразитом, устроившимся, подобно раковой опухоли, в теле человеческой цивилизации.

Третий – представляет собой ущербную, фрагментарно-дуальную логическую основу, базирующуюся на *вульгарной материалистической основе*, без учета её *основной, метафизической* составляющей, поэтому требуется *трансформация* образовательного процесса, начиная с основ философского знания не как науки, а – мировоззрения...

Сказанное имеет особое значение для *качественного* преобразования предмета и метода академической криминологии в их *неклассический* формат. В настоящее время выделение в ней «*личности преступника*» для идентификации и оценки его духовно-нравственного, психического, генетического и физического статуса весьма далеки от конвенционального представления о человеке, если не сказать большего. Они просто «равнодушны» в отношении к *единству* её преступной и человеческой сущности и лишь

отчасти имеют в виду при определении состава и структуры преступления с участием этой личности.

Кроме того, личность человека не рассматривается традиционно как часть такого целого, которое спрашивает с неё за её поведение в отношении к обществу и жизни, но в своём поведении и отношении к ней не только не демонстрирует благородство и духовность, но и публично или, - скрывая это, - попирает эту личность в обыденной жизни, притом – прямо с детства и далее, в течение всей её жизни и её окружения.

Всё это – следствие и разные формы проявления примитивного, вульгарно-материалистического подхода к проблеме понимания сути преступного поведения и преступности, который по определению своей специфики, предмета, мотиваций и мер ответственности оставляет все философские и метафизические вопросы далеко за пределами общественно-криминалогической экспертизы. В принципе, это понятно. Авторы подавляющего большинства философских работ, в которых в том или ином ракурсе упоминается понятие человека, имеют в виду его обобщённый и «обтёсанный» их «кресалом» или даже «обрезанный» образ, который всегда остаётся *неопределённым* именно по существу.

В связи с этим писатели разного рода могут обращаться с ним, как им заблагорассудится, и приписывать этой «теоретической кукле» или надуманной модели рассматривания те или иные качества и свойства. Совершенно ясно, что, сказав «А», нужно говорить «Б», и вообще – озвучивать весь алфавит.

Применительно к данной теме это означает, что, выявив метафизический смысл понятия материи и её тождественность высшему (или «сверх») сознанию, мы устанавливаем нецелесообразность и искусственный характер отделения *субъекта* от *объекта*, и должны теперь с такой же точки зрения рассматривать космический смысл (а точнее, - ЗАМЫСЕЛ) появления человека на Земле и его поведения на ней в отношении к себе и к себе подобным, а также, к своему окружению, то есть, в конечном счёте, поведения на ней всего человеческого общества и составляющих его разных рас и народов.

Вопрос состоит в том, есть ли объективный смысл по отношению к человечеству или иначе – ЗАМЫСЕЛ в его появлении и присутствии на Земле и, - если есть, то какой именно. Иное дело, от кого или из чего он исходит, это – важный, но действительно второй вопрос, а главное всё-таки в том, каков смысл нашей жизни на Земле и в Космосе.

Не являются пока основанием для оценки поведения человека в обществе и природе *представления* об их космических функциях на Земле и в отношении к другим цивилизациям, «обитающим» во Вселенной и придерживающихся

каких-то правил поведения, общих для всех живых существ гуманоидного типа.

Между тем, в каждом заново рождённом и развивающемся до зрелости и перехода в иные миры человеческом организме в полной мере воплощён и практически однозначно представлен главный принцип, которого нужно придерживаться, строя жизнь Человечества на Земле и в Космосе, - каждая клеточка в человеческом организме живёт и работает на него, как на целое, а он – на неё, как на свою малую часть, благодаря чему они живут и выполняют свои космически задаваемые функции названного выше созидания жизни и глобального посредничества. *Это и есть единое и естественное* (от Бога, если угодно – Творца, Системы Космического разума) *правовое поле или пространство, в котором действует одна метрика и реализуются естественное право на нормальную жизнь и обязанности в её поддержании.*

Однако, по мнению профессора Жигарева Е.С. «...много веков пестовалась мысль о единственности Вселенной и о том, что «Земная цивилизация скорее всего единственная гуманоидная цивилизация в огромной Вселенной и является прибежищем духа (разума), воплотившегося в человека, который и имеет потенцию к диалектическому развитию» [2, с.170].

Эта точка зрения и на внутренний, и на внешний мир человека не просто устарела... Она не соответствует реальности, но вольно или невольно камуфлирует это обстоятельство, для чего удерживает *сознание* людей и человечества на исключительно земном и примитивном уровне, не давая ему подняться на уровень, которого «требует» вся Космическая система Мирового Разума, чтобы осмыслить эту реальность как Вселенную сугубо неоднородную и потому по определению – не единственную. Надо понять, что диалектика как логика единства и борьбы противоположностей в принципе не соответствует той цели развития, которая интересует человечество. Здесь нужна именно циклическая логика, выпестованная на Востоке и переосмысленная нами, - логика единства и гармонии противоположностей, участвующих в любом событии как цикле от появления до исчезновения включительно [3; 4].

Но мы – не одни – ни на Земле, ни в Космосе, и потому не имеем права строить свою жизнь, игнорируя это обстоятельство и исходя только из экономических, корыстных или политических интересов. Это – тупиковый путь развития, и примеры бесправового государства ясно показывают правильность этого тезиса [5, с. 68].

Даже само осознание данного вопроса как принципиально важного для развития актуального сознания и создания системы жизнеустройства на Земле, а не просто для удовлетворения любопытства, имеет концептуальное и

практическое значение, поскольку от этого зависит *понимание места и роли человека и человечества на Земле и в Космосе*.

Если найдём удовлетворительный ответ на данный вопрос, мы сможем начать говорить о космически приемлемых правилах поведения человека и человечества на Земле и в Космосе, а стало быть – об основаниях такой философии криминологии, которая в своих базовых представлениях и суждениях о праве и правонарушающем поведении недалеко от объективной и пока *трудноуловимой* истины.

Феноменологически представлены и, конечно, отмечались в разных работах такие космические функции земного человека и человечества, как сохранение и продолжение жизни в Космосе, а также активное посредничество между прошлым и будущим, с одной стороны, и Землёй как космическим телом и Космосом, как вместилищем множества космических тел и искривлённостей пространства – с другой.

Однако, практического значения, тем более, для криминологии, это не имело и пока не имеет, благо в науках о человеке и природе долгое время преобладал примитивный дуализм, отражённый, в частности, в понятиях и представлениях типа «окружающей нас среды», объективной реальности и т.д.

Соответственно, психология и рефлексивная часть философии «*копали*» человеческую душу и внутренний мир абстрактного человека, а естествознание и материально ориентированная часть философии – внешний физико-химический и биологический мир, законы его устройства и взаимодействия с ним и с его объектами.

«Свято место пусто не бывает» и в данном случае эти явные посреднические функции человека теософы и даже некоторые криминологи подменяют библейским дуэтом между Всевышним и неким абстрактным Рабом Божьим, с одной стороны, и руководящей ролью первого по отношению к сознанию и поведению второго, с другой [6-10]. Тем самым они «уводят» и пытаются направить *развитие человеческого сознания* по ложному пути. И это – несмотря на то, что активные посреднические функции человека и человечества явным образом представлены в *пространстве* (Земля-Космос) и во *времени* (Прошлое-Будущее). Тем не менее, они пока не осознаются в полной мере, как формы ответственной правосубъектности каждого конкретного человека и всего человечества.

В целом можно надеяться, что благодаря усилиям отдельных «искателей» истинной картины начала и развития человеческой истории, людское невежество как мать всех зол и несчастий, которые мы видим и творим, начнёт отступать, *сознание* – проясняться, люди не только увидят

его, но и поймут тайны света, начнут становиться чистыми, духовно сильными и знающими, так что их несчастья, беды и зло начнут исчезать из нашего мира... Но, «...не раньше того», как говорил Вивекананда, и не сразу, так что и традиционной криминологии ещё долго будет чем заниматься.

4. РЕЗУЛЬТАТЫ

Между тем, значительная часть криминологов, особенно ведущие учёные, её «*прогрессоры*», высказывают серьёзные опасения о том, что криминологическая наука находится в застое, а по мнению профессора Квашиса В.Е. «...криминология всё далее и далее маргинализируется» [11, с.61].

В этой связи обозначу тенденции этой озабоченности за последнее десятилетие.

В частности, 19 апреля 2011 года, на кафедре уголовного права, факультета права, НИУ Высшей школы экономики, под руководством заслуженного деятеля науки РФ, д.ю.н., профессора А.Э. Жалинского был проведён научно-практический межвузовский семинар, посвящённый анализу современного состояния криминологии на тему: «КАКАЯ КРИМИНОЛОГИЯ СЕГОДНЯ НУЖНА СТРАНЕ? (ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ)»¹.

Аналогичные обсуждения с той или иной степенью обеспокоенности проводились и на ежегодных конференциях многих организаций и учреждений правоохранительной и правоприменительной системы, в том числе и под эгидой Российской криминологической ассоциации. Этой проблеме посвящено множество работ ведущих учёных-криминологов. В частности, на эту тему неоднократно высказывалась профессор Долгова А.И, а в 2016г. была опубликована её статья «Нужна ли криминология и криминологический взгляд на преступность» [12], которая нашла широкий отклик среди научно-практической общественности.

Нет необходимости перечислять множество работ и точек зрения, высказанных учёными и специалистами о состоянии криминологии.

Здесь лишь отмечу, что нельзя не согласиться с особой озабоченностью о состоянии криминологии, высказанного д.ю.н. Овчинским В.С. в статье «Вся наша жизнь — криминология», где автор пишет, что «...старая криминология сейчас мертва, она интересна только с позиций исторического анализа... Традиционная преступность — это снежный ком, катящийся с горы, который будет нарастать, но при этом прорастать цифровыми нитями. Однако самый большой вред наносит цифровая преступность, она наиболее опасна, так как порождает социальное неравенство. Тут огромный ресурс работы и изуче-

¹ В обсуждении приняли активное участие многие известные учёные: Заслуженные деятели науки РФ, доктора юридических наук, профессора: Жалинский А.Э., Бабаев М.М, Мацкевич И.Г., доктора юридических наук, профессора: Голик Ю.В. Самовичев Е.Г., Савюк Л.К., Цепелев В.Ф. и многие другие учёные и специалисты.

ния для криминолога. Но у нас практически нет учёных, которые способны осознать эту ситуацию». Далее он продолжает, что «...авторы работ по большей части цитируют друг друга... Один на тысячу работает с зарубежными информационными базами. Мы не умеем пользоваться тем, что есть в открытом доступе... Классики... не принимают, не хотят принимать новшества... Наши учёные-криминологи до сих пор не поняли опасности технологической преступности, ничего о ней не знают...» [13, с.114].

Созвучна мнению Овчинского В.С. и позиция, профессора Щедрина Н.В. В частности, в статье «Футурологические аспекты уголовного права» автор пишет: «На мой взгляд, высокие технологии ничего принципиально нового в нормативно-оценочную систему не привнесут. Их специфика состоит в том, что они, как на 3D-принтере, с высокой скоростью и в большем объеме позволяют размножать не только добро, но и зло. Скорость и масштабность размножения зла – вот два главных вызова современности. Именно это лежит у истоков двух главных проблем, которые предстоит решать и уголовному праву: трансформация и глобализация зла. Научно-технические революции ускоряют и трансформируют нашу жизнь так стремительно и мощно, что большинство людей не сразу могут распознать сопровождающие их опасности...» Далее он пишет: «Горькое послевкусие плодов генетических экспериментов человечество сможет в полной мере ощутить только через сотни лет. Если, конечно, сохранится» (курсив - В.Ф.) [14, с.410].

Всё выше сказанное и многое иное, позволяет говорить о необходимости и насущной потребности в трансформации классической криминологии в криминологию будущего.

Поэтому попытаюсь вывести общую, принципиальную формулу недостатков в современной криминологии.

Прежде всего, надо отметить, что вся гуманитарная наука, включая юридическую, как части целого базируется на материалистической философской парадигме.

При этом следует особо отметить одно принципиальное обстоятельство. Насколько можно судить, беспомощная в отношении к глобализации преступности классическая криминология является одной из прикладных ветвей материалистической философии, в соответствии с которой криминология может в полной мере рассматривать только реальные события, то есть - уже свершившиеся деяния криминального характера.

Правоохранительная система, в массе своей,

тоже строится на основе информации об уже совершённых преступлениях.

В этой связи выскажу не очень удобную, а м.б. для отдельных коллег – не приемлемую оценку современного состояния криминологии и криминологических исследований, да и юридической науки в целом на примере криминологии.

В частности, в настоящее время преобладают, с одной стороны, фрагментарно-дискретная картина мира в сознании общества и фактическая раздробленность носителей его духовно-нравственных начал и их взаимоотношения с пронизанным коррупцией государством, а с другой - ситуация неопределённости будущего его, как такового, а не только предмета и метода криминологии как, основание для установления жёсткого национального правопорядка.

В порядке иллюстрации и подтверждения сказанного отмечу, что уже в ранний постсоветский период юридическую науку и, прежде всего, – Криминологию власти сначала «отодвинули» (эта «политика» имело своё продолжение и в новейшее время¹), а затем и «отторгли» от поиска и выявления ответственных субъектов за рост и развитие преступности.

Наоборот – дали возможность поделить поле развивающейся преступности на предметы исследований – т.е. на «научные деланки», «деланочки» и совсем уж на «узкие полоски», почему и появились масса разных пустых диссертаций, вал наукообразных, но никчёмных публикаций, надуманных исследований и т.д.

А результат один – всё это ушло и продолжает уходить попросту в «никуда» или, по-другому сказать, – в бездонную «чёрную дыру» полной безответственности за то, что случилось и происходит со страной и жизнью в ней, как и за то, что делается в криминологии, которая не рассматривает национальную безопасность как свой предмет, а правопорядок для её охраны – как инструмент своей основной деятельности.

Понятно, что «больна» в этом плане не только криминология, но и иные отрасли юридической науки, в т. ч. и Уголовное право, которые действуют в основе своей – на уровне единичного, но мало функциональны на уровне особенного, не говоря уже о всеобщем, сущностном уровне, – если именовать эти уровни на языке диалектической логики.

В частности, в науках уголовно-правового цикла, в том числе и в криминологии эта ситуация уже осмыслена и даже «прочувствована» на уровне единичного, то есть – преступления и личности преступника, которого всегда стараются «загнать» в рамки этой логики и построенного с её же помощью законодательства.

¹ Известно, что криминология является «неудобной наукой, прежде всего, для властных структур. Известно, также, что после очередного «изгнания» в разряд «второстепенных», т.е. не обязательных к изучению наук, на основании Приказа Минобрнауки РФ №28 от 11 января 2018 года Криминологию заново, с 1 сентября 2018 года, в системе юридического образования ввели в число учебных дисциплин, обязательных к изучению, т.е. действуем по принципу – «пока гром не грянет мужик не перекрестится»

Но на уровне **особенного** (например – *поведения государства в отношении к своему народу*), а тем более – **всеобщего** (т.е. *человечества*) она далеко не очевидна и упрятана за разными громкими словами и вывесками, теориями типа расовых или религиозно окрашенных, т. е., за чисто социальными и физическими объектами – в то время–*истина* и, её *искажения* располагаются в мире *метафизики* и действуют на нашу жизнь и сознание именно изнутри него.

Хотя в литературе встречается немало призывов следовать этой логике, в том числе – проведение *криминологической экспертизы* законодательской и всей прочей жизнеутверждающей деятельности органов власти.

Вместо этого, как пишет профессор А.И. Долгова: «Криминологию пытаются подменить уголовной политикой с её многозначной трактовкой и утверждением, о том, что уголовная политика – это и есть борьба с преступностью. Как правило, авторами современных работ по уголовной политике являются специалисты по уголовному праву, отдельные из которых слабо ориентируются в теории и практике настоящего криминологического знания» [12].

По глубокому убеждению, основанному на выводах учёных, прежде всего, естественно-научных отраслей знания и проведённого анализа объективных законов развития мироустройства – можно констатировать, что одной из основных угроз деградирующих, а более правильно – фальсифицирующих ход развития человечества – является *заточенность* гуманитарной науки на материалистической философской парадигме в отличие от естественных отраслей знания и, прежде всего, неклассической физики – базирующейся на *метафизической* составляющей.

В частности, в естественных науках, прежде всего, в физике, с открытием (в 30-е годы XX века) КВАНТА как явления, квантовой механики в целом, и СТО, сформулированного Альбертом Эйнштейном, предвестником которой явилось открытие Вернером Гейзенбергом принципа неопределённости, Нильсом Бором – соотношения неопределённостей и принципа дополнителности, а также криволинейной неевклидовой геометрии Римана-Лобачевского – в результате чего произошёл резкий скачок развития в сторону неклассической (*метафизической*) версии мировоззрения, которое строится в совершенно ином, *вероятностно-временном* контакте с внешним миром – как его гораздо более глубокая и сущностная картина¹.

Главное, что следует выделить в этом плане

– это категорический отказ физиков от *первичности материи как некоего вещества и вторичности сознания* как некой нематериальной среды для её осмысления².

В этой связи, акцентирую внимание читателя на том, что практический смысл понятия *сознания* человека и его связь с *подсознанием* тоже представляются в сугубо фактическом формате (например, *преступление как свершившийся факт*), чем и объясняется сравнительно низкий уровень предупредительной деятельности и понимания субъектно-объектных отношений как предметно-логической основы правопорядка и его нарушений.

Имеющиеся результаты экспериментов подводят к выводу, что *физический мир* более не является основным или единственным компонентом *реальности*, и что он не может быть полностью понят без учёта роли в нём *сознания* [15].

Что же касается юридической теории, то за редким исключением, она осталась в лоне старой, практически, неизменной парадигмы. Учёные лишь «отретушировали» внешние, «фасадные» аспекты своей науки, не затрагивая сущностные, глубинные стороны новой общественной жизни и общественных отношений как основание и повод для её трансформации.

Здесь снова обращаю внимание юристов на указанную ранее статью профессора Щедрина Н.В., где автор пишет, что: «Коррупция в частном секторе наносит ощутимый вред обществу, однако *понятие должностного лица* с советского времени почти не претерпело изменений. Злоупотребление полномочиями, подкуп в государственной и частной сферах влечёт за собой разную уголовно-правовую оценку...» [14, с.412].

Надо иметь в виду, что стадию формирования *неклассической* версии юридической науки, в т.ч. и, прежде всего, криминологии и её использования *пройти придётся*, притом – начать это можно будет в процессе создания её новой *теоретической* и *методологической* базы, в которой помимо *фактической* и *пространственной* должно занять *полагающаяся* ей *вероятностно-временная* составляющая в представлениях о будущем и *достоверная* – о нашем прошлом.

При этом необходимо отметить, что принципиальное значение *метафизической* составляющей в развитии теории и практики криминологического знания состоит в том, что если *материалистический* подход позволяет говорить о выявлении причин и условий, а также

¹ Постоянная Планка определяет границу между макромиром, где действуют законы механики Ньютона, и микромиром, где действуют законы квантовой механики.

² Объективная реальность выступила как абсолютно виртуальная среда, плодящая исключительно временно существующие материальные воплощения. Непрерывные акты творения «чего-то» (материальных объектов и проявлений) «из ничего» (неопределённость, микромир, поля, вероятности, виртуальность и т.д.), это касается и человека, как временно появляющегося из будущего и через настоящее – уходящего в прошлое... Так что понимание устройства мира и мировоззрение, строящееся на основе неклассической физики, по сути совпадает или во всяком случае – гораздо ближе к Дзэн-Буддизму («Религия без Бога» по образному определению Папы Римского Павла), чем к материализму и вообще – к каким бы то ни было «измам», возникшим и развивавшимися в лоне европейской культуры и науки.

факторном анализе, детерминации преступности и правонарушающего поведения, то *метафизический взгляд* даёт возможность действовать по поиску *истоков, корней* преступности и девиантного, антиобщественного, противоправного поведения личности в его *сознании*, что в свою очередь позволит говорить об искоренении и ликвидации в будущем *истоков-корней* этого явления из жизни общества.

Поэтому, концептуально развитие общества и гуманитарной сферы, в т.ч. – юридической науки, включая *криминологию будущего*, как части саморазвивающегося целого, будет идти параллельно, переплетаясь с этим сложным процессом, и в своём развитии будет и должна осваивать следующие направления и функции, соответствующих им форматов:

1. Классическая (*академическая-материалистическая*) криминология;
2. Неоклассическая (*ретроспективно-критическая*) криминология;
3. Неклассическая (*конструктивно-целевая, метафизическая*) криминология;
4. Глобальная (*планетарно-космическая*) криминология;
5. Практическая (*экспертно-прогностическая*) криминология.

В последние годы предпринимаю определённые усилия для адаптации вышеперечисленных и иных проблем к реалиям жизнеустройства и жизнедеятельности, в т.ч. – *криминологии будущего*, при этом ни в коей мере не отрицаю *классическую*, или – *материалистическую криминологию* как науку о преступности и борьбе с нею.

Иное дело, что её теперь можно рассматривать лишь как *отправную, базовую* версию, которая в связи с *глобализацией преступности и преступной глобализацией* оказалась недостаточно эффективной в отношении к криминальному миру в его новых формах и масштабах.

Иными словами – подобно тому, как *классическая механика* Ньютона и представления об абсолютном эфире, как об изотропной среде, совершенно не подходят для понимания природы квантовых объектов и их поведения в реальном физическом пространстве – так и *классическая криминология*, без *метафизической* составляющей не подходит для понимания *истоков и корней* преступности в *сознании и сущности личности*, а также *глобализации* форм и масштабов развития преступности.

Причина этой *некомпетентности* в обеих сферах знания, по сути, одна и та же – это *недооценка*, а если быть точнее – *не понимание и незнание* *ролиметафизической* составляющей в представлениях об объекте и опыта перехода от *классического* формата физики к *неклассическому*, который представляет собой *Методологический алгоритм* и школу, как для криминологов и представителей других сфер юридичес-

кой науки, так и гуманитарных отраслей знания в целом.

В этих условиях нужно основательно обдумать судьбу, цели и задачи всей правоохранительной системы.

Она должна представлять собой *пространство такого правопорядка*, который может надёжно обеспечивать *национальную безопасность* изнутри жизни народа и страны, для чего надо существенно расширить сферу профессиональных знаний и интересов юристов и, как следствие, поднять уровень юридического образования и правовой культуры населения России как суверенной страны.

5. ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Необходимо отметить, что в данной статье обращаю внимание читателя на те концептуально-методологические *упущения, недостатки*, знание которых явно не хватает для раскрытия метафизической сущности предмета гуманитарной науки в целом и юридической, в частности, на примере криминологии, как части целого.

В этой связи представляется, что необходимо внести соответствующие изменения в учебный процесс по преподаванию, прежде всего, фундаментальных, базовых наук при подготовке юристов, с учётом *метафизической* составляющей философии, – как базового элемента мировоззрения. Ибо *микромир формирует и управляет макромиром*, а не наоборот, как это принято рассматривать классической гуманитарной наукой.

К числу основных учебных дисциплин и отраслей знания, которые подлежат трансформации в первостепенном порядке относятся – *философия, логика, теория государства и права, социология, психология, криминология и иные учебные дисциплины*, которые участвуют в процессе формирования у студентов и аспирантов – системных представлений об окружающем мире.

Для этого необходимо совершенствовать образовательную среду путём междисциплинарной интеграции на уровне взаимодействия с профильными ВУЗами, например, НБИКС технологии Курчатовский центр и иные естественнонаучные ВУЗы. Осуществляя данный проект, государство, в лице, прежде всего, образовательной системы сработает на опережение, формируя задатки нового мышления, которое затронет всю научную деятельность, в том числе, – по исследованию *истоков, корней* преступности и сущности личности преступника в его *сознании*, а также проблем предупреждения преступности¹.

Таким образом, – прямо в образовательном процессе, который осуществляется учёными в своей области, – как педагогами по своим дисциплинам, происходят развитие и перенос парадигмы неклассической науки на материал классических версий её разделов и их переосмысле-

¹ В частности, по инициативе Департамента образования города Москвы и Национального исследовательского центра «Курчатовский институт», с 2012 года в общеобразовательной системе реализуется так называемый «Курчатовский проект»,

ние с применением не формальной, а диалектической логики, *неопределённостей* разного рода с их превращением в информацию.

К сожалению, среди научного (*юридического*) сообщества пока не видно особого энтузиазма в реализации этого подхода.

В различных научных и частных беседах возникают вопросы – что это даёт вообще и в конкретной жизненной ситуации, – не вникая в суть вещей, в частности. Тем самым не воспринимается сама идея внедрения *метафизического* подхода в научно-практическую деятельность в сфере гуманитарного, в том числе – юридического образования.

Опыт показывает, что рано или поздно, практически все фундаментальные открытия находят своё применение. Но также опыт показывает, что на момент открытия совершенно невозможно предсказать понадобится то или

иное открытие и как оно себя проявит. Здесь лишь приведём один яркий пример из истории развития фундаментальной науки, в частности, вскоре после открытия Майклом Фарадеем электромагнитной индукции министр финансов Великобритании Уильям Гладстон спросил у Фарадея «Какая польза от электричества?».

В ответ на это Фарадей сказал: «Вполне возможно, сэр, что скоро вы сможете обложить это налогом». И не ошибся Фарадей, прошло всего каких-то 50 лет и все... стали платить налог [16].

Остаётся пока только думать и мечтать о создании такого рода методики подготовки специалистов в ВУЗах, в нашем случае – юридического профиля, хотя этого требует вся сфера гуманитарной науки, в т.ч. и юридическая наука – как часть целого, на примере перехода классической физики в её неклассический формат.

цель которого – сформировать системные представления об окружаемом мире, в то же время ВУЗовская система, прежде всего, гуманитарная сфера науки об этом пока что даже не «заикается».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ромэн Роллан «Жизнь Рамакришны и Вивекананды» с предисловиями Горького и Луначарского Л.: Экополис и культура : Андреев и сыновья - 1991- 320 с.
2. Жигарев Е.С. Проблемы эволюции внутреннего мира, жизни человека. Размышления криминолога // Российский криминологический взгляд. – 2008. - №1. - С.170-179.
3. Фадеев В.Н. Логическое обоснование предмета неклассической криминологии / В.Н. Фадеев // Российский криминологический взгляд. - 2012. №3 (31). - с. 241-301.
4. Фадеев В.Н. Теория и практика логики криминологической экспертизы. /Фадеев В.Н. //Глобальная безопасность. ВАНКБ, 2009. - с. 124-133.
5. Фадеев В.Н. Будущее криминологии – криминология будущего //Наука и жизнь Казахстана - №8 – 2019 – С. 40-75
6. Жигарев Е.С., Петухов В.И. Философия криминологии. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 381 с.
7. Жигарев Е.С. Захарьян О.Ю. Криминология и религия христианства. М.: Русаки, 2007. – 286 с.
8. Жигарев Е.С. Захарьян О.Ю., Коротков Ю.В., Черняев А.В. Заблудшая криминология: диалоги с марксизмом: Сб. статей. М.: Перспектива, 2008. - 267 с.
9. Жигарев Е.С. Методология криминологии. Проблемы, поиски, решения М.: Щит-М, 2012. - 269 с.
10. Жигарев Е.С. Личность как предмет познания М.: Издательство «Щит — М», 2013. – 320 с.
11. Квашис В.Е. Проблемы качества криминологических исследований: истоки и симптомы болезни //Журнал российского права - 2018 - № 6 - С. 58-68.
12. Долгова А.И. Нужна ли криминология и криминологический взгляд на преступность. - URL: <http://crimas.ru/?cat=81>. (дата обращения 11.02.2020)
13. Овчинский В.С. Вся наша жизнь — криминология № 8/2019 | ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ | С. 111-115.
14. Щедрин Н.В. Футурологические аспекты уголовного права //Уголовно-правовое воздействие и его роль в предупреждении преступности (IV Саратовские уголовно-правовые чтения) : Сборник статей по материалам IV Всероссийской научно-практической конференции (Саратов 30 сентября – 1 октября 2019 г.) / под общ. ред. Н.А Лопашенко ; [ред. А.В. Голикова] ; ФГБУ ВО «Саратовская государственная юридическая академия» -2019. - С. 409-413.
15. Manifesto of a Post-Materialistic Science URL: <http://eroskosmos.org/manifesto-of-post-materialistic-science/> (дата обращения 06.08.2020)
16. Изистории | Пикабу URL: pikabu.ru/story/iz_istorii_1571918 (дата обращения 14.02.2020)

ШУКЮРОВ ШАХИН ТЕЙЮБ ОГЛЫ

Доцент кафедры «Административной деятельности в ОВД»
Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики,
доктор философии по праву, полковник полиции,
Представитель МВД Азербайджанской Республики в НКС при СМВД

SHUKUROV SHAHIN TEYYUB OGHLU

Associate Professor of Administrative activity of Internal Affairs department
at the Police Academy in the Ministry of Internal Affairs in Azerbaijan Republic,
doctor of philosophy masters of law, colonel of police,
Representative of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan to the NCC
under the MIA

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ БЕЗОПАСНОСТИ, ИНСТИТУТА БЕЗОПАСНОСТИ И ЕГО СОСТАВНЫХ ЧАСТЕЙ

Аннотация: в научной статье автором рассматриваются институт безопасности, ее правовое содержание, значение и назначение данной области на современном этапе. В научной статье указывается о соблюдении института безопасности, рассматривается как потребность человека, ее понятие и ряд других теоретических вопросов. Автором раскрываются составные элементы безопасности, на основе исторической поэтапности, ее виды и прилегающие к ней взаимосвязанные, структурные, составные части. Раскрываются высказывания, разработки ученых в этой области, где наблюдается всесторонний сравнительно-правовой анализ, актуальность данной области, ее важность и необходимость для всех сфер человеческой жизнедеятельности.

Ключевые слова: безопасность, понятие, институт, виды безопасности, элементы безопасности, национальная безопасность, государственная безопасность.

THEORETICAL AND HISTORICAL ASPECTS OF THE SECURITY POLICY, THE SECURITY INSTITUTION AND ITS COMPONENTS

Annotation: the scientific article examines the institute of security, its legal content, its essence and purpose in modern times. The scientific article mentions the expectation of the institution of security, its concept as a human need and a number of theoretical questions. The author describes the components of security on the basis of historical stages, its types and its final interaction. The opinions and works of scientists in this field, the importance, necessity and relevance of the fields of comprehensive comparative and legal analysis for human life are emphasized.

Key words: security, concept, institute, types of security, elements of security, national security, state security.

Институт безопасности является одним из актуальных и необходимо важных областей для рассмотрения и исследования со стороны политиков, юристов, философов, практических работников и ученых. Институт безопасности представляет собою разветвлённое, многогранное, многоструктурное целое, которое состоит из многочисленных и взаимосвязанных между собою элементов и частей. Где каждый элемент нуждается в отдельной корректировке и углубленной на современный этап трактовке, так как входит в главный институт государственности. Тем самым обосновывая и утверждая свою актуальность и преемственность.

Безопасность, это институт предпосылок для обеспечения, существования и развития индивидуумов.

Безопасность — **важнейшее условие существования любого объекта.** Каждый жи-

вой организм (насекомое, животное, человек) и организм социальный (общество, государство) нуждаются в обеспечении безопасности. [2, с.35]

В области подходов к понятию безопасности существует ряд взглядов, теорий, концепций, в которых рассматривается эта область как спокойствие, потребность, восприятие, явление, процесс и другие немаловажные обоснованные аспекты.

Согласно философской концепции Б. Спинозы безопасность рассматривалась как **состояние спокойствия, появляющееся в результате реальной физической или моральной опасности.** [3, с.14]

В научной статье изначально хотелось бы уделить внимание понятию безопасности с точки зрения исторической хронологии, его возникновения и развития. Испокон веков безопасность становилась целью человеческого общества,

нынешнего гражданского общества и основой формирования дальнейшей жизнедеятельности.

Формирование мировоззренческих взглядов на безопасность, восприятие ее человеком и обеспечение безопасности как сознательный процесс деятельности людей складывались постепенно... Потребность обеспечения безопасности – это вообще один из основных мотивов деятельности человеческих сообществ. Стремление к безопасности обусловило объединение наших первобытных предков, формирование, в дальнейшем, силовых структур различного рода, образование ряда международных союзов и организаций и, в конечном счете, привело к созданию ООН. [10, с.5]

Безопасность формировалась как необходимость, неотъемлемая и неотделимая часть существования отношений между людьми, группами, коллективами людей, между общинами, государствами и другими формированиями.

Безопасность относится к основным потребностям человека, наряду с потребностью в воздухе, еде, жилье и т.п. Удовлетворение этой потребности зависит от исторической эпохи и связано как с **объективными, так и с субъективными факторами**. Объективные – это уровень общего развития государства, его экономический и культурный потенциал, а субъективные – это восприятие самим человеком, соотносимо с особенностями его характера и окружающей действительности, среды собственного обитания.

С давних времен людям приходилось сталкиваться с явлениями, процес-

сами, событиями, создающими угрозу для их жизни, имущества, иных ценно-

стей, при этом в разные исторические периоды отношение к данным угрозам было различным. [9, с.5]

Понятие «безопасность» возникло одновременно с появлением человеческого общества... Впервые термин «безопасность» был употреблен в 1190 г. в словаре английского ученого-философа Роббера как **«спокойное состояние духа человека, считающего себя защищенным от любой опасности»**, но в этом значении он не вошел в лексику народов Западной Европы и использовался до XVII в. крайне редко. [3, с.13]

Английский ученый-философ Роббер, как заметили, представляет термин безопасности с философской точки зрения одного индивидуума с целью его защиты и обороны. Есть и другая точка зрения, которая включает уже элементы не только **собственной безопасности**, но и **коллективной безопасности от различных факторов**.

Понятие безопасности взаимосвязано с ее профилактикой, которое наблюдалось еще в древние времена.

В первобытную эпоху опасность подстерегала человека везде. И в это время ещё не су-

ществовало того понятия «безопасность», которое связано с самым примитивным его осознанием – **огражденность от опасности**. Сознание человека было направлено на «внешний мир» т.е. природные катаклизмы, вторжения врагов и т.п. «Объяснительные схемы, вырабатываемые древними людьми для оценки состояния собственной безопасности, безопасности своих близких, рода, племени, страны, имели среди прочего также функцию предвидения и предупреждения. [9, с.7]

В основном отношения строились на противоречиях между индивидуумами, которые наблюдались в противовес безопасности.

Безопасность нарушается во время столкновений интересов отдельных субъектов и членов общества, но как видно из истории в основном безопасность нарушается в результате войн, вооруженных столкновений.

На Западе принято считать, что термин «безопасность» начал применяться там с начала XI века. Он означал изначально **спокойное состояние духа человека, считавшего себя защищенным от любой опасности**. В XVI веке представление о безопасности и ее обеспечении все более связывалось со стремлением отдельных государств к расширению территорий, захвату природных и человеческих ресурсов ради укрепления своей мощи и силы, повышения роли и статуса в системе межгосударственных отношений. [9, с.8]

Постепенно с развитием и формированием государственности изменились подходы к понятию института безопасности, к его составным частям и элементам.

В XVII–XVIII веках практически во всех странах утвердилась точка зрения, что государство имеет своей главной целью **общее благосостояние и безопасность**. Поэтому термин «безопасность» получил в это время новую трактовку: состояние, ситуация спокойствия, появляющаяся в результате отсутствия реальной опасности (как физической, так и моральной), а также материальные, экономические, политические условия, соответствующие органы и организации, способствующие созданию данной ситуации. [9, с.9]

Со временем усовершенствования правовых основ, принятия демократических источников права наблюдался процесс приравнивания и в некоторых случаях возвеличивания института безопасности в сравнение с другими правовыми институтами и категориями.

Безопасность стала не меньшей ценностью в политике, чем демократия или права человека. Впервые это было закреплено в английском Билле о правах 1689 года, американской Декларации независимости 1776 года и, в особенности, во французской Декларации прав человека и гражданина 1789 года. В Билле безопасность

была поставлена в один ряд с единением, миром, спокойствием народа и благосостоянием государства. В американской Декларации создание гарантий своей безопасности объявлялось правом и обязанностью народа, а задачей власти – обеспечение людям безопасности и счастья. В Декларации прав человека и гражданина провозглашалось, что **безопасность наряду со свободой, собственностью и сопротивлением угнетению входит в число неотъемлемых естественных прав человека.** [9, с.8]

Институт понятия безопасности постепенно входил в юрисдикцию защиты и охраны в целях его обеспечения, с точки зрения закрепления и отражения в правовых актах.

В Российской империи понятие «безопасность» стало употребляться только с 80-х годов XIX века и имело весьма специфическую направленность. В основном упор делался на «охранение общественной опасности», как деятельности, направленной на борьбу с государственными преступлениями. В «Положении о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия» от 14 августа 1881 года употреблен термин **«государственная безопасность»**, как одно порядковый с термином **«общественная безопасность»**. [6, с.3]

С повышением экономической, социальной, ситуацией наблюдалось возникновение и развитие разновидностей института понятия безопасности.

Таким образом, в XIX в. понятие безопасности отражало состояние защищенности интересов государства, общества и личности в различных сферах жизнедеятельности (внешняя безопасность, безопасность промыслов, безопасность на воде, имущественная безопасность, общественная безопасность и т.д.), которые и являлись составными частями безопасности государства. [3, с.16]

Постепенно институт безопасности начал входить в предмет права.

В дореволюционной отечественной государственно-правовой мысли понятие «безопасность» встречается достаточно редко, так как обеспечение безопасности граждан было предметом науки полицейского права, то есть данный термин относился к предупреждению опасности от внутренних угроз. Отсутствие безопасности, по мнению А. Градовского, вызывает гибель государства. М.Сперанский отмечал, что общим предметом для всего правового регулирования является учреждение общей безопасности лиц и имущества. **«Безопасность лица и имущества – первое и неотъемлемое достояние всякого человека, входящего в общество»** [5, с.6].

Определение термина «безопасность» сложилось в начале XX века и обозначало **спокойное состояние духа человека, считавшего себя защищенным от любой опасности.** В ре-

зультате двух мировых войн общественное сознание все больше и больше признавало иной вариант понимания безопасности, **где сохранение жизни каждого конкретного человека напрямую зависело от построения и укрепления системы коллективной и международной безопасности.** И в 1980–1990-е годы начинает утверждаться концепция общей безопасности (common security). [9, с.9]

С изменением формаций изменялись подходы института безопасности по отношению к формациям, но не столь глубоко изменялось его правовое содержание, в основном учреждались новые социалистические подходы по отношению к сущности безопасности.

В советских общих энциклопедических изданиях понятие безопасности относилось только к противодействию внешним угрозам. В Большой советской энциклопедии представлено только понятие «безопасность международная». В Военном энциклопедическом словаре и Советской военной энциклопедии 1970–1980 гг. приводится трактовка лишь прикладных видов безопасности: «безопасность полетов», «безопасность плавания», «безопасный временной интервал». В современных словарях существуют многообразные толкования понятия «безопасность», которые объясняются тем, что оно употребляется применительно ко многим объектам, процессам, явлениям человеческой жизни посредством анализа конкретных признаков. [3, с.24]

В советский период понятие «безопасность» относилось **к состоянию защищенности социалистического государства от планов буржуазного империализма.** В период начала радикальных либеральных реформ в постперестроечной России вначале 1990-х появились работы, посвященные сущности безопасности личности, общества и государства. [5, с.6]

Как указала Шободоева А.В. «Теоретические наработки по проблемам безопасности за многовековую историю человечества свидетельствуют о том, что безопасность представляет собой предельно широкое явление. В современных условиях в зарубежной и отечественной науке безопасность характеризуется как:

- отсутствие опасностей, угрожающих индивиду, обществу и государству;
- наличие условий для достойной жизни людей, удовлетворения и реализации их потребностей и интересов;
- стабильное состояние общества, его качественная определенность,
- устойчивое и прогрессивное развитие в системе международных отношений;
- свойство социума сохранять свои целостность, относительную самостоятельность и устойчивость, способность к развитию;
- вид деятельности, система мер, направленных на предотвращение опасности». [10, с.13-14]

В ст. 1 ранее действовавшего Закона РФ «О безопасности» 1992 г. была представлена формулировка «безопасность» как **«состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внешних и внутренних угроз»**. [3, с.25]

Этимология понятия «безопасность» непосредственно связана с понятием «опасность», поэтому при формулировании первых определений безопасности принималось во внимание, что безопасность — это пребывание в защищенности, в состоянии, при котором не угрожает опасность.

В большинстве определений «безопасность» трактуется с точки зрения охранительной парадигмы как состояние защищенности от опасностей.

В реальной жизни всегда существовали и существуют опасности самого различного характера. Категория «безопасность» не абсолютна, а только относительна и смысловое значение приобретает только в связи с конкретными объектами или сферой человеческой деятельности и окружающего мира.[3,с.25]

С позиций формальной логики безопасность — это отсутствие опасности. Однако, безусловно, в условиях реальной действительности невозможно достигнуть состояния полной безопасности, поскольку та или иная угроза присутствует всегда, а значит — такое положение принципиально недостижимо. В связи с этим В.И. Ярочкин отмечает, что «безопасность — это скорее не отсутствие опасности, а защита от нее». [2,с. 37]

Как указала И. Б. Кардашова: «безопасность — это сложное многомерное социальное явление. Большинство из существующих концепций безопасности разработаны, как правило, в рамках парадигмы «безопасность есть защита от опасности».

Такое раскрытие понятия «безопасность» через термины «защита», «защищенность», «защитить» суживает ее смысл. «Защитить» — значит оборонять от чего-либо; это вещь, предмет, явление, скрывающее, охраняющее от чего-либо. При этом уменьшаются свойства и функции безопасности — снижать, ослаблять, предупреждать опасности и угрозы. Функциональная характеристика безопасности не может быть сведена лишь к защищенности определенных ценностей. Поэтому, когда говорят о безопасности того или иного элемента, имеется в виду не только его защищенность, но и **предупреждение и устранение опасности для него, а также поддержание такого уровня его защищенности**, который является достаточным для его нормального функционирования и развития.

Таким образом, основными концептуальными подходами к безопасности по словам И. Б. Кардашовой являются:

1) сложный, широкий и дифференцированный смысл общего явления безопасности;

2) множественность определений категории «безопасность»: «защищенность или состояние защищенности», «отсутствие опасности», «свойство (атрибут) системы», «состояние объекта в системе его связей с точки зрения способности к развитию» и др.[3, с.28]

Прежде всего, очень часто возникает вопрос, какие элементы включает в себя институт безопасности.

Безопасность включает в себя **физическую и психическую защищенность человека**, ограждение его от воздействия всех видов насилия в результате внешней или внутренней угрозы. При отсутствии внешней угрозы (войны, конфликты, катастрофы и т. п.) на передний план выходит угроза внутренняя (преступления, правонарушения и др.), утрачиваются гарантии безопасности, и рождается чувство незащищенности. [8,с.20]

Институт безопасности, его структурные части и элементы в основном существует во взаимосвязи, на стыке взаимоотношений с другими правовыми институтами, на внутригосударственном и международном уровне.

Как указал А.М. Гасанов: «безопасность», «национальная безопасность», «государственная безопасность» и другие аналогичные понятия носят, как субъективный, в силу сложного характера данного социально-политического феномена, так и конкретно-исторический характер. В системе «природа – человек – общество – внешний мир» такое понимание опирается на способность каждой страны создавать отношения с внешним миром, оказывать на него влияние и иметь собственный подход в рамках норм международного права и своих национальных интересов. Так как, основной целью политики национального развития и безопасности каждого государства, является защита и обеспечение на высоком уровне жизненно важных интересов страны при взаимодействии с внешним миром (определяются на основе субъективного подхода – А.Г.), то национальные интересы, национальная безопасность и международный авторитет каждой страны, с одной стороны, принимаются во всем мире и охраняются со стороны международных организаций в качестве субъекта международного права».[1, с.11]

Институт безопасности на современном этапе рассматривается ни как предмет и не только в пределах внутригосударственного права.

Безопасность как феномен международной политики представляет собой защиту государством собственной территории от различного рода посягательств извне. [7]

Как справедливо указывает Н.Н. Рыбалкин, «понимание безопасности как состояния защищенности в настоящее время получило наибольшее распространение и принято многими отечественными исследователями в качестве концептуального основания проводимых теоретических изысканий, хотя они и расходятся в определении

объекта защиты, характера угроз и защищаемых интересов».

Интересной представляется концепция, которая определяет безопасность через устойчивое развитие. Представители данного подхода называют неперенным фактором обеспечения безопасности «устойчивое развитие объекта». На этот счет О.Н. Климов пишет, что все тормозящее развитие объекта следует рассматривать как опасность.... Иными словами, осуществление устойчивого развития в обязательном порядке предполагает состояние защищенности. Такой подход отражен в Стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г., где указывается, что национальная безопасность — это состояние защищенности, которое позволяет обеспечить устойчивое развитие. [2, с.37]

Теоретические основы по своему назначению и содержанию находят свое отражение и в правовых актах о безопасности.

Безопасность сегодня выступает с позиций защиты интересов, где государство и ряд других субъектов выступает в защиту этих интересов.

В законе «О безопасности» Российской Федерации 1992 года, а также во всех последующих документах заложено широкое толкование понятия «безопасность», принятое во многих других странах мира. Безопасность в них определена как **состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства...** Объектами обеспечения безопасности закон оп-

ределяет личность, общество и государство. При этом государство является еще и субъектом обеспечения безопасности. Личности должна быть обеспечена защита ее прав и свобод, обществу – защита его материальных и духовных ценностей. [4, с.18]

Напомним, что в законе «О безопасности» Российской Федерации 1992 года понятия «безопасность и ее объекты» определяются так: «Безопасность – состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз. Жизненно важные интересы – совокупность потребностей, удовлетворение которых надежно обеспечивает существование и возможности прогрессивного развития личности, общества и государства. К основным объектам безопасности относятся: личность – ее права и свободы; общество – его материальные и духовные ценности; государство – его конституционный строй, суверенитет и территориальная целостность». [4, с.57]

В заключение научной статьи на тему «Теоретические и исторические аспекты понятия безопасности, института безопасности и его составных частей», где наблюдается всесторонний сравнительно-правовой анализ, с различных позиций ученых, хотелось еще раз заверить актуальность данной области, ее важность и необходимость для всех сфер человеческой жизнедеятельности, гражданского общества, государственных интересов и международного сообщества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гасанов А.М. «Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики». Баку, "Zərdabi LTD" MMC, 2014. 672 с.
2. Ирошников Д.В. Государственная безопасность как правовая категория, Вестник РУДН, серия Юридические науки, 2013, № 3, 35-42 стр.
3. Кардашова И. Б. Основы теории национальной безопасности: учебник для вузов/ — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 303 с. — (Серия: Специалист). ISBN 978-5-534-05903-8
4. Кортунов С.В. Концептуальные основы национальной и международной безопасности. Учебно-методическое пособие. МОСКВА. 2007.298 стр.
5. Овчинников А.И., Мамычев А.Ю., Кравченко А.Г. Основы теории национальной безопасности. Учебное пособие, Москва РИОР 2014 Электронно - библиотечная Система Z N A N I U M.: учебное пособие; М-во образования и науки РФ, Владивостокский гос. ун-т экономики и сервиса. – М.: РИОР, 2011. – 252 с. <https://abc.vvsu.ru/book/10772432/> (дата обращения: 07.01.2019).
6. Семичева А. С. Становление и сущность общей теории национальной безопасности Российской Федерации, Вестник Московского университета имени С.Ю. Витте. Серия 2: Юридические науки 2015'1(6) 3-7 стр. Конституционное и муниципальное право УДК 347.791.38.
7. Тонких В.А., Лытнева Н. А. «Национальная безопасность России в условиях современных вызовов и угроз» // Молодой ученый. —2017. — №11. — С. 404-408. — URL <https://moluch.ru/archive/145/40753/> (дата обращения: 07.01.2019).
8. Чернышев, Б. В. Лобанов, А. В. Шаповалов, А. А. Плешаков А. П., «Основы теории национальной безопасности»: учеб. пособие для студентов, обучающихся по специальности 030901.65 «Правовое обеспечение национальной безопасности», специализация «Уголовно-правовая» © Саратовский социально-экономический институт (филиал) ФГБОУ ВПО «РЭУ им. Г. В. Плеханова», – Саратов, 2015. – 80 стр.
9. Шободоева А.В. Основы теории национальной безопасности: курс лекций / – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2015. – 228 с.
10. Шободоева А.В. Теория национальной безопасности Российской Федерации: учебник: в 2 ч. / – Иркутск: Изд-во БГУ, 2017.176 стр.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

УДК 378.14 А 50

АЛИМБАЕВА САУЛЕ КУРМАНТАЕВНА

кандидат социологических наук
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати

НУРАДИН ГУЛЬХАН БОЛАТОВНА

кандидат филологических наук, доцент
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати

ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Бұл мақалада қашықтықтан оқыту жағдайында орта мектептегі білім беру үдерісінің психологиялық-педагогикалық мәселелерін зерттеуге бағытталған зерттеушілер тобының білім басқармасымен бірлесіп жүргізген әлеуметтік сауалнамасының нәтижелері берілген. Зерттеу барысында оқушылар мен олардың ата-аналарында қашықтықтан оқыту барысында туындаған қобалжу, қанағаттанушылық, сондай ақ қиындықтарды анықтауға назар аударылды. Мақалада қашықтықтан оқыту форматының педагог кадрларының кәсіби құзіреттілігіне тигізетін әсеріне талдау жасалды. Қашықтықтан оқыту жағдайында оқушыларға, олардың ата-аналарына және мұғалімдерге қатысты психологиялық-педагогикалық қолдау бойынша ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: қашықтықтан оқыту, сандық құзіреттілік, қобалжу деңгейі, отбасылық білім беру, психологиялық-педагогикалық қолдау.

Резюме. В данной статье представлены результаты социологического опроса, проведенного группой исследователей совместно с Управлением образования, направленного на изучение психолого-педагогических проблем образовательного процесса средней школы в условиях дистанционного обучения. В исследовании сфокусировано внимание на определении тревожности, удовлетворенности, а также определении трудностей, которые возникали у учеников и их родителей в процессе дистанционного обучения. В статье проведен анализ влияния дистанционного формата обучения на профессиональную компетентность педагогов. Представлены рекомендации по психолого-педагогическому сопровождению в отношении учеников, их родителей и учителей в условиях дистанционного обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение, цифровая компетентность, уровень тревожности, семейное образование, психолого-педагогическое сопровождение.

Summary. This article presents the results of a sociological survey conducted by a group of researchers together with the Department of education, aimed at studying the psychological and pedagogical problems of the educational process of secondary schools in the context of distance learning. The study focuses on the definition of anxiety, satisfaction, as well as the definition of difficulties that occurred in students and their parents in the process of distance learning. The article analyzes the impact of distance learning on the professional competence of teachers. Recommendations on psychological and pedagogical support for students, their parents and teachers in the context of distance learning are presented.

Key words: distance learning, digital competence, anxiety level, family education, psychological and pedagogical support.

Переход системы среднего образования на обучение с использованием дистанционных технологий показывает, что обновленное содержание образования демонстрирует достаточно высокие показатели достижимости результатов обучения учащихся только при непосредственном контакте участников образовательного процесса. Однако, при переходе на удаленный формат обучения возникает ряд вопросов, связанных с качественным предоставлением учебного контента, обеспечением обратной связи между педагогом и учащимися, переформатирование роли интерактивного обучения и применения интерактивных методик, применением технологий критериального оценивания при удаленном обучении, ролью родителей и их участия в образовательном процессе ребенка, поскольку учащиеся большинство времени при этом проводят у себя дома.

Закон Республики Казахстан «**Об образовании**» (г.1, ст.1) определяет дистанционные образовательные технологии как обучение, осуществляемое с применением информационно-коммуникационных технологий и телекоммуникационных средств при опосредствованном (на расстоянии) или не полностью опосредствованном взаимодействии обучающегося и педагогического работника [Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2020 г.)]. Актуальность создания системы психолого-педагогической поддержки обучающихся подтверждается отсутствием комплекса конкретных форм и методов соответствующего целенаправленного психолого-педагогического сопровождения процесса обучения тревожных учащихся в условиях современного дистанционного обучения [Хатунцева Е.А., Дьякова Г.С. Методические вопросы преподавания инфокоммуникаций в высшей школе №2, МТУСИ, 2017 г.].

Основным принципом психолого-педагогической поддержки является индивидуальный подход к каждому обучающемуся, с целью – создания в учебном процессе психолого-педагогических условий для развития личности обучающихся, способствующих более полной реализации их личностного и интеллектуального потенциала. Организация учебного процесса в условиях дистанционного обучения должна осуществляться в условиях постоянного коммуникативного взаимодействия педагога и обучающихся, в рамках информационно-коммуникативного обучения.

Психолого-педагогическое сопровождение дистанционного обучения в системе образования должно быть направлено на оказание помощи учащимся в разработке и реализации индивидуальной образовательной траектории в процессе дистанционного обучения и обеспечение психологического комфорта всех субъ-

ектов дистанционного обучения [Хлюнова Е.Г. Информатизация непрерывного образования - 2018. Материалы Международной научной конференции. г.Москва: РУДН, 2018 г. Т.2]. Для этого необходимо определение индивидуальных личностных особенностей, уровня развития психических свойств и качеств, особенностей межличностных отношений участников дистанционного обучения, имеющих значение для обеспечения эффективности процесса обучения, формирование соответствующей обучающей среды, реальных ресурсов дистанционного обучения, обеспечение индивидуального подхода в обучении, основывающегося на психологических особенностях конкретного индивида.

Казахстанский автор Джусубалиева Д.М. справедливо полагает, что существует глубокая диалектическая взаимосвязь между степенью сформированности информационной культуры личности и степенью внедрения в учебно-воспитательный процесс вуза дистанционного обучения. Чем активнее внедряется дистанционное обучение, тем больше создается условий для формирования информационной культуры личности и наоборот: чем выше информационная культура личности, тем больше востребованность новых технологий обучения [Джусубалиева Д.М. Теоретические основы формирования информационной культуры студентов в условиях дистанционного обучения. Автореферат. Алматы, 1997. - 49 с.]. В работах Журинова М.Ж., отмечается, дистанционное обучение как совокупность образовательных технологий, при которых целенаправленное опосредованное или не полностью опосредованное взаимодействие обучающегося и преподавателя, осуществляется независимо от места их нахождения и распределения во времени, на основе педагогически организованных информационных технологий, прежде всего с использованием средств телекоммуникации [Журинов М.Ж. Некоторые проблемы высшего образования Республики Казахстан, повышения качества подготовки специалистов. // Вестник высшей школы Казахстана. – Алматы, 1993, № 3, С. 5-13.]. Приведенный круг проблемных вопросов был определен на основе проведенного опроса исследовательской группы и руководства Управления образования Жамбылской области по мониторингу состояния и диагностики психолого-педагогических проблем образовательного процесса средней школы в условиях дистанционного обучения. участвовало 18 382 респондентов, в том числе 8723 учеников, 8129 родителей, 1530 учителей общеобразовательных школ Жамбылской области.

На вопрос «Нравится ли тебе формат дистанционного обучения?» 4216 (49,22%) учеников отметили, что их удовлетворяет режим формата дистанционного обучения. Связано это с тем, что ученик может связаться с преподавателем, когда

возникнет в этом необходимость. Преподавание естественных наук предполагает демонстрацию, подтверждающую правильность выводов. Наглядный пример может быть продемонстрирован через камеру по принципу «здесь-и-сейчас». Если учитель занимается преподаванием иностранных языков, то в результате занятий онлайн повысится уровень разговорного языка и практика употребления словесных конструкций, фраз и слов.

3635 (42,44%) учеников не совсем довольны новым форматом обучения. Причиной является фактор, который может влиять на эффективность обучения – это привязанность к физической локации. Придётся сидеть час или два, смотря на

экран ноутбука или компьютера, не теряя при этом внимания. Как результат – повышение утомляемости.

714 (8,34%) учеников вовсе не удовлетворены новым форматом обучения. На это влияет два фактора: зависимость онлайн-трансляции видео от условий обслуживания интернет-оператором, или от условий окружающей среды. Второй фактор – это отсутствие прямого контакта между преподавателем и учеником. Если во время обычных занятий учитель может записать текст преподаваемого материала, то при дистанционном обучении это всё придётся делать ученику. 158 (1,81%) учеников воздержались от ответа на данный вопрос.

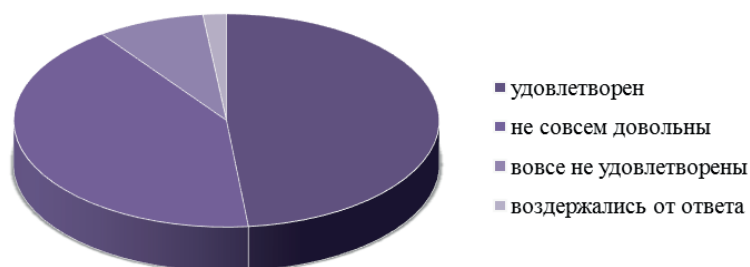

Рисунок 1. Удовлетворенность форматом дистанционного обучения

В исследовании было фокусировано внимание на определение трудностей, которые возникали у учеников в процессе дистанционного обучения. 2805 (34,85%) учеников отметили, что при дистанционном формате плохо усваивают материал, так как они практически все занятия усваивают сами. Поддерживать нужный темп обучения без контроля со стороны удастся не всем. Это требует развитой силы воли, ответственности и самоконтроля. 1132 (14,07%) учеников отметили, что они испытывают затруднения из-за плохо усвоенного предыдущего материала, при традиционном обучении преподавателю довольно трудно уделить необходимое количество внимания всем учащимся группы, подстроиться под темп работы каждого. 1056 (13,11%) учеников указали на эмоциональную тревожность. С первых дней дистанционного обучения

проходит период адаптации к новым условиям и требованиям, которые связаны с обучением по видеосвязи и т.д. Это может вызвать повышение уровня тревожности, что в свою очередь может сказаться на дальнейшем обучении учащегося. 418 (5,20%) учеников указали на то, что не понимают учебный материал. Решение данной проблемы должно обеспечиваться применением индивидуального подхода к ученикам. Кроме того, что учащийся сам выбирает себе темп обучения, он может оперативно получить у тьютора ответы на возникающие вопросы. Так учащийся будет осваивать учебный материал быстрее. (3,74%) учеников указали на то, что сам учитель, и его предмет их абсолютно не интересуют. Причиной могла стать – **необходимая сильная мотивация**. Практически весь учебный материал ученик-дистанционник осваивает самостоятельно.

Рисунок 2. Затруднения учеников в условиях дистанционного обучения

В условиях дистанционного обучения важным процессом стало семейное воспитание и образование, в котором родители, зачастую, выступали в роли учителя. На вопрос «Как ты относишься к родителям и семье в целом в роли учителя при обучении на дому?» 4684 (55,00%) учеников очень положительно отзывались о взаимоотношениях в условиях дистанционного образования. В связи с проведением большого количества времени дома, у родителей и детей появилось больше времени для общения друг с другом, домашних традиций и т. п. Появились

новые темы для обсуждений и взаимоотношения в семье стали выше взаимоотношений на работе. Ученикам легко и интересно делать уроки с членами семьи. 1450 (17,01%) ученики оценили, что родители сами не понимают, но пытаются взаимодействовать с ребенком в плане учебы. 1472 (17,29%) учеников отозвались об отсутствии помощи родителей в их обучении. Связано это с тем, что родители и ранее не участвовали в процессе обучения, поскольку ребенок самостоятельно справлялся с учебным материалом.

Рисунок 3. Участие родителей в семейном образовании

Анализируя данные, полученные в результате анкетирования, можно сделать следующие выводы. Большая часть учеников удовлетворены дистанционным форматом обучения, у учеников наблюдалась высокая успеваемость и активность. Также ученики указали на то, что учебно-воспитательный процесс стал более разносторонним, ученики начали использовать инновационные технологии (мультимедиа курсы, электронные книги и учебники, аудио- и видеокассеты, e-mail, телеконференция, вебинары, слайдовые презентации, электронная доска для комментариев и тестовый чат), что привело к большему пониманию предметов.

При традиционном обучении преподавателю довольно трудно уделить необходимое количество внимания всем учащимся группы, подстроиться под темп работы каждого. Использование дистанционных технологий подходит для организации индивидуального подхода. Кроме того, что учащийся сам выбирает себе темп обучения, он может оперативно получить у тьютора ответы на возникающие вопросы.

Есть ученики, которые не согласны с приведенными плюсами дистанционного обучения. Это говорит нам о некоторых проблемах дистанционного образования, которые нужно решить:

1. Дистанционное образование не подходит для развития коммуникативных способностей. При дистанционном обучении личный контакт

учащихся друг с другом и с преподавателями минимален, или вовсе отсутствует.

2. Необходима сильная мотивация. Практически весь учебный материал ученик осваивает самостоятельно. Это требует развитой силы воли, ответственности и самоконтроля. Поддерживать нужно темп обучения без контроля со стороны удается не всем.

3. Ухудшение состояния здоровья у детей. Возможными причинами являются: ухудшение зрения (в связи с проведением у компьютера большего количества времени), малая активность учащегося, появление эмоциональной тревожности.

Результаты опроса среди родителей по вопросу влияния дистанционного обучения на успеваемость и активность детей показал, что 2682 (33,92%) родителей отметили об улучшении успеваемости и активности своего ребенка на дистанционном обучении. 2354 (29,77%) родителей указали на то, что успеваемость и активность снижена у их детей. 2872 (36,32%) родителей отметили, что они не видят никаких изменений в разнице обучения. Современным детям не мешает обучение по новым технологиям. Они поддерживают общение через видеосвязь и благодаря хорошо развитому критическому мышлению, дети правильно избирают информацию и с большим успехом выполняют домашнее задание.

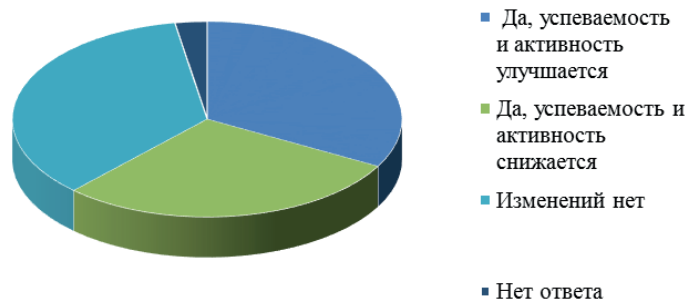

Рисунок 4. Мнения родителей и влиянии ДОТ на успеваемость и активность детей

На вопрос «Удовлетворены ли Вы организацией учебно-воспитательного процесса в дистанционном формате?» 3372 (42,36%) родителей указали на то, что их вполне удовлетворяет организация учебно-воспитательного процесса в дистанционном формате обучения. 3510 (44,1%) родителей не совсем удовлетворены организацией учебно-воспитательного процесса в дистанционном формате обучения. 1078 (13,54%) родителей совсем не удовлетворены организацией учебно-воспитательного процесса в дистанционном формате обучения. Родители отмечают, что качество образования стало намного ниже обычного. Связано это с низкой концентрацией и мотивацией детей.

3406 (42,74%) родителей удовлетворяет режим формата дистанционного обучения. 2928 (36,74%) родителей не совсем довольны новым форматом обучения. Причиной является фактор, который может влиять на эффективность обучения это привязанность к физической локации. 1635 (20,52%) родителей вовсе не удовлетворены новым форматом обучения.

Какова же тревожность родителей при дистанционном обучении? 2454 (30,83%) родителей отметили, что причин для беспокойства нет. И родители, и дети очень комфортно себя ощущают на дистанционном обучении. 1107 (13,91%) родителей отметили ухудшение в состоянии здоровья у своих детей. Возможными причинами являются: ухудшение зрения (в связи с проведением у компьютера большего количества времени), малая активность ребенка. 683

(8,58%) родителей отметили появление эмоциональной тревожности у своих детей. Для детей дистанционное обучение – это новый формат, некоторым понимание этого дается сложно. Возникают тревожные мысли «А вдруг я не справлюсь? Сделаю что-то неправильно, и т.д.»

1878 (23,6%) родителей заметили у своих детей нежелание учиться. Причин нежелания ребенка обучаться на уроках в форме дистанционного обучения может быть несколько. Первая, психологическая, ребенок просто испытывает страх перед неизвестностью. Вторая причина может быть рассмотрена как отсутствие мотивации на обучение, или такие характеристики ребенка как «скучно», «неинтересно», «сложно», «непонятно для меня», то есть концентрация внимания на своих эмоциональных переживаниях от предыдущих неудач в обучении.

672 (8,44%) родителей заметили у своих детей проблемы в общении. Для нормального развития человека необходимы открытые и доверительные взаимоотношения с окружающими людьми. Для детей это – взаимоотношения с родителями, учителями, сверстниками. Проблем со сверстниками практически нет. А вот с родителями и учителями возникают конфликты по причине недопонимания и избегания серьезных разговоров.

1165 (14,64%) родителей отметили, что их беспокоит отвлекающий фактор в виде интернет соблазнов для их детей. Для устранения проблемы нужно повысить контроль за ребенком на определенное количество времени.

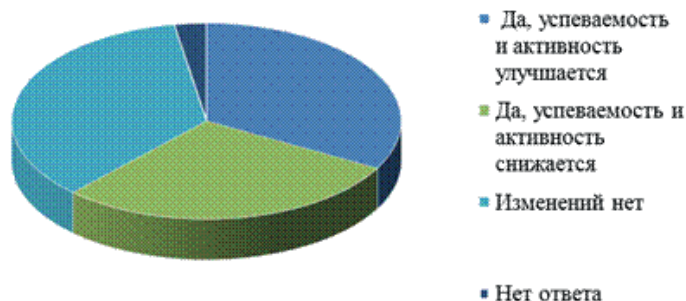

Рисунок 5. Тревожность родителей при дистанционном обучении

Анализируя данные, полученные в результате анкетирования среди родителей, можно сделать следующие выводы. Большая часть родителей удовлетворены дистанционным форматом обучения, у детей наблюдалось высокая успеваемость и активность. Также родители отметили, что учебно-воспитательный процесс стал более разносторонним, дети начали использовать инновационные технологии, что привело к большему пониманию предметов.

Третья часть исследования была направлена на определение влияния дистанционного формата обучения на профессиональную компетентность педагогов. 387 (25,89%) учителей отметили, что дистанционное обучение положительно влияет на их личную систему обучения. Педагоги имеют возможность выбирать из огромного количества интернет-ресурсов наиболее удобные и комфортные для них. Также, педагоги используют возможности интернета в подборе яркого, красочного демонстрационного материала, использование видео- и аудиоконтента, что способствует не только удержанию внимания, но и развитию клипового мышления. 105 (7,02%) учителей указали на то, что дистанционное обучение негативно влияет на их личную систему обучения. Связано это с тем, что такая форма обучения не подходит для развития коммуникабельности, уверенности, навыков работы в команде. 308 (20,6%) преподавателей отметили, что данная система обучения позволила развить цифровую грамотность.

На вопрос «В каких случаях Вы чувствуете больше усталости?» 394 (26,88%) учителей отметили, что больше усталости они чувствовали при традиционной системе обучения. **Педагогу трудно контролировать уровень знаний каждого учащегося.** 613 (41,81%) учителей отметили, что больше усталости они чувствуют при дистанционной системе обучения. Причиной этого является ряд факторов. Во-первых, при онлайн-уроке трудно включить всех учащихся в общее обсуждение, даже организовать диалог. Обычно в дискуссии участвуют 15-20% присутствующих. Во-вторых, отсутствие у большинства педагогов реальной практики и умения строить онлайн-обучение, многие из них не различают дистанционное и электронное обучение. В-третьих, сложность организации групповой работы, которая необходима для деятельностного образования.

459 (31,31%) учителей отметили, что испытывают чувство усталости в обеих системах обучения. На это может влиять как физиологические (возраст, состояние здоровья и т. д.), так и психологические факторы (эмоциональное выгорание, моральное истощение).

364 (24,43%) учителей считают, что дистанционный формат обучения можно сделать частичным, например, для детей с особыми обра-

зательными возможностями или для наиболее одаренных детей. Так как, во многие дистанционные программы включены углубленные курсы изучения школьных предметов или курсы, которые отсутствуют в школьной или университетской программе. Дистанционные курсы могут обеспечить доступ к современным базам данных, научным библиотекам и учебным материалам высокого качества. В свете вышеперечисленных преимуществ дистанционные формы обучения могут быть эффективно использованы для работы с одаренными детьми. Онлайн программы включают талантливых детей в общение и обсуждение серьезных проблем с лучшими педагогами и со сверстниками, имеющими сходные потребности и интересы. Они помогают выстроить оптимальную стратегию развития одаренного ребенка, приспособив темп обучения к его потребностям [Кузьмина А.П. «Colloquium-journal» №10(62),2020 г.].

На основе результатов проведенного исследования можно сделать вывод, что психолого-педагогическое сопровождение в отношении учеников должно быть направлено на:

- диагностику личностной, интеллектуальной и мотивационной сфер учащегося для обеспечения индивидуального подхода в обучении с определением психо-физиологических особенностей;

- индивидуальное консультирование учащихся (по вопросам мотивации, самооценки, особенностей когнитивной сферы, самоорганизации, профессиональной направленности и т.д.) для определения индивидуальной траектории обучения;

- помощь в преодолении эмоциональной тревожности с помощью повышения самооценки, обучения ребенка умению управлять собой в любых ситуациях (совместное обсуждение проблем, проведение бесед и т.д.);

- помощь по самоорганизации (выбору оптимального режима работы, распределению времени и т.д.);

- на изучение трудностей, связанных с восприятием учебного содержания в условиях компьютерной обучающей среды.

Психолого-педагогическая поддержка для педагогов направлена на:

- разработку рекомендаций по вопросам психологической поддержки и взаимодействия с сетевыми учениками – индивидуально и в группе, коллегами, родителями и другими участниками дистанционного обучения;

- помощь в организации и проведении мониторинга взаимодействия участников дистанционного обучения (анкетирование, тесты, наблюдение и др.);

- по организации (выбору стиля общения, определению периодичности взаимодействия, выбору оптимальных форм взаимодействия и т.д.);

– по конструированию методики обучения в рамках дистанционного курса в зависимости от индивидуальных особенностей учащихся виртуальной учебной группы (выбору форм и числа занятий, проводимых в режиме реального времени, выбору форм контроля, целесообразности организации исследовательской и проектной деятельности, выбору методов обучения и т.д.);

Деятельность психолога в отношении **родителей** направлена на:

- помощь в овладении навыками виртуального общения;
- разработку рекомендаций по вопросам психологической поддержки детей при возникновении затруднений в процессе дистанционного обучения;

– тренинговые формы работы, адаптированные к условиям взаимодействия в Интернет (помощь в самораскрытии, самопрезентации, выработка коммуникативных навыков) и опирающиеся на возможности современных компьютерных технологий.

Таким образом, современное дистанционное обучение должно быть нацелено на осуществление в повседневном учебном процессе дифференцированного подхода к обучающимся с разным уровнем личностной тревожности, своевременное оказание им необходимой помощи, способствовать развитию смысловой сферы и более полной реализации личностно-смыслового потенциала каждого обучающегося.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Исследования проводилась по программе «Create Survey» <https://rs.createsurvey.ru/account/cpanel>
2. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2020 г.)
3. Хатунцева Е.А., Дьякова Г.С. Дистанционная форма обучения и ее развитие в России // Научный журнал Методические вопросы преподавания инфокоммуникаций в высшей школе №2, г. Москва, МТУСИ, 2017 г. стр.42-44.
4. Хлюнева Е.Г. Инновационные механизмы развития открытого дистанционного образования через систему работы с учащимися, получающими образование в семейной и заочной форме // Информатизация непрерывного образования - 2018. Материалы Международной научной конференции. г.Москва: РУДН, 2018 г. Т.2, стр. 222-226.
5. Джусубалиева Д.М. Теоретические основы формирования информационной культуры студентов в условиях дистанционного обучения [Текст]: спец. «Общая педагогика»; Автореферат / Джусубалиева Д.М. - Алматы : [б. и.], 1997. - 49 с. : ил. - Б. ц.
6. Журинов М.Ж. Некоторые проблемы высшего образования Республики Казахстан, повышения качества подготовки специалистов. // Вестник высшей школы Казахстана. – Алматы, 1993, № 3, С. 5-13.
7. Кузьмина А.П. Практика дистанционного обучения старших школьников: проблемы и перспективы//«Colloquium-journal» №10(62),2020г. стр.159-161

АУТАЕВА АКБОТА НУРСУЛТАНОВНА

психология ғылымдарының кандидаты, қауымд.профессор
«Арнайы білім беру» кафедрасы
Педагогика және психология институты
Абай атындағы ҚазҰПУ

БУЛАБАЕВА САУЛЕ ТАЛГАТОВНА

2 курс докторанты
«Арнайы білім беру» кафедрасы
Педагогика және психология институты
Абай атындағы ҚазҰПУ

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ЖЕТІСТІКТЕРІН БАҒАЛАУДЫҢ КЕШЕНДІЛІГІ

Түйін. Бағалау - ол адам арқылы жүзеге асырылатын бағалау үрдісі, әрекеті. Бағалау үрдісі сандық немесе сапалық параметрлерді анықтау болып саналады. Бағалауға кез келген әрекет байланысты. Бағалаудың нақтылығы мен толықтығы мақсатқа жетудің рациональдылығын анықтайды. Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың баға және бағалау мәселесі - арнайы педагогикалық теориядағы және тәжірибедегі өзекті мәселелердің бірі - бағалау максималды түрлі, вариативті болуы білім беру мекемесінің түріне, спецификасы мен бағыттылығын, әр білім беру баспалдағындағы міндеттерге байланысты. Мақала ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау мәселесіне арналған.

Түйінді сөздер: ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар, баға, бағалау, жиынтық бағалау, қалыптастырушы бағалау, портфолио.

Резюме. Оценка – это процесс, деятельность оценивания, осуществляемая человеком. Процесс оценивания, определения количественных или качественных параметров. От оценки зависит любая деятельность. Точность и полнота оценки определяют рациональность движения к цели. Вопросы оценки и оценочной деятельности учащихся с ООП – одна из актуальнейших проблем, как в специальной педагогической теории, так и в педагогической практике. Оценка может быть максимально разнообразной, вариативной в зависимости от типов и видов организации образования, их специфики и направленности, задач каждой из образовательных ступеней. Статья посвящена проблеме оценивания учебной деятельности учащихся с ООП.

Ключевые слова: дети с особыми образовательными потребностями, оценка, оценивание, суммативное оценивание, формативное оценивание, портфолио.

Summary. Evaluation is a process, an assessment activity, carried out by a person. The process of evaluating, determining quantitative or qualitative parameters. Any activity depends on the rating. The accuracy and completeness of the assessment determine the rationality of moving towards the goal. The problem of evaluating and evaluating the performance of students with SEN one of the most urgent problems, both in special pedagogical theory and in pedagogical practice. The assessment can be as varied as possible, depending on the types and types of educational institutions, their specifics and orientation, and the tasks of each of the educational stages. The article is devoted to the problem of evaluating the results of educational activities of students with SEN (special educational needs).

Keywords: Children with special educational needs, assessment, assessment, summative assessment, formative assessment, portfolio.

Еліміз тәуелсіздік алып, тереземіз тең ел болып, дамыған мемлекеттердің қатарына ену жолында еліміздің білім беру саласы да бірқатар жаңашылдықтармен толықтырылды. Соған орай жаңа талаптар мен бағыттар қолға алынып, бүгінгі күнде де басым білім беру бағыттары жүзеге асырылуда.

ҚР «Білім беру» туралы заңында барлығына бірдей сапалы білім алуға құқығының теңдігін қарастыратын білім беру аймағындағы білім беру саясаты, білім беру жүйесін дамытудың

басымдықтары, және әр тұлғаның жеке, психологиялық, интелтуальды ерекшеліктеріне есепке ала отырып, барлығына білім берудің қолжетімділігі қарастырылып, 1 бапта: «1) ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалар (балалар) денсаулығына негізделген, арнайы, жалпы білім беретін оқу бағдарламалары мен қосымша білім беру бағдарламаларын қажет ететін білім алуға уақытша немесе тұрақты қиындықтары бар тұлғалар ретінде қарастырылады. (Закон Республики Казахстан Об образовании от 27 июля 2007

года № 319-III. *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет»*. Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>. [1, 26, <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>]. ҚР «білім беру таралы» Заңының арнайы білім беру жағдайларына: «арнайы білім беру оқу бағдарламалары, оқытудың арнайы әдістері, техникалық және өзге де өмір сүруге қажет құралдар, медициналық, әлеуметтік қызметтер, жатқызылып, оларсыз ерекше білім беруді қажет ететін тұлғаларға жалпы білім беретін және кәсіби білім беретін оқу бағдарламаларын меңгеру мүмкін болмайды. Осыған орай елімізде 2002 жылы 11 шілдеде N 343 қабылданған «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық – педагогикалық түзету арқылы қолдау» Заңына сәйкес ерекше білім беруді қажет ететін балалар 3 жастан бастап – мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеуді, 7-10 жаста бастауыш және негізгі орта білімді арнайы немесе жалпы білім беретін ұйымдарда ала алады. (Закон РК О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями от 11 июля 2002 года N 343. *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет»*. Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000343>) 2013 жылғы 17 мамырдағы No 499 ҚР қаулысымен бекітілген жалпы білім беретін ұйымдардың типтік ережесіне сәйкес ерекше білім беруді қажет ететін балаларды жалпы білім беруге қосудың екі формасы қарастырылған: жалпы сыныптар мен бұзылыс түрлері бойынша арнайы сыныптар қарастырылған. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды арнайы мектептерде, сыныптарда оқыту тәрбиелеу үрдісі ҚР БЖҒМ 14 ақпан 2017 жылы No 66 бұйрығымен бекітілген арнайы білім беру ұйымдарының типтік ережелерімен реттеледі. ҚР БЖҒМ 25 ақпан 2014 жылғы №61, 15 маусым 2016 жылғы № 453, 29 тамыздағы 2017 жылғы № 422 бұйрықтарына сәйкес бастауыш, негізге орта, жалпы орта білім берудің типтік жоспарларына сәйкес [1, <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205>].

Елімізде болып жатқан жаһандық әлеуметтік өзгерістер өсіп келе жатқан ұрпақ санасына, болмысына, олардың көзқарастарына да ықпал етті. Сондықтан, мұғалімдерде оқу мен оқытуда оқыту тәсілдеріндегі қиындықтар, ықпал ету жолындағы қиындықтар, оқыту мен тәрбиелеудің жаңа метатанымдық жолдарын, функциональды сауаттылықтарын қастыруды қажет етті. Яғни, Я. Понамарев, Ж. Пиаже т.с.с ғалымдар атап көрсеткендей, танымдық, психологиялық, жеке ерекшеліктеріне бағытталған және білім алушылар тарапынан талдау, жинақтау, бағалау, қорытынды шығару, өз ойын айта алу сияқты қабілеттерді жетекшілікке алатын бағыттардың қажеттілігі туындады. Әрине, бұл бағдарламаны қиындату немесе шамадан тыс талаптар қоюды болжамай-

ды. Арнайы медициналық деректер көзін талдау мектепке келген балалардың 20% белгілі психологиялық, психо-физикалық ауытқушылықтармен келеді екен. Сондықтан аталмыш балалардың да мүмкіндіктерін есепке алып, оқу тәрибе ұйымдастыру үрдісін ұйымдасытру балалардың физиологиялық, психологиялық, функциональды дамуын есепке ала отырып жүзеге асырылуы қажет деген тұжырымдармен сипатталады. Атап айтқанда, білім берудегі білім, қабілет, дағдылар білім алушылардың жалпы оқу құзіреттіліктерін қалыптастыруға бағыттала бастады. Бұл арнайы білім беру жүйесіне де қатысты болып, ондағы білім беру жүйесіне де өз ықпалын тигізді. «Бала емес, оның жұмысы бағаланады, басты акцент оның жетіспеушіліктеріне емес, жақсы тұстарына аударылады» деген ұстанымдарға негізделген ерекше білім беруді қажет ететін балаларды бағалай жүйесі де өзіндік сипатқа ие болып, балалардың педагогикалық, психологиялық ерекшеліктерін есепке ала отырып, ықпал ету жолына көшті.

Ерекше білім қажеттіліктерін бағалау - оқу үрдісінде анықталған оқу қиындықтары мен оның пайда болу себептерін, механизмдері негізінде білім алушыны қолдау көлемін, фомасын, түрін анықтау [2, Black, P. and Wiliam, D. 1998, 111-125р].

Бағалау (ағылшын тілінің – assessment) өлшемін анықтау, және «жақын отыру» деген мағынаға ие болып, білім беру үрдісіндегі қатысушылардың оқу мәселелерін диагностикалау, жетістіктерін өлшеу мен бағалаудың негізгі құралы болып келеді. бүгінгі таңда білім беру жүйесінде «бағалау» мен «баға» түсініктері синоним жүргенімен, олардың өздеріне тән ерекшеліктері де бар. Бағалау жүйесі оқыту мәселелерін диагностикалау мен кері байланысты орнатудың негізгі құралы бола отырып, өзіне жалпы білім беру үрдісінің негізіндегі қағидаларды жинақтайды. Осылайша, бағалау ол білім алушылардың оқу және танымдық әрекетін бақылау, білім берудің сапасын жақсару мақсатындағы оқушылар туралы ақпараттарды тіркеу, интерпретациялау мен сипаттау үрдісі болса, ал «баға» бағалауға қатысты әрекетті немесе іс әрекетті бағалау үрдісінің нәтижесі мен кері байланыстың сапалы ақпараты. Білім алушылар үшін оқу әрекетінде сапалы нәтижелерге қол жеткізу үшін заманауи бағалау жүйесі келесі сипатта болуы қажет:

- білім беру үрдісіндегі барлық қатысушыларға түсінікті;
- икемді;
- көп инструментальды;
- психологиялық тұрғыда ыңғайлы;
- құрамды.

«Білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау не үшін қажет?» деген сұрақтар туындайды. Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалауда мақсатты болжау маңызды. Ол осы бағыттағы басымдықтарды анықтап, шешім қабылдап, жоспарланған

әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бағалау жолында мақсат айқын болса, оны бағалау соншалықты нақты және нәтижелі болмақ. Басым жағдайда мақсатты болжау: а) мақсаттарды нақты құрылымдау; б) мақсаттарды жүзеге асырылатын міндеттерге бөлу; в) ынталандыру; г) үздіксіз бағалауды қамтиды. Осы орайда нақты құрылған мақсаттар:

– неге қол жеткізу керек екендігін нақты білуге бағыталуы керек;

– қол жетімді болып, дәл қай әрекет нақты қалаған жетістікке қол жеткізуге мүмкіндік беретіндігіне бейімделіп;

– қол жеткізуге болатындай реалистік;

– орындау үшін нақты мерзімдер мен құралдарға ие болуы керек. Нақты құрылған мақсаттардың болмысына қысқаша тоқталатын болсақ, мақсаттарды міндеттерге бөлу (жұмыс кезеңдер) барысында мұғалім мақсаттарды құру барысында оған қол жеткізуге болатын сүйену (ориентир) жолдарын да қарастыру керек. Ал, мотивация, ерекше білім алушылар тарапынан алға қойған мақсаттарына қол жеткізіп, әр қадамдарды орындап отыруы үшін ынталандырып отыру керек. Мақсатты болжау - белгілі уақыт шеңберінде жүзеге асырылатын үздіксіз үрдіс. Барлық алға қойған мақсаттарды үнемі талдап, қажет болған жағдайда қайта қарап отыру керек. Мақсаттарды үздіксіз талдау мұғалімдерге басымдықтарды орнатуға және маңызды шешімдерді таңдауға мүмкіндік береді. Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушыларды бағалау жүйесі күрделі әрі өзіндік қағидаларға ие болып келеді:

– маңыздылық қағидасы ол ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқуы мен әрекетінің маңызды нәтижелерін бағалауға назар аударады;

– адекваттылығы ол білім, қабілет, дағды, құндылық, құзіреттіліктер мен оқытудың мақсаты мен нәтижесіне сәйкес қарастырылады;

– объективтілігі ол бағалаудың нақты критерийлерін нақты жасауды жүзеге асыруға бағытталады;

– ашықтығы ол бағалау критерийлері мен әдістерін жұмыстарды орындау алдында түсіндіруге негізделеді;

– қолжетімділігі ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылар үшін (білім беру үрдісінің барлық қатысушылары үшін) бағалау үрдісінің формасы, әдісінің қолжетімділігі мен жеке ерекшеліктерін есепке алу сипаты;

Жүйелілігі ол бағалау процедурасын жүзеге асырудың кезектілі мен жүйелілігіне негізделуі.

Осылайша бағалаудың бірқатар түрлеріне шолу жасайтын болсақ, нәтижелі бағалауды қамтамасыз ету үшін оны қамтамасыз ету жолындағы өз әрекетін жоспалау білуі, оның мақсатын, міндеті білу өте маңызды. Бұл параметрлер бойынша бағалау үш түрге бөлінеді: диагностикалық, формативті, суммативті (қорытынды).

Диагностикалық бағалау дегеніміз - ерекше білім алушылардың білім, білік, дағды құзіреттіліктерінің қалыптасуының бастапқы кездегі деңгейін анықтауға бағыттталып, ол оқу жылының басында, тақырыпты оқудың бірінші сабағында, бөлім, тарауларды өтудің басында жүргізіледі. Бағалаудың бұл түрі мұғалімге дұрыс бастапқы негіз беріп, оқушыларды даярлаудың түрлі деңгейін анықтауға, мазмұнды меңгерудегі кезектілікті қамтамасыз етуге, білім алушылардың адекватты мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес Л.С. Выгодскийдің «дамудың жақын және өзекті аймағы» бойынша оқу мен оқыту үрдісін алдын ала көріп болжауға мүмкіндік береді. Осылайша, диагностикалық бағалау оқу жоспарын жетілдіруге, оқудағы қиындықтардың алдын алуға мүмкіндік береді. Диагностикалық бағалаудың бастапқы негізі - ол ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылар бар, бастапқы білім құзіреттіліктерінің жиынтығының қалыптасу деңгейін алдына ала анықтау, талдау болып келеді. бұл мұғалімге балалардың оқуындағы туындауы мүмкін қиындықтардың қай жерде болуы мүмкін және оларды болдырмау, алдын алуды қамтамасыз етуге көмектеседі (претест). Диагностикалық бағалаудың екінші негізі ол жаңа тақырыптар бойынша ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың білім, білік, дағдыларының қалыптасу деңгейін тексеру. Диагностикалық кезеңнің басында берілген претест материалдары оқылған материалдың қаншалықты меңгерілгенін анықтау үшін тағы беріледі. Бұл балалардың қаншалықты тақырыптарды меңгергендігін анықтауға мүмкіндік береді.

Формативті бағалау (қалыптастырушы) ол ерекше білім алуды қажет ететін білім алушылардың оқуын бағалап отырдың мақсатқа бағытталған үздіксіз үрдісі. Формативті бағалау «формальды» жиі жағдайда «бағасыз» бағалау болып келеді. Ол критерийлерге негізделіп, балалармен кері байланыс негізінде болады. егер, бағалау нәтижелері анықталған қажеттіліктерді есепке ала отырып, оқу үрдісін жақсарту нәтижесінде болса, онда бағалау формативті «қалыптастырушы» болады. осылайша, формативті бағалаудың мақсаты оқу үрдісіндегі білім алушылар мен мұғалімнің іс әрекетін түзету болып, ал түзету мұғалім тарапына білім алушылармен бірлесе отырып, оқытудың нәтижесін жақсарту мақсатында міндеттерді бірігіп құруды болжайды. Бағалаудың бұл түрі оқу үрдісін оның бастапқы кезеңінде - ақ түзетуге және де білім берудегі жауапкершілік деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Суммативті бағалауға келетін болсақ (қорытынды), ол белгілі уақыт шеңберінде тақырыптар мен бөлімдерді зерттеуді аяқтауда білім, білік, құзіреттердің қалыптасу деңгейін анықтауға бағытталған. Суммативті бағалау тест, бақылау, шығарма т.с.с түрлі тексеру жұмыстарына негізделген тапсырмаларды орындау нәтижесінде жүр-

гізіледі. Суммативті бағалауда бақылау, тексеру тапсырмаларының сұрақтарын құру ЖСМБС оқу мазмұнына сәйкес құрылады. Суммативті (қорытынды) бағалау қорытынды жасау үшін жүргізіледі. Білім берудің білімдік парадигмасы шеңберінде бағалау білімге «фактіге, оқиғалар мен ережелерге, формулаларға», дәлірек айтқанда есте сақтау мен орындау қабілеттеріне негізделсе, білім берудің құзіреттілік парадигмасына өту білім алушыларға ақпараттармен және идеялармен жұмыс жасап, мәселелерді шешіп, түсінуге қол жеткізу мен өзі үшін жаңашылдықтарды ашуға бағытталды. Суммативті бағалау түрлі бақылау тексеру жұмыстарын қамтып, бұндай тапсырмаларды орындауда Б.Блум (топтастыру) таксономиясына сүйенуге болады.

Шетел тәжірибесінде Роберт Стейк бағалау кезеңдерін екі аналогия бойынша сипаттап, формативті бағалау бақылаудың ішкі сапасын жүзеге асырса, ал суммативті бағалау шынайы әлемдегі соңғы өнім нәтижесін көрсетеді» деген. Ал, П.Блек пен Д.Уильям оқу тәрбие үрдісінің нәтижесін көтеру тәсілі ретінде білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау ол білім берудің сапасын көтеру жолындағы мемлекеттік басым бағыттардың бірі деп, ол білім берудегі менеджмент пен жоспарлауды жақсартуға, мақсаттарды құруға, нәтижелі жеке ерекшеліктерді есепке алат отырып, нәтижелі оқытуға ықпал ететіндігін айтады [3. Елисеева И.Г., Ерсарина А.К., 96 бб.].

Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалауда бағалау критерийлері ерекше маңызды ролді атқарады. Бағалаудың барлық түрі, әсересе формативті бағалау білім алушылардың жұмыстарын бағалауды ұйымдастыру үшін жасалынған критерийлерді мұқият қолдануды қарастырады. Ал, критерийлерді бағалауда қолдану бұл үрдісті түсінікті, және объективтілікке бағыттайды. Сондықтан білім алушыларды оқу жетістіктерін бағалау критерийлерге сәйкес болуы керек. Критерийлердің мазмұны білім алушылар үшін, ата-аналар үшін түсінікті, қолжетімді болуы маңызды. Формативті бағалау техникаларының ерекшеліктері таным үрдісінде білім алушылардың прогрессін, меңгеру деңгейін өлшеу үшін аналитикалық тәсілдер мен құралдарды қолданумен сипатталады. Формативті бағалау техникаларын шартты түрде бірнеше топтарға бөліп қарастыруға болады. осы орайда Н.П. Зодорожная мен Т.А. Мотохина көрсеткен «Қолмен белгі беру», «20 секунд техникасы», «үш минуттық эссе», «Бағдаршам», «Температураны өлшеу», «Мини тест», «Сөйлеу тілдік үлгілер», «өзін өзі бағалау журналдары», «өзін өзі бағалау» т.с.с түрлерін атап өтуге болады.

Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалауда топтық формада, жеке жұмысын бағалау т.с.с формалары жүргізіледі. Осы орайда «портфолио» (қолдану тиімді болып, ол бір немесе бірнеше пәндер

бойынша жетістіктерін, орындау барысындағы прогрессі мен жетістіктерін көрсететін мақсатқа бағытталған жинақ. Портфолио не үшін қолданылды? Заманауи білім беру үрдісі білім алушылар тарапынан оқу жоспарындағы негізгі пәндер бойынша қабілеттер мен дағдыларды меңгеру нәтижесінің мониторингі ретінде саналады [4, Wiliam, D., and Black, P., 1996, 537–548p].

Ол өз кезегінде:

- бағалау үрдісін жақсартып, білім алушылардың артық және кемшіл тұстарын көруге мүмкіндік береді;

- оқу мақсаттарына қол жеткізу курсы қастауға көмектеседі;

- оқыту барысындағы өзгерістер мен өсулерді көрсетеді;

- рефлексияға, білім алушылар, оқытушылар мен ата-аналардың аналитикалық ойлауына ықпал етеді. Нәтижелі портфолионың сипатын айқындауда, портфолио көмегімен бағалау ол келесі қасиеттермен сипатталатын көп шеңберлі үрдіс болып саналады:

- формативті және суммативті бағалауды қамтамасыз ететін және жоспарланған негізгі нәтижелерге білім алушыларға қол жеткізуге мүмкіндік беретін үздіксіз үрдіс;

- білім алушыларды оқыту үрдісіндегі түрлі аспектілерді сипаттайтын түрлі жұмыстар мен үрдістердің кең ауқымын көрсетеді;

- бірікке рефлексияны қамтамасыз етеді.

Қазіргі таңда Назарбаев Зияткерлік мектептерінде кіріктірілген білім беру бағдарламасы жүзеге асып, өз орнын тапты. Кіріктірілген білім беру бағдарламасының алға қойған мақсаты айқын, бағдары жүйелі. Зиялы азаматты – сана әлеуеті жоғары дамыған, сын тұрғысынан және жаңашыл ойлай білетін, рухы мықты, өз білімін қоғамның алға басуына жұмсай алатын адамды тәрбиелеуге ұмтылады. Аталмыш білім беру бағдарламасында тәрбие мен оқыту ажырамас байланыста болады. Кіріктірілген білім берудің ерекшелігі беріліп отырған пәндердің басқа пәндермен кіріктіріліп өткізілуі, оқушыны өмірге бейімдеп, білімді өздігінен алуы. Кіріктірілген білім беру бағдарламасымен бірге білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі-ол оқушының жетістіктерін бағалау болып табылды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, бағалаудың бірқатар түрлері бар. Бірақ жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында басым жағдайда білім алушылардың дағдыларымен деңгейін бағалауға беретін критериялды бағалау мен оның келесі түрлері ажыратылады: қалыптастырушы бағалау, ішкі жиынтық бағалау, сыртқы жиынтықтық бағалау қолданылады. Қалыптастырушы бағалау түрі оқу бағдарламасын негізделген оқыту бөлігі ретіндегі мұғалімдердің жүргізген ағымдық бағалауы болса, ал ішкі жиынтық бағалау тоқсан соңында, оқу блогін оқып бітіргенде білім алушылардың білімдері мен дағдыларының қалып-

тасқандығын анықтау үшін мектеп тарапынан дайындалған бағалау болып келеді. ал, сыртқы жиынтық бағалау, ол бастауыш, негізгі, жоғары мектептерді аяқтағанда оқу дағдылары мен білімдерінің қалыптасу деңгейін анықтау үшін мектептен тыс сыртқы ұйымдар тарапынан өткізілетін бағалау болып саналады.

Тілдік сабақтарда (орыс тілі, қазақ тілі) оқу бағдарламалары тілдік дағдыға, яғни «тыңдалым- айтылым, жазылым, оқылым» бағытталып, білім алушылардың негізгі қабілеттерімен қатар ҚБ іріктелініп алынған оқу мақсаттарынан тұрады. Ал, оқыту мақсатына қол жеткізуін анықтау үшін бағалау критерийлері мен бағалауға арналған ұсыныстар құрастырылған. Сонымен қатар, мұғалім тарапынан бақылау күнделігіне таңдалар, символдар, геометриялық фигуралар арқылы білім алушылардың жааптарын түртіп алу жолы, яғни бақылау бойынша бағалау да қарастырылған. Осы орайда білім алушыларды жеке және топтық бағалауды тиімді ұйымдастыру үшін электронды журналмен жұмыс (ескертпелер, мысалы «талпынады»), білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау портфолиосы (үй жұмыстары, карточкалар, жазбалар, суреттер, фотолар, шығармашылық жұмыстар т.с.с) қарастырылған.

Арнайы білім беруде ерекше білім беруді қажет ететін білім алушыларды бағалаудың функциональды ролі келесі функцияларға негізделеді:

1. мотивациялық функция, танымдық іс әрекетті дамыту мен ынталандыру, танудың көлемі кеңейтуге және жалғастыруға талпыну;
2. тәрбиелік, тұлғалық өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына және өзіндік сананың дамуына ықпал етеді;
3. диагностикалық функция, білім алушылар-

дың оқу нәтижелерін сипаттап, олардың параметрлері ен себептерін айқындайды;

4. ақпараттық функциясы, белгілі пәндәк аймақтағы талап етілген білім мен дағдылардың бағдарламалық оқу көлемінен алынған білім беру стандартын меңгерудегі білім алушылардың нәтижелік жетістіктерін сипаттайды.

Осылайша, жоғарыда аталған мәліметтерді жинақтай келе, ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін мониторингтеп, реттеп, деңгейін анықтап отыруда бағалаудың ролі ерекше. Бағалаудың қай түрлі болмаын, өзінің ролі, параметрлері мен майқын міндеттері бар. Дегенімен, заман ағымына сай, білім беру сапасын жетілдіру жолында балағалаудың онтайлы, психологиялық жағымды және ынталандырылған түрін пайдалану маңызды. Біз білетіміздей, оқыту үрдісі білім алушылардың кең спектрдегі функционалды сауаттылығын қалыптатыруға бағытталған. Бүгінгі күні кең қолданысқа ие критериальды бағалау оқыту мен бағалаудың бірлігіне негізделген, білім алушылардың үлгерімі мен үрдісін қамтамасыз етуге бүтін ықпал етуді қалыптастыруға бағыттылып, білім алушылардың дағдыларының даму деңгейін көруге, бағалауға мүмкіндік беретін бағалау түрі ретінде танылып, басым тұстарының бірі білім алушының стресстік жүктемесін төмендетуге бағытталған. Әрине, ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау өте күрделі, жан жақты ықпал етуді, және кешенді сауаттылықты талап ететін пән аралық ықпал ету үрдісі. Бұл үрдісте баланың, мұғалімнің, ата – ананың да ролі ерекше. Ең бастысы - адам құндылығы мен оның сапалы білім алуға қолжетімділігі деп танымыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Стратегические направления развития образования в контексте Послания Президента «Нұрлы жол – Путь в будущее», общенациональной идеи «Мәңгілік Ел», Плана нации 100 шагов, государственная Программа развития образования и науки РК на 2016-2019 годы, Закон РК «Об образовании» от 27.07.2007 года (с изменениями и дополнениями от 24.11.2015г.)
2. Black, P. and Wiliam, D (1998) Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment. King's College London School of Education. <http://www.kcl.ac.uk/depsta/education/publications/blackbox.html>
3. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации /Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. - Алматы: ННПЦ КП, 2019. – 96 с
4. Wiliam, D., and Black, P. (1996). Meanings and Consequences: a basis for distinguishing formative and summative functions of assessment? British Educational Research Journal, 22(5), 537–548p.

УДК 81'27
ББК Ш 100.63

ADILBEK AKYERKE AZHIBEK KYZY
2nd year master student
South Kazakhstan state pedagogical University

Research supervisor: **ABRAMOVA GALINA IOSIPOVNA**
PhD, associate professor

EFFECTIVENESS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE AT THE EARLY AGE OF CHILDREN

Түйін. Бұл мақала ерте, мектеп жасына дейінгі балаларға ағылшын тілін үйретудің әсірі мен тиімділігіне арналған. Авторлар мектеп жасына дейінгі балалардың қызығушылығын арттыру және мотивация беру, олардың креативті қабілеттерін өз бетінше қалыптастыру, тіл тасымалдаушыларымен баланың коммуникация жасауы үшін алғы шарттарды құру және т.б.с. бағыттарды қарастырады. Мақалада мектеп жасына дейінгі балаларға ағылшын тілін үйретуге грамматика, фонетика, лексика салалары бойынша дайындық жүргізу ұсынылған. Шет тілді түсініп, оны қабылдау үшін балаларға міндетті түрде әр түрлі көмекші материалдар және ойын құралдарын қолдануға назар аударылған.

Авторлар балалардың ерте мектеп жасына дейін шет тілін үйренуінің тиімділігін айтып, қорытындылайды.

Түйінді сөздер: бақылау, білім, дағдылар, оқу процесі, тілдік материал, қарым-қатынас, ауызша сөйлеу, ойын, танымдық іс-әрекет.

Резюме. Данная статья посвящена эффективности обучения английскому языку дошкольников, начиная с раннего возраста. Авторы рассматривают такие направления языковой подготовки дошкольников, как развитие интереса и мотивации, формирование креативных самостоятельных способностей, создание предпосылок для коммуникации ребенка с носителями языка и т.д. В статье предлагается проведение подготовки дошкольников к изучению языка в области грамматики, фонетики и лексики. Уделяется внимание использованию различных вспомогательных материалов и введению игровых элементов как обязательной составляющей процесса восприятия иноязычной речи.

Авторы делают вывод о преимуществах обучения языкам в раннем дошкольном возрасте.

Ключевые слова: контроль, знания, умения, компоненты, учебный процесс, языковой материал, общение, устная речь, игра, познавательный процесс.

In a preschool organization teaching a foreign language in the upbringing of a child plays huge role as speaking in their Mother tongue. English is the language of the XXI century. English is the most important tool for interpersonal and intercultural relations, which allows us to develop international relations of our state. The transition of the Republic of Kazakhstan to the path of development of world civilization, becoming an independent country, requires a good command of the English language. According to scientists, at a young age, a child learns the language easily and fluently.

The goal of teaching English at an early age is for preschoolers to master the basics of communication in English. Teaching English at an early age increases the skills of communicative development of children, allows them to arouse interest, and has the opportunity to speak more than one language at a time. And the knowledge of English, which is unofficially established as a world language, will in-

crease the competitiveness of the nation. Communication in English should be purposeful. It is necessary to create a positive perception of the child's perception of words in a foreign language.

Learning English from an early age of a child :

- ✓ interest in learning a foreign language;
- ✓ cognitive abilities;
- ✓ independent creative activity;
- ✓ ability to work in the organization;;
- ✓ ability to communicate;
- ✓ ability to imagine;
- ✓ ability to remember;
- ✓ allows you to improve your adaptation to school life.

English language training is carried out in the following areas of language development:

1. **lexical work.**
2. **grammatical work.**
3. **phonetic work.**

The most important thing in language acquisi-

tion is vocabulary. The reason why vocabulary occupies the first place among other areas of knowledge is that some speakers may have grammatical errors in their speech, but there may be relationships between people. The listener understands what the speaker wants to say. Various methods and techniques are used to master vocabulary. It is advisable to interpret clearly meaningful words using images, objects, and layouts. Then the child's attention is focused on new words.

In the past, it is most effective to interpret grammatical material in comparison with the native language, and it is advisable to rely on its knowledge of the native language. A child masters the language correctly and quickly, only when a child understands the similarities and differences between these languages. [Akhmetov N.K., Khaydarov N.Zh., 1985, p.15].

When introducing new words, special attention is paid to the psychophysiological characteristics of children aged 4-5 years. At this age, children's speech is subject to the laws of the senses. Bright, colorful visuals are an indispensable assistant in teaching younger children. The child learns a new word very quickly, if it is interpreted in conjunction with a picture or colorful visual effects, when it is used in a particular activity. The child is tired of trying to repeat the same picture, so it is also important to quickly switch images.

When teaching children new words, the following methodological requirements should be taken into account.

- ✓ Learn to pronounce new words correctly. In addition to understanding the meaning of words and memorizing them, it is important to learn how to pronounce them correctly.

- ✓ Mastering the object by showing itself. When the object is clearly displayed, the student's ability to understand the meaning of the word and remember it increases through vision.

- ✓ Learn a new word by translating it. The translation of new words into the native language of students is the only way to reveal the exact meaning of the word.

- ✓ Conducting classes in a playful way.

- ✓ Effective use of technical means in the classroom.

The use of various materials for distribution, playful furniture, dishes, clothing, that is, everything that children love when they play, is of great help in the formation of speech skills related to a particular topic. To activate the child's speech, at the beginning of training, it is necessary to have images of toys and objects of several variants. For example, yellow, red, blue balls or a small and large puppy. In addition, new and unusual toys and drawings add an innovative element to the lesson and create a different environment than usual.

The principle of innovation as a leading principle in teaching children a foreign language allows us to

transform the plot-compositional structure of the lesson. [Witlin J. L., 2001, p.42].

As the head of State N. A. Nazarbayev said, "the future of the country is in the hands of today's young generation, and the fate of the younger generation is in the hands of teachers." Therefore, we must meet all the requirements that teachers set for us in the XXI century and constantly improve our knowledge. [Nazarbaev N.A., 2012].

Taking into account the age characteristics of children, English is taught through special textbooks. I think that it is necessary to learn new information technologies, to learn different methods to increase the interest of children in the subject of English.

At the moment, there is a need to apply new methods of language acquisition in preschool institutions. There is no opinion that the previous methods should not be used. Again, this lays the foundation for the development of a new method. Particularly mastering various new words, repeating them, repeating them repeatedly, and many other types of work tire the child. Therefore, the use of games in mastering English will relieve the child's insecurity and increase the desire to learn the language. For example, a child may easily learn language material at first, and due to the increasing complexity of the material, they face various difficulties. "I don't know," they say. It is possible to get out of trouble only by using games in the classroom. Of course, learning and learning English cannot take place immediately. It is not easy to teach English to a child who does not fully understand his native language. At this point, the teacher has a great responsibility.

Currently, in teaching English the comprehensive use of new technologies and technical tools is effective.

Features of teaching English at an early age by using game elements is a great importance in the formation of children's educational and qualification, cognitive, and communicative competencies. A very important role in the lesson process is played by the fact that children fully understand the goals, requirements and rules of the game. English language in organized educational activities, we should pay special attention to the ways of increasing children's communicative, cognitive and other activity, developing the child's ability to express themselves freely and creatively. [<http://collegya.ucoz.ru/publ/32-1-0-18830>]

Interactive interaction of adults and children in the process of play activities

Play is a child's social experience. This type of activity serves as a means of realizing the stimulation of children's participation in the life of adults. Children through the game:

- ❖ learn to make their own life plan;
- ❖ identifies and creates actions and the way of achieving them;
- ❖ goes through a school of constructive com-

munication and interaction with other people. [Jeremy H., 2002, p.29.]

The game is an effective means of cognitive and social, physical and mental development of the child, the formation of the foundations of human culture in general. At the end of the preschool period, the child has the ability to control his behavior, the ability to obey rules and requirements. Many researchers, based on the genetic continuity of play and learning activities, point to the importance of gradually moving from play to learning in the preschool period. The study of scientists proved that children with a low level of development of play activities are characterized by a low level of development of educational activities.

Therefore, it is necessary to focus on ways to improve the communicative, cognitive and other activity of children in English lessons, their ability to express themselves in terms of freedom and creativity.

In the process of teaching English to preschoolers, the first skills of oral speech are formed, which arouse their interest through the game. At the initial stage of the learning method, the question-and-answer method is used, because dialogue not only teaches children simple oral speech, but also teaches them to understand and express their thoughts while listening. In addition, at the initial stage of teaching children, word memorization, interpretation of a concept in a language sample, poetry, etc. are used. The purpose of these exercises is to allow children to fully express their thoughts. Also, learning from an early age helps to win language barrier

and master the language quickly in the future. For a child in order to memorize quickly, it is useful to teach games, fast-memorizing words, bedtime poems, and poems. The child will be more interested in learning the language during the game. Mastering the language for children according to their age allows them to learn the culture of other people.

Also, through the game, children can easily communicate and form personal qualities.

The above qualities are evidenced by the need to start teaching from kindergarten, primary school. The development of oral speech at the stage of teaching preschool children has an impact on the further development of the oral base. Oral speech is the basis for the development of other skills. [Jeremy H., 2007, p.58]

Conclusion:The head of State N. A. Nazarbayev noted that "teaching the Kazakh language will always be a priority, the need for the English language is a global trend and a visible need. And good knowledge of the Russian language is our wealth, and it would be unthinkable to lose it. If we are fluent in Kazakh, Russian, and English, this will be a great advantage for us."

Concerning to the modern requirements we can see that children start to learn English in preschool organizations. The advantage of teaching English from kindergarten is that it has a positive effect on each child's psychological thinking, attention to the words of a foreign language, understanding, and then allows them to strengthen their knowledge in high school, improve the quality of Education.

REFERENCES:

1. Address of the Head of State of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan: Strategy "Kazakhstan 2050" December 14, 2012.
2. Akhmetov N.K., Khaydarov N.Zh. Game as a learning process, 1985, p.15
3. Jeremy Harmer, The Practice of English Language Teaching, New Edition. - Longman, 2002, p.29.
4. Jeremy Harmer, How to Teach English. - Longman, 2007, p.58.
5. Witlin J. L. The evolution of methods of foreign language teaching in the twentieth century /J. L. Vitlin // Foreign. languages at school. - 2001.
URL:<http://collegu.ucoz.ru/publ/32-1-0-18830>

BEKKOZHANOVA GULNAR

candidate of philological sciences
senior lecturer of the chair of foreign philology and translation studies
faculty of philology and world languages
Al-Farabi Kazakh National University

PAZILOVA BAKIZA

master of pedagogical sciences
senior lecturer of the chair of practical language
faculty of history and foreign languages
Kazakh State Women's Teacher Training University

COMPETENCE-BASED APPROACH AS MEANS OF FORMATION OF STUDENTS' COGNITIVE COMPETENCE

Түйін. Бұл мақалада шетел тілдерін оқыту үрдісінде студенттердің құзыреттілігін қалыптастыру негіздері қарастырылған. Сондай-ақ, авторлар: құзыреттілік, құзыреттілік және құзыреттілікке бағытталған білім беру тұжырымдамаларына анықтама береді.

Түйінді сөздер: құзыреттілік, құзыреттілік, құзыреттілікке-негізделген білім, шеттілдік білім беру, танымдық құзыреттілік, шетел тілдерін оқыту.

Резюме. В статье рассматриваются основы формирования компетенции студентов в обучении иностранным языкам. Также авторы дают определения понятиям: компетентность, компетентность и компетентностный подход.

Ключевые слова: компетентность, компетентность, компетентностное образование, иноязычное образование, когнитивная компетентность, обучение иностранным языкам.

Summary. The article discusses the foundations of the formation of students' competence in teaching foreign languages. The authors also give definitions to the concepts: competence, competence and competence-based approach.

Key words: competence, competency, competence-based education, foreign language education, cognitive competence, teaching foreign languages

INTRODUCTION

The urgency of measurement and definition through "competence", stages have forced to teach the USA to expand borders of the maintenance of "competence" by inclusion not only pedagogical receptions and additional areas of knowledge, but also social indicators (a microclimate, interpersonal relations), In 1970, Spencer L M. in Cherniss C. and D. Goleman, defined the concept in planning the executive development program (Spencer, L M. in Cherniss, C., D. Goleman, 2001) The term gained attraction when in 1973, they wrote a seminar paper entitled, "Testing for Competence rather than for Intelligence" 3) the third period is a stage of a socially-educational recognition (the beginning of 90th years) when on scientific horizon, there are works by definition of concept, "competence" new model of formation with expansion of the maintenance of formation-strategy of development of intelligence and competence.

The classifications and typologies offered for competency are extensive

enough. The social and professional expectations, connected with competency in all areas are quite high in the globalized and multicultural world. Competence is mostly related to performance,

making decisions about vital problems, social functions and social roles. *Competency* is not taught or acquired at the same level and stable or just in educational institutions and process. Thus, the level of competency can be defined as ability to consult with difficult unpredictable situations and changes. We think dividing competence roughly into five types, under the lights of ideas, definitions and explanations given above, as "epistemological competence", "professional competence", "communicative competence", "intercultural competence" and "intercultural communicative competence" may meet the explanation of it sufficiently for our concern.

The main aim of foreign language education is modernization of educational process by means of new technologies and approaches. In the conditions of modern post-industrial society and deepening globalization processes the main condition for achieving success in the global community has become the priority development of the education system, with the goal of the national vocational education systems on innovative modernization, providing quality and competitiveness of its products, its compliance with the needs modern world labor market. One of the main trends in education is based on communicative-based education (Kunan-

bayeva S.S.; 2015. 4p.).

Consequently, the modern "indicators" features of education are:

- 1) social approach;
- 2) cultural approach;
- 3) developmental and process character;
- 4) activity-process character on the personality self-development;
- 5) sociocultural and conditions to of personality development;
- 6) a complex-generalization character, which determines the possibility of education to act as an object of scientific research, as a basis for theoretical concepts, theory, models and paradigms of education;
- 7) independence and methodological independence allowing him to act as a classification and type-differentiating criterion, and etc. .;
- 8) effectiveness, expressed in the "implementation" of socio-cultural approaches with the most developed personal competencies (Kunanbayeva S.S., 2015. 11p.).

Communicative approach to foreign language teaching presupposes the intercultural-communicative competence.

S.S. Kunanbayeva stated that *competence-based approach*, which embodies the innovative process in education today, corresponds to the general concept of educational standard adopted in most developed countries and is directly related to the transition to a system of competencies in the design of educational content and quality control systems. In addition, the relevance of the competence-based approach, regardless of specific ideas and interpretations, is immersed in a special cultural and educational context, given by the following trends in national education:

- unsolved problems of ensuring the unity and certainty of educational systems the labor market and the related educational services market;
- weak security of time-varying variability and alternativeness of educational programs caused by increased competition, and the presence of the impact of a commercial factor on the activities of the educational system;
- a change in the function of the state in education, namely, the transition from total control and planning to the general legal regulation of relations arising in education;
- prospects for the integration of Kazakhstan's education in the international education system, trends in the development of transnational subsystems of personnel training.

In the history of development of competence there are three main periods:

- 1) the early period (the beginning, 60th years of XX century when this theory has appeared as the theory of children's competence, where it in a projection to development children or babies, "ability" and "intelligence" was considered in the

same row with concepts. The term "competence" first appeared in an article written by R.W. White in 1959 as a concept for performance motivation.

- 2) the maturity- period (70th years of XX century) connected with bastings of methods of maintenance of .an individualization", "self-improvement", "self-estimation" and "self-measurement" of achievements which were widely adopted in pedagogics of the USA (R.W. White⁶ 1959).

According to Kunanbayeva S.S. competences are the sum of "knowledge", "competencies" and "characteristics" that allow a person to perform actions and are grouped into two large categories: "general competences" and "communicative language competences" (Kunanbayeva S.S., 2005). General competences comprise declarative knowledge, competencies, know-how and existential competence, while communicative language competences comprise "linguistic", "sociolinguistic" and "pragmatic competences".

Competency deals with the areas of personal capability that enable people to perform successfully in their jobs by completing tasks effectively. It is demonstration of knowledge and competencies in meeting professional role expectations, sufficient ability or fitness for ones needs, possessing the necessary abilities to be qualified to achieve a certain goal or complete a project, the quality or state of being able or suitable for a general role; the quality or state of being competent for a general role. N. Chomsky introduced the distinction between "competence" and "performance" (N. Chomsky, 1965). He defined competence as .knowledge of a language, on the part of an ideal speaker-hearer, that permits him/her to use his/her language and defined performance as how speakers and hearers actually produce and understand utterances, how they use their competence. He used this kind of distinction to limit the scope of linguistic theory to what he regarded as linguistic competence. We think the point, idea and distinction given here are not sufficient, need some more explanations and interpretations to draw the definite line between competence and performance.

According to S.S.Kunanbayeva "There is also a version of integrating a competence-based approach is based on a *cultural and* the emotional value included in the structure of the content of education component. According to the authors, the cultural approach, the main ideas of which belong to M.N. Skatkin, I.Y. Lerner and V.V. Krayevsky proposed an idea of the content as a pedagogically adapted social experience or rather human culture in the aspect of social experience, which is justified in cultural approach. It sets the mechanism for the formation of content and the alignment of the educational process, aimed at acquiring the student experience of various activities and relationships. Namely this is the main the idea of a competence approach. No matter competence or performance

it is, any person needs the sum of qualities and abilities to survive and overcome the difficulties, problems and also fulfill his mission and duties. He needs some knowledge and cognition about any area to be able to make right and appropriate decision, some competencies to perform these decisions, some characteristics and attitudes to maintain his appropriate behaviors.

Martin and Vaughn state that as it has been presented above the *communicative competency* is ability and skill to overcome any problematic situation that people face in their lives. Thus, epistemological competence is subcomponent of competence about knowledge that is called to know, cognate or understand anything, get sufficient information about any subject and to be able to answer the questions or overcome the problems related to that subject. Epistemological competence represents predominantly mental activity, process or capability of knowing and understanding the meaning or essence of any object, phenomena or issue. This competence is structured into three components: "specialty component", "psycho-pedagogical component" and "cultural component" (Martin and Vaughn, 2007). Each of them represents many sub-components, knowledge, competencies and abilities depending on the requirements of their specific areas. According to them "learners must first understand and use the new concepts that relevant to the specific goal".

According to S.S. Kunanbayeva "The educational model that implements this category of "goals" which is the psychological model of using language means: there is a transition from a statistical and systematic-language approach to an activity, dynamic approach. Since it has been asserted that learning vocabulary, speech activity which can be possible only due to the presence of a language system. There is a clear sequence of steps in teaching a second language: first, theoretical information about the vocabulary under study, the formation of lexical language competencies, then speech competencies, and finally it is cognitive and communicative competence. In fact, the presentation of theoretical knowledge of the language in the first stage led to the formation of language, rather than cognitive and communicative competence in the second stage. Both language and pre-speech exercises are not included in lively communication, but they remain mechanically executable actions or operations. The implementation of learners' foreign language-speech activity begins only as a result of a very long period of study" (Kunanbayeva S.S.; 2005, 38p.).

Competency involves a whole range of personal qualities of a person, including not only cognitive and operational-technological components, but also motivational, ethical, social, behavioral. Competency is always personally colored by the qualities of a particular person, implies minimal experi-

ence in the use of competencies by the individual.

Competency - (from the Latin *competentis - capability*) as a combination of knowledge, competencies, abilities, formed in the process of learning a foreign language. Consequently, "language" is a mirror of a culture, in which not only the world around a person is reflected, but also his mentality, national character, lifestyle, traditions and vision of the world. Language is also the keeper of cultural values - in vocabulary, grammar, folklore, in the forms of written and oral speech.

One of the goals of teaching a foreign language is the development of foreign language communicative competence, therefore, the main purpose of such training is to form communicative competence, i.e. abilities and readiness to carry out foreign language interpersonal and intercultural communication with native speakers.

FINDINGS AND DISCUSSION

Modern learners have subcompetence to learn a foreign language and at the same time develop their communicative competence. Colloquial speech is characterized by ease of relations between the communication partners, unpreparedness of the speech act and the absence of an attitude towards a message that has an official character.

Speech scholars have noted that the concept of "*communicative competence*" is not interpreted unequivocally by different authors: «Для теории речи наиболее важна коммуникативная компетенция, которая охватывает и речь – говорение, и аудирование, и письмо, и чтение на изучаемом языке. Коммуникативная компетенция имеет в виду не только теоретические знания, но и навык, свободное владение речью» (Bim I.L., 1998).

Communicative competence is the knowledge, competencies and abilities necessary to understand others and generate their own programs of speech behavior, adequate to the goals, areas, situations of communication. It includes: knowledge of the basic concepts of linguistics of speech (verbal knowledge) - styles, types, ways of connecting sentences in a text, etc. The competencies and abilities of text analysis, and, finally, the communicative competencies proper which are the competencies and abilities of speech communication in relation to various fields and situations of communication, taking into account the addressee and the goal.

Bim I.L. considers "communicative competence as the willingness and ability to communicate in other language within the limits of a program, as well as the education, education and development of a person's personality in English" (Bim I.L., 1998).

Communicative competence, which serves as an integrated goal of teaching a foreign language, means foreign language interpersonal and intercultural communication with native speakers within the limits set by the standard. Any sign system is characterized by such fundamental concepts as

competence, that is, knowledge of the system, and use, that is, the use of units of this system in activity. The ascent from individual uses to cultural linguistic competence as a socially significant system makes it possible to more deeply understand the nature of the cultural meaning attached to a certain linguistic sign.

Spencer, L M. in Cherniss, C. and D. Goleman created a model of "*communicative ability*" comprises six "competences", together with autonomy and social responsibility. His approach is like someone observing a globe by circling around it and stopping at six points. (Spencer, L M. Cherniss, C., D. Goleman,):

1. *Linguistic competence*: the ability to produce and interpret meaningful utterances, which are formed in accordance with the rules of the language.

2. *Sociolinguistic competence*: the awareness of ways in which the choice of language forms is determined by such conditions as setting, relationship etc.

3. *Discourse competence*: the ability to use appropriate strategy in the construction and interpretation of texts.

4. *Strategic competence*: when communication is difficult, we have to find ways of getting our meanings across or of finding out what somebody means; these are communication strategies, such as rephrasing, assigning for clarification.

5. *Socio-cultural competence*: socially and culturally, languages are differently framed. Being in one specific cultural or social situation or trying to master it outside the context requires a specific reference frame, and

6. *Social competence*: involves both the will and the skill to interact with others, involving motivation, attitudes, self-confidence, empathy and the ability to handle social situations.

It is necessary to achieve for learners to gain a set of "knowledge", "competencies" and "attitudes" which will be applied by performance in student's occupation or position in correspondence with the principle of appropriateness. In other words, learners should acquire the quality that they need for the proper performance with its functions as competent professional that shows a system of knowledge, competencies, attitudes, values, motives and abilities that the individual must possess for the satisfactory performance of their work committed. It is of crucial importance for the learners to get competencies in various fields: intellectual, methodological, personal, social and communicational, necessary in various real life situations.

Communication is based on social norms and culture of people. Kunanbayeva S.S. offers three main types of competencies related to *communicative competency*: "competence of dialogue", "communicative competence" and "interpersonal competence" (Kunanbayeva S.S., 2005). *Communication*

or *interactions* should be formed through teaching in foreign language education. In another classification, language competency involves three basic competencies such as; "interactive competency", "interpretive competency" and "productive competency". Actually, the both classifications given here are similar and can be compromised. Therefore, we prefer second classification to continue to discuss. *Communication* is characterized by the ability to use language orally to interact with others in order to create social relations, express needs, understand and address needs of others and to get things to be accomplished.

Therefore, it is very important to find the models that lead to solving the application of the knowledge gained in a situation close to reality, where two tasks are being solved at once: educational and educational. According to some experts, the main types of integration of Internet resources in the educational process are the use of ready-made training materials; use of communication services to participate in discussions on a given topic: the creation and use of web pages and websites. Another issue that we face in the internet is competence-based approach.

As noted by Robert I. V., this direction quickly gets the terminological design. In this regard, at present, to define this phenomenon, there are a number of concepts that are differentiated by the object of study and the sphere of use. The most common of them are "*internet communication*" (computer-mediated communication), "computer discourse", "electronic discourse", "virtual discourse", "competence-based approach" and "network discourse" (Robert I. V., 1994).

Competence-based approach is a process of creating text in combination with pragmatic, sociocultural, psychological factors, purposeful social action, including the interaction of people and the mechanisms of their consciousness - cognitive process.

Integrating approaches to the disclosure of the content of the concept of "cognitive competence", we can formulate the following conclusions.

1. All authors highlight the increase in the educational level of the subject, focusing on knowledge of the technologies of educational activity, on the self-management of educational activities, on the possession of cognitive competencies.

2. Understanding that competence is a personal characteristic, researchers usually distinguish motivational, volitional, value, cognitive, emotional, evaluative and other components in the structure of cognitive competence.

Building cognitive competency requires consideration of components (cognitive, operational-technological, and value-semantic) and levels of cognitive competence (basic, advanced, creative), as well as a detailed scheme for constructing competence (components of cognitive competence are

presented in Figure 1). According to A.V. Khutorskoy detailed design scheme for competence expressed by building the corresponding "components of competence".

The student's self-educational activity is associated with the "discovery" of subjective new knowledge. As a result of this, taking into account that competence is formed in an activity, its structure is changed in the study by adding components of self-regulation of educational and cognitive activity to the components of cognitive competence (determining the purpose of the activity, analyzing and

identifying significant conditions, choosing the best method and sequence of actions, evaluating results and their correction if necessary - subordinate to the process of goal-setting and goal-realization realized by a person).

In the study, cognitive competence will be understood as the integrative quality of the personality, which ensures its readiness for self-education, personal and professional growth. Cognitive competence has its components, which are interconnected. In Figure 1, we divided them into 4 basic components:

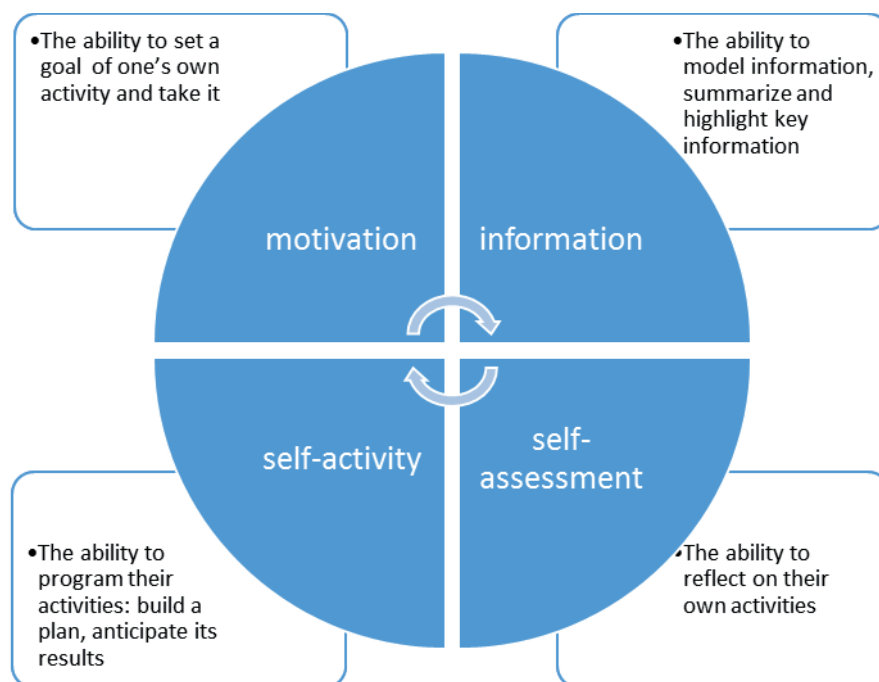

Figure 1- Subcomponents of cognitive competence

According to V.I. Morosanov each of the links is implemented by the corresponding regulatory process: planning goals, modeling conditions, programming, monitoring and correction of results.

means of its organization in teaching mathematics, in particular elementary, we will consider heuristic problems.

We will interpret the heuristic problem as a task, the search for a solution to which is aimed at discovering the desired solution method. The question of using heuristic problems in the process of teaching mathematics is revealed in the works of I.

Zilberberg, Yu.M. Kolyagina, Yu.M. Kulyutkina, L.M. Friedman, P.M. Erdniev and others. However, in existing works heuristic tasks are not considered as a means of organizing self-regulatory activities.

The mechanism of self-education involves the choice and adoption by the subject of the goal of his own activity, a personal attitude to the preparation of the program of action, the implementation of self-control, self-esteem, analysis of his own activity. In this regard, the structure of cognitive competence will look as follows (table 1).

Table 1 - The structure of cognitive competence

Components of cognitive competence	Descriptions of components
motivation	The ability to set a goal (micro-goal) of one's own activity and take it; the ability to choose an individual educational path; the need for self-education
information	The ability to model information, summarize and highlight key information within a specific subject area

Components of cognitive competence

Descriptions of components

self-activity	The ability to program their activities: build a plan, anticipate its results; recognize and justify the actions taken, transfer knowledge to a new situation
self-assessment	The ability to reflect on their own activities

The above components allow us to conclude that self-regulation of educational and cognitive activity is an effective mechanism for the formation of cognitive competence.

As functional units that implement a structurally complete process of self-regulation, which is carried out in the formation of cognitive competence, the goal of activity accepted by the subject, the subjective model of significant conditions, the program of performing actions, the system of subjective criteria for achieving the goal, monitoring and evaluation of real results, the decision to correct the self-regulation system. At this stage, competencies are formed that ensure independent regulation and management of their own intellectual activity.

CONCLUSION

As a conclusion we can say that the extensive use of internet resources, competence-based approach and independent activities for students with

the internet can provide an invaluable service in the intensification of the educational process, the solution of such tasks that can not be adequately solved in another way. These include: improving lexical, grammatical competencies, writing, reading, listening competencies based on autonomous and joint activities of trainees on the Internet. Internet is a flexible consultation system for students if it is used and controlled by the teacher in the process of independent types of trainee activities. It can be used as well as in the process of working on a project or on various types of written creative works. Work with the internet for students should be used according to individual plans at certain stages of work. They are mostly used according to individual sections of the program. Organization of elective courses and participation in international telecommunication projects are widely used in teaching a foreign language. However, there are some problems with the use of Internet resources.

REFERENCES:

1. Spencer, L M. in Cherniss, C. and D. Goleman, eds. (2001) "The economic value of emotional intelligence competencies and EIC-based HR programs", in *The Emotionally Intelligent Workplace: How to Select for, Measure, and Improve Emotional Intelligence in Individuals, Groups and Organizations*. San Francisco, CA: Jossey-Bass/Wiley
2. Berkimbayev K.M., Kerimbaeva B.T. Key competences of a teacher of English language/ http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Pedagogica/2_81189.doc.htm
3. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: Методология и теории. - Алматы: ТОО Дом печати Эдельвейс, 2005. – С. 49-76, 200-260
4. Canale, M. and Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics* 1, 1-47.
5. Martin and Vaughn (2007) Competency Model Statistical Validation and Business Case Development, HR Technologies White Paper <http://www.hrcompass.com/validation.html>
6. Robert I. V. Modern information technologies in education. -Moscow School Press, 1994.-215p.

БӨЛЕЕВ ҚАЛДЫБЕК

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

КУШЕРОВ НЕСІПБАЙ

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Түйін. Мақалада ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы бойынша диссертациялық және жеке жұмыстарға ретроспективті талдау берілген.

Түйінді сөздер: әл-Фараби, энциклопедист-ғалым, ойшыл, әл-Фараби-педагог, фарабитану, әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы.

Резюме. В статье дается ретроспективный анализ диссертационных и отдельных работ по педагогическому наследию великого мыслителя Абу Насра аль-Фараби.

Ключевые слова: аль-Фараби, ученый-энциклопедист, мыслитель, аль-Фараби педагог, фарабиоведение, педагогическое наследие аль-Фараби.

Summary. The article provides a retrospective analysis of dissertation and individual works on the pedagogical heritage of the great thinker Abu Nasr al-Farabi.

Keywords: al-Farabi, scientist-encyclopedist, thinker, al-Farabi teacher, Farabiology, pedagogical heritage of al-Farabi.

Ұлы ойшыл әл-Фарабидің педагогикалық мұрасын зерттеу Қазақстанда басталып, 1970 жылы алғашқы ғылыми еңбек республикалық педагогикалық және ғылыми-әдістемелік журнал «Қазақстан мектебінің» №10 санында доцент Ауданбек Көбесовтың «Фараби – көрнекті педагог» атты көлемді мақаласы шықты [Көбесов А., 1970]. Екінші еңбек сол журналдың 1971 жылғы №9 санында доцент Құбығұл Жарықбаевтың «Әл-Фарабидің психологиялық және педагогикалық пікірлері» атты мақаласы [Жарықбаев Қ., 1971].

Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы бойынша Қ.Б.Жарықбаевтың 1982 жылы Киевте қорғаған «Развитие педагогической мысли в дореволюционном Казахстане» тақырыбына орындалған докторлық диссертациялық жұмысының бірінші «Орта Азия мен Қазақстанның педагогикалық ойларының ілкі бастаулары» атты тарауында ғалым-энциклопедист, ұлы ойшыл әл-Фарабидің психологиялық-педагогикалық мұрасының талдауы біршама болса да сөз болған [Жарықбаев Қ.Б., 1982, 51с.]. Онда автор «Бүкіл дүниежүзілік ғылым мен мәдениеттің алтын қорына зор үлес қосқан ұлы бабамыз әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы мол. Өкінішке орай, күні бүгінге дейін Фарабидің ұстаздық қыры жөнді зерттелмей келеді» деп, оның, оқу, білім, тәлім-тәрбие мәселелері жайындағы айтқан пікірлеріне ғұламаның еңбектеріне талдау жасай отырып: «Фараби мұрасы қыры мен сыры көп, телегей теңіздей мол дүние. Ұлы бабамыздың бай мұрасын жан-жақты зерттеп, оны айдай әлемге жаю қазіргі және келешек ұрпақтардың абройлы міндеті» екенін

айтып, әл-Фарабидің педагогикалық мұрасын арнайы зерттеу қажеттігін көрсеткен еді.

Әл-Фарабидің бай педагогикалық мұрасының кейбір проблемаларын өзбекстандық қазақ ғалымы Хамид Хасанұлы Тіллашев 1989 жылы Мәскеуде «Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья» тақырыбына қорғаған докторлық диссертациялық жұмысында көрсетті. Онда ғалым әл-Фарабидің жалпы педагогикалық идеяларын, оның ғылыми еңбектеріндегі дидактиканың жалпы мәселелерін, әл-Фарабидің педагогикалық және дидактикалық идеяларын оның математикалық еңбектері бойынша жүзеге асыру мәселелерінің әдістемелік жағынан қарастырған [Тіллашев Х.Х., -М., 1989.-61с.].

Әл-Фарабидің телегей теңіздей мол педагогикалық мұрасын арнайы зерттеу нысанасы ретінде қарастырып, нәтижесін докторлық диссертациялық жұмыс етіп қорғауды алғаш рет қазақ ғалымы Ауданбек Көбесов 1990 жылы Ташкентте «Педагогическое наследие аль-Фараби» тақырыбы бойынша жүзеге асырды [Көбесов А., -Ташкент, 1990.-61с.].

Диссертациялық жұмыс кіріспеден, төрт тараудан, қорытындыдан және пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады. Кіріспеде зерттеудің көкейкестілігі мен мазмұнына сипаттама берілген.

Бірінші «Әл-Фараби педагогикасының философиялық, әлеуметтік-этикалық алғышарттары» атты тарауда әл-Фарабидің философиялық көз-

қарастары, әл-Фарабидің педагогикалық көзқарастарының әлеуметтік-этикалық алғышарттары қарастырылған.

Екінші тарау «Әл-Фарабидің жалпыпедагогикалық идеялары» деп аталып, онда әл-Фараби бойынша тәрбиенің мазмұны, формалары мен әдістері және рухани, интеллектуалды тәрбиенің мәселелері баяндалған.

«Әл-Фараби дидактикасының проблемалары» атты үшінші тарауда әл-Фарабидің ғылымдарды оқыту реті бойынша классификациясы, оқытудың мазмұны мен тәсілдерінің анықталыну мәселелері және «Музыканың үлкен кітабының» дидактикасы, теориялық ғылымдардың құрылу әдісі және түсіндірілуі баяндалған. Ал төртінші «Әл-Фарабидің математикалық еңбектеріндегі педагогикалық идеяларының қолданылуы және жүзеге асырылуы» атты тарауында математиканың әдіснамалық және әдістемелік мәселелері, геометрияның негізгі ұғымдарының негізделуі және түсіндірілуі мәселелері, Евклидтің сыны және әл-Фарабидің «Алмагестке» түсініктемесі – оқу-педагогикалық шығарма екендігі көрсетілген.

Салам Самир Али Саидтың педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін «Общепедагогические и гуманистические идеи Абу-Наср аль-Фараби» тақырыбында 1991 жылы Қазан қаласында қорғаған диссертациялық жұмысында әл-Фарабидің тәрбие, білім, ғылым, адамгершілік, мораль, ізгілік, парасаттылық, мінез-құлық, жетілген адам туралы жалпы педагогикалық және гуманистік көзқарастары туралы идеяларының мазмұны ашылып, олардың педагогика ғылымының дамуындағы орны мен рөлі сөз болған [Али Саид., Қазан.- 1991.-25с.].

1991 жылы араб ғалымы Аль Джинди Назих Ахмат Мәскеуде «Педагогические идеи Абу Насыра аль-Фараби» тақырыбы бойынша педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертациялық жұмысын қорғаған [Назих Ахмат.,-М.,1991.-22с.].

Кіріспеде автор араптық ғылыми әдебиеттерде ойшылдың педагогикалық мұрасына арналған арнайы жұмыстың жоқ екенін көрсетіп, әл-Фарабидің ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық және еңбек тәрбиелері туралы оның философиялық трактаттарында баяндалғанын айтып, тақырыпты таңдағанын негіздеген.

Жұмыстың бірінші «Әл-Фарабидің адам туралы ілімі – оның педагогикалық жүйесінің іргетасы» атты тарауында Аббасидтер дәуіріндегі әлеуметтік-саяси жағдай, әл-Фарабидің ғалым ретіндегі өмірлік және шығармашылық жолдары, Фарабидің қоғамға, адамның мәніне, адамның өзін қоршаған ортаны тану бойынша оның көзқарастары сипатталған. Ал жұмыстың екінші тарауы «Оқыту және тәрбиелеу туралы әл-Фарабидің ізгілік ілімі» деп аталып, онда жеке тұлғаның жан-жақты дамуының негізі, әл-Фараби идеясы

бойынша, жеке тұлғаның және тұтас қоғамның интеллектуальдық және моральдық жетілуінде жатқаны атап көрсетілген.

Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы Қарлығаш Амангелдіқызы Сарбасованың «Қазіргі қазақ педагогикасы ғылымындағы әл-Фарабидің, Ж.Баласағунидің, М.Қашқаридің тәлім-тәрбиелік идеялары» тақырыбында қорғаған докторлық диссертациясында да көрініс берген [Сарбасова Қ.А.-Қарағанды, 2008.-83б.].

Диссертациялық жұмыстың бірінші тарауында қазіргі қазақ педагогикасы ғылымының қалыптасуының әдіснамалық негіздері, екінші тарау «Қазіргі қазақ педагогикасы ғылымының қайнар көздері» деп аталып, онда әл-Фараби педагогикасының мазмұны, үшінші тарауда әл-Фарабидің педагогикалық теориясының қазіргі педагогикамен сабақтастығы: әл-Фарабидің педагогикалық теориясының қазіргі педагогика ғылымындағы алатын орны және Қазақстандағы қазіргі педагогиканың мазмұнын жетілдірудің негізі бағыттары анықталған. Ал төртінші тарауда әл-Фарабидің педагогикалық теориясын жоғары білім беру жүйесінде пайдалануды ғылыми-әдістемелік және ақпараттық тұрғыдан қамтамасыз ету үшін әл-Фарабидің педагогикалық теориясын оқытуда инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану, әл-Фарабидің педагогикасын оқытудың ғылыми-әдістемелік мазмұны жасалынған.

Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы Қалипа Тұрсынқызы Атемованың «Түркі ғұламалары мұраларындағы отбасы тәрбиесі идеяларының қалыптасуы және дамуы (IX-XII)» тақырыбына қорғаған докторлық диссертациясында әл-Фарабидің отбасылық тәрбие туралы ой-пікірлері қарастырылған [Атемова Қ.Т.- Алматы, 2010.-93.].

Диссертациялық жұмыста әл-Фарабидің еңбектеріндегі отбасы тәрбиесі туралы идеяларының мәні, отбасы тәрбиесінің қалыптасуына ықпал еткен факторлар, тұжырымдамалық идеялары және принциптері айқындалған. Сондай-ақ әл-Фарабидің отбасы тәрбиесін ұйымдастыру туралы көзқарастары мен өсиеттерінің келер ұрпақты тәрбиелеудегі қазақ отбасы тәрбиесінің дәстүрлеріндегі көрінісі баяндалған. Сонымен қатар, әл-Фарабидің отбасы тәрбиесі туралы қалдырған педагогикалық өсиеттерін отбасы тәрбиесінде, орта мектептерде, жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие үрдісінде және көпшілік ақпарат құралдарында пайдаланудың жолдары қарастырылған, отбасы тәрбиесі мәселелерінің оқу құралдары мен арнайы курс бағдарламаларындағы орны белгіленіп, тәжірибеде қолдану үшін тиімді ғылыми-әдістемелік ұсыныстар берілген.

И.Т.Сәлғожаның «Сыныптан тыс жұмыстарда әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша оқушылардың ақпараттық құзырлылығын қалыптастыру» тақырыбына PhD ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациялық жұмысы

сы кіріспеден, екі тараудан, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады [Сәлғожа И.Т.-Алматы.-2019.-416.].

Жұмыстың «Сыныптан тыс жұмыстарда әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша оқушылардың ақпараттық құзырлығын қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері» атты бірінші бөлімінде сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың ақпараттық құзырлығын қалыптастырудың қазіргі жағдайына талдау, Әл-Фарабидің математикалық мұрасындағы есептердің ерекшеліктері, олардың заманауи білім берудегі рөлі және сыныптан тыс жұмыстарда әл-Фарабидің математикалық мұрасы негізінде оқушылардың ақпараттық құзырлығын қалыптастырудың тиімді шарттары анықталған.

Екінші бөлім «Сыныптан тыс жұмыстарда әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша оқушылардың ақпараттық құзырлығын қалыптастыру» деп аталып, онда әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың мақсаты мен мазмұны, әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша оқушылардың ақпараттық құзырлығын қалыптастыруға бағытталған сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру формалары, әдістері мен құралдары және әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша оқушылардың ақпараттық құзырлығын қалыптастырудың тиімділігін эксперименттік тексерудің нәтижелері берілген.

Сонымен, жоғарыда талдауға алынған диссертациялық жұмыстар фарабитану ғылымын педагогикалық жағынан дамытуға ықпал еткен әрі қазақ педагогикасы саласындағы тарихи тұлғалар педагогикасының бастамасы мен негізі деп санауға болады.

Енді ғұлама әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы бойынша жарық көрген жеке еңбектерге және жалпылама еңбектерге мазмұндық талдау жасалық.

Қ. Жарықбаевтың «Аталар сөзі - ақылдың көзі» атты монографиясының «Ілкі бастау, түп төркіндер» атты тарауында әл-Фарабидің «Философияны үйрену үшін алдын ала нені білу қажет?», «Музыканың ұлы кітабы» атты трактаттарындағы педагогикалық мәселелер қысқаша сөз болған [Жарықбаев Қ., 1980, 120б.].

А. Көбесовтің «Педагогическое наследие аль-Фараби» атты монографиясының кіріспесінде әл-Фарабидің педагогикалық идеяларының арнайы зерттеу пәні болмағанын, оның негізінен философиялық еңбектеріндегі педагогикалық көзқарастарын зерттеудің көкейкестілігін көрсеткен [Көбесов А., 1990, 152б.].

Монографияның «Әл-Фараби педагогикасының философиялық, әлеуметтік-этикалық алғышарттары» деп аталатын бірінші тарауында ғұламаның философиялық көзқарастары және педагогикалық пікірлерінің әлеуметтік-этикалық алғышарттары анықталған.

Монографияның «Әл-Фарабидің жалпыпедагогикалық идеялары» атты екінші тарауында әл-Фараби бойынша тәрбиенің мазмұны, формалары мен әдістері, рухани, интеллектуалды тәрбиенің мәселелері қарастырылған.

Үшінші «Әл-Фарабидің дидактика проблемалары» атты тарауда әл-Фарабидің ғылымдарды оқып-үйрену тәртібіне қарай ғылымдардың классификациясы, оқытудың мазмұны мен құралдарын анықтау мәселелері, әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабындағы» дидактика, теориялық ғылымдарды құру және баяндау проблемалары сөз болған.

Төртінші «Әл-Фарабидің математикалық еңбектеріндегі педагогикалық идеяларының пайдаланылуы және жүзеге асуы» тарауында математика мәселелерінің әдіснамасы мен әдістемесі, геометрияның негізгі ұғымдарын негіздеу және баяндау, Евклидті сынау және әл-Фарабидің «Алмагесте» коментарийлері-оқу-педагогикалық шығарма екендігі баяндалған.

Х.Х. Тлашевтің «Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья» атты еңбегіндегі әл-Фарабидің философиялық трактаттарындағы жалпы педагогикалық идеялар: адам проблемасы, оның тәрбиесі, тәрбиенің мақсаты мен құралдары, ғылыми білім берудің мазмұны мен әдістері - адамды тәрбиелеудің құралы, мұғалім мен оқушының арасындағы қарым-қатыстарының проблемалары; әл-Фарабидің еңбектеріндегі дидактиканың жалпы мәселелері; оқыту принциптері және әдістері, әл-Фарабидің еңбектерінің жақын және орта Шығыстағы математиканың дамуына қосқан үлесі, оның еңбектерінің математикалық білім берудегі педагогикалық маңызы және практикалық математика бойынша әл-Фараби еңбектерінің әдістемелік құрылымы баяндалған [Тлашев Х.Х., 1989, 147с.].

Қ.А. Сарбасованың «Қазіргі педагогика ғылымының қайнар көздері» атты монографиясындағы екінші тарауының бірінші тармағында ұлы ұстаз Әбу Насыр әл-Фарабидің шығау тегі, фарабитану мәселелері, әл-Фараби – педагогиканың негізін қалаушы, әл-Фарабидің педагогикалық мұрасындағы ізгілендіру идеялары, әл-Фараби еңбектеріндегі білім беру философиясының мәселелері, әл-Фарабидің дидактикасы және тәрбие теориясы оның еңбектеріне талдау беру арқылы қарастырылған [Сарбасова Қ.А., 2008, 243б.].

А. Көбесовтың «Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда» атты зерттеу еңбегінде Шығыс ғұламалары мен Абайдың мұралары арасындағы ортақ сарындар, әл-Фараби мен Абай еңбектеріндегі тектес құбылыстар, жалғастық заңдылықтары пайымдалған. Еңбекте әл-Фараби мен Абай арасындағы ғылыми-педагогикалық сабақтастық, поэтикалық сарындастық, түркі тарихы мен этнографиясы хақында пайымдар педагогикалық

мазмұнда баяндалған [Көбесов А., 2006, 586].

С. Пірәлиев пен Л. Керімұлының «Таным және студент» атты көмекші оқу құралының оныншы тармағында әл-Фараби шығармаларындағы тәлім-тәрбиелік тағылымдар оның қысқаша өмірбаяны, «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақыт жайында» және «Бақыт жолын сілтеу» атты трактаттарындағы педагогикалық идеялары қысқаша сөз болған [С. Пірәлиев, Л. Керімұлы., 2007, 2006].

Б. Иманбекованың «Қазақстандағы педагогикалық ойлар мен білім беру тарихы» атты оқу құралында қысқаша әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Азаматтық саясат» трактаттарындағы бақыт, бақытқа жету, қайырымдылықтың тамыр жаюы, қауымдасу келбетінің қалыптасуы, адамдарды ынтымақтастыру мен ынталандырудағы жемісті іс-әрекетінің рөлі көрсетілген [Иманбекова Б., 2010., 1586].

Қ. Бөлеев пен Т.Қ. Бөлеевтің «Великие мыслители Востока о воспитании» атты әдістемелік құралында әл-Фарабидің трактаттарындағы адам, жан ізгілік, отбасылық тәрбие туралы идеяларын әдістемелік тұрғыда пайдалану жолдары анықталған [Бөлеев Қ., Бөлеев Т.Қ., 1994., 386].

А.А. Бейсенбаева мен Қ.Т. Атемованың «Қа-

зақстандағы педагогикалық ой-пікірлердің қалыптасуы» атты оқу құралының «Түркі ғұламалары мұраларындағы педагогикалық ойлардың дамуы» атты екінші тарауында әл-Фарабидің ел басқаратын мінсіз адам бейнесіне қоятын 12 талап, оларды отбасында ата-ана мен тәрбиешілердің бала бойына сіңірі туралы ой-пікірлері баяндалған [Бейсенбаева, А.А., Атемова Қ.Т., 2012, 1206].

Сонымен, әл-Фарабидің педагогикалық мұрасын зерттеу нәтижесінде арнайы үш диссертациялық жұмыс, бес жалпылама жұмыс қорғалғанын, тоғыз жеке ғылыми еңбектер, сондай-ақ 1970-2020 жылдары мерзімді баспасөздерде, ғылыми жинақтарда конференциялар материалдарында және оқу құралдарында 160-тан аса мақалалар шыққанын анықтадық.

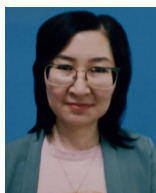
Қорыта айтқанда, ұлы ойшыл әл-Фарабидің педагогикалық мұраларын қазақ ғалым-педагогтары зерттеп, елімізде бүгінгі рухани жаңғыру міндеті қойылып отырған кезде оларды түрлі оқу орындарында пайдалана отырып, жас ұрпақтың және жастардың бойына ізгілікті қасиеттері сіңіру арқылы олардың тарихи санасын қалыптастыруға, сөйтіп отаншылдық тәрбие беруге болатынын көрсетуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Атемова Қ.Т. Түркі ғұламалары мұраларындағы отбасы тәрбиесі идеяларының қалыптасуы және дамуы (IX - XII): дисс...п.ғ.д.– Алматы, 2010.
2. Аль Джинди Назих Ахмат. Педагогические идеи Абу Насыра аль-Фараби: дисс...к.п.н. – М, 1991.
3. Болеев Қ., Болеев Т.К. Великие мыслители Востока о воспитании. Методическое пособие. – Жамбыл, 1994. – 38с.
4. Бейсенбаева А.А., Атемова Қ.Т. Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлердің қалыптасуы. Оқу құралы.– Алматы, 2012.–120 б.
5. Жарықбаев Қ. Әл-Фарабидің психологиялық және педагогикалық пікірлері // Қазақстан мектебі.-1971, №9.-25-29 б.
6. Жарикбаев К.Б. Развитие педагогической мысли в дореволюционном Казахстане: Дисс....д.п.н. – Киев, 1982.- 51с.
7. Жарықбаев Қ. Аталар сөзі - ақылдың көзі:Монография- Алматы: Қазақстан, 1980.-120б.
8. Иманбекова Б. Қазақстандағы педагогикалық ойлар мен білім беру тарихы. Оқу құралы.– Алматы: Қазақ университеті, 2010.–158 б.
9. Көбесов А. Әл-Фараби–көрнекті педагог// Қазақстан мектебі .-1970.-№10.-33-39б.
10. Кубесов А. Педагогическое наследие аль-Фараби: Дисс....д.п.н. – Ташкент, 1990.-61с.
11. Көбесов А. Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда. Зерттеу еңбек.–Алматы: университеті, 2006.
12. Кубесов А. Педагогическое наследие аль-Фараби. Монография. – Алма-Ата: Мектеп, 1989.-152с.
13. Пірәлиев С., Керімұлы Л. Таным және студент. Көмекшісі оқу құралы. – Алматы: Санат, 2007.2006.
14. Сарбасова Қ.А. Қазіргі қазақ педагогикасы ғылымындағы әл-Фарабидің, Ж.Баласағунидің, М.Қашқаридің тәлім-тәрбиелік идеялары: п.ғ.д....дисс. – Қарағанды, 2008.-83б.
15. Сарбасова Қ.А. Қазіргі педагогика ғылымының қайнар көздері. Монография. –Алматы:Білім, 2008.-243б.
16. Сәлғожа И.Т. Сыныптан тыс жұмыстарда әл-Фарабидің математикалық мұрасы бойынша оқушылардың ақпараттық құзырлығын қалыптастыру: PhD...дисс. – Алматы, 2019.-41б.
17. Салам Самир Али Саид. Общепедагогические и гуманистические идеи Абу-Наср аль-Фараби: дисс...к.п.н., Қазан.- 1991.-25с.
18. Тлашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья: Дисс....д.п.н. – М., 1989.-61с.
19. Тлашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. Монография. – Ташкент: Фан, 1989.-147 с.

БИБЕКОВ ҚАНЫШ ТЛЕУЖАНҰЛЫ

филология ғылымдарының кандидаты
«Педагогикалық өлшеулер орталығы» филиалының бағалаушы эксперті
«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ

ЖУМЫКБАЕВА АКМАРАЛ КАЖИГУМАРОВНА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты
«Педагогикалық өлшеулер орталығы» филиалының бағалаушы эксперті
«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ

БІЛІКТІЛІК АРТТЫРУ КУРСТАРЫ ШЕҢБЕРІНДЕ ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУДЫҢ МҰҒАЛІМНІҢ ЖОСПАРЛАУ ТӘЖІРИБЕСІН ЖАҚСARTУҒА ӘСЕРІ

Түйін. Мақалада біліктілік арттыру курстары шеңберінде жиынтық бағалаудың мұғалімдердің оқу нәтижелілігін арттыруға ықпалы қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде біліктілік арттыру курстарындағы жиынтық бағалау нәтижелерін талдау бағдарламаның түйінді идеяларын тыңдаушының түсінуі жөнінде ғана емес, курс бойынша қол жеткізілуі керек стандарттар мен оқудағы басымдықтарды анықтауға ықпал етіп, өз тәжірибесіне қаншалықты табысты енгізе алады және осы мәселеде қандай қиындықтарға кезігуі мүмкін деген сұрақтарға жауап алуға мүмкіндік беретіні көрсетіледі. Сонымен қатар, біліктілік арттыру курстары шеңберінде бағалауды жоспарлау кезінде бағалаудың және бағалау құралының валидтілігін, соның ішінде мазмұндық және болжамдық валидтілігін негізге алу бойынша қорытындылар жасалады.

Түйінді сөздер: Біліктілік арттыру курстары, жиынтық бағалау, бағалау құралдарының валидтілігі

Резюме. В статье рассматривается влияние суммативного оценивания в рамках курсов повышения квалификации на повышение результативности обучения учителей. Результаты исследования показали, что суммативное оценивание на курсах повышения квалификации способствуют не только пониманию слушателями ключевых идей программы, но и определению стандартов и приоритетов обучения, которые должны быть достигнуты по ожидаемому результату курса, также позволит спрогнозировать с какими трудностями могут столкнуться учителя в своей практике и насколько успешно будет внедрение полученных знаний в свою практику. Кроме того, при планировании оценивания в рамках курсов повышения квалификации сформулированы выводы по определению валидности оценивания и инструмента оценивания, в том числе содержательной и прогнозной валидности.

Ключевые слова: Курсы повышения квалификации, суммативное оценивание, валидность инструментов оценивания

Summary. The article examines the impact of summative assessment on improving the teacher's planning practice in the framework of teachers' professional development courses. As a result of the study, it is shown that the analysis of the results of summative assessment in teachers' professional development courses allows you to get answers to questions not only about the student's understanding of key ideas of the program, but also how successfully they can implement them in their practice and what difficulties they may face in this regard, contributing to the definition of standards and learning priorities that should be achieved during the course. In addition, when planning an assessment within the framework of teachers' professional development courses, conclusions are drawn on the basis of the validity of the assessment and evaluation tool, including the content and predictive validity.

Keywords: teacher professional development courses, summative assessment, validation of assessment tools

КІРІСПЕ БӨЛІМ

Қазақстан Республикасында білім саласын жаңғырту уақыт талабынан туындап отыр. Кезең-кезеңімен жүргізіліп жатқан реформалардың түпкі мақсаты - білім мазмұнын жаңарту болып

табылады. Осыған байланысты біліктілік арттыру курстарының сапасы қазіргі уақытта өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мұғалімдер біліктілік арттыру курстарында алған білімін өз тәжірибесінде қолдана алмай жатады. Бұл курс бойынша

меңгерілетін білім, білік, дағдының тікелей мұғалімнің мектептегі тәжірибесінде қолдануына бейімделмеуіне де байланысты болады. Нәтижесінде курсты аяқтаған мұғалім алған білімін тәжірибесінде қолдана алмай, мектептегі бұрынғы тәжірибесіне оралады. Курстар қандай қызықты және пайдалы болса да, мұғалім әлі де болса өз проблемаларымен жалғыз қалады деген қорытындыға келуге болады. Бұл жағдай сонымен қатар мұғалімдердің біліктілік арттыру курстарына деген мотивациясын төмендетеді.

Gibbs and Simpson (2004) білім алушылардың оқу үдерісі мен оқу нәтижелеріне бағалау жүйесі қатты әсер етеді деп тұжырымдаған. Кейбір жағдайда курстың оқу бағдарламасы мен тыңдаушылардың оқу басымдығын анықтауларында алшақтық болуы мүмкін. Оған себеп, курс тыңдаушыларының оқу барысында тек бағаланатын материалдарға назар аударуы. Осы орайда, бағалаудың білім алушыны дамуға итермелейтін күшінің маңыздылығын атап, оны оқу нәтижелерін арттыруда тиімді қолдана білу өзекті болып табылады. Black және William (1998), Hattie және Timperley (2007) зерттеулерінде бағалау құралының курстың оқу нәтижелеріне сәйкес құрастырылуы және бағалау нәтижесі бойынша ұсынылатын кері байланыстың оқу үдерісін қолдайды және оқу үдерісін жақсартуға ықпал етеді деп көрсетіледі. Nuxham, Campbell, Westwood (2012) зерттеулерінде бағалаудың талапқа сәйкес жүргізілмеуі оқуға кедергі келтіруі мүмкін, бұл бағаланушыларда алаңдаушылық тудыратындығына назар аударылады. Zilberberg (2009), Scouller (1998) бағалаудың жеңіл болуы білім алушылардың оқуға деген жеңіл қарым-қатынасын тудырып, оқуға деген төмен мотивацияның пайда болуына әкелетінін айтады. [1, Black және William, 1998, 7-746] Осы идеяларға сәйкес, біздің тәжірибеміздегі білім мазмұнын жаңарту шеңберіндегі біліктілік арттыру курстарында жүргізілетін жиынтық бағалау нәтижесі мен тыңдаушылардың оқу нәтижелері арасындағы байланыс қарастырылатын болады.

Зерттеу нысанына орта білім мазмұнын жаңарту аясындағы біліктілік арттыру курстарындағы жиынтық бағалау нәтижелері алынып отыр. Зерттеу пәні ретінде біліктілік арттыру курстарындағы жиынтық бағалаудың тыңдаушылардың жоспарлау тәжірибесінің дамуына ықпалы деп белгіленді. Зерттеу барысында бағалау нәтижелеріне статистикалық талдау, салыстырмалы талдау, сауалнама әдістері пайдаланылды. Сонымен бірге бағалау құралдары мен бағаланушылардың жауаптарына компоненттік талдау жасалды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Білім мазмұнын жаңарту бағдарламасы бойынша біліктілік арттыру курсының соңында тыңдаушылар бағалауға дайындық үшін сабақ жоспарын жасайтын болады. Осы үдерісте

олар өздерінің курс барысында алған білімдері мен түсініктерін пайдаланады. Курс шеңберінде сабақ жоспарын жасау андрагогиканың С.И. Змеев көрсеткен екі қағидасына, яғни оқытудың мәнмәтіне сәйкестігі (контекстность) және білім нәтижелерін өзектендіру (актуализация) қағидаларына сәйкес келеді [2, Змеев С.И., 2002, 1286]. Тыңдаушы сабақ жоспарын жасау арқылы өзінің кәсіби қызметі үшін маңызды әрекетті жүзеге асырады және алған білімін бірден тәжірибеге енгізуге мүмкіндік алады. Тыңдаушы курс соңындағы бағалаудан өту үшін сабақ жоспарын қалай жасағаны туралы таныстырылым дайындайды. Таныстырылым сабақ жоспарлаудың негізгі төрт компонентіне қатысты болады: сабақ мақсаты, белсенді оқу әдістері, саралау әдістері және критериялды бағалау. Тыңдаушы бағалау критерийлеріне сәйкес әрбір компонент бойынша рефлексиялық негізде «неге?» және «қалай?» жоспарлауды жүзеге асырғанын баяндайтын болады.

Бағалау құралы тікелей тыңдаушының тәжірибесімен байланысты алынған. Бағалау тыңдаушының курс барысында алған теориялық білімін тексеруге емес, алған білімді тәжірибеде қолдана алуындағы кәсіби құзыреттілігін анықтауға бағытталған. Қазіргі білім жүйесі, соның ішінде, ересектерді оқыту құзыреттілік тәсілге негізделді [3, Адольф В.А., Янова М.Г., Коңдратюк Т.А., Строгова Н.Е., Зайцева М.М., 2017, 326]. Бағалау да білім бағдарламасын игеру деңгейін анықтаудан оқу нәтижесінде кәсіби құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін бағалауға бет бұрды. Педагогтың жоспарлау құзыреттілігін бағалау арқылы бағдарламаның түйінді идеялары мен әдіс-тәсілдерді өзінің тәжірибесіне сәтті енгізуге құзыретті екендігі жөнінде болжау жасауға болады. Сонымен бірге тыңдаушы білім мазмұнын жаңарту аясында сабақтың жоспарын жасау және өз жоспарлауы туралы рефлексиялау үдерісінде өзінің білім алу үдерісі және жаңа білім туралы толғанысқа түсетін болады. Ересектерді оқытудың андрагогикалық моделіндегі рефлексивтілік (түйсіну) қағидасы үйренушінің білім алу үдерісі мен өзінің іс-әрекетін ой елегінен өткізуге негізделді. «Білім беру қызметінің барысы мен нәтижесін рефлексия елегінен өткізу. Бұл жағдайда адам өз әрекетін жоспарлап, ұйымдастырып, талдап отыратын, әрі басқару нысаны ((Мен-орындаушы)), әрі басқару субъектісі («Мен-қадағалаушы») болады» [4, Бирюкова Н.А., 2008, 566]. Демек бағалау тыңдаушының білім нәтижесін қадағалау құралы болып қалмай, тәжірибесін жетілдіру мен кәсіби құзыреттілігін дамытудың қозғаушы күші болып табылатын рефлексиясын қалыптастыруға өзіндік үлес қосады.

Орта білім мазмұнын жаңарту аясында сабақты жоспарлау бойынша таныстырылымды бағалау валидтілік қағидасына сәйкес келеді. «Валидтілік – тестінің қойылған мақсатқа сәйкес нәтиже

алу мүмкіндігі. Тест валидтілігі не үшін жасалған болса, соны тестінің қаншалықты жақсы атқаратынын көрсетеді»[5, Мороз Л.С., 2010, 1766]. Валидтілік ұғымы тек тестіге ғана қатысты емес, барлық бағалау құралдары мен бағалауға қатысты пайдаланылады. «Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық» оқу-әдістемелік құралында: «Барынша мазмұнды сипаттаманы бағалауды қаншалықты дұрыс өткізетінімізді және нақты нені өлшейтінімізді бағалаудың валидтілігі ұсынады» [6, О.И.Можяева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденова, 2016, 86] деп көрсетіледі. Демек, валидтілік ұғымы бағалауың барлық аспектілерін: бағалау рәсімдерін ұйымдастыру, бағалау құралдарын әзірлеуді де қамтиды. Сондықтан «валидтілік» терминінің психометрикадағы ұғымы кең болып келеді. Дәстүрлі түрде тестінің негізділігін, нәтижелерінің мәнділігін, өлшеу мақсаттарына адекваттылығын көрсететін кешенді сипаттамасы ретінде ұғынылады[7, Цатурова И. А., Балуюн С. Р., 2004, 96]. Сондықтан да бағалау құралының валидтілігі туралы айтпас бұрын, өзіміз үшін валидтілікке қатысты нені қарастырғымыз келетінін нақтылап алуымыз керек. Валидтілік мәселесі – бұл тест бағасы негізінде қандай және қаншалықты дұрыс әрі негізді тұжырымдар жасалу мүмкіндігі мәселесі, яғни валидтілік тест бағасынан немесе бағалаудың басқа түрлерінен жасалған тұжырымдардың негізділігімен байланысып жатыр [8, Половцев Д.О., 2012,1326]. Орта білім мазмұнын жаңарту шеңберіндегі біліктілік арттыру курсынан өткен тыңдаушы алынған білімді және Бағдарламаның түйінді идеяларын өз тәжірибесіне қаншалықты табысты енгізетініне болжам жасауға мүмкіндік берсе, бұл бағалаудың өз қызметін атқарғанының көрсеткіші болар еді. Демек, бағалаудың валидтілігі мәселесі біздің зерттеу мәселемізбен өзектесіп жатыр. И.А. Караваева валидтілікке арналған диссертациясында педагогикалық тестілердің валидтілік жүйесі төрт негізгі түрден (теориялық, мазмұндық, эмпирикалық және формасы бойынша тест валидтілігі) және екі типтен (ішкі және сыртқы) тұратын кешенді сипаттама деп көрсетеді [9, Караваева И.А., 2003,66]. Әрқайсысына жеке тоқталмай, мазмұндық валидтілікке келер болсақ, мазмұндық валидтілікке тоқталсақ, В.С. Аванесов: «Чем полнее отображение учебной дисциплины в тесте, тем увереннее можно говорить о так называемой содержательной валидности тестовых результатов» [10, Аванесов В.С, 2005, 226] - деп көрсетеді. Мазмұндық валидтілік бағалауда пән не бағдарлама мазмұнының барлық маңызды элементтері көрініс табуымен байланысты екен. Орта білім мазмұнын жаңарту аясында сабақты жоспарлау бойынша таныстырылымды бағалау бағдарлама мазмұнын қамти ма деген сұраққа жауап алу үшін Бағдарламаның оқу нәтижесіне назар аударайық: Оқу нәтижелері: 1) мұғалімдер

пәндер бойынша Оқу бағдарламаларының мақсаттарын, міндеттерін, құрылымы мен мазмұнын біледі және түсінеді; 2) мұғалімдер пәндер бойынша Оқу бағдарламаларына сәйкес педагогикалық тәсілдерді, оқу материалдарын қолдана біледі; 3) мұғалімдер пәндер бойынша Оқу бағдарламаларына сәйкес оқу мақсаттарына қол жеткізу үшін критериалды бағалау жүйесін түсінеді және қолдана біледі [11, Мұғалімге арналған нұсқаулық, 2017, 456]. Осы оқу нәтижелеріне қаншалықты дәрежеде жеткендігін анықтауға тыңдаушылардың таныстырылымдарын бағалау мүмкіндік береді деп айтуға болады. Орта білім мазмұнын жаңарту аясында сабақты жоспарлау бойынша таныстырылымды жиынтық бағалау критерийлері:

- 1-критерий - Сабақтың мақсаттары;
- 2-критерий - Белсенді оқу әдістері;
- 3-критерий - Саралау әдістері;
- 4-критерий - Критериалды бағалау.

Тыңдаушы өз таныстырылымында Бағдарламаның спиральділік қағидатын негізге алып, сабақ мақсатын қалай таңдап алды, оқушылардың қажеттіліктері қалай қамтамасыз етілетін болады және оқушылардың барлығы мақсатқа қол жеткізу үшін белсенді оқу әдістерін қалай саралап жоспарлайды, олардың оқуын бағалау арқылы қалай қолдайтын болады, солар жайында баяндайтын болады. Яғни таныстырылым қорғауда тыңдаушы Бағдарламаның барлық маңызды аспектілеріне қатысты өзінің түсінігін және рефлексиялық негізде түйсініп, өз тәжірибесіне қалай енгізетінін көрсетеді. Таныстырылымды бағалай отырып, Бағдарламаның оқу нәтижелеріне тыңдаушы қаншалықты дәрежеде жетті деген сұраққа жауап алуға болады. «Ал тест нәтижелерін талдау – Бағдарлама бойынша қандай тақырыптарды, білімдер мен идеяларды мұғалімнің білуі мен түсінуі күшті немесе әлсіз екенін көрсетеді» [12, Бибекөв К.Т., Жумыкбаева А.К., 2018, 123-1316]. Бағалаудың мақсаты мен күтілетін нәтижелеріне сәйкес бағалау құралдарын таңдап алу маңызды. Өйткені әр түрлі бағалау құралдарының мазмұндық валидтілігі бір-бірінен ерекшеленеді.

Мұғалімнің жаңа идеялар мен әдіс-тәсілдерді өзінің болашақ тәжірибесіне сәтті енгізуін бағалауда болжамдау мүмкіндігі де валидтілікпен байланысты. Болжамдық валидтілік бағалау нәтижелері болашақ жұмыстардың табысты болуын қаншалықты жақсы болжай алуынан көрінеді[13, Заруцкая Е.В., 2012, 78-82]. Таныстырылымды бағалаудың болжамдық валидтілік деңгейін анықтау үшін бағалау нәтижелерін талдайтын боламыз.

Білім мазмұнын жаңарту бағдарламалары бойынша біліктілік арттыру курсынан 2019 жылы 69551 тыңдаушы өткен. Соның ішінде 1710 тыңдаушы сертификаттауға ұсынылмаған. Курстан өткен тыңдаушылардың ауқымында алғанда бұл соншалықты жаман нәтиже емес, сертификат-

талмағандар 2,46 пайызды құрайды. Осы нәтиже бойынша біліктілік арттыру курсы тыңдаушылар өте сәтті аяқтап шықты деуге болады. Таныстырылымды қорғау бойынша «Есептелмеді» шешімі бір немесе одан артық бағалау критерийлерінің дәлелдемелері жоқ болғанда, плагиат болса және сабақ жоспары болмаған жағдайда қабылданатынын ескерсек, бағалау нәтижесіне неғұрлым зер салып қарау керек екені түсінікті болады. Тыңдаушылар біліктілік арттыру курсының бағдарламасын меңгеріп, өз тәжірибелеріне сәтті енгізе алатынын диагностикалау үшін бағалау критерийлеріне және шәкілдеріне тоқталу керек болады. Таныстырылым келесі шәкілдер арқылы бағаланады: 0 – дәлелдемелер ұсыныл-

мады, 1 – дәлелдемелер әлсіз, 2 – дәлелдемелер күшті, 3 – дәлелдемелер өте күшті (әрбір критерий бойынша максималды балл - 3). Тыңдаушы Бағдарламаның түйінді идеяларын түсініп, өз тәжірибесіне енгізе алады деп сенімді айта алу үшін әр бағалау критерийі бойынша шамамен 2 балдан алу керек.

Орта білім мазмұнын жаңарту бағдарламасы бойынша біліктілік арттыру курсынан өткен тыңдаушылар 2017 жылдан бастап таныстырылым қорғау түрінде бағалаудан өтті. Жыл сайын Педагогикалық өлшеулер орталығы бағалау нәтижелері бойынша аналитикалық талдау жүргізіп отырды. Осы жылдар ішіндегі бағалау нәтижелеріне тоқталсақ.

Жылдар бойынша	1-критерий	2-критерий	3-критерий	4-критерий
2017 ж. 55149	1,9	1,9	1,7	1,6
2018ж. 68561	1,9	1,9	1,6	1,6
2019ж. 69552	1,9	1,9	1,6	1,6

(1-кесте)

Кестеден көріп отырғанымыздай, барлық критерийлер бойынша бағалау нәтижелері 2 балдан төмен әрі бұл үрдіс 3 жыл ішінде тұрақты сақталып келе жатқанын байқаймыз. Мұның өзі тыңдаушылардың белгілі бір бөлігі орта білім мазмұнын жаңарту идеяларын тәжірибеге енгізуде әлі де қолдауды қажет ететінін көрсетеді. Мысалы, Саралау әдістері критерийі бойынша тыңдаушылар сабақ жоспарында тапсырмаларды оқушылардың қажеттіліктерін есепке алып сараланғанын, саралаудың әр түрлі тәсілдері жоспарланғанын, (тапсырмалар, дереккөздер, оқушыларды қолдау т.б.) және саралау әдістері әрбір оқушыға мақсаттарға жетуге ықпал жасайынын көрсету керек. 2019 жылғы бағалау нәтижелері бойынша аналитикалық талдау тыңдаушылардың басым көпшілігі саралауды сынып оқушыларының білім деңгейлері бойынша бөлінуімен (А, В, С) байланыстырады, кейбір таныстырылымдарда сабақ мақсаттарының саралануы айтылады, саралау әдістері аталады. («ҚР орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде педагог қызметкерлердің біліктіліктерін арттыру курстары тыңдаушыларын бағалау нәтижелерін талдау есебі. 2019ж.»).

Ал мұғалімдердің жоспарлау тәжірибесіндегі қиындықтарды нақты анықтау үшін сандық мәліметтер жеткіліксіз болады. Сондықтан да тыңдаушылардың таныстырылымдары мен сабақ жоспарларына сапалық талдау жасалды. Осы мақсатта кездейсоқ таңдаумен 2852 таныстырылым мен сабақ жоспары іріктеліп алынды. Бағалау критерийлерінің әрбір компоненті бойынша ұсынылған дәлелдемелер зерделенді. Ол үшін әр бағалау критерийлері бойынша қойылған балдар сараланды. Мысалы, «Сабақтың мақсаты» критерийі 2852 таныстырылым бойынша қойылған балдардың үлес салмағы төменгі диаграммада берілген (2-диаграмма). «Сабақтың мақсаты»

бағалау критерийі бойынша 3-балл – 736, 2-балл – 1150, 1-балл 943. 0-балл – 23 таныстырылымға қойылған. Яғни, тыңдаушылардың 34 пайызында сабақтың мақсатын қоюға байланысты қиындықтары бар екенін көреміз.

«Сабақ мақсаты» критерийін алатын болсақ:

- сабақтың мақсаттары оқу мақсаттарымен келісілген;
- сабақ мақсаттары пәннің ерекшеліктеріне бағдарланған;
- сабақ мақсаттары оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, SMART (нақты, өлшемді, қол жетімді, шынайы және сабақ шегіндегі уақытқа сай) форматында құрастырылған, – деген сияқты дескрипторлардан тұрады.

Ең алдымен, «сабақ мақсаты» бойынша 0-балл қойылған таныстырылымдар қарастырылды. Нәтижесінде сабақ мақсатын қоюда мынадай кедергілер бары анықталды: біріншіден, сабақ мақсаты оқу мақсатымен сәйкес келмейді. Демек, сабақ мақсатын қоюда пәннің «Оқу бағдарламасында» берілген оқу мақсаттары басшылыққа алынбайды. Соның салдарынан пәнді оқытудағы бірізділік, жалғастық қағидалары, тақырыптардың өз ара байланыстылығы ескерілмейді. Бұл тыңдаушының білім мазмұнын жаңарту негізінде жатқан спиральділік қағидасын меңгеруде қиындыққа ұшырағанын көрсетеді. Екіншіден, сабақ мақсатын құрылымдауда оқушылардың қажеттіліктері қалай ескерілгені түсіндірілмейді. Үшіншіден, оқушылар үшін шектеулі уақытта қолжетімділігі, нәтижесін көруге болатындай өлшемділігі көрсетілмейді. Сабақты жоспарлаудың бірінші қадамы сабақ мақсатын қою екенін ескерсек, бұл аса маңызды мәселе болып табылады. Сондықтан мұғалімнің сабақ мақсатын дұрыс қоя білу құзыреттілігін қалыптастыруды назарға алу керек болады.

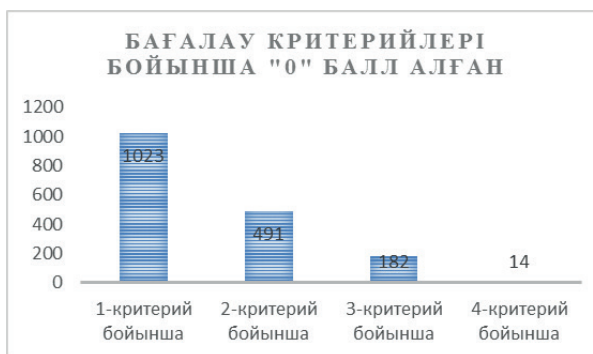

1-диаграмма

«Сабақ мақсаттары» критерийі бойынша дәлелдемелері әлсіз болған жағдайда сабақ мақсаттары «Оқу бағдарламасында» берілген оқу мақсатымен сәйкес келеді. Алайда сабақ мақсаты неге осылайша қойылды, оқушылардың мүмкіндіктері мен қажеттіліктері қалай ескерілді, қолжетімділігі мен өлшемділігі көрсетіле бермейді. Бұл мәселенің туындауы дәстүрлі білім жүйесінде мұғалімдердің «Оқу бағдарламасында» берілген оқу мақсаттарын дайын күйінде өзгеріссіз алумен байланысты. Ал білім мазмұнын жаңарту мұғалімнің рефлексиялаушы тұлға болуын талап етеді. Оқушының қажеттіліктерін қанағаттандыру, 21 ғасыр дағдыларын меңгерту үшін жоспарлауда спиральділік, бірізділік, жалғастық қағидаларын ескеріп, дұрыс мақсат қою керек болады.

Орта білім мазмұнын жаңарту шеңберіндегі біліктілік арттыру курстары тыңдаушыларын бағалау нәтижелерін тадауда «есептелмеді» шешімі шығарылған таныстырылымдар ерекше назар аудартады. «Есептелмеді» шешімі шығарылған таныстырылымдарды талдау арқылы мәселенің мәніне үңілуге болады. Педагогикалық өлшеулер орталығының жауапты тұлғасы таныстырылым бойынша «есептелмеді» шешімін қабылдаған жағдайда, таныстырылым бағалаушы экспертке модерацияға жіберіледі. Таныстырылым бойынша түбегейлі шешім эксперттер тобынан тұратын комиссияда алқалы түрде қабылданады. Бұл рәсімдер бағалаудың әділдігін қамтамасыз ету үшін жүзеге асырылады және тыңдаушыға таныстырылым жетілдіру үшін негіздеме ұсынылады. Негіздеме тыңдаушының өз таныстырылымын бағалау критерийлеріне сәйкес жетілдіріп, қайта қорғауда бағалаудан сәтті өтуіне көмектеседі. Сонымен бірге білім мазмұнын жаңарту аясындағы жоспарлау тәжірибесін жетілдіретін болады.

2019 жылы «есептелмеді» шешімі қабылданған 1710 тыңдаушының бағалау нәтижелері, бағалау құжаттары, сабақ жоспарлары, таныстырылымдары және ұсынылған негіздемелер талдауға түсті. Статистикалық мәліметтер бойынша 1710 таныстырылымның ішінде: 1 критерий бойынша «0» балл алған – 1023, 2 критерий бойынша – 491, 3 критерий бойынша – 182, 4 критерий бойынша – 14 (3-диаграмма).

2-диаграмма

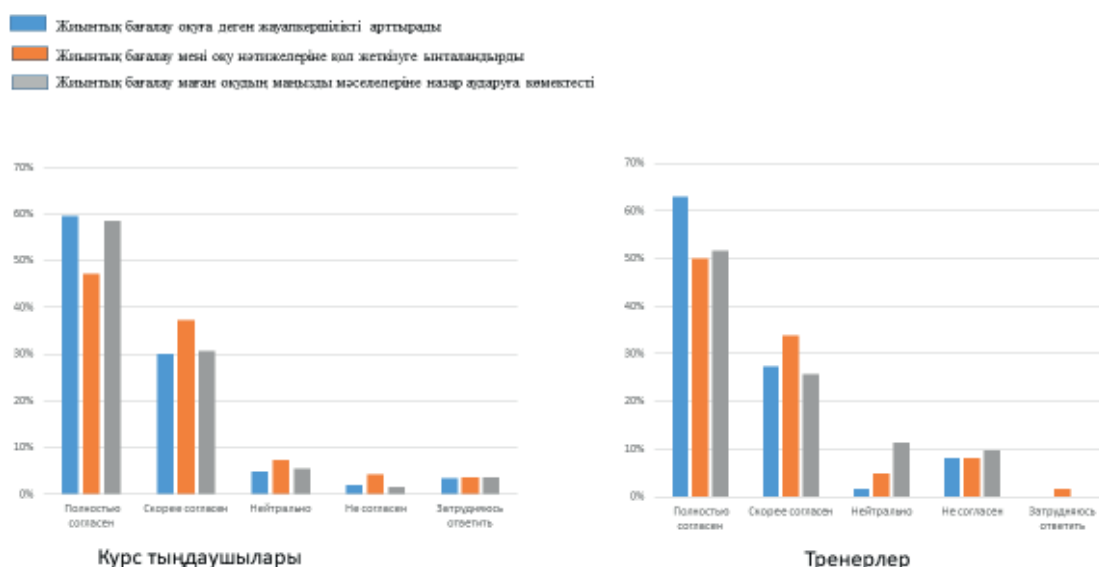
Тыңдаушының бірнеше критерий бойынша дәлелдеме ұсына алмауы курс бағдарламасының түйінді идеяларын түсінуде ғана емес, тәжірибеге енгізуінде де қиындықтар болатынын көрсетеді. Бағалауды жүзеге асыратын Педагогикалық өлшеулер тарапынан берілген негіздеме тыңдаушыларға білім алудағы ақтаңдақтардың орынын толтыруға мүмкіндік береді. Бағалау нәтижелерін таңдау тыңдаушылар үшін саралау әдістерін жоспарлау және критериалды бағалауды жоспарға енгізу барынша қиындық келтіргенін көруге болады. «Есептелмеді» шешімі қабылданған сабақты жоспарлау бойынша таныстырылымдардың 59%-ында «Саралау әдістері» критерийі, 50%-ында «Критериалды бағалау» бойынша дәлелдемелер ұсынылмаған. Яғни, саралау әдістері мен критериалды бағалау мұғалімдер тәжірибесінің неғұрлым әлсіз тұсы деп қарауға болады. Бұл жағдайды таныстырылым бойынша бағалаудың үш жылғы нәтижелерін салыстыра қарағанда да көрген болатынбыз. Таныстырылымда «Критериалды бағалау» бойынша мынадай компоненттер ашылу керек болатын: бағалау және бағалау тәсілдері оқу мақсаттарына сәйкес қалай және неге таңдалды; қалыптастырушы бағалау оқушылардың оқуын қалай қолдайды; бағалау критерийлері қалай қолданылады. Тыңдаушы осы компоненттерді негізге ала отырып, жоспарлауға критериалды бағалауды қалай және не үшін кіріктіргенін түсіндіреді. Эксперт негіздемеде критериалды бағалауға байланысты таныстырылымда қандай дәлелдемелер ұсынылғанын және олардың бағалау критерийлеріне сәйкестігін, сондай-ақ қандай дәлелдемелердің ұсынылмағанын көрсетеді. Мысалы, О.Е. тыңдаушы «критериалды бағалауға» қатысты: «Бағалау критерийі бойынша бағалаймын. Үйге тапсырма беремін» деген ғана дәлелдеме ұсынған. Таныстырылымдар мен оларды бағалау шешімі бойынша жазылған негіздемелерді зерделеу барысында, критериалды бағалауды жоспарға кіріктіруде тыңдаушылардың бірқатар типтік қиындықтарға тап болатынын байқаймыз. Тыңдаушылар: 1. Сабақ мақсатына сәйкес бағалау критерийлерін құрастыруда қиналады. Демек, оқушылар сабақ соңында қандай оқу нәтижесіне жету керек екені жөнінде анық түсініктерін көрсете алмайды. Ба-

ғалау критерийлерін қойған жағдайда да не үшін осы бағалау критерийлері алынды және қалай қолданылатын болады деген сұрақтарға жауап берілмейді; 2. Сабақ мақсатына және тақырыпқа сәйкес қалыптастырушы бағалау тәсілдерін жоспарлауда қиналады. Оқушылардың оқуын қалыптастырушы бағалау арқылы қалай қолдайтыны және не үшін осы бағалау тәсілдері таңдалғаны түсіндірілмейді; 3. Жоспарланған тапсырмалардың нәтижелерін бағалауда қиналады. Тапсырмалар бойынша дескрипторлар құрастыра алмайды немесе дескрипторлар не үшін, қалай құрастырылғаны түсіндірілмейді. Осылайша, бағалау нәтижелерінің курс тыңдаушылары-

ның жоспарлау тәжірибесіндегі қиындықтарын анықтауға көмектесетінін көруге болады. Демек, бағалау нәтижелерінің талдауы тыңдаушыларға өздерінің жоспарлау тәжірибесін қалай жақсартуға болатыны жөнінде, тренерлерге тыңдаушыларды оқытуда қандай мәселелерге басымдық беру керектігі жөнінде бағыт бағдар береді.

Жиынтық бағалаудың оқу нәтижелеріне ықпалы туралы курс тыңдаушылары мен тренерлердің пікірлерін анықтау үшін республиканың әртүрлі аймақтарындағы оқу орталықтарының 2445 тыңдаушы мен 62 тренерінен сауалнама алынды.

Біліктілік арттыру курстары шеңберінде жиынтық бағалаудың оқу нәтижелілігіне ықпалы (курс тыңдаушылары мен тренерлердің пікірі)

3-диаграмма

Сауалнамаға қатысқан респонденттердің басым көпшілігі жиынтық бағалаудың оқуға деген жауапкершіліктерін арттыратынын, курс бойынша күтілетін нәтижелерге жетуге ынталандыратынын және оқудың маңызды мәселелеріне назар аударуға көмектесетінін атаған. Сонымен қатар, сауалнамаға қатысқан тренерлер мен курс тыңдаушыларының жауаптары арасында корреляциялық байланыстың бар екенін де көруге болады. Осылайша, бағалау нәтижелерін талдау арқылы жасалған тұжырымды курс тренерлері мен тыңдаушыларының пікірі де растайтынын көреміз.

ҚОРЫТЫНДЫ БӨЛІМ

Қорытындылай келе, біліктілік арттыру курстары шеңберінде жиынтық бағалау үдерісі білім алушылардың курс соңында сертификаттауға ұсыну/ұсынбау туралы шешім қабылдауға негіз болумен қатар, тренерлер мен тыңдаушылар

үшін курс бойынша қол жеткізілуі керек стандарттар мен оқудағы басымдықтарды анықтауға ықпал етеді. Курс тыңдаушылары жиынтық бағалаудың қандай критерийлерге сәйкес жүргізілетінін алдын ала білу арқылы өздерінің оқуларын курстың басымдықтарына бағыттап, алған білімін мектепке барғанда қалай қолданатындарына назар аударатын болады. Ал тренерлер бағалау нәтижелері негізінде курс тыңдаушыларының жоспарлау тәжірибесіндегі кедергілердің алдын алу үшін оқыту тәжірибелеріне өзгерістер енгізу мүмкіндігіне ие болады. Осы орайда, ескеретін жәйт, ол бағалаудың нәтижелі және тиімді болуы үшін бағалау мақсаты мен бағалау құралдарын дұрыс таңдау маңызды. Бағалау нәтижесінде бағаланушының оқу нәтижесін көрумен бірге, тәжірибеде табысты қолдана алуына болжам жасау үшін бағалау құралының тәжірибемен байланысты болуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Black және Wiliam. 1998 . «Оценка и обучение в классе ». Оценка в образовании: принципы, политика и практика 5 (1): 7 – 746 . 10.1080 / 0969595980050102 . [Тейлор и Фрэнсис Онлайн], [Google Scholar];
2. Змеев С.И. Технология обучения взрослых: Учебное пособие для студентов вуз. –М. «Академия», 2002г., -1286;
3. Адольф В.А., Янова М.Г., Кондратюк Т.А., Строгова Н.Е., Зайцева М.М. Оценка конкурентоспособности выпускника педагогического университета с позиции работодателя// Вестник Краснодарского государственного педагогического университета им. В.И. Астафьева. 2017. №2 (40). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-konkurentosposobnosti-vypusknika-pedagogicheskogo-universiteta-s-pozitsii-rabotodatelja>;
4. Бирюкова Н.А. Андрагогика (Наука об обучении взрослых) как актуальное направление современной образовательной практики//Вестник Марийского государственного университета. 2008. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/andragogika-nauka-ob-obuchenii-vzroslyh-kak-aktualnoe-napravlenie-sovremennoy-obrazovatelnoy-praktiki>;
5. Мороз Л. С. Методы определения надежности и валидности тестов для контроля знаний//Труды БГТУ. Серия УІ. Физико-математические науки и информатика. Выпуск ХУІІІ. 2010. -1766;
6. Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал. / О.И.Можаяева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденованың редакциялауымен – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2016. - 54 б;
7. Цатурова И. А., Балуян С. Р. Тестирование устной коммуникации: учеб.-метод. пос. М.: Высш. шк., 2004. 127б;
8. Половцев Д.О. К вопросу о валидности и надежности тестов при их разработке //Иностранные языки в вузе и школе. Материалы IV Региональной научно-практической конференции. Под редакцией Л.М. Вардомацкого, О.Н. Кулиевой. Витебск: Издательство: Витебский государственный университет им. П.М. Машерова, 2012. –131-133б;
9. Караваева И.А. Валидность педагогических тестовых измерителей как средство повышения объективности контроля обученности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. -Ижевск, 2003. -20б;
10. Аванесов В.С. Теория и практика педагогических измерений (материалы публикаций), 2005, http://charko.narod.ru/tekst/biblio/Avanesov_Teoriya_i_metod_ped_izmer.pdf;
11. Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. НЗМ ПӨО, 2017, 45б;
12. Бибекөв К.Т., Жұмыкбаева А.К. Мұғалімдердің оқу кедергілерін анықтау үшін бағалау компоненттері нәтижелерінің сәйкестігін талдау//Жаңа дәуірдің мектебі // Ғыл. баян. жин. Халықаралық ғылыми-практ. Конф. (Астана қ., 2018 ж. 25-26 қазаны) – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2018. – 128-131бб;
13. Заруцкая Е.В.Валидность устных тестов по иностранному языку//Вестник СПбГУ. Сер. 9. 2012. Вып.3. 78-82бб.

УДК: 37.1

МУСАБЕКОВА ГУЛЬНАР ТАЖИБАЕВНАдоктор педагогических наук, профессор
МКТУ имени Х.А.Ясави**ЖОЛДАСБЕКОВА БИБИСАРА АБДИМАНАТОВНА**кандидат педагогических наук, доцент
ЮКГУ имени М.Ауезова

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ИХ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Түйін. Жоғары оқу орындарының алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі - маман даярлау сапасын арттыру. Студент жаңа ғылыми білімді өз бетінше ала білуі керек. Мұны ол өз бетімен жұмыс жасау арқылы үйренеді. Мақалада студенттердің өзіндік жұмыстары олардың өзін-өзі тәрбиелеу құзыреттілігін қалыптастыру құралы ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: студент, өзіндік жұмыс формалары, бақылау түрлері, өздігінен білім алу құзыреттілігі.

Резюме. Одной из важнейших проблем, стоящих перед высшей школой, является повышение качества подготовки специалиста. Студент должен уметь самостоятельно приобретать новые научные знания. Этому он научится благодаря самостоятельной работе. В статье самостоятельная работа студентов рассматривается как средство формирования их самообразовательной компетентности.

Ключевые слова: студент, формы самостоятельной работы, виды контроля, самообразовательная компетентность.

Summary. One of the most important problems facing higher education is improving the quality of specialist training. The student must be able to independently acquire new scientific knowledge. This he will learn through independent work. The article considers students' independent work as a means of forming their self-educational competence.

Key words: student, forms of independent work, types of control, self-educational competence.

ВВЕДЕНИЕ

Студент и выпускник высшего учебного заведения должен не только получать знания по предметам программы, овладевать умениями и навыками использования этих знаний, методами исследовательской работы, но и уметь самостоятельно приобретать новые научные знания. В этой связи всё большее значение приобретает самостоятельная работа студентов. Этой проблеме уделяется особое внимание в литературе по педагогике, психологии и методике преподавания, обобщается опыт практической работы, изучается бюджет времени студентов, способы рациональной организации и культуры умственного труда применительно к различным дисциплинам разного профиля. При изучении национальных и мировых направлений развития вузовского образования отчётливо проявляются следующие тенденции: · современные социокультурные условия диктуют самоценность идеи непрерывного образования, когда от студентов требуется постоянное совершенствование собственных знаний; · в условиях информационного общества требуется принципиальное изменение организации образовательного процесса: сокращение аудиторной нагрузки, замена пассивного слушания лекций возрастанием доли самостоя-

тельной работы студентов; · центр тяжести в обучении перемещается с преподавания на учение как самостоятельную деятельность студентов в образовании. Систематическая, управляемая преподавателем самостоятельная деятельность студента становится доминантой в современных условиях перехода к многоступенчатой подготовке специалистов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В зависимости от места и времени проведения самостоятельная работа студента (СРС), характера руководства ею со стороны преподавателя и способа контроля за её результатами выделяются следующие виды: СРС во время основных аудиторных занятий (лекций, семинаров, лабораторных работ); СРС под контролем преподавателя в форме плановых консультаций, зачётов и экзаменов; · внеаудиторная СРС при выполнении студентом домашних заданий учебного и творческого характера. Эта классификация достаточно условна, и в реальном образовательном процессе эти виды зачастую пересекаются друг с другом. СРС под руководством преподавателя является, на наш взгляд, средством обеспечения развития целевой готовности к профессиональному самообразованию. Техно-

логическая организация СРС может включать в себя следующие составляющие:

- Технология отбора целей самостоятельной работы. Основанием являются цели, определённые Государственным образовательным стандартом, конкретизация целей по курсам, отражающим профессиональные теории, системы, технологии.

- Технология отбора содержания СРС. Основанием отбора содержания являются Государственный образовательный стандарт, источники самообразования (литература, опыт, самоанализ), индивидуально-психологические особенности студентов.

- Технология конструирования заданий. Задания должны соответствовать целям различного уровня, отражать содержание каждой дисциплины, включать различные виды и уровни познавательной деятельности студентов.

- Технология организации контроля. Включает тщательный отбор средств контроля, определение этапов, разработку различных средств контроля.

СРС приобретает особую актуальность при изучении специальных дисциплин, поскольку стимулирует студентов к работе с необходимой литературой, вырабатывает навыки принятия решений. С этой точки зрения, перспективным представляется разработка одного большого задания коллективом из нескольких студентов, поскольку такой подход прививает навыки коллективного творчества. Такой вид занятий подразумевает распределение ролей и оценку трудоёмкости отдельных работ. Что требует от преподавателя педагогических знаний в области деловых игр. Имитируемый в форме деловой игры реальный процесс (производственный, социальный, культурный), увлекает студентов и становится для них своеобразным проектированием деятельности. Они легче приобретают знания, лучше понимают те процессы, в которых участвуют. Огромную помощь в подобной организации СРС могут оказать информационные компьютерные технологии и другие программные продукты, позволяющие существенным образом влиять на процесс проектирования, позволяющие имитировать модели реальных процессов с учётом вероятностного характера окружающей реальности. Несомненно то, что использование в учебном процессе компьютерных технологий требует от преподавателя высокой подготовки в области современных информационных технологий. При составлении контрольных самостоятельных заданий преподаватель может руководствоваться следующими критериями:

- объём каждого задания должен быть таким, чтобы при твёрдом знании материала студент успел бы изложить ответ на все вопросы задания за отведённое время;
- при проблемном разнообразии каждое задание должно содер-

жать вопросы, требующие достаточно точных ответов, например, дать определение, написать формулу, изобразить график, выполнить анализ схемы и т. д.;

- все задания должны быть одинаковой трудности; в каждом задании должен быть вопрос по материалу, подлежащему самостоятельному изучению;

- при ограниченном числе вопросов по прочитанному лекционному материалу не должно быть двух или нескольких заданий с полностью одинаковыми вопросами. Введение описанной структурной организации при проведении контрольной работы должно гарантировать самостоятельное и эффективное её выполнение каждым студентом.

Основные формы организации СРС определяются следующими параметрами:

- содержание учебной дисциплины;
- уровень образования и степень подготовленности студентов;

- необходимостью упорядочения нагрузки студентов при самостоятельной работе.

Формы СРС могут быть следующими:

- рефераты (по дисциплинам гуманитарного и социально-экономического блока);

- семестровые задания (по общетехническим и специальным дисциплинам);

- курсовые работы (по общетехническим и специальным дисциплинам);

- курсовые проекты (по общетехническим и выпускающим кафедрам);

- аттестационные работы бакалавра, специалиста, магистра. Форму самостоятельной работы предлагают кафедры, разрабатывая рабочие программы дисциплин. При этом они могут установить другие формы, утверждённые научно-методическим советом по направлениям.

Принятие компетентностного подхода в качестве одного из ведущих методологических оснований подготовки специалистов предопределило постановку и реализацию целей образовательного процесса в вузах в контексте формирования и развития ключевых компетентностей, что в первую очередь нашло отражение в разработанных государственных образовательных стандартах третьего поколения. Являющийся основой новых стандартов высшего профессионального образования компетентностный подход предполагает развитие у студентов навыков самообразования, то есть формирование их самообразовательной компетентности.

Современному человеку, особенно молодому специалисту, необходимо быть мобильным и уметь быстро адаптироваться к изменяющимся условиям современного общества, характеризующегося высокой степенью информатизации, увеличением количества и скоростью распространения информации, что приводит к необходимости формирования у него навыков и умений

поддерживать на уровне и совершенствовать свои профессиональные навыки. Следовательно, наличие сформированной самообразовательной компетентности среди качественных характеристик специалиста указывает на социальную и профессиональную зрелость его личности.

В результате анализа исследований А.К. Громцевой, И.А. Зимней, А.К. Марковой, П.И. Пидкасистого, Р.Р. Сагитовой, А.В. Хуторского, Е.С. Чеботаревой самообразовательная компетентность нами определяется, как личностно-профессиональное качество, характеризующее специалиста как субъекта способного к самостоятельной организации познавательной деятельности, направленной на непрерывное саморазвитие профессиональных и общекультурных качеств и самосовершенствование.

Самообразовательная компетентность, в сущности, проявляется в умениях и навыках самосовершенствования, навыках самостоятельной познавательной деятельности, целью которой выступает обновление интеллектуального потенциала в соответствии с общекультурными и профессиональными запросами общества, то есть в самообразовании. Самообразование является определяющим фактором саморазвития внутреннего мира субъекта, становится необходимой частью его жизни. Следовательно, самообразовательная компетентность реализуется не только в результате деятельности субъекта, но в нем самом, позволяя преобразовать себя. По мнению Е.С. Чеботаревой [Чеботарева Е.С., 2008, с.185-186], «самообразовательная компетентность – это творение человеком самого себя».

Необходимость решения проблемы развития самообразовательной компетентности студентов приводит к разрешению вопросов организации их самостоятельной работы, её совершенствованию и систематизации. Многие специалисты процесс формирования самообразовательной компетентности студентов вуза представляют как сложный процесс перерастания самостоятельной работы студента в самообразование.

Следует признать, что студенты зачастую достаточно пассивно относятся к самостоятельной работе, даже учитывая большое разнообразие видов и форм СРС. Причинами такого отношения являются, *во-первых*, недоработки при методической организации процесса самостоятельной работы студентов, заключающиеся в нечетко сформулированных целях обучения, сложности практического применения теоретических знаний при выполнении самостоятельных работ, отсутствии системы стимулирования деятельности студентов, отсутствии объективной оценки результатов и нарушении принципа доведения педагогического требования до логического конца во время контроля; и, *во-вторых*, отсутствие у студентов внутренней мотивации,

недостаточный уровень теоретических знаний и первоначально (особенно это касается первокурсников) низкий уровень познавательной самостоятельности и самоорганизации [Морева Н.А., 2005, 432с.].

Следовательно, для получения эффекта от самостоятельной работы одних навыков познавательной самостоятельности и умений студентов организовать свою учебную деятельность недостаточно. Необходимо творческое взаимодействие студента и преподавателя в системе самостоятельной работы, являющееся сложным и многогранным процессом, целью которого является формирование у студентов осознанных знаний, умений и навыков, развитие их познавательной самостоятельности и самоорганизации.

В качестве технологической основы организации СРС мы предлагаем использовать **комплексную систему организации самостоятельной работы студентов**. Комплексная организация подразумевает полноту рассмотрения объекта, в нашем случае процесса самостоятельной работы студентов, а так же взаимосвязанность и единство целей, задач, содержания, многообразия методов, форм и средств самостоятельной работы. Система включает в себя следующие компоненты:

- целевой;
- содержательный;
- организационно-методический;
- контрольно-корректирующий.

Постановка целей и определение задач самостоятельной работы студентов должны производиться с ориентировкой на Федеральные государственные образовательные стандарты и конкретизацией целей по соответствующим разделам дисциплин. Цели СРС должны соответствовать структуре готовности студентов к дальнейшему самообразованию и самосовершенствованию. Намеченные цели самостоятельной работы будут определять объем и структуру содержания учебного материала, выносимого на самостоятельную проработку, а также необходимое методическое обеспечение.

При отборе содержания самостоятельной работы основаниями должны служить опять же Государственные образовательные стандарты, а так же индивидуально-психологические особенности студентов, то есть уровень их знаний в данной области, интеллектуальные способности в целом, уровень мотивации к обучению и уровень развития самостоятельной и самообразовательной деятельности.

Подбор учебного материала, с помощью которого студентам раскрывается суть преподаваемой дисциплины, играет наиболее важную роль. Если получаемая информация не соответствует потребностям студента и не оказывает на него никакого воздействия, то она не подвергается эмоциональной переработке и соответст-

венно не побуждает к дальнейшей деятельности. Следовательно, содержание учебного материала должно быть доступно для студента, должно опираться на имеющиеся у него знания и жизненный опыт, но и одновременно материал должен быть достаточной трудным и сложным. Материал, отведенный на самостоятельную проработку, должен вызывать у студента интерес, что достигается новизной и необычностью поставленных перед студентами задач, раскрытием практического значения решаемой задачи.

Предлагаемые задания для самостоятельной работы должны быть направлены на достижение основных целей самостоятельной работы студентов, то есть на развитие у студентов навыков самостоятельной и самообразовательной деятельности. Студентам необходимо предлагать такие задания, при выполнении которых невозможно использовать готовые шаблоны решения, а предполагается применять знания и умения в новой ситуации, мыслить творчески и самостоятельно. Именно такая самостоятельная работа будет способствовать достижению поставленных целей.

Важным компонентом самостоятельной работы студента является ее методически правильная организация. Прежде всего, при организации СРС необходимо обеспечить правильное сочетание объемов аудиторной и внеаудиторной СРС. Следует избегать крайностей, выделяя большую часть времени на внеаудиторную работу, что может привести к замедлению темпов изучения учебного материала и развития способности к самостоятельной деятельности. В тоже время не стоит забывать, что постоянное присутствие и помощь педагога так же не будет способствовать формированию самообразовательных способностей.

Включать самостоятельную работу в учебный процесс следует планомерно и систематически, согласно отведенным часам на СРС по учебным планам и разработанным графикам выполнения СРС. Студент должен быть проинформирован в начале изучения курса о видах работ, графике их выполнения и форме отчетности. Так же после выдачи каждого задания необходимо четко обозначить сроки его выполнения (поэтапно или в целом).

Студенты с первых занятий должны быть обеспечены методическими материалами по выполнению самостоятельной работы, а так же своевременно получить соответствующие задания. Методические материалы не должны ограничиваться наличием самого задания, примера его выполнения и графика выполнения. Они должны служить для студента помощью в организации своей самостоятельной деятельности, «путеводителем» по самостоятельному изучению конкретной дисциплины, а также должны помочь студенту осуществлять самоконтроль в

выполнении самостоятельной работы.

Не следует забывать и о двоякой роли консультаций преподавателя со студентами: как помогающей и направляющей, так и контрольно-корректирующей. Необходимо довести до студентов информацию о времени и месте проведения консультаций, проводить консультации и во время учебных занятий, осуществлять помощь при появлении у студентов трудностей в выполнении работы в форме рекомендаций по направлению его на самостоятельное решение возникшей проблемы.

Об эффективности самостоятельной работе можно судить по ее результатам, определяемым посредством активных методов контроля. Контрольно-корректировочный компонент методической системы СРС предполагает осуществление оценки полученных результатов, комплексного контроля самостоятельной деятельности студентов, а также необходимую корректировку результатов и методов в соответствии с целями СРС. В контексте применения компетентного подхода при определении результата образования основное внимание уделяется не полученным знаниям, а применению этих знаний на практике, развитию у студентов разнообразных компетентностей. Следовательно, в процессе самостоятельной работы необходимо предусматривать комплексный контроль студентов, включающий контроль за развитием у них способностей и к самообразованию (самообразовательной компетентности) и контроль за достижением планируемых результатов обучения, то есть проверку знаний, умений, навыков и усвоенных способов деятельности. При правильной организации комплексный контроль будет направлен на выявление и поддержку таких способностей и качеств будущего специалиста, которые обеспечивают ему эффективную жизнедеятельность во многих контекстах.

При выборе форм и средств контроля следует учитывать существование следующих видов контроля:

- *входной контроль* – определение уровня знаний и умений студентов в начале изучения конкретной дисциплины (опрос, анкетирование, собеседование);
- *текущий контроль* в виде регулярной проверки уровня усвоения материала (консультации, собеседование, контрольные работы, тестирование, проверка конспектов и т.д.);
- *рубежный или промежуточный контроль*, как разновидность текущего, в виде определения результатов этапов выполнения СРС (этапы курсовых работ, точки контроля успеваемости и т.д.);
- *самоконтроль*, осуществляемый студентом в процессе изучения дисциплины при подготовке к контрольным мероприятиям;
- *итоговый (межсессионный) контроль* по

дисциплине в виде зачета или экзамена (по билетам, в устном или письменном виде, в форме тестирования)[Боранбаева А.Р.,2018,173с.].

Осуществление постоянного контроля самостоятельной работы студента способствует выработке у него дисциплины и стремления заниматься регулярно, что положительно сказывается на прочности знаний. Следует отметить, что при отсутствии систематического контроля и работы со стороны преподавателя студент переносит основной объем работы на окончание курса дисциплины (обычно конец учебного семестра), создавая тем самым затруднения в выполнении работы и соответственно в оценивании результатов. Активное вовлечение студента в учебный процесс вырабатывает у него ощущение собственной значимости в процессе обработки учебного материала и свободы деятельности, способствует развитию инициативности и самостоятельности, что приводит к удовлетворенности своей деятельностью (учебой) в целом.

Самостоятельная работа студента должна рассматриваться не только как форма обучения и вид учебного труда, а также как средство вовлечения обучающегося в самостоятельную

деятельность, способ овладения методами самоорганизации и самовоспитания с тем, чтобы привить умение в дальнейшем непрерывно повышать свою квалификацию.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Решающая роль в организации СРС принадлежит преподавателю, который должен работать не со студентом «вообще», а с конкретной личностью, с ее сильными и слабыми сторонами, индивидуальными способностями и склонностями. Задачей преподавателя становится - увидеть и развить лучшие качества студента как будущего специалиста высокой квалификации.

Таким образом, самостоятельная работа студентов как вид их учебно-познавательной деятельности способствует выработке установки на самостоятельное и систематическое пополнение своих знаний, умений ориентироваться в потоке информации при решении учебно-профессиональных задач, соответствующему продвижению от низших к высшим уровням мыслительной деятельности, т.е. к формированию самообразовательной компетентности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Чеботарева Е.С. Информационные технологии в развитии самообразовательной компетентности студентов. Москва-Курск, 2008.- Вып. 6 (16), -С.185-186.
2. Морева Н.А. Технологии профессионального образования. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений.- М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 432 с.
3. Боранбаева А.Р. Болашақ мұғалімдердің өздігінен кәсіби білім алуға даярлығын қалыптастыру. – Түркістан, 2018.- 173 б.

МУСАБЕКОВА ГУЛЬНАР ТАЖИБАЕВНА

доктор педагогических наук, профессор
МКТУ имени Х.А.Ясави

ЖОЛДАСБЕКОВА КАРЛЫГАШ АБДИМАНАТОВНА

кандидат педагогических наук, доцент
ЮКГУ имени М.Ауезова

О ФОРМИРОВАНИИ ГОТОВНОСТИ УЧАЩИХСЯ К САМООБРАЗОВАНИЮ

Түйін. Өздігінен білім алу - адамның өзі басқаратын мақсатты танымдық іс-әрекет; ғылымның, техниканың, мәдениеттің, саясаттың, өмірдің және т. б. кез-келген саласында жүйелі білім алу.

Қазіргі қоғам әр адамнан өзінің білімі, іскерлігі мен дағдысының деңгейін үздіксіз арттыруды талап етеді. Бұл әр түрлі саладағы білімдердің дамуына және олардың тез ескіруіне байланысты.

Өздігінен білім алу - оқушының оқу іс-әрекетінің міндетті компоненті. Білімді, іскерлік пен дағдыларды жетілдіру және өздігінен білім алу мотивтерін қалыптастыру қажеттілігін түсіну - білім, білік және дағдыларды өз бетінше алу бойынша жұмыстың басталуы.

Мақалада оқушылардың өздігінен білім алуға дайындығын қалыптастыру туралы айтылады.

Түйінді сөздер: оқушылар, дайындық, қалыптастыру, өздігінен білім алу.

Аннотация. Самообразование – целенаправленная познавательная деятельность, управляемая самой личностью; приобретение систематических знаний в какой-либо области науки, техники, культуры, политики, жизни и т.д.

Современное общество требует от каждого человека непрерывного повышения уровня своих знаний, умений и навыков. Это объясняется постоянным развитием различных областей знаний, в связи с этим быстрым их устареванием.

Самообразование – обязательный компонент учебной деятельности школьника. Осознание необходимости повышения знаний, совершенствования навыков и умений, формирования мотивов самообразования является исходным моментом в работе по самостоятельному приобретению знаний, навыков и умений.

В статье речь идет о формировании готовности учащихся к самообразованию.

Ключевые слова: учащиеся, готовность, формирование, самообразование.

Summary. Self – education-purposeful cognitive activity controlled by the individual; acquisition of systematic knowledge in any field of science, technology, culture, politics, life, etc.

Modern society requires every person to continuously improve their knowledge, skills and abilities. This is due to the constant development of various fields of knowledge, in connection with their rapid obsolescence.

Self – education is a mandatory component of a student's educational activity. Awareness of the need to increase knowledge, improve skills and abilities, and form motives for self-education is the starting point in the work on independent acquisition of knowledge, skills and abilities.

The article deals with the formation of students' readiness for self-education.

Keywords: students, readiness, formation, self-education.

ВВЕДЕНИЕ

Деятельность общеобразовательной школы осмысливается сегодня и с позиции подготовки молодого поколения к непрерывному самообразованию. Следовательно, обеспечить правильную организацию работы по формированию у школьников готовности к самообразовательной деятельности, является одной из главных задач учителя. Так как современный учитель, действительно, должен не только давать ученику знания, но и воспитывать у него потребность в их совершенствовании формировать умение заниматься самообразованием, т. к. именно в процессе са-

мообразования с особой полнотой проявляются способности личности, определение призвания, осознание возможностей. Но здесь нужно заметить, что само обращение к задаче формирования у учащихся стремлений и умений строить свое самообразование совсем не означает прибавление к обязанностям школьного учителя еще одной. Наоборот, только лишь решение этой задачи поможет учителю на достаточно высоком уровне осуществлять реализацию основных учебно-воспитательных задач, стоящих перед современной школой. Это следует из того, что подготовка учащихся к самообразованию не

связывается с какими-то одиночными специальными приемами, а определяется всей направленностью обучения.

Следовательно, на сегодняшний день встает проблема организации работы по формированию у учеников готовности к самообразовательной деятельности в рамках школы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Постановку проблемы самообразования в школе диктует социальный заказ, поставленный сегодня перед школой нашим обществом, — дать учащимся не только сумму знаний, но и сформировать у них умения самостоятельно пополнять знания, ориентироваться в стремительном потоке научной и политической информации. Это означает, что школа даже в условиях всеобщего обязательного среднего образования перестает быть завершающим этапом самообразования. Она становится основой, стартом для непрерывного и постоянного самообразования человека социалистического общества, продолжающегося и после окончания школы, а затем и среднего или высшего учебного заведения.

В педагогической литературе в последнее время часто обращается внимание на то, что для обеспечения этих социальных задач необходимо построение для школы особой методики самостоятельной работы учащихся, усложняющейся с последующим классом класса, предполагающей не только увеличение времени на самостоятельную работу, но прежде всего овладение школьниками приемами самостоятельной работы, причем не получение этих приемов в готовом виде от учителя, а обнаружение их в ходе активного поиска самими учениками. Самостоятельной работе придается теперь ведущее значение.

Прежде всего, отметим, что нельзя смешивать самостоятельную работу и самообразование школьников (хотя самостоятельная работа и может перерасти в самообразование). В дидактике установлено, что «самостоятельная работа учащихся — это такая работа, которая выполняется без непосредственного участия учителя, но по его заданию в специально предоставленное для этого время».

Самостоятельная работа учащихся, индивидуальная или коллективная учебная деятельность, осуществляемая без непосредственного руководства учителя. С точки зрения организации, самостоятельная работа может быть фронтальной (общеклассной) — учащиеся выполняют одно и то же задание, например пишут сочинение на заданную тему; групповой — для выполнения задания учащиеся разбиваются на небольшие группы (по 3—6 чел.); парной — например, при проведении наблюдений под микроскопом, на занятиях в лингафонном кабинете; индивидуальной — каждый школьник выполняет отдельное задание, например, пишет реферат на

заданную тему. Самостоятельная работа может проходить в классе (лаборатории, кабинете, мастерской или др. школьном помещении), во время внеклассных или внешкольных мероприятий, дома. Наибольшие распространенные виды самостоятельной работы: работа с учебником, справочной литературой или первоисточниками, решение задач, выполнение упражнений, сочинения, изложения, наблюдения, лабораторные занятия, опытническая работа, конструирование, моделирование и т. д. [Уалиева Н.Т., 2016, 192с.]

Исходя из внутреннего содержания, можно выделить 3 ступени самостоятельной учебной деятельности учащихся: репродуктивная (подражание образцам, усвоение и воспроизведение своими словами материала учебника), репродуктивно-практическая (получая знания из различных источников, школьник оценивает их с точки зрения своего опыта), критически-творческая (отражает критическое отношение учащихся к знаниям и продуктивный характер мышления). Содержание самостоятельной работы обуславливает характер учебных заданий обучающие задачи (учитель предъявляет ученикам задание и показывает, как его выполнять), тренировочные задачи для самостоятельного решения по образцу, поисковые задачи, решение которых целиком возлагается на учащихся.

Самообразование тоже осуществляется учеником самостоятельно, но большое отличие этих видов работ состоит в том, что самостоятельную работу школьник выполняет по заданию учителя, а самообразованием руководит сам, строя его соответственно своим задачам. В литературе самообразование определяют как «управляемую самим учеником систематическую познавательную деятельность, преследующую цель совершенствования образования».

Трактовка самостоятельной работы, и самообразования зависит от того, как понимается сам процесс учения. Если учение сводится к накоплению новых знаний, то соответственно и виды самостоятельного учения рассматриваются как дополнительная активность школьника в этом же направлении. С нашей точки зрения, учение следует рассматривать как деятельность, включающую ряд компонентов в их единстве: мотивы, постановку и принятие учебных задач, осуществление активных учебных действий, действий самоконтроля и самооценки школьников. При таком понимании самостоятельная учебная работа есть одна из разновидностей учебной деятельности, в которой отдельные ее компоненты выполняются учеником самостоятельно, без непосредственного участия учителя. Учитель формирует учебную деятельность школьника, передает отдельные ее компоненты школьникам для самостоятельного выполнения, но за учителем сохраняется общее руководст-

во учебной деятельностью — выбор ее задач и способов, контроль за ее результатами.

Самообразование же с точки зрения этого подхода может быть рассмотрено, как особая деятельность, имеющая свою специфическую структуру, отличающаяся от учебной деятельности и ее самостоятельных форм тем, что ее основные компоненты — мотивы, задачи, способы действий и способы контроля определяются самим учеником. Как правило, в основе самообразования лежат мотивы жизненного определения; потребности, не удовлетворяемые в условиях школы; более зрелые способы работы и контроля.

Учащиеся начинают заниматься самовоспитанием только тогда, когда они уже отдают себе ясный отчет в своих действиях и поступках, когда у них вырабатывается способность к самооценке, к осмыслению своих положительных и отрицательных качеств и возникает потребность в собственном совершенствовании. Обычно это происходит в подростковый период. Но все ли подростки и старшие школьники занимаются самовоспитанием? К сожалению, не все. Но все так или иначе задумываются над своим совершенствованием, предпринимают те или иные попытки работать над собой. Чаще всего это делают школьники, обладающие волевыми качествами, умеющие заставить себя упорно тренироваться и преодолевать свои недостатки или вырабатывать те качества, которых у них недостает.

Учитывая важную роль самовоспитания в развитии и формировании учащихся, учителям и классным руководителям следует активно заниматься его организацией.

Содержание и формы работы по организации самовоспитания могут быть самыми разнообразными. Тут многое зависит от того, насколько сами учителя компетентны в вопросах самовоспитания и его методов, в какой мере они знакомы с научной и популярной литературой по этой проблеме, насколько ответственно они относятся к исполнению своих педагогических обязанностей. В целом же организация самовоспитания осуществляется по трем основным направлениям. К ним относятся:

- формирование мнения ученического коллектива о необходимости и пользе самовоспитания;

- оказание помощи учащимся в уяснении сущности самовоспитания, его методов и путей осуществления;

- практическая помощь учащимся в разработке программ самовоспитания и их реализации.

Учителю необходимо осуществлять умелое руководство самовоспитанием и самообразованием учащихся. В ходе самовоспитания и самообразования дети испытывают серьезные трудности, причины которых заключены в следующем: слабом владении навыками самопоз-

нания и самооценки, неумении определить цели и задачи самовоспитательной и самообразовательной работы; нерациональном планировании работы над собой. Это говорит о том, что самовоспитание и самообразование подопечных нельзя пускать на самотек, этими процессами необходимо руководить.

Руководство самовоспитанием и самообразованием — сложный, многогранный процесс, представляющий собой систему учебных, воспитательных, организационных мероприятий, направленных на обеспечение целенаправленной, систематической и разносторонней работы каждого учащегося по совершенствованию своей личности. Оно требует от учителей большого такта, высокой общей культуры, требовательности и заботы о подопечных. Учителю принадлежит ведущая роль в руководстве самовоспитанием и самообразованием, которое он осуществляет с опорой на ученические организации.

Основная задача руководства состоит в целенаправленном побуждении учащихся к активной работе над собой, в выработке у них соответствующих мотивов к разностороннему совершенствованию, в создании для этого необходимых условий. Само руководство зависит от многих объективных и субъективных факторов и осуществляется во всех видах деятельности.

Наиболее существенное влияние на процессы самовоспитания и самообразования учащихся оказывают:

- пропаганда опыта самовоспитания и самообразования выдающихся деятелей, полководцев и военачальников, передовиков производства, высококлассных специалистов;

- доведение до глубокого сознания каждого ребенка требований, предъявляемых к человеку в обществе;

- изучение теории самовоспитания и самообразования, овладение методами, приемами и средствами работы над собой;

- формирование положительного общественного мнения, всестороннее стимулирование самовоспитательной и самообразовательной работы учащихся;

- помощь каждому ребенку в объективной оценке качеств и знаний, черт характера, в осуществлении самоконтроля за ходом и результатами работы над собой;

- оценка результатов работы, помощь в своевременной корректировке целей и задач.

Пропаганда опыта самовоспитания и самообразования предполагает систему мероприятий, направленных на формирование в сознании каждого учащегося образца деятельности по работе над собой, ознакомление его с методами и приемами самовоспитания и самообразования, на выработку стремления к систематическому самосовершенствованию. С этой целью используются различные формы работы: лекции и бе-

седы, читательские конференции, тематические кинофестивали, обсуждение научной, мемуарной и художественной литературы, различные собрания, посвященные вопросам самовоспитания и самообразования, и др.

Среди наиболее эффективных форм можно назвать: проведение тематических вечеров, бесед, дискуссий, собраний по вопросам теории и практики самовоспитания и самообразования личного состава; создание в библиотеке подразделения фонда литературы по вопросам самовоспитания и самообразования и его популяризация среди учащихся; систематическое проведение семинаров по вопросам методики руководства самовоспитанием и самообразованием.

Эффективность этих мероприятий тем выше, чем более дифференцированно они проводятся. Во многих школах разработаны варианты программ самовоспитания и самообразования, оборудованы специальные стенды, выставки литературы под рубрикой «В помощь занимающимся самовоспитанием и самообразованием», разработаны соответствующие рекомендации. В основе побуждения учащихся к работе над собой лежит определение индивидуальных, групповых и общеколлективных перспектив с учетом потребностей, жизненных целей, интересов, мотивов деятельности и поведения каждого ребенка.

Мобилизующе действует на учащихся стимулирование самовоспитательной и самообразовательной работы. Оно осуществляется путем создания условий для самосовершенствования и укрепления положительной мотивации к работе над собой.

Внешними стимулирующими условиями являются:

- неуклонное соблюдение порядка в школе;
- научная организация труда;
- формирование положительного общественного мнения в коллективе и высокой требовательности к каждому;
- включение каждого ребенка в активную социальную деятельность;
- организация отдыха и досуга.

Стимулирующее воздействие на внутренние мотивы самовоспитания и самообразования заключается в формировании у воспитанников сознательной установки, определенного психологического настроения к работе над собой. Действенным стимулом в работе над собой служат анализ и оценка деятельности каждого ребенка, его достижений и недостатков. Руководство самосовершенствованием осуществляется и через внутриклассное соревнование. Учащиеся берут на себя определенные обязательства, намечают сроки их выполнения и тем самым закладывают основы личных планов по самообразованию и самовоспитанию. Чем конкретнее обязательства, тем больше они способствуют самосовершенствованию детей.

Одним из важных направлений в руководстве самовоспитанием и самообразованием является оказание помощи учащимся в объективной оценке своих качеств, в осуществлении самоконтроля за работой над собой. Процесс самооценки сложен и противоречив. Дети нередко допускают ошибки, или завышая самооценку (преуменьшая и просто не замечая своих недостатков), или недооценивая свои положительные качества, черты характера, знания (неверие в свои силы, преувеличение своих недостатков и т.п.). В результате наблюдаются проявления самодовольства, неоправданные притязания или же снижение требовательности к себе, прекращение работы над собой. Вот почему оказание помощи воспитанникам в познании и оценке самих себя является необходимым звеном в деятельности учителя по руководству самосовершенствованием учащихся.

К руководству самовоспитанием и самообразованием относятся и постоянный контроль, действенная помощь детям в работе над собой. Контроль может выступать в различных формах: анализ результатов деятельности, качества выполнения поручений; выявление читательских интересов; индивидуальные и групповые беседы по вопросам реализации программы самовоспитания и самообразования и др.

Помощь учащимся оказывается посредством определения задач самовоспитания и самообразования, выбора содержания и планирования этой работы. Это могут быть и методические рекомендации по составлению программ самовоспитания, и обобщение и распространение передового опыта самосовершенствования лучших учащихся, и групповые и индивидуальные консультации.

Как в самовоспитании, так и в самообразовании определяющее значение имеет личный пример педагога в самосовершенствовании. Высокие личностные качества и глубокие разносторонние знания учителя, требовательность к себе в большом и малом, систематическая работа над собой как нельзя лучше стимулируют воспитанников к самовоспитанию и самообразованию.

В целом следует сказать, что самовоспитание выступает, как важное средство развития и личностного формирования учащихся только при условии, если учителя обращают должное внимание на его организацию и в состоянии умело и грамотно его направлять.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Самообразование – как одна из форм познавательной деятельности человека возникает под влиянием внешних и внутренних факторов. Внешний стимул должен вызвать адекватный внутренний побудитель – мотив. Мотив – это побудительная причина действия, повод к действию, движущая сила учения. Самообразователь-

ная деятельность также должна определяться социально значимыми мотивами, связанными с определением юношами и девушками старших классов своего места в жизни, с осознанием значения знаний, общественной потребности в широком образовании молодежи, а также стремлением личности к самоусовершенствованию. Для достижения данной цели были рассмотрены психолого-педагогические характеристики готовности школьников к самообразованию, определенных Г.Н. Сериковым [Сериков Г.Н., 1987. – 26-31 с.].

Среди таких характеристик Г.Н. Сериков считает нужным выделить следующие:

- личностные ценности обучаемых, которые определяют их мировоззрение, взгляды на свое место в жизни общества;
- отношение к общественно-полезному труду, в том числе к учению, к самообразованию;
- взгляды личности на роль коллектива, более опытных наставников в ее деятельности, коммуникабельность во взаимодействии с другими людьми;
- уровень развития эмоционально-волевого аппарата до возможности осуществления добровольного, систематического самообразования;
- уровень усвоенных личностью знаний, умений и навыков определенным направлением социального опыта.

Одной из задач, поставленных перед исследованием темы данной работы, являлась определить возможности самостоятельной работы учащихся. Ведь самостоятельной работе придается ведущее значение. Самостоятельная учебная работа есть одна из разновидностей учебной деятельности, в которой отдельные ее компоненты выполняются учеником самостоятельно, без непосредственного участия учителя. Учитель формирует учебную деятельность школьника, передает отдельные ее компоненты школьникам для самостоятельного выполнения, но за учителем сохраняется общее руководство учебной деятельностью — выбор ее задач и способов, контроль за ее результатами. Самообразование неразрывно связано с самовоспитанием. Само-

воспитание представляет собой активную, целеустремленную деятельность учащегося, направленную на формирование и развитие у себя положительных и устранение отрицательных качеств в соответствии с общественными потребностями, социальными условиями и личной программой развития.

Учитывая важную роль самовоспитания в развитии и формировании учащихся, учителям и классным руководителям следует активно заниматься его организацией.

Наиболее существенное влияние на процессы самовоспитания и самообразования учащихся оказывают:

- пропаганда опыта самовоспитания и самообразования выдающихся деятелей, полководцев и военачальников, передовиков производства, высококлассных специалистов;
 - доведение до глубокого сознания каждого ребенка требований, предъявляемых к человеку в обществе;
 - изучение теории самовоспитания и самообразования, овладение методами, приемами и средствами работы над собой;
 - формирование положительного общественного мнения, всестороннее стимулирование самовоспитательной и самообразовательной работы учащихся;
 - помощь каждому ребенку в объективной оценке качеств и знаний, черт характера, в осуществлении самоконтроля за ходом и результатами работы над собой;
 - оценка результатов работы, помощь в своевременной корректировке целей и задач.
- Если учителя обращают должное внимание на организацию самовоспитания и в состоянии умело и грамотно его направлять, то самовоспитание выступает как важное средство развития и формирования готовности к самообразованию учащихся.

Таким образом, проблема формирования готовности к самообразованию сводится к воспитанию у личности стремлений к постоянному совершенствованию своих знаний, умений, самостоятельно совершать познание и его организовывать.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уалиева Н.Т. Психолого-педагогические условия организации самостоятельной работы студентов на основе компетентного подхода. – Алматы, 2016. – 192 с.
2. Сериков Г.Н. Навыки самообразования — важная цель обучения/ Вестник Высшей школы, 1987. – 26-31 с.

САПАРҚЫЗЫ ЖАННАТ

философия докторы PhD, аға оқытушы
Гуманитарлы-педагогикалық институты
«Педагогика және психология» кафедрасы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

БЕКЖАНОВА БАҚЫТЖАМАЛ ЖОРАБЕКҚЫЗЫ

философия докторы PhD, аға оқытушы
Гуманитарлы-педагогикалық институты
«Педагогика және психология» кафедрасы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ОҚЫТУДЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚЫЛ-ОЙ ҚЫЗМЕТІНІҢ ДАМУЫ

Түйін. Бұл мақалада білім беру мақсаттарына оңтайлы қол жеткізуге ықпал ететін және оқу-тәрбие міндеттерін толыққанды шешуді қамтамасыз ететін, сонымен қатар тұтас педагогикалық процесс субъектілерінің денсаулығын сақтау мен нығайтуға ықпал ететін ақыл-ой қызметін дамыту және жетілдіру үшін инновациялық технологияларды енгізу жолдары мен психологиялық-педагогикалық ықпалдарды іздеу тұрғысынан ерекше маңызды мәселе қарастырылады.

Түйінді сөздер: денсаулық сақтау технологиялар, студенттер, ақыл-ой қызметі, жетілдіру.

Резюме. В данной статье рассматривается особо важный вопрос с точки зрения поиска психолого-педагогических воздействий и путей внедрения инновационных технологий для развития и совершенствования умственной деятельности, способствующей оптимальному достижению образовательных целей и обеспечивающей полноценное решение учебно-воспитательных задач, а также способствующей сохранению и укреплению здоровья субъектов педагогического процесса в целом.

Ключевые слова: здоровьесберегающие технологии, студенты, совершенствование, умственная деятельность.

Summary. This article considers a particularly important issue from the point of view of searching for psychological and pedagogical influences and ways to introduce innovative technologies for the development and improvement of mental activity that contributes to the optimal achievement of educational goals and provides a full solution of educational tasks, as well as contributing to the preservation and strengthening of the health of subjects of the pedagogical process as a whole.

Keywords: health-saving technologies, students, improvement, mental activity.

КІРІСПЕ

Оқу үдерісінің жоғары көлемі мен қарқындылығымен, әр түрлі жаңашылдықтармен сипатталатын ЖОО-ның қазіргі заманғы практикасы жағдайында денсаулықты сақтау және нығайту, білім алушыларды салауатты өмір салтына тарту өте маңызды.

Қазіргі уақытта білім беру мазмұнына енгізілген көптеген жаңалықтарды игеру білім беру процесіне қатысушылардан көп энергия талап ететіндіктен, олардың білім алуының “бағасы жоғары” – бұл олардың денсаулығымен өтеледі.

Салауатты өмір салтын қалыптастырудың маңыздылығы мен қажеттілігін ұғына отырып, Қазақстан Республикасының Үкіметі бұл проблеманы қазақстандық азаматтардың, соның ішінде студенттердің денсаулығын сақтау мен нығайтудың негізгі жолдарын болжайтын және айқындайтын бірқатар құжаттарда көрсетті: “ҚР-ның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы”, “Саламатты Қазақстан”, “Азаматтардың денсаулығын

қорғау туралы” ҚР Заңы. Салауатты өмір салтын тәрбиелеу мәселелері әрдайым педагогтардың назарында. Соңғы жылдары денсаулық сақтау технологиялары мен сауықтыру әдістемесін, білім алушы жастарды валеологиялық тәрбиелеу бағдарламаларын әзірлеуге және практикаға енгізуге көптеген талпыныстар жасалуда. Алайда, ғылыми талдау мен нақты тәжірибе көрсетіп отырғандай, қажетті нәтижелер алу мүмкін емес. Мақалада біз оқытудың инновациялық денсаулық сақтау технологияларының студенттердің ақыл-ой қызметін дамыту мен жетілдіруге психологиялық-педагогикалық әсерін анықтау бойынша зерттеу нәтижелерін көрсетуге тырыстық.

Жоғары білім адамның психикасына, оның жеке басының дамуына үлкен әсер етеді. ЖОО-да оқу кезінде студенттер үшін қолайлы жағдайлар жасалса, психиканың барлық деңгейі дамиды. Олар адамның ақыл-ойының бағыттылығын анықтайды, яғни тұлғаның кәсіби бағытын сипаттайтын ойлау жинағын қалыптастырады. ЖОО-да

табысты оқу үшін жалпы зияткерлік дамудың, атап айтқанда, қабылдау, елестету, есте сақтау, ойлау, зейінділік, эрудивтілік, танымдық қызығушылықтардың кеңдігі, логикалық операциялардың белгілі бір шеңберін меңгерудің жоғары деңгейі қажет. Бұл деңгейдің біршама төмендеуі кезінде жоғары мотивация және жұмысқа қабілеттілік, шыдамдылық, мұқият және оқу іс-әрекетінде ұқыптылық есебінен өтеледі.

Білім алушының денсаулығын қамтамасыз етудің маңызды шарты оның оқу қызметінің табыстылығы болып табылатынын назарға ала отырып, дәл осы табысты оқу қызметі қолайлы психологиялық микроклиматты қалыптастыруға және білім беру мекемесінде оның қолайлы көңіл-күйін қалыптастыруға ықпал ететінін, нәтижесінде олардың әрқайсысы үшін өзінің жеке ерекшеліктеріне сәйкес даму және жетілу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты жалпы парадигманың өзгеруі өзекті болып табылады: денсаулықты сақтау мен нығайтуға, салауатты өмір салтына ынталандыратын және дені сау тұлғаның мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететін өз денсаулығын сезіну мен бағалау үшін қажетті іскерлікті, дағдылар мен қарым-қатынасты қалыптастыруды көздейтін инновациялық технологияларды кеңінен енгізуге көшу. Осыдан ақыл-ой қызметін дамыту және жетілдіру үшін инновациялық технологияларды енгізу жолдары мен психологиялық-педагогикалық ықпалдарды іздеудің ерекше маңыздылығы туындайды. Студенттердің оқу іс-әрекеті олардың жетекші қызметі болып табылатыны белгілі. Оқу қызметінің деңгейін арттыру үшін студенттерде ақыл-ой қызметін қалыптастыру, оқытудың уәждемесін күшейту мен дәстүрлі және жаңа технологияларды, заманауи ақпараттық технологияларды, оның ішінде денсаулық сақтау технологияларын пайдалану қажет. Қазіргі уақытта педагогикалық ғылымда зерттелетін мәселені шешу және қою үшін қажетті жеткілікті білім көлемі жинақталған. [Торыбаева Ж.З.2004].

Денсаулық қндылығы және оны сақтау жолдары туралы философиялық, педагогикалық, медициналық идеяларды дамыту мәселелері, сондай-ақ тұтас педагогикалық процесс субъектілерінің денсаулығын сақтау және салауатты өмір салтын сақтау (СӨС) қалыптастыру проблемаларының жекелеген аспектілері шетелдік (Р. И. Айзман, Э. Н. Вайнер, О. Л. Трещева, В. В. Попов, Б. Н. Чумаков, Л. Г. Татарникова, И. В. Яковлев, Е. Р. Маргиев, П. Л. Дрибинский, Р. Н. Денисенко, П. П. Тисен, Р. В. Рожнов, В. Н. Приз, В. Ф. Неретин, М.Е. Кошелева, П. Абаскалов, Л.И. Пономарев, А.С. Вульфович) және отандық ғалымдар (А.С.Иманғалиев, Г.Д. Әлімжанова, А. В. Ахаев, Л. З. Тель, А. У. Сағымбаев, А. Д. Соколов, З.С. Әбішева, Г.А. Жетпісбаев, С.Н. Сүлейменова, Р. А. Грачев, Д. Ф. Акбердиева, Г. А. Мауленбердиева,

Ж. О. Жилбаев, Р. Д. Гаджиев, К. А. Даниярова, Х. Т. Тулеубаева, Д. З. Торыбаева және т. б.) жұмыстарында көрініс тапты.

Қазіргі таңда қазақстандық ғалымдардың ғылыми еңбектерін зерттеу педагогикалық үдерісте денсаулық сақтау технологияларын қолдану мәселелеріне қатысты бірнеше ғылыми бағыттарды анықтайды:

– бірінші бағыт салауатты өмір салтын қалыптастыру және салауатты өмір салтын сақтау (СӨС) мәселелерінің жекелеген аспектілеріне қатысты, олар мына ғалымдардың жұмысында көрсетілген: С. Н. Сүлейменова, Д. Ф. Акбердиева, Г. А. Мауленбердиева, Ж. О. Жилбаев, Р. Д. Гаджиев, Д. З. Торыбаева, И. И. Петренко.

– екінші бағыт орта және жоғары мектептің білім беру үдерісінде денсаулық сақтау және денсаулық қалыптастыру технологияларын пайдаланумен байланысты (А. Е. Әбілқасымова, К. А. Даниярова, Х. Т. Төлеубаева және т.б.).

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми әдебиетті талдау студенттердің валеологиялық тәрбиесіндегі педагогикалық зерттеулерінің айтарлықтай санына қарамастан, жалпы алғанда студенттерді оқыту процесінде және олардың ақыл-ой қызметін жетілдіру процесінде прогрессивті денсаулық сақтау технологияларын қолдану ерекшеліктерін зерттеу жолдары мен тетіктері ашылмаған күйінде қалатынын көрсетті.

Нәтижелер және талқылау. Ақыл- ой қызметі үшін тек жаттыққан ми ғана емес, жаттыққан дене қажет. Студенттердің психофизиологиялық жай- күйіне әсер ететін оқытудың объективті және субъективті факторлары бар. *Объективті факторларға* студенттердің өмір сүру ортасы мен оқу еңбегі, жасы, жынысы, денсаулық жағдайы, жалпы оқу жүктемесі, демалыс, соның ішінде белсенді демалыс жатады. *Субъективті факторларға* білімді, кәсіби қабілеттілікті, оқу уәждемесін, жұмысқа қабілеттілікті, жүйке-психикалық орнықтылықты, оқу қызметінің қарқынын, шаршағандықты, психофизикалық мүмкіндіктерді, жеке қасиеттерін (мінез-құлқтың, темпераменттің, коммуникабельдіктің ерекшеліктері), ЖОО- да оқытудың әлеуметтік жағдайларына бейімделу қабілетін жатқызуға болады. Барлық осы факторлар студенттердің ақыл-ой еңбегінің жалпы заңдылықтарын бағалауға ғана мүмкіндік береді. Алайда, студенттің еңбегінің әсерінен болатын ағзадағы өзгерістер физикалық жұмыс кезіндегі қозғалыстармен салыстырғанда шамалы деп болжауға болады. Студенттердің ақыл-ой қызметі оқу күні бойы тамыр соғуының жиілеуіне, ең жоғарғы және ең төменгі артериялық қысымның жоғарылауына (тиісінше 16 және 32%-ға), дене салмағының азаюына және емтихан кезінде лейкоциттер санының азаюына әкеледі. Бір сабақ жоғарылауға, ал басқалары — көру анализаторының қозуының төмендеуіне әкеледі. Көру анализаторы қоздырғышының екі фазалық

өзгерістері байқалды: жоғарылауы - қарқындылығы жағынан азырақ және төмендеуі - ақыл- ой қызметінің қарқындылығы бойынша үлкеннен кейін (С. Д. Хоружая).

Кейбір жағдайларда қоздырғыштықтың жоғарылауы қоздырғыш және тежегіш процестерінің динамикасының бұзылуымен ұштасады, басқа жағдайларда бұл процестердің динамикасының бұзылуы қоздырғыштықтың төмендеуімен (Е. К. Редькина, Е. А. Широкова) жүреді. ЭЭГ-да (Ю. М. Пратусевич) елеулі өзгерістер байқалады. Студенттерде сабақтан кейін бірінші және екінші сигналдық жүйелердегі жылжуларда айырмашылықтар байқалды: бірінші сигналдық жүйе шегінде ішкі тежеу процестерінің әлсіреуі ғана байқалады, ал сол кезде екінші сигналдық байланыс тежеледі (А. С. Дмитриев).

Студент белгілі бір жастағы адам ретінде және тұлға ретінде үш жағынан сипатталуы мүмкін. Біріншіден, қоғамдық қарым- қатынастар, жас адамды студенттік ортаға қосу, олардың оқыту мен тәрбиелеудің жоғары оқу орындарының процесімен ұйғарылған функциялары мен міндеттерін орындауы көрсетілген әлеуметтік қарым- қатынастармен. Екіншіден, тұлғаның жағдайы мен қасиеттерінің (темперамент, мінез, қабілет, бағыт) бірлігі болып табылатын психологиялық. Үшіншіден, жоғары жүйке қызметінің түрін қамтитын биологиялық. Бұл жағы генетикалық және жас ерекшеліктерімен анықталады, бірақ белгілі шектерде өмір сүру жағдайлары мен мақсатты тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеу әсерінен өзгереді.

Сыналушы ұсынған перцептивті міндеттердің арасында, табысты шешімі көру немесе проприоцептивті бағдарлауға бағытталған (көру немесе вистибулярлы талдағыштарға тіреумен) тапсырма қолданылды. Бұл әдіс "өзек және рамка" ретінде белгілі. Сыналушыдан рамкаға орнатылған жарық беретін өзектің тік қалпын орнату талап етілді. Сыналушының кеңістікте бағдарлануы көру немесе кеңістіктегі дене жағдайы бойынша орын алады. Қабылдау ерекшеліктері перцептивті деңгейде көрініс беретін талдағышпен байланысты болды. Г. Виткиннің алғашқы эксперименттері "өзек және рамка" әдістемесінің көмегімен оған сыналушылардың қабылдау кезінде сұлба мен фонның бөлінуінің айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Бір адам көру өрісі аймағындағыны (сұлбаны) әрең ажыратады. Олар қабылдау тұтастығымен ерекшеленеді және жартылай тәуелді деп аталады, басқалары фонды құрайтын қоршаған стимулдардан оқшаулап, фонды тез бөле алды. Олар жартылай тәуелсіз деп аталады. Соңғылардың қабылдауы талдау мен нақтылығымен ерекшеленеді. Осыған байланысты "нольдің саралануы" және "алаңның бөлшектенуі" ұғымдары пайда болды. Жартылай тәуелді және жартылай тәуелсіз- қабылдау тәсілдері бойынша сараланған субъектілердің биполярлық сипаттамалары, бұл

"психологиялық саралану" терминін пайдалануға негіз болды.

Тәуелділік - қабылдау өрісінен тәуелсіз, тұрақты сипаттама ретінде Г. Виткин кейінірек жеке тұлғаның ерекшеліктерін байланыстыруға әрекет жасады, ол үшін жеке тестілер қолданылды: Поршах дақтары тесті, Тақырыптық апперцептивті тест (ТАТ, ағылш. Thematic apperception test (CAT) — 1930 ж. Гарвардтағы Генри Мюррей және Кристианой Морган әзірлеген проективтік психодиагностикалық әдістемесі) мен еркін ассоциациялардың тесттері және т. б. [Утешкалиева А.М. 2006]. Бұл әдістемелер зерттеу тақырыбы бойынша эксперименталдық жұмыстарды жүргізу кезінде де пайдаланылды.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы жұмыстың ақыл- ой еңбегінің жалпы заңдылықтары туралы және студенттің ақыл- ой қызметін дамыту мен жетілдіруге әсер ететін психологиялық факторлар туралы екені анық. Зерттеудің бастапқы кезеңінде біз денсаулық сақтау технологиясы арқылы студенттердің ақыл-ой қызметінің қалыптасуының нақты жағдайын анықтау бойынша тәжірибелік жұмыс жүргіздік. Бұл анықтаманы біз студенттерге сауалнама жүргізудің эмпирикалық әдістерін қолдану, олармен әңгімелесу негізінде, бақылау барысында жүргіздік.

Оқытудың денсаулық сақтау технологияларының студенттердің ақыл- ой қызметін жетілдіруге психологиялық-педагогикалық әсерін және зерттелетін мәселенің тиімді тәсілдерін анықтау үшін біз қорытынды эксперимент өткіздік. Экспериментке 17-20 жас аралығындағы педагогикалық мамандықтардың 1 - 4 курстарынан 186 студенті және М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті мен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінен 32 оқытушысы қатысты.

Жүргізілген зерттеу аясында экспериментте келесі педагогикалық қызмет ұйымдастырылды:

- диагностикалық-студенттердің денсаулығы мен даму көрсеткіштеріне мониторинг жүргізу;
- дидактикалық- денсаулық сақтау технологияларын қолдану арқылы сабақ жүйесін ұйымдастыру арқылы;
- түзету-сауықтыру процедуралары - көзге арналған жаттығу, фитотерапия, ароматерапия және т. б.;
- алдын алу – олар студенттердің қозғалу белсенділігін оңтайландыруға, гиподинамия мен гипокинезияның алдын алуға ықпал етеді, сонымен қатар студенттердің үзілістерде мазмұнды белсенді демалысын реттей отырып, психологиялық-педагогикалық жүктеме алады, бұл сондай-ақ оқытудың денсаулық сақтау технологияларын қалыптастыруға ықпал етеді;
- кеңес беру- студенттердің ақыл- ой қызметін дамыту мәселелері бойынша оқытушылар үшін біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастыру. [Сапарқызы Ж. 2016].

Бұл мақалада студенттер сауалнамасының нәтижелерімен таныстырамыз, денсаулық сақтау технологиясының маңыздылығын анықтау бо-

йынша студенттер сауалнамасының нәтижелері 1- кестеде көрсетілген .

1-кесте – студенттер сауалнамасының нәтижелері

Сұрақтар	Студенттердің жауаптары	Студенттер саны
«Денсаулық сақтау технологиялары «дегеніміз не?»	Спортпен айналыс укерек	70
	Шынығу керек	67
	жеміс, көкөніс бар	71
Сізді жиі мазалайтын ауруларды атаңыз	Ештеңе мазаламайды	160
	Үнемі ауырсыну (жеңіл суық тан бастап қатты асқынуларға дейін түрлі аурулар)	65
	суық тию	100
Ауру бойынша сабақты жиі өткізесіз бе?	жоқ	183
	Айсайын	125
	Аптасайын	17
Таңертең физикалық жаттығу жасайсыз ба?	Жоқ	65
	Иә	189
	кейде	71
Денешынықтыру сабақтарында қалай айналысасыз?	бар күшімен	221
	«ұрыспау үшін»	70
	құлықсыз	34
Сіз спортпен айналысасыз ба?	спорт мектебінде	85
	Басқа мекемелерде	79
	секцияда	90
	Еш жерде	71
Сабақтан кейін шаршау сезінесіз бе?	Қатты шаршаймын	29
	әрқашан	11
	кейде	203

Алынған нәтижелерді талдап, мынадай қорытынды жасауға болады.

«Денсаулық сақтау оқыту технологиясы» (бұдан әрі - ДСОТ) туралы түсінік студенттерде «Денсаулық» ұғымымен теңдестірілген, бұл ретте 63 студент «сіздің еш жеріңіз ауырмаған кезде» деп есептейді, яғни денсаулықты нығайтуға және сақтауға бағытталған өз тарапынан ешқандай іс – әрекет қарастырмайды, бұл олардың «ДСОТ» ұғымының мазмұнына не кіретінін дұрыс түсінбейтінін білдіреді.

Бұны «дені сау болу керек» деп санайтын 54 студент туралы да айтуға болады. Бірақ 208 студенттің ДСОТ туралы түсініктері қарапайым, олар кейбір компоненттерді – «спортпен айналысу керек, пайдалы өнімдер, жемістер, көкөністер бар, шынықтыру керек» деп атайды, бірақ олардың білімі әлі жүйеленбеген және фрагментті.

Дене шынықтыру сабақтарына оқушылар оң қарайды, 221 студент «беріліп» спортпен шұғылданады, сонымен қатар 254 студент түрлі үйірмелер мен спорттық секцияларға (би, теннис) барады.

Демек, студенттердің көпшілігі ДСОТ - тың жетекші қағидаларын ұстануға бейім, бірақ оларды әрдайым жүйелі және үнемі жүзеге асырмайды, сондықтан тек 189 студент таңертең жаттығуды күн сайын жасайды, ал 71-кейде ғана, сондай-

-ақ 65 студент жаттығу жасамайды. Бұл өзін-өзі жетілдіруге деген ой респонденттердің азшылығында бар екенін білдіреді.

Студенттердің дене бітімінің жай - күйі туралы сұрағына студенттермен әңгімелескен кезде біз келесі нәтижелерге қол жеткіздік: жазба үстелде немесе партада 58,58 %, кейде-7,85% дұрыс отыруға тырысады, 33,57% дұрыс отыруға тырыспайды, бұл үлкен пайызды құрайды және омыртқа қисаю қаупінің жоғары деңгейін көрсетеді.

Көру жағдайы да алаңдаушылық тудырады. Аудиторияда тақтада не жазылғанын өз орнынан 93,58 %, ал 6,42% оқытушының тақтаға не жазғанын нашар көреді. Бұл көрсеткішке көру қабілеті нашар, аудиторияда дұрыс орында отырмаған және т. б. студенттер де кіреді.

«Өзіңді нашар сезінсең, сен не істейсің?»,- деген сұраққа: респонденттердің 82,14% ата-аналарға бірден көмек сұрап жүгінеді, қалған студенттер ата-аналарға тек жағдайы өте нашар болған кезде ғана хабарласады немесе ата-аналар баланың өзін нашар сезінгенін аңғарған кезін күтеді.

Шылым шегудің зияны туралы сұраққа студенттер шылым шегу денсаулық үшін қауіпті 89,28 %, 3,58% темекі шегудің зиянды екенін білмейді, ал 7,14% шылым шегу денсаулыққа қауіпті деп санамайды, бірақ бұл ретте 82,85% шылым

шегу өмірді едәуір қысқартады деп санайды. Темекі шегудің аса қауіпті әсеріне ұшыраған нысанды таңдауда студенттер мыналарды көрсетті: қыздар - 17,14%; жасөспірімдер - 1,42%; екі жыныс та - 52,86%, ересектер - 5,00%, «барлығы» - 23,58%.

Студенттердің көпшілігі осы мәселеде дұрыс бағытталған және темекі шегудің зияны туралы түсінік бар.

«Дене үшін спирттік ішімдіктер зиянды ма?»,- деген сұраққа респонденттердің 82,14% оң жауап берді: «Ішімдіктің көлеміне қарамастан зиянды». Олармен келіспейді 5%, және 12,86% қойылған сұрақтың жауабын білмейді.

Біздің зерттеуіміздің мәліметтері бойынша мынадай қорытынды жасауға болады: ата-аналар мен мұғалімдер қалыптастыру бойынша белгілі бір жұмысты жүргізген студенттерде, олар үшін ықтимал деңгейде, білімді, іскерлікті, салауатты өмір салтының дағдыларын жеткілікті терең талдауға бейімділігі бар, оларды үнемі бақылайды, нақты ойлайды, ал басты құндылықтар ретінде уақыт пен денсаулықты атайды [Майгельдиева Ш.М., Сапарқызы Ж. 2019].

Келесі сауалнама нәтижелері бойынша (2-кесте) біз іс-әрекет компонентінің көрсеткіштері жеткілікті әлсіз екенін анықтадық. Студенттердің жауаптарын талдай отырып, біз студенттерде шынығу процедураларын өз бетінше орындау дағдылары мен біліктері аз дамығанын анықтадық (тек 40 студент шынығуды күнделікті қызмет түрінде пайдаланатынын атап өтті, 211 теріс жауап берді, бұл шынығу тәсілдері туралы қажетті білімнің жоқтығына байланысты). Сонымен қатар, студенттер үй жағдайында оқу жұмысын ұйымдастыру ережелерімен таныс емес екенін атап өттік (тек 54 студент ДСОТ-тың осы аспектісіне назар аударады, 185 студент үй жағдайында оқу қызметін өз бетінше ұйымдастыру үшін ешқандай шара қолданбайтынын атап өтті). Бұл көптеген студенттердің жұмыс орнындағы жарықтың нашарлығын оң қабылдайтынын, шаршау белгілеріне, денесінің дұрыс қалыптасуына назар аудармайтынын көрсетеді, бұл, әрине, олардың денсаулығына әсер етеді [Сапарқызы Ж. 2018].

Көптеген студенттер (182) сауалнама барысында өзінің психикалық жағдайын өздігінен реттеу тәсілдері мен әдістерінің (мысалы, дене шынықтырумен, музыкамен, ұйықтаумен, жануарлармен және табиғатпен қарым-қатынас жасаумен және т.б. жүйке күйзелісін шешу) маңызын тиісті дәрежеде түсінбейтінін атап өтті. Салауатты өмір салтының осы аспектісі рухани және эмоциялық жағдайдың үйлесімі мен жайлылығын қамтамасыз ету үшін өте маңызды, өйткені жүйке жүктемелері өскен сайын ұлғаяды, адам тынығу, өмірлік проблемалардан, стресстерден жеңілдеу тәсілдерін инстинктивті түрде іздейді, бұл ішімдікке, темекіге, есірткіге деген

жағымсыз құмарлыққа әкеп соғады.

Егер студенттерде өздерінің эмоцияларын басқара алатынына сенімділік қалыптастырса, оларды өзін-өзі реттеуге, өзін-өзі бақылау тәсілдері мен әдістеріне үйретсе, онда бұл оларға кейіннен зиянды әдеттерден алшақ болуға көмектеседі және ДСОТ-тың осы аспектісін міндетті түрде студенттердің сыныптан тыс қызметін ұйымдастыру жүйесінің мазмұнды компонентіне қосу керек.

Кесте 2-студенттердің салауатты өмір салтын өзіндік ұйымдастыру дағдылары мен біліктерінің болуын анықтау бойынша сауалнама нәтижелері:

Өз денсаулығыңды сақтау бойынша өзіңіз орындай аласың	Жауап нұсқалары		
	ия	жоқ	Жауап беруге қиынсынамын
1. Өзіне арналған таңғы гимнастика кешенін құру;	90	105	130
2. Құрдастарымен қозғалмалы немесе спорттық ойын ұйымдастыру	128	85	112
3. Дұрыс күн режимін құру және сақтау;	122	104	99
4. Шынықтыру процедураларын орындау (су, ауа, күн)	40	211	74
5. Жүйкені қалыпқа келтіру (денешынықтыру, музыка, ұйқы, жануарлармен табиғатпен және т. б. қарым-қатынас жасау)	70	73	182
6. Үйде оқу жұмысын ұйымдастыру (денешынықтыру үзіліс, жақсы жарық және т. б.)	54	185	86

Көрсеткіштердің қалыптасу дәрежесін анықтау барысында алынған мәліметтерді жинақтай отырып, біз студенттердің ДСОТ-ты өз бетінше ұйымдастыру біліктері мен дағдыларының нашар қалыптасқанын анықтадық, біздің ойымызша бұл тиісті мотивацияның жоқтығымен тікелей байланысты. Студенттер оқу барысында, өкінішке орай, зияткерлік, физикалық және психикалық жүктемелердің көптігінен өз денсаулықтарын жоғалтады. Жиі мазасыздану да студенттердің денсаулығына теріс әсер етеді.

Алынған материалдар ЖОО-ның оқу үдерісіне оқытудың денсаулық сақтау технологияларын енгізу, студенттерде денсаулыққа деген қажет-

тілікті тәрбиелеу және оларға ДСОТ-тың мәні туралы дұрыс түсінік қалыптастыру қажеттілігін айқын көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Денсаулық сақтау технологияларын білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастыру қажет және білім беруге қатысты барлық нәрсе оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдері, педагогтардың кәсіби мәдениетінің деңгейі, оқу үдерісін өткізу шарттары және т.б., - барлығы білім алушылардың денсаулық мәселесіне тікелей қатысы бар [Сапарқызы Ж., Майгельдиева Ш., Аяганова А., Колдасова Л.С. 2019].

Бүгінде студент жастардың денсаулық жағдайы- еліміздің қазіргі және болашақ интеллект

туалдық және еңбек әлеуеті туралы мәселе өте өткір тұр. Жоғары кәсіптік білім беру жүйесі денсаулықпен тығыз байланысты- жоғары мектепте білім беру мен тәрбиелеудің тиімділігі көп жағдайда білім алушылардың денсаулық деңгейімен айқындалады, ал білім беру сапасы білім беру процесі субъектілерінің еңбек шығыны мен денсаулығының контекстінен тыс қарастырылмайды.

Білім беруде шешілетін мақсаттар мен міндеттер оқу-еңбек қызметінің психологиялық-педагогикалық және физиологиялық заңдылықтарымен, білім алушылардың психофизикалық мүмкіндіктерімен өлшенбеуі мүмкін емес, мұнсыз білім мақсаты өзінің әлеуметтік және жеке маңыздылығын жоғалтады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі Даму стратегиясы», Астана, 2012
2. Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау саласын дамытудың «Саламатты Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы // Актілер жинағы. -2010.- № 25-26.
3. «Азаматтардың денсаулығын сақтау туралы» ҚР Заңы. // ҚР Парламентінің Жаршысы. - 2006.- № 14 (2471).- б.106 – 127.
4. Торыбаева Ж.З. ЖОО, отбасы және қоғамның бірлескен жұмысы барысында студенттердің СӨС қалыптастыру мәселесі. // Мақалалар жинағы жас ғалымдар 4–іхалықаралық. конф. «Қазіргі ғылымның өзекті мәселелері». – Самара: СамГТУ, 2003. – б. 138-141.
5. Торыбаева Ж.З. ЖОО, отбасы және қоғамның бірлескен жұмыс процесінде студенттердің салауатты өмір салтын қалыптастыру уәдістемесі: оқулық. - Шымкент: М.Ауезов ат. ОҚМУ, 2004.- 108б.
6. Даленов Е.Д., Хасин В.Б., Сливкина Н.В., Исмагамбетова Л.Ж., Сыздыкова Г.С. Жалпы білім беретін ЖОО оқушыларының денсаулығын сақтау әдістемелерін ғылыми негіздеу және технологиялық қамтамасыз ету туралы. // Денсаулық және ауру. –2007.- №4 (60).- б. 19-24
7. Утешкалиева А.М. Кіші студенттердің салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық шарттары: дисс....пед. ғ. к: 13.00.01.- Атырау, 2006.- 171 б.
8. Кузнецова Г.И., Харченко В.Л. Тәртіпсіз жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері // Вопросы психологии. – 1981. - № 6. – б. 138-144
9. Сапарқызы Ж. Influence of innovative health-saving education technologies on improvement of mental activity of students. // E3S Web of Conferences, International Conference on Business Technology for a Sustainable Environmental System, BTSES 2020; Almaty; Kazakhstan; Volume 159, 24 March 2020, Номер статьи 090111st.; Код 159310, E-ISSN:2267-1242, Chapter 9: Quality Education, P 1-8.
10. Сапарқызы Ж. Денешынықтыру сабақтары аясындағы студенттердің ақыл-ой қызметі. // Europenscientificconference. Хал. Конф. Пенза қ., 2018.-157-161б.
11. Майгельдиева Ш.М., Сапарқызы Ж., Денсаулық сақтау оқытудың тұжырымдамасы-білім берудің гуманистік түрінің құрамдас бөлігі // Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы, 2019.-№1(58).- 102-107б.
12. Сапарқызы Ж., Майгельдиева Ш., Аяганова А., Колдасова Л.С. Денсаулық сақтауды үнемдейтін оқыту технологияларын қолданудың кейбір аспектілері. // Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы, 2019.-№1(60).- 86-91б.

УДК 378.147(574)

САХАРИЕВА СВЕЛАНА ГЕННАДЬЕВНА

кандидат педагогических наук, доцент
кафедры педагогического образования и менеджмента
Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова

ЧЖАН ЕЛЕНА ЕВГЕНЬЕВНА

кандидат педагогических наук, профессор
кафедры иностранных языков и переводческого дела
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова

ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ СТАРШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Түйін. Мақалада жоғары сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын дамыту деңгейін зерттеу нәтижелері келтірілген. Зерттеу дағдыларын белсендіру әдістеріне ерекше назар аударылады: кейс-стади, жобалау әдісі және біз жасаған «қауымдастықтар» әдісі.

Түйінді сөздер: зерттеу дағдылары, құзыреттілік тәсілі, құзыреттілік, жоғары сынып оқушылары, зерттеу әдістері.

Резюме. В статье приведены результаты исследования уровня развития исследовательских умений старших школьников. Особое внимание уделено методам активации исследовательских умений таким как: кейс-стади, метод проектов и разработанный нами метод «ассоциаций».

Ключевые слова: исследовательские умения, компетентностный подход, компетенции, старшекласники, исследовательские методы.

Summary. The article presents the results of studying senior students' research skills level of development. Particular attention is paid to methods of activating research skills such as: case studies, project method and the method of "associations" developed by the authors.

Key words: research skills, competence-based approach, competencies, high school students, research methods.

ВВЕДЕНИЕ

Образование признано одним из важнейших приоритетов долгосрочной стратегии «Казахстан-2050». Новый этап развития нашей системы образования характеризуется изменением представлений о личности обучающегося, выступающей в качестве системообразующего начала образовательного процесса. Меняются цели и задачи современного школьного образования, акцент переносится с «усвоения» знаний на формирование образовательных компетенций. Основными причинами тому являются изменение социально-экономических условий в обществе, ускоренное развитие новых технологий и процессов информатизации. Широкому спектру проблем компетентностного подхода посвящены работы современных ученых А.Е. Абылкасымовой [Абылкасымова А.Е., 2015, с. 49-55], В.В. Байденко, И.Б. Бекбоева, В.А. Болотова, А.А. Вербицкого, Э.Ф. Зеер, И.А. Зимней, В.В. Краевского, О.Е. Лебедева, А.К. Наркозиева, В.В. Серикова, Ю.Г. Татур, О.В. Темняткиной, Ж.С. Токтомамбетовой [Токтомамбетова Ж. С., 2014, с. 55-60], К.М. Торогельдиевой [Торогельдиева К.М., 2012, с. 28-30], К.Т. Турдубаевой [Турдубаева К.Т., 2012, с. 53-57], И.Д. Фрумина, А.В. Хуторского, Б.Д. Эльконина и др. Включение учащегося в активный процесс познания мира,

развитие умения самостоятельно конструировать свои знания в интенсивном информационном потоке, умение увидеть проблему, ставить цель, выдвигать гипотезу, искать и находить пути ее решения возможно только при ориентировании школьного образования на компетентностный подход, при обучении через активные методы.

Актуальность исследования было обусловлено противоречием между: наличием предпосылок, возможностей формирования элементов исследовательских умений старшекласников при обучении иностранному языку и слабой реализацией данного потенциала в школьной практике. Для разрешения данного противоречия нами было проведено исследование в Назарбаев-интеллектуальной школе г. Усть-Каменогорска.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Исследования ученых показывают, что исследовательские умения обеспечивают динамику перехода от исполнительской до высокой, творческой самостоятельности, т.е. выступают в качестве средства её развития.

Каждое исследовательское умение - сложное интегративное образование, где в обязательном порядке присутствует интеллектуальная деятель-

ность - знания. М.А. Данилов называет умение «знанием в действии» [Данилов М. А. и др., 1957, с.338]. Уровень сформированности исследовательских умений, в значительной степени, зависит от количества и качества знаний, лежащих в основе исследовательской деятельности.

Для того, чтобы выявить уровень развития исследовательских умений старшеклассников, мы попросили респондентов из предложенного им списка признаков различных видов компетенций (по И.А.Зимней), которую дополнили исследовательскими умениями, отметить соответствующим баллом наличие того или иного признака у себя. Учителя оценивали каждого ученика в отдельности и затем выводился средний показатель по выборке в целом).

Ученикам предлагалось оценить себя по шкале - приведены десять рядов по четыре слова в каждом. Около каждого слова необходимо было поставить одну из четырех цифр:

- 4 – если оно лучше всего описывает вас;
- 3 – если оно хорошо описывает вас;
- 2 – если оно более или менее описывает вас;
- 1 - если оно совсем не подходит вам

Бланк ответов выглядел следующим образом.

При обработке результатов необходимо сложить цифры в каждой колонке. Самый высокий балл указывает на ведущую компетенцию и уровень ее развития:

– колонка 1 – компетенции, относящиеся к самому человеку как личности, субъекту деятельности, общения;

– колонка 2 - компетенции, относящиеся к исследовательским умениям школьников (первые три - это информационные умения, 4-6 - экспериментально-аналитические умения; 7-9 - презентационные умения, 10- рефлексивные умения);

– колонка 3 – компетенции, относящиеся к учебной деятельности школьника;

– колонка 4 – смешанный вид компетенций.

Высокий уровень определялся 31-40 баллов; средний уровень - 21-30 баллов; низкий уровень - 10-20 баллов. Недостоверные данные или непонимание текста - 1-9 баллов.

Еще одним методом послужила оценка развития исследовательских методов по составленной шкале на основе теоретического анализа. Предлагалось оценить по 10-ти балльной системе степень выраженности данных умений.

Учителя оценивали развитие исследовательских умений у старшеклассников, а затем вычислялся средний балл по каждому классу.

Выборку составили 3 учителя предмета «Иностранный язык», ученики 11-х классов (40 человек). 11 «В» класс составил экспериментальную группу (24 человека), с которыми учителя «Иностранного языка» дополнительно проводили упражнения по развитию исследовательских умений. Контрольную группу составили ученики

11 «С» класса (16 человек). В качестве экспертов выступили педагогический состав школы (15 человек) - которые являются предметниками в данных классах и 2 завуча.

Исследование было построено по методу лонгитюда. При первом срезе сравнивались контрольная и экспериментальная группы по уровню развития исследовательских умений. Далее следовала целенаправленная деятельность учителей предмета «Иностранный язык» по дополнительному развитию исследовательских умений старшеклассников. В конце учебного года был проведен еще один срез с целью сравнения показателей между двумя группами.

В связи с результатами констатирующего эксперимента, направленного на изучение развития исследовательских умений, нами была запланирована деятельность по развитию данных показателей.

Организация работы заключалась в следующем: продолжительность обучения составила 15 недель; режим работы: 1 час в неделю.

На наш взгляд, эффективными методами активации исследовательских умений в рамках урока иностранный язык является метод кейс-стади или метод учебных конкретных ситуаций (УКС); метод проектов и разработанный нами метод «ассоциаций».

При выборе данных технологий исследовательских умений мы учитывали следующие моменты:

1) задания должны способствовать развитию как базовых компетенций старшеклассников, относящихся к самому человеку как личности, субъекту деятельности, общения; к социальному взаимодействию человека и социальной сферы; к деятельности человека, так и исследовательских умений;

2) необходимо, чтобы задания соответствовали принципам содержания образования (учет возрастных и индивидуальных особенностей, принцип научности, принцип систематичности, принцип целостности, принцип преемственности, принцип культуросообразности, принцип связи теории с практикой);

3) цели выполнения заданий должны соответствовать как предметному аспекту (закрепление знаний, умений, полученных на уроках; расширение и углубление учебного материала, проработанного в классе; формирование умений и навыков), так и личностному (развитие самостоятельного мышления; развитие существенных сил личности, способностей; развитие профессиональной направленности).

С учетом вышеизложенного мы остановились на следующих методах выполнения домашних заданий: кейс-метод, метод проектов и метод «ассоциаций», которые обладают рядом педагогических и психологических характеристик (Таблица 1).

Таблица 1 - Возможности использования предлагаемых методов в развитии исследовательских умений

Характеристики	Составляющие	Методы выполнения заданий		
		кейс-метод	метод проектов	метод ассоциаций
Регулярность	ежеурочно после небольших по объему часов тем	+		+
	периодически после прохождения больших по объему часов тем (модулей)	+	+	+
	эпизодически в конце каждого семестра	+	+	+
Форма заданий	Опережающая	+	+	
	Текущая	+	+	+
Форма работы	индивидуальная	+	+	+
		(предпочтительнее)		(предпочтительнее)
	Диадная	+	+	
Методы выполнения	групповая работа	+	+	
	информационно-рецептивный			+
	Репродуктивный			+
	проблемное изложение	+	+	+
	частично поисковый	+	+	
Способы контроля	исследовательский	+	+	
	контроль учителя	+	+	+
	Самоконтроль	+	+	+
	Взаимоконтроль	+	+	+

Таким образом, исходя из данных таблицы 1, мы можем отметить некоторые различия в методах, а именно: если рассматривать частоту предложения того или иного метода в качестве задания, то метод проектов отличается тем, что он в меньшей мере приспособлен для ежеурочного выполнения, т.к. требует больших временных затрат и выполняется в основном относительно больших проблемных тем. В то же время, для данного метода в наибольшей степени приемлемо как индивидуальное исполнение, так и групповое, в отличие от кейс-метода, при котором индивидуальная форма более предпочтительна, хотя его можно использовать и в диадном, и в групповом варианте. Метод «ассоциаций» в наибольшей мере приспособлен к индивидуальному выполнению, в отличие от групповых.

В качестве опережающих заданий более приемлемую форму имеют кейс-метод и метод проектов, тогда как метод «ассоциаций» больше подойдет для текущего контроля.

В целях определения эффективности работы, проведенной нами в рамках формирующего эксперимента, и проверки гипотезы исследования представляется необходимым проведение контрольного эксперимента с целью определения наличия или отсутствия динамики развития исследовательских умений у старшеклассников.

Мы провели вторичную диагностику с использованием таких методов как беседа с учениками, учителями и родителями, а также опросники анкетного типа, по изучению особенностей проявления компетенций. Результаты исследования представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Сравнительный анализ распределения уровней развития компетенций у старшеклассников по оценкам преподавательского состава и старшеклассников в констатирующем и контрольном эксперименте

Компетенции	Уровни развития компетенций (%)											
	оценка старшеклассников себя (констатирующий эксперимент)			оценка старшеклассников учителями (констатирующий эксперимент)			оценка старшеклассников себя контрольный эксперимент)			оценка старшеклассников учителями контрольный эксперимент)		
	высок.	сред.	низ.	высок.	сред.	низ.	высок.	сред.	низ.	высок.	сред.	низ.
Компетенции, относящиеся к самому человеку как личности, субъекту деятельности, общения	12	35	53	-	100	-	22	57	21	15	75	-

Компетенции, относящиеся к исследовательским умениям школьников	36	22	42	23	77	-	48	26	26	59	41	-
Компетенции, относящиеся к учебной деятельности	69	23	8	72	28	-	72	28	-	73	27	-
Смешанный вид компетенций	38	51	11	71		-	23	68	9	40	60	-

Анализируя данные таблицы 2, можно проследить тенденцию к снижению проявления смешанного вида компетенций. Сравнивая результаты констатирующего и контрольного экспериментов, мы можем отметить значительный рост в развитии компетенций учащихся при изменении методов и технологий в работе по выполнению заданий.

При внедрении в процесс обучения метода проектов, кейсов и ассоциаций у учащихся (с их точки зрения) значительно повысился уровень сформированности компетенций, относящиеся к самому человеку как личности, субъекту деятельности, общения. Увеличился процент учащихся с высоким уровнем сформированности компетенций, по сравнению с результатами констатирующего эксперимента (12% против 22%, где первый показатель представляет результаты констатирующего эксперимента; следовательно, второй показатель – результаты контрольного эксперимента). Аналогично наблюдается снижение проявления низкого уровня сформированности данного вида компетенций. Рассматривая результаты оценки сформированности компетенций учащихся в группе преподавателей, следует отметить, что в контрольном эксперименте наблюдается градация ответов по уровню проявления компетенций учащихся, что отсутствовало в констатирующем эксперименте. Педагоги отметили сформированность данного вида компетенции на высоком уровне у 15% учащихся. До внедрения новых педагогических технологий высокого уровня сформированности компетенции, относящиеся к самому человеку как личности, субъекту деятельности, общения, не наблюдалось.

В ходе проведения контрольного эксперимента в группе учащихся было выделено, что снизился низкий уровень сформированности компетенций учащихся, относящихся к исследовательским умениям (с 42% до 26%) и увеличил-

ся процент проявления высокого уровня компетенций (с 36% до 48%). Это же подтвердили результаты исследования в группе преподавателей: выделяется высокий уровень сформированности компетенций (7,9%), что отсутствовало в констатирующем эксперименте, и увеличился процент проявления среднего уровня – с 10,7% до 21,3%. Низкий уровень, как в констатирующем, так и в контрольном экспериментах не наблюдается.

По исследованию третьего вида компетенций учащегося, следует отметить, что компетенции, относящиеся к учебной деятельности школьника, в ходе констатирующего эксперимента были определены самими учащимися и педагогами как самые развитые. Результаты контрольного эксперимента показали, что эти компетенции находятся практически на одинаковом уровне с другими компетенциями. Причем сами учащиеся отметили, что повысились показатели по среднему уровню (с 23 % до 28%) и высокому уровню (с 69 % до 72% - возрастание на высоком уровне). Следовательно, можно говорить о высоком уровне сформированности компетенций. Высокий показатель по сформированности компетенций учащихся, которые относятся к учебной деятельности в группе педагогов доминирует над всеми другими видами компетенций.

При сравнении результатов констатирующего и контрольного экспериментов, следует отметить, что после внедрения занятий по развитию исследовательских умений в процесс обучения Иностранному языку стали более прорисовываться все виды компетенций. Это свидетельствует о том, что у учащихся наблюдаются четкие описательные характеристики конкретных ключевых компетенций.

Еще одним видом анализа явилась диагностика развития исследовательских умений старшеклассников, с точки зрения учителей.

Таблица 3 – Средние значения оценки учителей развития исследовательских умений учащихся экспериментальной группы в двух срезах

Основные исследовательские умения	Содержание исследовательских умений	констатирующий срез	контрольный срез
Определять цель	мотивированность к исследовательской деятельности	6,1	7,8
	знание об этапах исследовательской деятельности	6,7	8,2
	критически анализировать информацию, выявлять противоречия	5,9	8,2
	представлять, предвосхищать результат деятельности	5,0	5,2
Анализировать условие	концентрировать внимание на существенных деталях, свойствах объектов	7,2	7,5
	выделять условие и требование, оценивать необходимость и достаточность, непротиворечивость, значимость имеющихся данных	6,3	7,4
Выдвигать гипотезу	строить связи между фактами	7,7	8,1
	анализировать отношения неизвестного с известным	6,8	7,2
	проводить индуктивные, дедуктивные рассуждения	6,8	7,0
	обосновывать, аргументировать, конкретизировать теоретические знания	7,7	8,0
Планировать решение	планировать свои действия, определять порядок действий, условий реализации плана, строить чертежи, схемы	6,8	6,9
	проводить отбор методов и средств для осуществления плана	5,7	6,2
	работать с компьютером как средством управления информацией	9,2	9,8
	способность к волевым усилиям по преодолению затруднений в ходе достижения цели	5,2	6,1
Анализировать решение	обобщать, интерпретировать полученные результаты	5,7	6,2
	устанавливать соответствия полученных результатов поставленным целям, обрабатывать, подвергать проверке полученные результаты, перебирать всевозможные решения	6,0	6,1
	взаимодействовать с другими участниками исследования (обосновывать, обсуждать)	8,7	9,1
	выступать с результатами своего исследования (устно, письменно)	8,4	8,9

Результаты изучения исследовательских умений на этапе констатирующего и контрольного среза показал, что у школьников, с очки зрения учеников, повысились значения практически по всем показателям. Занятия по развитию исследовательских умений на уроках иностранного языка позволили определить, что старшеклассники в большей степени замотивированы в исследовательской деятельности (6,1 и 7,8), намного увеличились знания по оценке критического анализа информации и выявлению противоречий (5,9 и 8,2). Школьники стали более четко представлять этапы исследовательской деятельности (6,7

и 8,2), анализировать отношения неизвестного с известным (6,8 и 7,2).

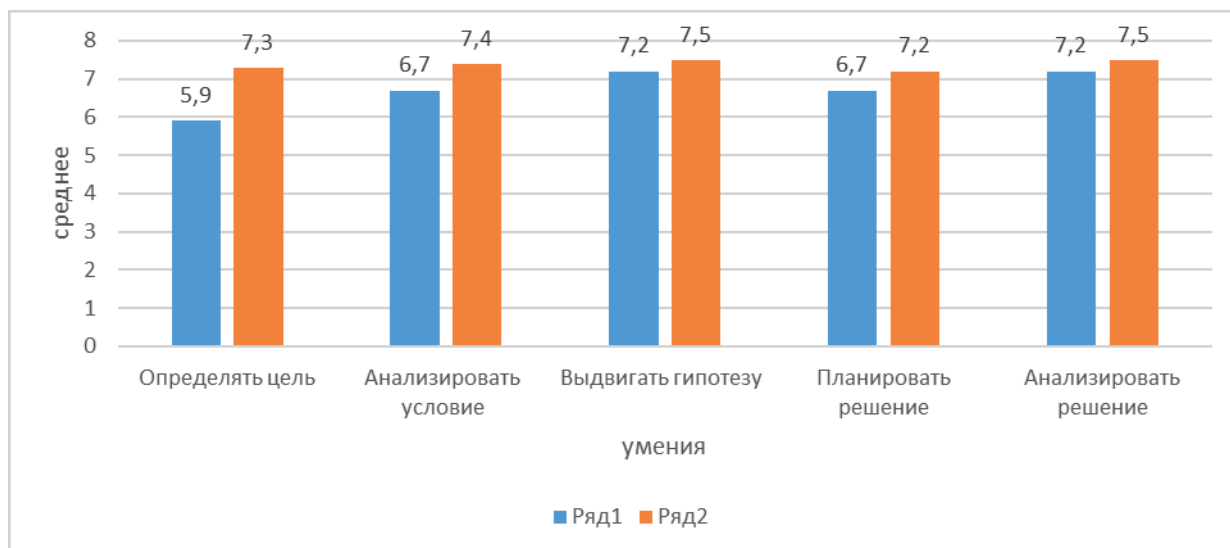
На высоком уровне остались развиты умения, связанные с взаимодействием с другими участниками исследования (8,7 и 9,1), а также с умением презентовать материал (8,4 и 8,9). Старшеклассники очень хорошо умеют работать на компьютере с целью получения различной информации (9,2 и 9,8).

Необходимо отметить, что требуют дополнительного развития такие исследовательские умения, как умение представлять, предвосхищать результат деятельности (5,0 и 5,2), проводить от-

бор методов и средств для осуществления плана (5,7 и 6,2), способность к волевым усилиям по преодолению затруднений в ходе достижения цели (5,2 и 6,1), обобщать, интерпретировать по-

лученные результаты (5,7 и 6,2).

Усредненная обобщенная оценка исследовательских умений показала следующее (рисунок 1).

Ряд 1 – констатирующий срез

Ряд 2 – контрольный срез

Рисунок 1 – Средние значения видов исследовательских компетенций у старшеклассников экспериментальной группы

Таким образом, можно определить, что старшеклассники после занятий по развитию исследовательских умений, на уровне выше среднего стали проявлять умения определять цель, анализировать условия, выдвигать гипотезу, планировать и анализировать решение. Поскольку в НИШ у школьников проводятся уроки, связанные с проектной деятельностью, то можно отметить, что низких значений в исследовательских умениях мы не обнаружили. Все же затруднения вызывали умение определять цель, анализировать условия и планировать решения. Занятия по иностранному языку, построенные с использованием исследовательских методов позволили улучшить результаты их проявления.

ВЫВОДЫ

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы:

1) наиболее эффективны в учебной работе продуктивные методы обучения (метод проектов, метод кейсов), т.к. они способствуют развитию навыков исследовательского характера, что приводит к развитию умений у старшеклассников ставить проблемные задачи перед собой и разрешать их;

2) в ходе реализации продуктивных методов обучения изменяется роль педагога: из традиционно доминирующей переходит в организующую, что позволяет учащимся осознавать себя более самостоятельными, ответственными за свои действия и принятия решений. Продуктивные формы обучения реализуют потребность

обучающихся в групповой работе, что способствует повышению мотивации к выполнению заданий и активизирует роль самого учащегося в учебном процессе.

3) поиск информации и разрешение проблемных ситуаций, выполнение ассоциативного ряда по понятиям предмета иностранной язык, способствует развитию поисковой позиции учащегося. Данные свойства личности, приобретенные при этом навыки, знания и умения, способствуют формированию ключевых компетенций старшеклассников;

4) предложенные технологии выполнения заданий по иностранному языку способствуют развитию ключевых компетенций старшеклассников (относящихся к самому человеку как личности, субъекту деятельности, общения; к исследовательским, умениям, к учебной деятельности);

5) цели выполнения исследовательских заданий по предмету иностранный язык соответствуют как предметному аспекту (закрепление знаний, умений, полученных на уроках; расширение и углубление учебного материала, проработанного в классе; формирование умений и навыков), так и личностному (развитие самостоятельного мышления; развитие сущностных сил личности, способностей; развитие профессиональной направленности);

6) разработанные и использованные образовательные технологии и методы в наибольшей степени обогащают мотивацию учебной деятельности, способствуют формированию самос-

тоятельности старшеклассников, формируют их и содействуют развитию исследовательских умений. активную позицию в образовательном процессе

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. А.Е. Абылкасымова <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-perspektivnyh-modeley-razvitiya-pedagogicheskogo-obrazovaniya-dlya-tseley-innovatsionnogo-razvitiya-kazahstana-analiz/viewer>
2. Ж.С. Токтомамбетова Кесиптик билим берүүдөгү компетенциялар //Вестник жалал-абадского государственного университета № 2.-2014 .- С.55-60.
3. К.М. Торогельдиева Профессиональная направленность курса математики при подготовке будущих экономистов Место публикации: Менеджмент в образовании. - 2012. - №1. - С. 28-30.
- 4.К.Т.Турдубаеваhttps://vestnik.tspu.edu.ru/files/vestnik/PDF/articles/altibaeva_m._a._53_57_2_117_2012.pdf
5. Данилов М. А. и др. Дидактика. — 1957-. 517с.

САДЫКОВА ЖАННА МАРКОВНА

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
«Дизайн және инженерлік графика» кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы Евразиялық Ұлттық университеті

БАЙЖАНОВА ЖАЗИРА БОЛАТБЕКОВНА

техника ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
«Дизайн және инженерлік графика» кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы Евразиялық Ұлттық университеті

ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ДИЗАЙНЕРЛЕРДІ ДАЙЫНДАУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Түйін. Мақалада қазіргі кезеңдегі дизайн-білім берудегі өзгерістер мен білім беру мәселелері қарастырылады. Білім беру ортасы мен ақпараттық кеңістіктегі әлемдік тенденциялар талданған. Дизайн-білім берудегі жалпы үрдістерге мыналар жатады: ашық білім беру кеңістігі, еуропалық және ресейлік білім беруді интеграциялау, ақпараттық кеңістік, мәдениетаралық коммуникацияларды жүзеге асыру; жаңа технологияларға, өзекті дизайнға, сандық өнер педагогикасына назар аудару. Дизайнердің кәсіби қызметіндегі кейбір заманауи тенденциялар сипатталған. Студенттердің дизайн-ойлау және дизайн-іс-әрекеті мәселелері көтеріледі.

Түйінді сөздер. Дизайн, дизайндағы сандық технологиялар, инновация - 223, құзыреттілік, көркемдік және дизайн білімі, жобалық қызмет, жоғары мектеп, мультимедиа, дизайн ойлау, дизайнердің кәсіби қалыптасуы.

Резюме. В статье обсуждаются новые направления в дизайне и образовании. Проанализированы мировые тенденции в образовательной среде и информационном пространстве. Общие тенденции в дизайне и образовании включают: открытое образовательное пространство, интеграцию европейского и российского образования, информационное пространство, осуществление межкультурной коммуникации; внимание к новым технологиям, актуальному дизайну, педагогике цифрового искусства. Описаны современные тенденции в профессиональной деятельности дизайнера. Поднимаются вопросы дизайн-мышления и проектной деятельности студентов.

Ключевые слова: Дизайн, цифровые технологии в дизайне, инновации - 223, компетентность, художественное и дизайнерское образование, проектная деятельность, высшая школа, мультимедиа, дизайнерское мышление, повышение квалификации дизайнера.

Summary. The article discusses the current changes in design and education and educational issues. Global trends in the educational environment and information space are considered. General trends in design and education include: open educational space, integration of European and Russian education, information space, implementation of intercultural communication; attention to new technologies, current design, pedagogy of digital art. Some modern trends in the professional activity of the designer are described. The issues of design thinking and design activities of students are raised.

Key words: Design, digital technologies in design, innovations - 223, competence, art and design education, project activities, high school, multimedia, design thinking, professional development of a designer.

Дизайн саласы – ғылыми-техника, компьютерлік салалар дамыған ХХІ ғасырда жаңаша тыныс алып, ілгері қадам басты. «Дизайн» термині ағылшын тілінен енген сөз. Ол жобалау, сызу, ойластыру деген ұғымды білдіреді. Оқу үдерісі барысында аталған мамандықтың барлық ерекшеліктері, теориялық негіздері, жобалаудың жаңа бағыттары, әдістемелері ескеріліп отырады. Дизайн саласының қыр-сыры барша жұртшылыққа түсінікті бола бермеуі де мүмкін. Бұл негізінен адамның қиялымен, көркем ойлау жүйесімен байланысты сала болғандықтан оны шығармашылық бағытқа жатқызамыз. Мәселен, оқу үдерісі бірнеше кезеңдерді қамтиды. Атап айтқанда, «Үйлестіру кезеңінде» мамандықтың

негізін оқып үйрену, яғни композицияның, суреттің, бейнелеудің, мүсіннің, түс танудың көркемдік құралдарын, инженерлік графиканың, жарнама мен баспа графикасының, макеттеудің негіздерін, сонымен қатар өнер тарихы, дизайн тарихы мен теориясы бойынша теориялық білімді меңгеру жүзеге асырылады. Қоршаған ортадағы дизайн бұйымын тану ойлаудың ерекше эстетикалық түрі - бейнелеу арқылы орындалады. Дизайн өз бойына «қоршаған дүние мазмұны мен оның мәнін ашудың бейнелеу-көркемдік әдісі өзара байланысты» қарастырады. Көркем бейне өнер белгілері мен символдары арқылы тұспалдап айту арқылы диалектикалық қарама-қарсы элементтерді қоса отырып, шынайы адам

өмірінің қатынастарын көрсетеді: нақтылы және абстрактілі, жеке не жалпылама, сезімдік және логикалық, объективті жекеАлуан түрлі дизайн нысандарын жобалаудың, дизайн нысандарын құрастырудың, дизайн нысандары өндірісінің, құрал-жабдық зерттеудің, менеджмент пен маркетингтің тәсілдерін меңгеру «Тұрақтандыру кезеңінде» үйретіледі.

Студенттердің дизайн нысандарын жобалау аясында оқып меңгерген, жинақтаған білімдерін сәулеттік, графикалық және өнеркәсіптік салада компьютерлік технологияларды қолдана отырып пайдалануын мамандандыру кезеңі деп атайды. Оқу барысында меңгерген теориялық білімін, практикалық шеберліктерін шәкірттер пленерлік, технологиялық, жобалық және өндіріс барысында көрсете алады. Жоғарыда аталған кезеңдердің әрқайсысын меңгеру – шығармашылық қабілеттің артуына мүмкіндік береді. «Дизайн» мамандығы бойынша мамандар дайындаудың оқу бағдарламасы (оқу бағдарламасы мен жоспары) Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен Мемлекеттік жоғары кәсіби білім беру стандарты негізінде құрылған. Басты мақсат – білімгерлердің дизайн жасауға қажетті теориялық білімдерін практикамен ұштастыру, мамандық терминологиясын еркін меңгеруге мән беру, кескіндеме, графика, мүсін, дизайн, жарнама өнімдеріне композициялық талдау жасауына қол жеткізу. Өзіндік шығармашылық жұмыстарға да назар аударылады.

Жалпы білім және жоғары білім, атап айтқанда, бұл ғылым, мәдениет, экономика және саясаттағы өзгерістерді ұстанатын «тірі» үрдіс. Адам өмірінің шарттарын ескере отырып, кадрларды кәсіби даярлауға қойылатын талаптар, Білім беру саласындағы мемлекеттік саясат өзгеруде. Күнделікті адаммен бірге жүретін ақпараттық орта мен технологиялар түбегейлі өзгеруде.

2018 жылдың мамыр айында С.Г.Строганова атындағы Мәскеу мемлекеттік өнер және өнеркәсіп академиясы базасында өткен «Материал — технология — дизайн, сәулет, бейнелеу және сәндік өнердегі әмбебап триада» халықаралық ғылыми конференциясында С. Г. Строганова атап өткендей,

«технология» термині гуманитарлық және экономикалық салаларда кеңінен қолданыла бастағандығы. Ғылыми зерттеулерде сандық өнер белсенді қолданысқа ие. Бұл ойлау, жобалау, көкейкесті мәселелер жағдай әдістемелер арсеналын жағдайларды өзгерту жолында қолдануға байланысты. [Материал - технология-дизайн, сәулет, бейнелеу және сәндік өнердегі әмбебап триада ретінде форма. Халықаралық ғылыми конференция, 2018, 176.].

Аталған конференцияда профессор Е.В. Жердев өнеркәсіптік технология, жоғары техно-

логия (хай-тек), нанотехнология, сандық технология, педагогикалық технология, саяси технология, көркемдік технология және т.б. ұғымдар туралы айтты. Әдетте, ең көп қозғалған тақырыптың бірі – дизайнерлік білім. Дизайн-бұл көптеген түрлі бағыттарды қамтитын қызмет. Қазіргі қоғам ұғымдарының арсеналында: «дизайн-ойлау» (Design Thinking), «әлеуметтік дизайн» (Social Design), «әлеуметтік жобалау стратегиясы» (Social design Strategy) және т. б. пайда болды.

Жоғары мектепте заманауи дизайн білімінің алдында күрделі міндеттер тұр. Дәстүрлі дизайн мектебін сақтау; білім беру кеңістігінің ашықтығы; еуропалық және қазақстандық білім берудің интеграциясы; мәдениетаралық коммуникацияларды жүзеге асыру; жаңа технологияларға, оның ішінде сандық өнер (Digital Art) және тағы басқаларға назар аудару. Сандық өнер деп концептуалды және өнімді базасы сандық ортамен анықталатын көркемдік іс-әрекеттің түрлерімен түсіндіріледі. [Материал - технология-дизайн, сәулет, бейнелеу және сәндік өнердегі әмбебап триада ретінде форма. Халықаралық ғылыми конференция, 2018, 33 б.]. Сандық өнер белсенді дамып келеді. Дәстүрлі өнермен өзара әрекеттесу (кескіндеме, графика және т.б.) үш өлшемді анимация мен бейне монтаждың, моушн-дизайнның, виртуалды шындықты жобалаудың, интерактивті жүйелердің және т. б. пайда болуына әкелді. Сандық өнер ғылыми зерттеулерде (мысалы, ғылыми деректерді визуализациялау) және эксперименттерде (мысалы, математикалық есептеулерді немесе қайталанатын процестерді көрсету үшін фракталдық графиканы қолдану, идеалды табиғи (мысалы, қардың үлпілдегі) және технологиялық құрылымдарды құру) белсенді қолданылады. Нәтижесінде «Сандық өнер педагогикасы» деген ұғым пайда болды. Сандық өнер педагогикасының халықаралық тәжірибесі виртуалдылық, кездейсоқтық, интерактивтілік теориялық модельге негізделген. Оған компьютерлік технологиялар арқылы виртуалды ортада объектілерді құру теориясы мен практикасы кіреді. Бұл жағдайда дизайн объектісі әлеуметтік-мәдени жүйе болып табылады, оның жобалық түрленуі осы жүйенің иерархиялық құрылымындағы өзгерістерді қамтиды [С.В.Мкртчян, 2013, 83 б.].

Дизайн адамның, технология және көптеген объектілердің, соның ішінде графикалық, адам өмірін қанықтыратын өндіріс арасындағы ерекше өткізгішке айналды. Сонымен қатар, объективті себептерге байланысты дизайнердің өзі жаңа технологиялардың өткізгіші бола бастады.

XXI ғасырда дизайндағы форма, материал мен технологияның өзара байланысы туралы айта отырып, бүгінгі таңда технология — бұл материалды өзгерту процесі ғана емес, процестер мен әдістердің жиынтығы ғана емес, сонымен

қатар техниканы, техникалық шешімдерді және олардың тұрақты дамуындағы әдістерді қамтитын ерекше табиғи әлем екенін атап өткен жөн. [А.А. Базилевский, В. Е. Барышева, 2010, 248 б.].

Жоба мәдениеті «өзінің концептуалды материалында оларды синтездей отырып, қоршаған орта, өмір сүру және мәдени, аксиологиялық аспектілерді өзіне тартады» [О. Генисаретский, 2002, 429 б.].

Қоғам дизайн біліміне түлектердің құзыреттілігіне қосымша талаптар қояды (жалпы мәдени, жалпы кәсіби және кәсіби). Бұл өзінің кәсіби дағдыларын үнемі жетілдіруге дайын болу, жауапкершілік, бастамашылық, жанама мотивация, нәтижеге барынша тиімді қол жеткізуге ұмтылу және т.б. [А.Н. Лаврентьева, 2016, 126 б.]. Дизайнер тар мамандандыру аясында қалып қалмау керек. Болашақ кәсіби қызметтегі жетістіктің кепілі жобалық міндеттерді, оның ішінде нақты жобалар негізінде орындауға жан-жақты тәжірибеге бағытталған дайындық болып табылады. Интернеттегі оқыту бойынша сарапшы Дебби Моррисон білімнің кеңдігіне назар аудару керек деп санайды. Қораптан тыс ойлауды, заттарға әртүрлі бұрыштарда қарауды үйрену үшін студенттерге кең білім қажет. Ол пәндік бағыттар спектрін кеңейту тек дизайнның ғана емес, сонымен бірге жалпы жоғары білімнің болашағы деп тұжырымдайды [А.Н. Лаврентьева, 2016, 250 б.].

2016 жылдың қыркүйек-қазан айларында Стрoганов атындағы Мәскеу мемлекеттік көркем-өнеркәсіптік академиясының негізінде өткен «ЕО стандарттарына сәйкес сандық өнер саласындағы Ресейлік шығармашылық білім» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясында ғылыми және оқытушылық қауымдастық цифрлық өнерді оқытудың тәжірибесі мен мәселелерін талқылады. Цифрлық технологиялар мен инновациялық материалдардың дизайны үлкен еркіндік беретіні, алайда мультидисциплинарлық дайындықты талап ететіні атап өтілді. Мұндай жағдайда әр түрлі дағдыларға қажеттілік артып келеді. Өзара әрекеттесуге және қарым-қатынасқа қабілетті командада жұмыс істеу дағдылары сұранысқа ие болады. Дизайнерлерді оқыту үшін инновациялық технологияларды енгізе отырып, классикалық білім берудің берік базасына негізделген өзекті білім беру ортасын құру қажет. Жоғары деңгейдегі ойлауды қалыптастыру құнды дағды ғана емес, сонымен бірге нақты әлемнің күрделі мәселелерін түсіну мен шешудің қажетті шарты. Заманауи дизайн адамға бағытталған дизайн екенін түсіну негізгі құзыреттерге жатқызылуы керек [А.Н. Лаврентьева, 2016, 254 б.]. Бұл конференцияның жетістігі білім беру сапасын жақсарту және білім беру ресурстарын оңтайлы пайдалану үшін дизайн-білім беру бойынша оқу жоспарларын келісу мақсатында дизайнерлер-

ді дайындау саласындағы университеттердің күш-жігерін біріктіру деп санауға болады. Осы конференция аясында «Дизайн-жобалау» пәні бойынша «Дизайн-мультимедиа» магистрлеріне арналған білім беру бағдарламасы ұсынылды. Бұл пәнді оқыту заманауи адам өміріндегі дизайн - жобалаудың рөлі туралы білім жүйесін қалыптастыруға, креативті ойлауды дамытуға, мәселелерді шешуге инновациялық көзқарасты дамытуға, ғылыми-зерттеу және ұйымдастырушылық-басқарушылық кәсіби қасиеттерді дамытуға бағытталған [Салтыкова Г.М., 2016, 361 б.]. Дизайн-жобалауды оқыту студентке визуалды ойлау және қабылдау психологиясы тұрғысынан ақпаратты қабылдау және түсіндіру заңдылықтарын; дизайнда қолданылатын заманауи технологиялардың негізінде келесі пән шеңберіндегі теориялық сұрақтар қамту қажет:

- қазіргі даму кезеңіндегі дизайн-жобалау;
- ақпаратты ұсыну және көркем-техникалық безендіру тәжірибесі, ақпараттық көздермен жұмыс істеу эргономикасын, ақпаратты ұсынудың функционалдық мүмкіндіктерін ескере отырып, ақпаратты ұсынудың көрнекі формаларының эстетикасы;
- ақпаратты ұсынудың визуалды формаларының эстетикасы;
- адаптивті дизайн-жобалау;
- дизайнердің жұмысындағы интерактивті мультимедиялық технологиялар;
- дизайн-жобалаудағы санаттар;
- мультимедиялық дизайн жобасын жасау үшін әртүрлі құралдарды пайдалану, қазіргі дизайн объектісінің полисенсорлық, трансформация және процедуралық сипаты;
- дизайнер қызметінің тікелей және жанама коммуникативті компоненттері;
- дизайн-жобалаудағы коммуникативті компонент;
- жобалау алдындағы зерттеудің рөлі және дизайнер жұмысындағы ақпарат банкі;
- конкурстық негізде жобалау (тендер);
- жобалық қызметті ұйымдастыру, шығармашылық топта, сыртқы мамандармен жұмыс;
- ақпаратпен жұмыс істеудің заңды компоненттері (авторлық, шектеулер, патенттер) және т. б.

Пәннің мазмұны 1 кестеде келтірілген. Пән аясында қолданылатын білім беру технологияларына мыналар жатады: ақпараттық дәрістер, презентациялар түріндегі семинарлар, зерттеу және ақпараттық жобалар және т.б. [Салтыкова Г.М., 2016, 364 б.].

Жоғарыда келтірілген материалға қатысты, байқау-медиадизайнның өзі технология ретінде қарастырылуы мүмкін деп айтуға болады. Материал-бұл жобаның маңызды бөлігі, формасы — жобаны ұсыну тәсілі, ал технология-материалмен жұмыс жасау құралы(кесте 1).

Кесте -1

Дизайн-жобалау пәнінің мазмұны

Бөлімнің атауы	Бөлімнің мазмұны
Дизайнердің шығармашылық және жобалық қызметі	Дизайнердің қызметіндегі «шығармашылық» және «критивті» ұғымдары. Еркін дизайн. Тапсырысбойынша жобалау. Конкурстық негізде жобалау (тендер). Категория. Бейнесі. Концепсиясы.
Дизайн қызметтің коммуникативті компоненті. Ақпарат пен жұмыс	Ақпаратты визуализациялау. Дизайндағы «коммуникация» түсінігі. Дизайнердің тікелей және жанама коммуникативті компоненттері. Дизайн қызметіндегі сәйкестік (идентификат).
Өндірістік процестер мен технологиялар	Жобалық әрекеттерді өрістету реті. Тұжырымдамдан дайын өнімге дейін. Дизайн-жобалаудағы дәстүрлі және заманауи технологиялар.
Кәсіби ұжымда және кәсіби ұжыммен жұмыс	Кәсіби ұжымдағы өзара қарым-қатынас (шығармашылық топ, дизайн-бюро, жарнама агенттігі). Аралас мамандармен жұмыс (технологтар, полиграфистер, өндірушілер). Жобалық қызметті ұйымдастыру (топтағы қызметті басқару).
Дизайнердің жұмысындағы жоба алдындағы зерттеудің және ақпарат банкінің рөлі	Жалпы дизайнердің кәсіби қызметіндегі және нақты жобаны жүзеге асырудағы «Ақпарат банкі» түсінігі. Ақпаратты іздеу, оны сақтау және түрлендіру жолдары мен мүмкіндіктері. Ақпарат пен жұмыс істеудің заңды компоненттері (авторлық, шектеулер, патенттер және т.б.).
Аналогтық және инновациялық жобалау	Дизайндағы аналогтық және инновациялық дизайнның оң және теріс жақтары.

Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті (МПМУ) заманауи компьютерлік технологияларды ескере отырып, дәстүрлерді сақтау және оларды көбейту ұстанымын қолдайды. Бұл ұстаным МПМУ өнер институтының көркем-графикалық факультетінің 75 жылдығына және XXI ғасырдағы көркем-педагогикалық білім мен тәрбиенің өзекті мәселелеріне арналған «XXI ғасырдағы көркем-педагогикалық білім берудің мәселелері мен перспективалары» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының қорытындысы бойынша қатарда жазылған.

Дизайн білім беру мәдениет пен өнердің барлық заманауи сын-қатерлерінің «Түйініне» айналады және жас таланттар осы кеңістікте өзін сенімді сезінеді [«Жастар Достастығы» I Халықаралық жоғары оқу орындары аралық өнер фестивалінің материалдар, 2017, 46.].

Дизайн өнердің де, мәдениеттің де ажырамас бөлігі болып табылады. Н.Ю. Казакованың пікірінше, өнер мәдениеттің көрінісі болып табылады, ал мәдениет өз кезегінде шығармашылық қызметтің нәтижелерін сіңіру арқылы қалыптасады.

Осылайша, мәдениет пен өнердің өзара әсері цифрлық технологиялардың әлеуметтік-мәдени салаға одан да маңызды араласуына және олардың қоғамның өзін-өзі тануымен толық ассимиляциясына әкелді [Халықаралық ғылыми конференция материалдары, 2018, 327 б.].

Қорытындылай келе, дизайн-білім-бұл ғылым мен технология, мәдениет және өнер негізінде белсенді дамып келе жатқан процесс екенін атап өтеміз. Әлемдік дизайн мектептерінің бірінің директоры Баухаус Вальтер Гропиустың айтуынша, «Дизайн зияткерлік немесе материалдық мәдениеттің құбылысы емес, бұл өркениетті қоғамның әр мүшесіне қажет әлемнің ажырамас бөлігі» [С.Ходж, 2015, 147 б.]. Өнерді түсіне білу, одан ләззат алу жеткіліксіз, эстетикалық тәрбиенің негізгі бөлігін адамның қасиеттерін, дербес қабілеттерін тереңдету, дамыту, рухани кемелендіру, яғни тұтас, өзіндік даралығымен еркешеленетін тұлғаны, «нағыз мәдениет субъектісі ретіндегі шығармашылық адамды» тәрбиелеу болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Материал - технология-дизайн, сәулет, бейнелеу және сәндік өнердегі әмбебап триада ретінде форма. Халықаралық ғылыми конференция материалдары негізінде Ұжымдық монография [Мәтін]. — М.: МГХПА атындағы. С. Г. Строганова, 2018. — 538 б.

- 2 Мкртчян С.В. бейімделу-өмір сүру ортасының жүйелік қасиеті [Мәтін] /С. В. Мкртчян // сәндік өнер және заттық-кеңістіктік орта.МГХПА хабаршысы. С. Ж. Строганова. —2013. — № 3. — 248-259 Б.
- 3 А.А. Базилевский, В. Е. Барышева, Дизайн. Технология. Нысаны [Мәтін] / А.А. Базилевский, В. Е. Барышева. — М.: Сәулет-С, 2010. — 248 б.
- 4 О. Генисаретский: методологические расширения и продолжения [Мәтін] / О.и. Генисаретский. — М: Жол, 2002. — 528 Б.
- 5 Жердев Е. В. Метафора-дизайн: оқу құралы.пособие [Мәтін]/.В. Жердев. — М.: Сәулет-С, 2012. — 463 б.
- 6 ЕО стандарттарына сәйкес цифрлық өнер саласындағы ресейлік креативті білім [Мәтін] / ред. А.Н. Лаврентьева. — М.: МГХПА атындағы. С. Г. Строганова, 2016. — 408с.
- 7 Салтыкова Г.М. «Дизайн-жобалау» пәні бойынша жұмыс бағдарламасы Multimedia Design [Мәтін] /Г. М. Салтыкова//«ЕО стандарттарына сәйкес Цифрлық өнер саласындағы ресейлік креативті білім беру» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы. — М.: МГХПА атындағы. С. Г. Строганова, 2016. — С. 361-367.
- 8 «Жастар Достастығы» I Халықаралық жоғары оқу орындары аралық өнер фестивалінің материалдары [Мәтін]. - М.: «Форте Пресс» Баспа Үйі, 2017. — 52 б.
- 9 С.Ходж Дизайн. Неге бұл шедевр. Заттардың 80 бірегей тарихы [Мәтін]/ С. Ходж; [пер. с англ. И. Филипповой]. —М.: Синдбад, 2015. — 224 б.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

МРНТИ 16.21.27.

АБИЛЬДАЕВА КЕНИШ МАХАНОВНА

кандидат педагогических наук, доцент
Баишев Университет

АЙСЕЕВА НАЗИРА НУРЖАНОВНА

магистр гуманитарных наук
ТОО КПМГ АУДИТ

ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ И СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОДЫ В АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Түйін. Қазіргі тілдік міндеттер тұрғысынан қазақ халқының тілі мен мәдениетін терең зерттей отырып, әр аймақты антропонимиялық зерттеудің қажеттілігі арта түседі, өйткені антропонимдер лингвистикалық және мәдени, діни дәстүрлердің өзіндік ерекшелігін, сондай-ақ халықаралық қатынастарды сақтай отырып, ономастикалық лексиканың ерекше класы болып табылады.

Қазақ антропонимиясының негізгі құрамы ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі халықтың мәдени және тарихи өмірін көрсетеді. Антропонимдер - бұл антропонимияның кейбір мысалдары арқылы көрсетуге тырысатын, адамдар туралы бай мәдени ақпараттанған, өзіндік әлеуметтік геннің бір түрі.

Түйінді сөздер. қазақ антропонимиясы, көне түркі, орта ғасырлар кезеңі.

Резюме. В свете современных лингвистических задач, связанных с углубленным изучением языка и культуры казахского народа, возрастает необходимость в антропонимическом исследовании каждого региона, поскольку антропонимы являют собой уникальный класс ономастической лексики, сохранивший своеобразие языковых и культурных, религиозных традиций, а также межнациональных взаимоотношений. Основной состав казахской антропонимии отражает культурно-историческую жизнь народа, начиная с древнейших времен и до наших дней. По словам ученых, антропонимы - своеобразный социальный ген, в свернутом виде содержащий богатую культурную информацию о народе, что мы попытаемся продемонстрировать на некоторых примерах из казахской антропонимики.

Ключевые слова: казахская антропонимия, древнетюркский, период Средневековья.

Summary. In the light of modern linguistic tasks related with in-depth study of the language and culture of the Kazakh people, the need for anthroponymic study of each region is growing, since anthroponyms are a unique class of onomastic vocabulary, preserving the originality of linguistic and cultural, religious traditions, as well as international relations.

The basic composition of Kazakh anthroponymy reflects the cultural and historical life of the people, from ancient times to the present day. According to scientists, anthroponyms are a kind of social gene, minimized containing rich cultural information about the people, which we will try to demonstrate using some examples from Kazakh anthroponymy.

Keywords: Kazakh anthroponymy, ancient Turkic, Medieval period.

ВВЕДЕНИЕ

Ономастическая периодизация Т.Д. Джанузакова состоит из четырех периодов и охватывает историю формирования антропонимов, начиная с мира древних тюрков и по времена советской

эпохи. Поэтому при периодизации антропонимической картины мира казахского языка мы опираемся с некоторыми дополнениями и уточнениями на работы ученого [ДжанузаковТ., 1982, 176 с.; ДжанузаковТ., 1989, с. 3-18]. События пос-

ледних двадцати пяти лет казахстанской истории способствовали существенным изменениям казахской антропонимической картины мира, отражающей развитие казахской антропонимии за время социально-политических перемен и становления Республики Казахстан как суверенного государства. Учитывая имеющуюся научную литературу по вопросам современной казахской антропонимики, собранный практический материал и собственные наблюдения, исследователи (Мусабекова У.А., Кульмагамбетова А.Ж.) выделили новый, пятый период и установили основные особенности каждого периода. Таким образом, в развитии казахской антропонимической системы имеются следующие периоды:

1. Древнетюркский период (V-X вв.);
2. Период Средневековья (X-XVII вв.);
3. Период основных заимствований (XVII-XIX вв.);
4. Советский период (1920-1991 гг.);
5. Современный период (1991 – 2017гг.) [Мусабекова У.А., 1996, 136 с.; Кульмагамбетова А.Ж., 2007, 147 с.].

В данной статье подробно остановимся на двух периодах.

1. ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ ПЕРИОД (V-X)

Основная часть. Как отмечает В.У. Махпиров, самыми сложными и труднообъяснимыми, порою спорными по генезису являются древнейшие онимы, среди них – реликты, относящиеся к алтайской древнетюркской эпохе [Махпиров В.У., 1997, с. 119-123]. Следы элементов лексики древнейших времен дошли до нас в некоторых материалах ономастики, в частности, в этноназваниях *хусун, канглы, дулат*, исторические корни которых уходят во II-I вв. до н.э. Элементы древней лексики присутствуют и среди антропонимов и космопонимов:

Тәңірберген от "тангир", *Көкбай* от "көк" - небеса, *Жұлдыз* от "жұлдыз" - звезда, *Айжан* от "ай" - луна, *Күнжан* от "Күн" - солнце. На территории Казахстана имеется также немало географических названий, образованных от этнонимов, топонимов которых относится к древнейшей эпохе. Таких топонимов насчитываются десятки (*Ай, Айпара, Айгал, Аламан, Алтай, Аргут, Бегазы, Кемін, Кенгір, Кима, Ырғыз, Талғар*). Между этими разделами ономастики существует постоянная взаимосвязь, делающая возможным переход этнонимов и топонимов в антропонимы и наоборот. Данный период охватывает историю казахских антропонимов, относящихся к древнетюркской эпохе, которые близки как по форме, так и по содержанию к антропонимам современного казахского языка. Многие древние тюрко-казские личные имена зарождались на основе язычества. Основой религии древних тюрков было поклонение Небу (Тенгри) и Земле (Земле-Воде – Йер-Суб). В этой паре божественных сил главная

роль принадлежала Небу. Культ неба, солнца, луны, гор, рек, природных сил повлиял на возникновение следующих личных имен: *Айсұлу, Айдай, Кұнай, Жұлдыз, Таутай, Айжарық, Көлбай, Шолпан*.

Большой материал по антропонимике, в частности личные имена, найдены в памятниках древнетюркской письменности V-VIII вв. Соответствующие им модели и номинация подтверждают сохранение традиции образования личных имен енисейского периода во многих тюркских языках. Ср.: тув. *Акбаш*, шор. *Акпаш*, каз. *Ақбас* – белоголовый; тув. *Буга*, каз. *Бұқа* - бык; тув. *Монке*, каз. *Мөңке, Мәңгі* - вечный; тув. *Тарган* – кузнец, каз. *Дархан* – изобилие, богатство.

В тюркских языках сохранились также антропоосновы сложносоставных имен: *бег, бек* – князь (каз. *Құсбек, Нұрбек*); *бай, пай* – богач (тув., кирг., каз., *Қарабай, Сарыбай*); *бори, пору* – волк (кирг. *Борубай*, каз. *Бөрібай*). Такие слова, как *ақ, қара, сары, бек, бай* – основные стержневые антропоосновы в образовании сложносоставных антропонимов тюркоязычных народов, бытуют с древних времен.

По значению и форме очень близки к современным казахским личным именам не только имена орхон-енисейских памятников, но и ряд других имен, встречающихся в письменных источниках V-IX вв. Ср.: некоторые личные имена в древнетюркских памятниках – *Акбаш, Аккул, Алтун, Анар, Арслан, Арсила, Бек, Буга, Еркин, Жангар, Кабай, Кара кан, Кутлуг, Орыз, Шоно, Эрен*. В современном казахском языке – *Ақбас* "белоголовый", *Аққұл* "белый раб", *Алтын* "золото", *Анар* "гранит", *Арыстан* "лев", *Бек* "начальник; крепкий", *Бұқа* "бугай", *Еркін* "свободный, вольный", *Жаңгір* "завоеватель, повелитель мира", *Қабай* "колыбель", *Қарахан* "черный хан, грозный хан", *Құттыбай* "счастливец, счастливый", *Ораз* "счастье", *Ерен* "особый, особенный".

Частыми компонентами сложносоставных личных имен являются *ақ, ала, бек, хан, бөрі, құл*. Будучи социально-экономическими терминами в обществе древних тюрков, они выполняли функцию наименования титулов, чинов и должностей. Как показывают материалы антропонимики, некоторые из указанных компонентом сохранились в современных тюркских языках. Это, объясняется их тесной связью с историей рода племенных союзов, заселявших в прошлом нынешнюю территорию Казахстана.

Согласно наблюдениям В.У. Махпирова [Махпиров В.У., 1997, с. 119-123], к числу наиболее значимых в древнетюркском обществе относились следующие антропонимы. 1. Личное имя, даваемое при рождении или взрослому человеку. 2. *Ераті* – "геройское или мужское имя". Его удостоивались лица, своей доблестью завоевавшие славу. Сфера функционирования распространялась за рамки семейно-родовой общности

и племени, и распространялось на все войско и государство. 3. Родовое имя. Фиксировало отношение данного лица к определенному роду, что в ряде случаев, давало ему определенные преимущества перед другими (*Ашина*). 4. Династическое имя (*Арслан-хан. Богра-хан*). 5. Персонифицированный титул. Отражал самые существенные качества и особенности носителя имени-титула, являясь его краткой и емкой характеристикой. Были широко распространены среди правителей (*Иль-каган* – титул *Буми-кагана*), но не являлись обязательными.

Таким образом, для данного периода характерны следующие тенденции.

1. Распространена трансонимизация, т.е. переход этнонимов в антропонимы и топонимы, и наоборот. Вероятно, это свидетельствует о некотором дефиците онимической и антропонимической лексики. 2. Выделяются простые (*Алтун, Анар, Арслан, Буга, Еркин, Жангар, Кабай*) и сложные (*Ак баш, Аккул, Кутлуг*) по структуре антропонимы. 3. Как известно, в картине мира древних тюрков значительная роль отводилась небу и небесным светилам, природе и природным явлениям во главе с главным божеством *Тенгри* (Небо). Это отразилось в следующих современных антропонимах: *Айсұлу, Айдай, Күнай, Жұлдыз, Таутай, Айжарық, Көлбай, Шолпан*. 4. Социальное деление общества существует со времен зарождения общества. Значимость такой иерархии отразилась в компонентах сложносоставных личных имен, которые являются социально-экономическими терминами и выполняют функцию наименования титулов, чинов и должностей (*ақ, ала, бек, хан, бөрі, құл*). 5. Наиболее значимыми антропонимическими категориями являются личное имя: геройское или мужское имя; родовое имя (*Ашина*); династическое имя (*Арслан хан, Богра-хан*); персонифицированный титул (*Иль-каган*) [Махпиров В.У., 1997, с. 119-123].

II ПЕРИОД СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (X-XVII)

В течение данного периода на территории Казахстана существовали разные образования – Караханидское государство (X-XII вв.), Кыпчакский союз (X-XII вв.), часть Монгольской империи (XXII-XIV вв.), казахские ханства (XV-XVIII вв.). В состав Караханидского государства входили племена була чигиль, тухси, азкиши, халаджи, чаруки, аргу, ягма, барсханы, лабан (вероятно, албан).

В труде древнетюркского лингвиста XI в., М. Кашгари "Дивану лугат ит Тюрк" зафиксировано большое количество антропонимов, которые в настоящее время встречаются во всех тюркских языках. По фонетико-морфологическому облику, структуре и по способам образования они мало чем отличаются от современных казахских антропонимов. В числе антропонимов, образованных в те времена встречаются личные име-

на, значения которых ясны сегодня. Ср.: *Байжан* составное имя от основы бай+жан, *Бэклан* от «бек» – крепкий + аффикс –лан, т.е. будь крепким, прочным, *Бэктур* – будь стойким, крепким, *Отамыш* – син. "өтеген, төлеген" – возмещенный, восстановленный, *Кутлуг* – счастливец. Соответствия антропонимам словарю Кашгари находятся и в памятнике "Кодекс Куманикус" и в исторических сочинениях Мурзы Мухаммед Хайдар Дулати "Тарих и Рашиди" и Кадыргали Жалаири "Ат-Таварих", а также в других памятниках XIV-XV вв.

Из 98 антропонимов в словаре М. Кашгари более 50 точно соответствуют современным тюркским антропонимам. Пользуясь указателем имен собственных к "Дивану лугат ит Тюрк" В.У. Махпирова [Махпиров, В.У., 1990, с. 132-140] мы нашли около 30 единиц, близких по плану выражения и содержания современным казахским антропоосновам. Ср.: *Altun, Aj, Ajas, Barman, Bektur, Beg, Buke, EbuBekir, Husejin, Ibrahim, Ishak, Kollrkin, Kumus, Qadarhan, Qangli, Qapan, Qaz, Sabit, Su, Sultan, Tapar, Tarhan, Turumtaj, Tutuq*.

Некоторые из приведенных антропонимов – общетюркские. Личное имя *Оразв* качестве апеллиатива встречается в орхоно-енисейской письменности в форме *орыз* или *рыз* – счастье. В современном казахском языке данная языковая единица существует и как антропоним, и как апеллиатив. Ср. в пословицах: *Болсаң оразымсың, болмасаң, қоразымсың* (Если ты хороший, то ты – мое счастье, если плохой – то мое горе). *Ораздың баласы он бесінде баспын дер, тоғышардың баласы отызында жаспын дер* (Сын счастливого считает себя с пятнадцати лет главою, а сын лодыря в тридцать лет считает себя (еще) недорослем). Апеллиатив *ороз, орозлу, ороздуу* имеется в современных киргизском, татарском языках и употребляется также в значении "счастливый, удачливый".

Большая часть антропонимикона казахского языка данного периода образована от общетюркских и исконно казахских слов. В них сохранились многие элементы древней лексики, употребляемые как реликт в живой речи народа. Таковы, например, личные имена *Алан, Бодан, Дадей, Дүіс, Сынтай, Сатымбай*.

Древними в этимологическом отношении являются фамилии *Дадабаев, Дабаев*. Слово *дада* бытует во многих разнотемных языках. В индоиранских: др.-инд. *тата* – отец; перс. *даду, дада* – дядька; европейских: укр. *тата* – отец; в кавказских: каб. *дада*; абх. *дад* – дедушка; осет. *дада* – дедушка; в тюркских; уйг. *дада* – дед, алт., тув. *ада*, хак. *ада, паба*; шор. *ада, аба* – дед, отец; каз., кирг. *ата* – дед, дедушка. Редкие фамилии *Жабагиев, Жабагина, Жабатаев* имеют тесную связь с древнетюркским и раннего средневековья титулом "ябгу". [Джанузаков Т., 1982, с. 90]. Данный титул присваивался второму лицу госу-

дарства. Титулом “каган” назывался верховный правитель и верховный главнокомандующий каганата. Таким образом “ябгу” являлся вице-каганом. Ябгу первоначально назначался каганом из членов царской семьи. Это был, как правило, младший брат или один из сыновей кагана. [Махпиров В.У., 1997, с. 128].

Фамилии *Букеев* и *Бокеев* являются фонетическими вариантами, а самостоятельные, образованные от разных основ, антропонимы. Антропооснова фамилии *Букеев* происходит от *boga* (*вога*), т.е. *буке* означает “силач, атлет, богатырь”. В современном узбекском языке встречаемся с формой *бока*, в уйгурском *бокэ* – силач, борец, в алтайском – *мокко*, *роко* – сильный, силач, мужественный, герой. В осетинском языке это слово встречается в форме *bogal* – силач. Другая фамилия *Бокеев* является видоизмененной формой древнетюркского титула *bogu*, означающего “мудрый, мудрец, умный” [Джанузаков Т., 1982, с. 91].

В антропонимическом составе позднесредневекового периода, в XV-XVII вв. встречается часть антропонимов, апеллятивы которых этимологически восходят к арабскому языку. Это объясняется постепенным распространением ислама. Отмечается параллельное употребление тюркских, казахских, арабских личных имен.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

К основным тенденциям формирования II Периода относится следующее:

1. В блистательной жемчужине тюркской культуры XI в. “Дивану лугатит Тюрк”, написанный та-

лантливым лингвистом М. Кашгари зафиксировано 98 антропонимов, из них 50 соответствуют антропонимам современных тюркских языков. (*Бэклан*, *Бэктур*, *Отамиш*, *Кутлуз*). Соответствия антропонимам словаря Кашгари зафиксированы и в других памятниках письменности средневековья (Мурза Мухаммед Хайдар Дулати “Тарих и Рашиди”, Кадыргали Жалаири “Ат-Таварих”). Мы также установили около 30 антропонимов близких по планам выражения и содержания современным казахским личным именам или их основам (*Altun*, *Aj*, *Ajas*, *Barman*, *Bektur*, *Beg*, *Buke*, *Ebu Bekir*, *Husejin*, *Ibrahim*, *Ishak*, *Kol Irkin*, *Kumus*, *Qadar han*, *Qangli*, *Qapan*, *Qaz*, *Sabit*, *Su*, *Sultan*, *Tapar*, *Tarhan*, *Turumtaj*, *Tutuq*).

2. Большая часть именника образована от древнетюркских и казахских апеллятивов (*Алан*, *Бодан*, *Дадей*, *Дүіс*, *Сынтай*, *Сатымбай*). Некоторые из них в современном казахском языке существуют и в антропонимической, и в апеллятивной лексике (*Ораз*, *Оразбай*, *Оразғали*, *Оразгелды*, *Оразгүл*, *Оразмұқамбет*, *Ырысты*, *Ырысалды*, *Ырысбек*, *Ырысгелді*; *ырыс*).

3. Часть современных фамилий также унаследовала в своей основе древнетюркские апеллятивы (*Букеев* (*бога*) *буке*, *Бокеев* от титула “*bogu*”, *Дадабаев*, *Дадаев* (*дада*) *ата*, *Жабагиев*, *Жабагина*, *Жабатаев* от титула “ябгу”). Все выше перечисленные факты свидетельствуют об исторической преемственности и устойчивости современной антропонимической картины.

4. В связи с распространением ислама входят в употребление арабизмы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Джанузаков, Т. Очерк казахской ономастики / Т. Джанузаков. - А-Ата: Наука, 1982. - 176 с.
2. Джанузаков, Т. Происхождение казахских имен / Т. Джанузаков // “Есіміңіз кім? Ваше имя?” Казахско-русский толковый словарь имен. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – С. 3-18.
3. Кульмагамбетова, А.Ж. Языковая картина мира в антропонимах английского и казахского языков: Дисс. на ... канд. филол. наук / А.Ж. Кульмагамбетова. - Алматы, 2007. - 147 с.
4. Махпиров, В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики) / В.У. Махпиров. - Алматы: Ин-т востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.
5. Махпиров, В.У. Древнетюркская ономастика / В.У. Махпиров. - Алма-Ата: Ғылым, 1990. - 159 с.
6. Мусабекова, У.А. Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков: дисс. на ... канд. филол. наук: 10.02.02, 10.02.10. / У.А. Мусабекова. – Алматы: АГУ им. Абая, 1996. – 136 с.

АКТАНОВА АЙМАН СОВЕТОВНА

филология ғылымдарының кандидаты
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті

АКТАНОВА ШОЛПАН СОВЕТОВНА

филология магистрі, Ph.D докторант
Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ МЕН МҰХТАР ӘУЕЗОВ МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ЕЛ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ МӘСЕЛелЕРІ

Түйін. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мұхтар Әуезов публицистикалық мақалаларының тарихилығы мен көтерілген мәселелері туралы айтылған. Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мұхтар Әуезов ғасыр басында көтерген әлеуметтік жағдай мен тарихи оқиғалар көрініс берген мақалалардың құндылығы мен ерекшеліктері жан-жақты сараланған. Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мұхтар Әуезовтің қазақ мәдениеті мен әдеби өміріндегі тың дүниелерді саралай талдаған мақалалары туралы тұжырымдар жасалған.

Түйінді сөздер: XX ғасыр басындағы мақалалар, алғашқы баспасөз, Шәкәрім мақалалары, М. Әуезовтің алғашқы мақалалары, алғашқы қазақ газеті.

Резюме. В данной статье рассматриваются историзм в публицистических статьях Шакарима Кудайбердиева и Мухтара Ауэзова, а также их поднимаемые проблемы. Подробно проанализированы ценность и особенности статей, отражающих социальную ситуацию и исторические события, поднятые Шакаримом Кудайбердиевым и Мухтаром Ауэзовым в начале века. Сделаны выводы по статьям Шакарима Кудайбердиева и Мухтара Ауэзова, в которых анализируются новые миры казахской культуры и литературной жизни.

Ключевые слова: статьи в начале века XX, первая публикация, статьи Шакарима, первые статьи М. Ауэзова, первая казахская газета.

Summary. This article examines the historicism in publicistic articles by Shakarim Kudaiberdiev and Mukhtar Auezov, as well as their raised problems. The value and features of articles reflecting the social situation and historical events raised by Shakarim Kudaiberdiev and Mukhtar Auezov at the beginning of the century are analyzed in detail. Conclusions are drawn on the articles of Shakarim Kudaiberdiev and Mukhtar Auezov, which analyze the new worlds of Kazakh culture and literary life.

Keywords: articles at the beginning of the twentieth century, the first publication, articles by Shakarim, the first articles by M. Auezov, the first Kazakh newspaper.

КІРІСПЕ

Хәкім Абайдың ең үздік шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы өз ұстазынан алған үлгі-өнегесін тек әдеби шығармашылықта ғана емес, халықтың әлеуметтік және саяси өміріндегі мәселелерге де арнады. Оған дәлел ақынның жиырмамыншы ғасыр басында жазған мақалалары. Қазақ баспасөзінің алғашқы газеттері мен журналдарына жариялаған мақалалары қазақ халқының өмірі мен сол кездегі тұрмыс-тіршілігін байқатады. Шәкәріммен қатар қазақ баспасөздеріне мақалаларын Мұхтар Әуезов те шығарма бастады. Жас болса да сол кездегі қазақ мәдени өміріне бел шеше кіріскен болашақ жазушы өз мақалаларында қазақ халқының болашағы үшін алаңдап көп дүниелер өмірге әкелді. Екі кемеңгер тұлғаның Семей өңірінде болып, Абай салған ақындық мектептен үлгі алғаны және Абай мен Алаш идеяларын насихаттағаны, ойды жалғастырғаны баршамызға аян. Шәкәрімде де Мұхтар Әуезовте де негізгі ой халықтың тұрмысы мен мәдениетін жаңа биікке шығару болды. Сондықтан қос да-

нышпанның мақалаларында өзара үндестік, өзара рухани байланыс байқалады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

М. Әуезов өзінің алғашқы публицистикалық шығармаларын 1917 жылдан бастап баспаға бере бастаса, Шәкәрім қазақ баспасөзінің алғашқы беттерінен, яғни 1892 жылдардан бастап өз ойларымен газет арқылы бөлісе бастады. «Дала уәлаятының газетінің» 1892 жылғы он санында шыққан «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деген хикаяны «Мұтылған» атпен Шәкәрім алғаш рет жариялап халық назарына ұсынды.

Шәкәрім де М. Әуезов те қазақ публицистикасының қалыптасу кезеңінде мәдениет майданында қызмет етіп, оның аяғынан тік тұрып кетуіне зор ықпал етті. Мәселен, Шәкәрім 1913 жылғы «Қазақ» газетінің № 18 санында «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің тағдыры туралы алаңдаушылық көңілмен: «Білімсіз ел жас бала сықылды: бір жаңа нәрсе көрсе, бұрынғыны тастап, соған ұмтылмақшы. Біздің қазақ «Қазақ»

газетасы шыққан соң «Айқап» журналын тастап кете ме деп кәдік көремін. Тамам қырғыз һәм қазаққа бір журнал, бір газета көптік қылмас - екеуін де алу керек!» -деп үндеу сала сөйлейді. [Шәкәрім Құдайбердіұлы. 2007. б.300] Ақын қолда бар бір газет пен бір журналды көбейтуге асықпай оның сапалы болуына да назар аудару керектіген айтқан. Бұдан кейін де Шәкәрім қазақ мәдениеті мен тарихына, әдебиеті мен танымына қатысты көптеген мақалаларын жарыққа шығарды. Шәкәрім мақалалары өзі өмір сүріп отырған дәуір тынысын дәл басып, тарихи- әлеуметтік жағдайлардан мол хабар беретін дүниелер. Ақын шығармашылық өміріне байланысты зерттеулер үшін де маңызды деп санаймыз. Шәкәрім шежіре жазуды Абайдың нұсқауымен бастады. «Түрік, қырғыз - қазақ һәм хандар шежіресі» деген көлемді тарихи трактатын 1911 жылы Орынбор қаласынан жеке кітап етіп бастырып шығарғанын білеміз. Енді ақын осы еңбегіне қатысты материалды өмір бойы жинақтаған деуге болады. Мәселен, өзінің «Өтініш» деген 1914 жылғы «Қазақ» газетіндегі мақаласында оңтүстік өңірдегі тобықты руының адамдары туралы мәлемет білетін кісілердің жазуын сұрайды. Шәкәрімнің публицистикалық мақалалары өз заманының тарихи-әлеуметтік мәселелеріне байланысты өзекті дүниелерді көтереді. Әсіресе, қазақ қоғамындағы тарихи өзгерістерге байланысты туған сот, билік, оқу, мәдениет мәселелеріне байланысты проблемаларда орыс пен қазақ билігі арасындағы даулы дүниелердің дұрыс шешілуіне зор үлес қосты. Оның «Қазақ», «Айқап» және тағы да басқа қазақ басылымдарындағы «Өтініш», «Би һәм билік туралы», «Ашық хат», «Сын һәм сынауды сынау», «Сөз таласы», «Қазақтың ескі жолының бірі-енші», «Жазу мәселесі», «Земство туралы», «Жалпы қазақ съезі», «Қазақ балаларының оқу орыс тілінде қойылған мектептерге қашуы неліктен», «Қазақ қалыптары», «Барша қырғыз-қазақ білімділеріне ашық хат» және тағы басқа мақалалары өз аттарында тұрғандай қоғамдық әлеуметтік орта мәселелеріне арналған. 1914 жылы «Қазақ» газетіне басылған «Би һәм билік туралы» деген мақаласында ақын орыс отарлауына байланысты келген заңдар негізіндегі билік пен қазақ арасында қалыптасып қалған шариғат заңына сүйенетін биліктердің нақтылы кемшіліктерін ашып көрсетеді. Гумандық ой жетегіндегі ақын екі заңның да адамдардың өмірін жеңілдету үшін жасалмай жатқан жерлерін дәл басып көрсетеді. Ақын: «Қазақтың дауын орыс судьясы бітіргенінің қолайсыздығын біз айтпасақ та, тамам қазақ біледі. Мысалы қазақ көтере алмастай шығын, оның үстіне әдет-рісімге теріс болып, көп қиыншылық залал болмақ», - деген [Шәкәрім Құдайбердіұлы. 2007. б. 301] сөздері арқылы орыс заңы арқылы келген материалдық шығындар мен қазақ әдет-ғұрпына, дәстүріне қайшы келетін заң шындығын ашық айтады. Сондай-ақ, Шәкәрім қазақ

заңының тұрмыстық, мәдени, діни таным түсініктерге байланысты қалыптасқанын да атап өтеді. Ақын екі заңның қолайлысын алу керек деген пікір білдіреді. Осы ой-пікірден данышпан ақынның қазақ билік ережесінен өте жақсы хабардар болғанын және жаңа заңдар ретінде орыс отарлауымен келген әлеуметтік ережелерді де жақсы білетінін байқаймыз. Қазақ қауымындағы ислам дәнәмен келген шариғат заңдарының да қатып қалған қағида емес екенін, оны да адам мүддесі үшін өзгертуге болатынын айтады. Қатып қалған догманы ойлап тапқан шала білімді молдалар екеніне назар аудартады. Жалпы Шәкәрім ислам заңдарына өте жетік болған. Мұны ақын өз шығармашылығы арқылы үнемі байқатып отырады. «Қалқаман- Мамырдағы» Қалқаманның немерені шариғат заңы қосады екен деуі ақынның өзі шығарған сөз екенін кезінде Әлихан Бөкейханов сын мақаласында айтып кеткен. Сондай-ақ, аталған мақаласында ақын билікке байланысты айтылатын қазақ мақал-мәтелдерінің де мағынасын түсіндіріп өтеді. Және де сол мақалдардың шығу себептеріне де аса мән бере отырып қазақ дүниетанымы мен тұрмыс - тіршілігіне байланысты да біршама хабар береді.

Шәкәрім мен Мұхтар Әуезовтің рухани үндестік табуы халық тағдырына байланысты десек, халықтың көкірек көзін ашуда үлкен қызмет атқарған алғашқы баспасөз материалдарында екі қаламгердің қатар, әрі өзекті мәселелер көтеруі заңдылық еді. Шәкәрімнің қазіргі деректер бойынша газет-журналдарға шыққан жиырма бір мақаласы бар. Бұл мақалаларды тақырыптық ерекшеліктеріне байланысты қоғамдық-әлеуметтік, саяси және әдебиет мәселелеріне арналған деп саралауға болады. Ақын қазақ әдебиетінде сол кезде дүниеге келіп, аяғын апыл-тапыл баса бастаған қазақ әдебиеті сынына байланысты жазған «Сын һәм сынауды сынау» («Қазақ тілі» 1924), «Сөз таласы» («Айқап» 1915) деген деген мақалаларында сын мәдениеті мен өзектілігі мәселелеріне тоқталады. «Сөз таласы» («Айқап» 1915) деген мақаласында сөзбен дауласқанда біреудің намысына тиетіндей, кекеп, мұқамай мәдениетті болуға шақырады. Расында да сол кездегі әдебиет, қоғам мәселесіне байланысты жазылған мақалаларда жазып отырған адамның қарсыласы туралы намысқа тиетіндей сөз айтуы оп-оңай болатын. Бұл қазақ жазба публицистикасының алғашқы баспалдақтары болғандықтан көбіне ауызша сөйлеу стилінде жазылғандықтан болар деп ойлаймыз. Шәкәрім өз мақалалары арқылы осы олқылықтарды түзетуге тырысады. Және де мұны ол барынша мәдениетті, барынша адал түрде жеткізеді. Шәкәрімнің жамандағанда да, мақтағанда да адал адамгершілік сын айту туралы пікірі оның барлық шығармаларында өзек болған Алланы тануға келіп тіреледі. Сондай-ақ, ел бірлігінің мәселесі де ақын назарынан тыс қалмайды. Қазақ әдеби сынының бағыт бағда-

рын айқындау, сынның арнасын дұрыстау мақсатында 1924 жылы «Қазақ тілі» гаетінде басылған «Сын һәм сынауды сынау» деген мақаласында ақын 1915 жылғы өз ойын жалғастыра келе: «Менің ойымша, сын, кеку-мысқыл, күндеу-өзімшілдік, айла-қиянаттан аулақ болса екен деймін. Мұндай-іс-әрекетке кіріскенсыннан сын иесі түгіл, халыққа көп зиян шығады. Себебі кекеліп мазақталушының неше мыңнан бірі болмаса, кек қумай, ыза болмай қалмайды. Сондықтан сыншылар аталған жаман мінездерден аулақ отырып, таза жүреппен сынау жөн. «Менің ойымша, кемшілігі - мынау, оған дәлелім -мынау!» деген жөн». деп адам психологиясына әсер етіп даулы мәселеге апаратын жайларды айтады. Сонымен қатар, сынды адал болып нақтылы кемшіліктерді дәлелдей көрсету керек дейді. Бұл да ақынның жалпы шығармашылық ұстанымына тән арна. Сондықтан Шәкәрім өз мақаласында үнемі біреудің адамгершілік болмысын сыйлау керектігін ескертіп отырады. Кез келген пікір «жаратылыс ағымының талқысына салынбақшы» деп ақын қоғамдық ой-пікірдің және болашақ талқысының болатынын мегзейді. Атақ алу мақсатымен заман ығына сай сөйлеу де уақытында тарих таразысына тартылып, өз бағасын алатынына ақын сенеді.

Ақын өз шығармашылық өмірінде талмай іздеп кеткен таза адам мен таза ой, таза жүрек мәселесін алға тартады. Жалпы Шәкәрімнің сол кездері жазған ғылыми сипаттағы мақалалары тек таза ғылым ғана емес таза адамгершілік мәселесімен өзектес келіп отырады. Таза адам идеясын бүкіл шығармашылық ғұмырыны арқау еткен ақын үшін басқа біреулерді сынауда алдына өте жоғары талаптар қою керек екенін білдіреді. Шәкәрім мен М. Әуезовтің шығармашылық үндестік тапқан мәселелері әдеби өркендеуге байланысты жазған мақалалары болды. Мұхтар Әуезовтің 1922-1923 жылдары жазған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласы Шәкәрімнің айтқан ойларын жалғай түсіп өз заманындағы әдебиет пен сын мәселелеріне арналады. Мақаласында Мұхтар Әуезов қазақ әдебиеті тарихының бағыты мен болашағын айқындайтындай пікірлер білдіреді. «Қазақ әдебиетінің осы күнгі қалпымен әм келе жатқан бетімен таныстығы бар адамдардың біздің әдебиет туралы айтатын әр түрлі пікірі бар. Орыс жазушыларының қысқаша сындарына қарағанда, біздің ескі, ауызша әдебиетіміз бай өрнекті, түрі, тарауы көп кестелі, қысқасын айтқанда, қазақ даласы секілді кең, келешегі көрікті, үлкен, жалпы түркі әдебиетінің ішінде үлкен өріс алатын әдебиет секілді көтінеді. Бірақ осы жазушылардың айтуына қарағанда, жазба әдебиетіміз әлі іргесі нығаймаған, беті анықталып ашылмаған, белгілі түрге түсіп қалыптанбаған майысқақ, сынғақ әдебиет деп саналғандай. » [Мұхтар Әуезов. 1997 б.346]- деп, жазба және ауызша таралған әдебиет ара

жігін ашып береді. Сондай-ақ, осы анықтамалары арқылы жазушы өзінің болашақтағы қазақ әдебиетінің дамуының ғылыми бағдарын да жасайды. Жазушы 1925 жылы жазылған «Әдебиет ескілігін жинаушыларға» деген мақаласында фольклорлық шығармаларды жинау әдістемесін түсіндіреді. Мұхтар Әуезов өз мақаласында негізгі проблеманы дәл басып көрсете отырып: «Қазақ әдебиетінің шашылып жатқан жұрнақтарын жинап, арнаулы бағасын беріп тиісті орын орнына тарату- бүгінгі күнде қазақ тіліне қызмет қылып жүрген жұрттың барлығын да бір жалпы міндет сияқты...» - халық ауыз әдебиетін жинау барлық жұртқа ортақ міндет деп санайды. Сондай-ақ, автор бұл проблеманы шешу үшін өзі нақтылы мысалдар келтіріп, ел арасындағы «кәрі құлақтарға» үндеу тастайды. ғалымның кейіннен жазған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры», «Жұмбақтар туралы», «Айтыс өлеңдері», «Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері» тағы да басқа көптеген әдебиет тарихының мәселелеріне арналған мақалаларында өзі көтерген проблемалар толық орындалды. Ғалым Мұхтар Әуезов қазақ әдебиеті тарихының даму кезеңдерін көрсете отырып, болашағының да программасын сызып берді.

«Қазақ», «Сарыарқа», газеттері мен «Абай» журналы сол заманның үні болды. Қазақ зиялылығының шын мәніндегі ұлттың рухани дүниесін толықтыруды ойдағы мақалалары жарыққа шығып жатты. Солардың ішінде ерекше ойлы, әрі заман тынысын дәл басып қазақ болашағы үшін не керек екенін нақтылы көрсете алатын бір топ жас асқақ болмысты рухтарымен өздеріне оқырмандарын тарта білді. Олардың арасынан жүйрік тұлпардай оқ бойы алға кеткен М.Әуезов еді. Жазушы өзінің алғашқы мақаласынан бастап-ақ, қоғамдық-әлеуметтік ортаның бар тынысын сезіне білді. М.Әуезовтің 1917 жылы жазылған алғашқы «Адамдық негізі - әйел» деген мақаласы бұрын - соңы қазақ арасында көркемдік формада ғана көрінген тақырыптың ақиқат бейнесін публицистикада алғаш рет көтерді. М.Әуезовтің алғашқы мақалалары ел тәуелсіздігіне дейінгі уақытта жариялап, насихаттаудың мүмкіндігі шектеулі болды. Сондықтан да жазушы көзімен көрініп, оқырмандарының көкірегін ашатын, тарихи мәні зор «Қазақтың өзгеше мінездері» (1917), «Абайдың өнері һәм қызметі»(1918), «Қазақ ішіндегі партия неден?»(1918), «Мәдениетке қай кісіп жуық?»(1918), «Абайдан соңғы ақындар»(1918), «Ғылым тілі», «Япония», «Философия жайынан», «Оқу ісі», «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі», «Әдебиет ескілігін жинаушыларға», «Ғылым» және тағы да басқа мақалалары көптеген уақыт бойы оқырмандарының назарынан тыс қалып қойды. Мұхтар Әуезовтің қаламынан шыққан бұл мақалалардың тарихи мәнділігі сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік ортаның тарихи қалыптасуын көз алдымызға әкелуінде. Олай дейтініміз,

жазушы қазақ қоғамындағы барлық мәселелерге назар аударып, кемшілігі мен қате тұстарын дұрыс бағдарлап отырған. 1917 жылы жазылған «Қазақтың өзгеше мінездері» деген мақаласы Абай мен Шәкәрім өлеңдерінде суреттелетін қазақ қалпымен дәл келеді.

Қазақ арасында әлеуметтік дертке айналып бара жатқан партияға бөліну ісін ақын өзінің «Қазақ қалыптары» деген мақаласында да айтып өтеді. Онда: «Барша ел аузымен жамандап жаттап отырып, бірақ жолына жанын пида қылатын «партияны» шығаратын - сол басшылар; қосшылар амалсыз жылап еріп жүреді. Партия – ел ішінде байланған бір сығыр. Егер сол басшылар халқының өз пайдасына, яғни өз баласының оқуына қам қыла бастаса, әлгі ел қалайша тартынып қала алады. Партия – малға қас, арға қас, дінге қас, келесі күнге қас. Жә, дос жері қайсы?!» - деп партияға бөлінудің қазақ ішіндегі зияндылығын баса айта отырып, ақын өз позициясындағы адамгершілікті, таза адам мәселесін қозғайды. Публицистикадағы тарихилық ерекшелігі – заман шындығы мен сол заманда өмір сүрген адамдар өмірінен мәліметтер беруінде. Шәкәрімде де, Мұхтар Әуезов те де бұл ерекшелік бар болмысымен көрінген. Партияға бөліну, Абай заманында да халық арасындағы жікке, руға бөлініп бір-бірімен тартысқа түсуге, арты үлкен жанжалдарға ұласуға дейін барған. Абайдың «Болыс болдым мінеки», «Мәз болады болысың» деген өлеңдеріндегі болыс образы нағыз партия заманының сорақылығын әшкерелейді. Мұхтар Әуезовтің «Қазақтың өзгеше мінездері» мақаласы тек партия адаының мінез-әрекетін ғана емес, дін, оқу, ел ішіндегі ұрлық, мәселелерін де қозғайды. Автор барлық мәселенің түйіні ретінде оқығандардың халық арасындағы «өзгеше мінезді» өзгертетін негізгі күш деп қарайды. Мұхтар Әуезовтің «Қайсысын қолданамыз?» деген мақаласы қазақтың қалыптасып келе жатқан қоғамдық - әлеуметтік ортасындағы мұсылманша оқығандар мен орысша оқығандарының арасындағы айырмашылықты жойып, бір ізге түсіру мәселесін қозғайды. Бұл мәселе де кезіндегі қазақ қоғамының жаңаша бағытта дамуына өз кедергісін тигізетінін жас жазушы бірден байқаған. Оқу мәселесіне байланысты Шәкәрім де өзінің ойын 1923 жылы жазған «Қазақ балаларының оқу орыс тілінде қойылған мектептерге қашуы

неліктен?» мақаласында білдіреді. Шәкәрім мақаласында қазіргі күнге дейін проблема болып келген қазақ мектептеріндегі білім сапасының төмен болуының себебін ашады. Ең бастысы қазақша оқу үшін оқу құралдарының жеткіліксіздігі екеніне назар аударта отырып, әр ұлт өз тілінде оқу керек деген өзекті мәселені көтереді, жұртшылық назарына салып талқылауға шақырады. Әсіресе жазу, оқу проблемасы қазақ оқығандарын тұйыққа тірегені белгілі. Осы ретте 1913 жылы «Қазақ» газетіне шыққан Шәкәрімнің «Жазу мәселесі» деген мақаласы назар аударуды қажет етеді. Ақын бүгінгі ғана емес болашақты да болжайды дегендей, араб жазуындағы қазақ әріптеріне келмейтін кейбір белгілер туралы жазады. Ақынның қазақ әліпбиінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлымен бұл мәселе төңірегінде пікір алысқаны сол жылғы «Қазақ» газетінің 31 санындағы қысқаша мәлідемесінен байқалады. Мәселе Ахмет Байтұрсынұлы Шәкәрім айтқан ескертпелерді пайдаланған - пайдаланбағанында емес. Негізі мәселе - ақынның заманының жаңалығына араласа отырып өз үлесін қосуға тырысқандығында.

ҚОРЫТЫНДЫ

Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мұхтар Әуезов қаламгерлік үндесулері заман өзгерісіне байланысты қоғамдық орта тынысын сезінуден және құр сезініп қоймай, қалайда халқыма пайдамды тигіземін деген адал перзенттік парыз болатын. Сол себепті де заман әкелген жаңалықтады қазақ арасында дұрыс түсіндіруге бар ниетімен кіріскен қос қаламгер өз публицистикалық шығармаларында үндестік тауып жатты. Екі дара тұлға өз халқының биікке шыққанын армандады. Сол мақсатта тұрмыстық-әлеуметтік, саяси, тарихи, ағартушылық, әдеби, мәдени тақырыптарды қозғаған мақалаларын жазды. Олардың мақалаларындағы тарихи тұрмыс пен халықтың сол кездердегі жағдайы айқын көрінеді. Авторлар негізгі өз заманына керекті және болашақта түзетілуі керек мәселелерге назар аудартқан. Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мұхтар Әуезовтің бұл мақалаларындағы түйінді ойлар өз өзектілігін бүгінгі заманда да жоймаған. Қос қаламгер шығармашылықтарындағы публицистикалық мақалалардың көкейкестілігі әлі де талнана түскені дұрыс деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. I том –Алматы: «Жібек жолы» 2007. 325б.
2. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. II том –Алматы: «Жібек жолы» 2007. 285б.
3. Мұхтар Әуезов. Таңдамалы .- Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 1997. 360 б.

БАК ХАДИ

доктор филологических наук
заведующий кафедрой русского языка и литературы
Ататюркский университет в г. Эрзурум

ЛИНГВОМЕНТАЛЬНЫЕ ПОЛЯ КОНЦЕПТА «РОДИНА» В РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Түйін. Мақалада орыстілінің фразеологиялық бірліктерін талдау мысалында «Отан» ұғымы әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің фрагменттерінің бірі ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: лингвомәдениеттану, концепт, әлемнің тілдік бейнесі, фразеология.

Резюме. В статье на примере анализа фразеологических единиц русского языка рассматривается концепт «Родина» как один из фрагментов национальной языковой картины мира.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, языковая картина мира, фразеология

Summary. The article uses the example of the analysis of phraseological units of the Russian language to consider the concept of «Motherland» as one of the fragments of the national language picture of the world.

Keywords: culturallinguistics, concept, language picture of the world, phraseology.

ВВЕДЕНИЕ

Антропоцентрический подход в современных лингвистических исследованиях связан с интересом лингвистов к фиксации в языке культурных традиций, мировидения, духовного опыта конкретного языкового коллектива в его историческом развитии. Языковая картина мира репрезентирована в языке через лексемы с яркими коннотативными признаками, эталонные сравнения и особенно ярко отражается во фразеологических единицах, выражающих менталитет носителей языка.

Цель статьи – проанализировать проблему ценностного мировосприятия русского народа на примере концепта «Родина» во фразеологизме *Человек без Родины – соловей без песни*.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Фразеологические единицы и особенно примыкающие к ним пословицы и поговорки (фразеологические выражения, по терминологии Н.М. Шанского) интересны тем, что являются прецедентными текстами, которые фиксируются не только в текстах, но и регулярно присутствуют в обиходном общении, транслируя смыслы, передающиеся из поколения в поколение, и, следовательно, являющиеся значимыми для данного языкового коллектива. Они содержат в себе лингвоконцепты – своеобразные единицы сознания, образующие в своей совокупности понятийную систему этноса. Изучение концептов позволяет эксплицировать формирование и динамику развития лингвоментальных полей, влияющих на формирование языковой личности как представителя определенной этнической общности. В этом направлении плодотворно работали многие лингвисты: Ю.С. Степанов, В.Н. Телия, Е.С. Кубрякова, В.И. Карасик, Ю.Д. Тема

концептов в литературоведении актуализируется и в работах некоторых казахстанских ученых [Нурғали К.Р., Толбаева Д.Е., 2018, с.262].

В данной работе нас будут интересовать различные языковые репрезентации концепта «Родина» в русском языке. Как справедливо отмечает Ю.С. Степанов, формирование концепта «Родина» – это «некая линия, которая раздваивается, и с одной стороны, этот концепт смыкается с представлениями об особой русской религиозности, а с другой, с особым русским отношением к своей стране и земле как к матери» [Степанов Ю.С., 2007, с. 20]. Без сомнения, это один из важнейших концептов, определяющих сознание, мировидение и поведение носителя русского языка. Не случайно однокоренные слова с корнем -род- образуют разветвленное словообразовательное гнездо. Это отчетливо видно в «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля, который построен по алфавитно-гнездовому принципу. Не случайно в одной словарной статье с заголовочным словом «рождать» автор словаря помещает целую группу родственных слов: *рождать, родить, возрождаться, Рождество, род, рождение, родители, родня, родственники, сродники, родовое гнездо, родословная, родник* (рожденный землей), *родинки, родовитость, уроженец, родоначальник, родословная* и др. [Даль В.И., 2006, с. 9-11]. Таким образом, мы видим, что в русском языковом сознании родина – это сакральный символ, заключающий в себе не только место, населенный пункт или страну, где человек появился на свет, но и общность близких по крови и духу людей, семью, род. Не случайно фольклор и художественная литература описывают любовь к родине как важнейшую черту русского национально-го характера.

Разделяют точку зрения В. Даля и авторы других академических словарей. Например, в «Толковом словаре русского языка» под редакцией Д. Ушакова данное слово определено следующим образом: «Родина – отечество, отчизна, страна, в которой человек родился; исторически принадлежащая данному народу территория с ее природой, населением, общественным устройством, особенностями языка, культуры, быта и нравов» [Толковый словарь русского языка, 2017, с. 237]. В «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой находим такие определения концепта Родина: «1. Отечество, родная страна. Любовь к родине. Защита родины. 2. Место рождения, происхождения кого-чего-нибудь, возникновения чего-нибудь» [Ожегов С.И., 1999, с. 213]. «Школьный этимологический словарь русского языка» акцентирует внимание на исходном значении концепта Родина – «семья», «место рождения» (Пушкин) и «Отчизна, отечество» (Державин) [Шанский Н.М., 1997, с. 198]. В «Современной энциклопедии» находим такое толкование: 1. Место, страна, где человек родился; где впервые сложился, возник этнос. 2. Место возникновения, открытия или изобретения чего-либо [Современная энциклопедия, 2000, с. 345].

Для усиления значительности понятий в русском языке используются устойчивые сравнения. К понятию Родины обращено множество поговорок и пословиц русского языка: *Родина – мать, умей за нее постоять. Береги землю родимую, как мать любимую, Родная сторона – мать, чужая – мачеха, Человек без Родины – соловей без песни.* Устойчивые сравнения давно уже стали объектом фразеологических исследований и объектом лексикографического описания.

Рассмотрим специфику устойчивого сравнения *Человек без Родины – соловей без песни.* Эта фразеологическая единица отличается особой «коннотативной нагруженностью», важными приращениями смысла и прозрачностью внутренней формы. Включение сравнения в одну из самых динамичных структурно-семантических частей фразеологизма оправдано уже самой его природой, поскольку сравнение – весьма яркое средство оценки человеком самого дорогого для него. Б. Ларин в «Очерках по фразеологии» характеризовал сравнение как «добавочность смысла» фразеологизмов. Этот смысл для русского человека – сакральный.

Одной из самых прославленных птиц на Руси издавна был соловей. Эта маленькая птичка стала неотъемлемой частью представлений о жизни, красоте, о родной земле. Появление этого символа в фразеологизме имеет сакральный смысл, так как изначально соловей рассматривался и как христианский символ: напоминание о том, что соловей славит Бога и днем, и ночью. Соловей стал речевой формулой песни, родного

дома, творчества. К тому же соловей как таковой становится символом музыки – самого почитаемого в народе искусства, что приближает к Богу.

Абсолютное большинство упоминаний в античном наследии касаются соловья, когда он исполняет песню (мелос, кант) как человек. Для обозначения пения соловья, единственной из всех птиц, используются лексемы со значением собственно «песня». Песня для русского человека – это живой голос народа, Родины. В песне выражается национальный характер, в песне передаются радости и печали. Народная песня сближает людей, обращаясь к важнейшим жизненным ценностям: дружбе, любви, красоте природы родного края, передает не только радость, но и скорбь, боль утрат. Песня в понимании русского человека способна в очень краткой лаконичной форме выражать глубокое содержание, коренные черты характера народа. Каждая песня – это картина жизни, настоящая и прошедшая, это внутренняя история и своеобразное утверждение человека в окружающем его мире. Не случайно лексема *трели*, свойственная звукам, издаваемым соловьем, меняется в рассматриваемом нами фразеологизме на лексему *песня*. Н. Колпакова в книге «Песни и люди» приводит высказывание одного из путешественников времен Екатерины II: «Во все продолжение путешествия нашего по России я не мог удивиться охоте русского народа к пению. Как скоро ямщик сядет на козлы, тотчас начинает запевать какую-нибудь песню и продолжает оную непрерывно по несколько часов... Ямщик поёт с начала до конца станции, земледелец не перестаёт петь при самых трудных работах; во всяком доме раздаются громкие песни, а в тихий вечер нередко доходят до слуха нашего отголоски из соседствующих деревень» [Колпакова Н.П., 1977, с. 58].

Владение ассоциативно-образным потенциалом изучаемого языка, который представлен во внутренней форме слов, неявных коннотативных признаках, фразеологических единицах, – чрезвычайно важно как для понимания текстов, так и для межкультурной коммуникации в целом. [Белоглазова и др., 2013, с. 616]. Так, разные народы по-своему трактуют концепт «песня соловья». Любовь, тоска о рае, потеря любимой или пророчества святых духов в Японии. В Китае «соловей и роза» означают гармонию красоты трех элементов: звука, визуального образа и запаха. Для тюркоязычных народов пение соловья также ассоциируется с красотой и гармонией. Достаточно вспомнить известный сценический псевдоним азербайджанского эстрадного певца и композитора Полада Муртузаоглы Мамедова – *Полад Бюльбюльоглы* (азерб. PoladBülbüloğlu, bülbül – «соловей»).

В турецкой поговорке встречаем образ, созвучный русской поговорке: *Bülbülüaltunkafesekoy-*

muşlar, «*ahvatanım*»*demiş*. (Посадили соловья в золотую клетку.«Ах, родина моя», – сказал он). Как видим, здесь соловей (как и птица вообще) является символом свободолюбия, любви к родному краю, которую не заменишь никакими благами («золотой клеткой»). Ср. русскую пословицу: *Не надобна соловью золотая клетка, ему лучше зеленая ветка*.

В русском фольклоре лексема «соловей» ассоциируется с красноречивостью: *Молвит слово – соловей поет; Поет как соловей; Невелик соловей, да голос золотой; Не всем соловьем петь* и др. Человека, обладающего красивым голосом или владеющего ораторским искусством, также называют соловьем. Ср. в прозе А.П. Чехова: *–Пой соловьем! Всегда ты меня, ехида, утешаешь, а сам первый норовиш черняков набросать!*(Не судьба!) [Нарушевич А.Г., Бак.Х., 2020, с. 21]. В то же время соловей – символ любви к дому, родному краю, родине: *Кабы куст был не мил, соловей гнезда бы не вил; Бор сожгли, а соловушка по гнездышку плачет*). Гармонический образ соловьиного пения заключает в себе начало прекрасного, постижение идеального, воз-

вышенного, провозглашает культ духовности, устремление в мир вечных ценностей. Он выступает как метафора различных эмоционально окрашенных переживаний и несет особую идейно-эстетическую содержательность, превращаясь в образ-идеологему, в традиционный символ русского народа. Песня соловья связывается одновременно с радостью и с болью. Потеря Родины – потеря радости, грусть, тоска в народном понимании.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Концепт «Родина» – один из особо распространенных в контексте языковых реализаций и имеет для русского человека сакральное значение. Фразеологизмы, связанные с ним, отражают культуру и менталитет народа, о чем свидетельствуют изыскания прошлых веков. Обогащение концепта «Родина» устойчивыми сравнениями придает ему добавочный смысл и экспрессивность, в частности, лексемы «соловей» и «песня» ассоциируются с прекрасным и сакральным, возвышенным и вечным, чем является Родина для русского человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Белоглазова Л., Арсеньева И., Янева А. К вопросу о взаимодействии культур на примере русской и болгарской зоолексики. Русский язык в современном мире: материалы III международной научной конференции.– М.: Высшая школа перевода МГУ, 2013.– С.613-621.
2. Голованивская М.К. Ментальность в зеркале языка. Некоторые базовые мировоззренческие концепты французов и русских. – М.: Языки славянской культуры, 2009. – 376 с.
- Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 4: Р-Я.– М.: Рипол-Классик, 2006. – 667 с.
- Колпакова Н.П. Песни и люди: о русской народной песне. Ленинград: Наука, 1977. – 136 с.
- Нарушевич А.Г., Бак Х. Оказиональное употребление фразеологизмов в рассказах А.П. Чехова // Гуманитарная парадигма. – 2019. – № 2. – С. 18-25.
- Нурғали К.Р., Толбаева Д.Е. Концепт труда в произведении Шакарима Кудайбердиева «Үш сауал»: опыт анализа перевода. Вестник ПГУ. Филологическая серия. – 2018. – №1. – 314 с.
- Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Москва: Азбуковник, 1999. – 944 с.
- Современная энциклопедия (2000) [Электронный ресурс]. URL: <http://niv.ru/doc/encyclopedia/modern/index-208.htm#208> (дата обращения 5.09.2020).
- Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизаций. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
- Толковый словарь русского языка Д.Н. Ушакова [Электронный ресурс]. URL: <http://www.dict.t-mm.ru/ushakov/> (дата обращения 5.11.2019).
- Шанский Н.М., Боброва Т.А. Школьный этимологический словарь русского языка: значение и происхождение слов. – М.: Дрофа: Русский язык, 1997. – 398 с.

БАЛТАБАЕВА ЖАҢАЛЫҚ ҚЫЛЫШҚЫЗЫ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

АРЫН ЕРЖАН

докторант
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ДАУЛАСУ АКТИСІНЕ ТӘН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Түйін. Мақалада қазақ тіліндегі дауласу актісіне қатысты мәселелер сөз болады. Дау актісінің өзіне тән құрылымы, дауласу актісіне қатысушы тараптар тұрғысынан дау дискурсының түрлері және олардың ерекшеліктері талданады. Дау дискурсының ауызша, жазбаша формалары жайында айтылады. Сондай-ақ дау дискурсының ресми тілдесімде де, бейресми тілдесімде де көрініс табатындығы мысалдармен дәлелденген.

Түйінді сөздер: дауласу актісі, дау шешу актісі, тілдесім түрлері.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы, касающиеся акта спора в казахском языке. Анализируется характерная структура акта спора, виды дискурсов спора и их особенности с точки зрения сторон, участвующих в акте оспаривания. Говорится об устных, письменных формах спорного дискурса. Вместе с тем конкретными примерами доказывається, что дискурс спора проявляется как в официальной, так и в неофициальной речи.

Ключевые слова: акт спора, акт разрешения спора, виды речи.

Summary. The article deals with issues related to the act of dispute in the Kazakh language. The characteristic structure of the act of dispute, types of dispute discourses and their features from the point of view of the parties involved in the act of dispute are analyzed. It refers to oral and written forms of controversial discourse. At the same time, concrete examples prove that the discourse of the dispute manifests itself in both official and unofficial speech.

Keyword: act of dispute, act of dispute resolution, types of speech.

КІРІСПЕ

Концепт құрылымы әрдайым тілдегі сөздер мен фразеологиялық жүйеде ғана ашылмайды, әсіресе коммуникативтік актіде көрініс табатын концептілерді сол табиғи тілдесімде зерттемей, оның концептілік құрылымын толыққанды ашу мүмкін емес. Белгілі бір ұлт тіліндегі тірек сөзге айналған, өзіндік қолданыс ерекшелігі мен халық дүниетанымындағы көрінісі бар концептілердің бірі – дау концептісі. Дау – қарым-қатынас кезіндегі адамдардың өзара келіспеушілігінен, мүдде, көзқарас, пікір қайшылығы туындайтын эмоционалдық жағдаят. Дау-жанжал конфликтілік жағдайда дауласушы субъектілердің қатысы орнағаннан кейін пайда болады. Дау субъектілері дау-жанжал кезінде қандай да бір жағдайда болмасын, қарым-қатынасқа түседі, олардың арасында өз мақсат-мүдделерін жеткізу үшін коммуникация орнайды. Дауласу актісі дау субъектілерінің санына қарай екеуара немесе топтық сипатта жүруі мүмкін. Дау субъектілері дауға қатысушыларға немесе қарсы тарапқа өз позициясын түсіндіру, өз бағытының не өз ниетінің дұрыстығын дәлелдеу, қарсы тарапты жоққа шығару немесе бағыт-бағдарын, мүдде-ниетін қате екенін айту тағы да басқа өз құқын қорғау мақсатын көздейді. Мұнсыз дауласу актісі жүзеге ас-

пайды. Дау – дауласу актісі арқылы жарыққа шығады. Сондықтан дауды коммуникациядан тыс қарастыру мүмкін емес. Олай болса, дау – коммуникативтік/тілдесімдік бірлік болып табылады.

Даулексемасына түсіндірме сөздікте мынадай анықтама берілген: 1. «*Келіспеушіліктен, қарсы болудан туатын егес, керіс, жанжал. 2 э т н. Ру ақсақалдарының, бидің алдында шешімін табатын талас-тартысқа түскен мәселе/Қазақ сөздігі, 2013, 353-6./*. Кейбір ғалымдар дауласу актісін «өзім-өзге» оппозициясының көрінісі ретінде түсіндіреді /Тер-Минасова С.Г., 2014, 106-6./ . Ғалымдардың келесі тобы дауды қарама-қайшылық немесе бәсекелестік деп емес, коммуникациядағы кедергі ретінде таниды. Дау болған жерде субъектілер арасында қатынас мүлдем жойылмайды не тоқтамайды, олар әрі қарай да не жағымды, не жағымсыз сипатта қатынас жасай беруі мүмкін деп көрсетеді /Садохин А.П., 2004, 198-219-6./ . Сонымен қатар екі тараптың арасында көзқарас, мақсат, пікір қайшылығы болмаса, конфликті де болмайды /Комлев Н.Г., 1978, 87-99-6./ . Демек, дау – коммуникативтік қатынасқа негізделгенекі жақты әрекет. Дау субъектілерінің әлеуметтік және жеке тұлғалық қасиеттері олардың дауласу кезінде өздерін ұстау, сөйлеу этикетін көрсетеді.

Дауласу әктісі басталу, шиеленіс, шарықтау шегі, шешімі сияқты бөліктерден тұрады.

Дау дискурсын тілдесімде екі түрде қарастыру керек:

1) Даулы мәселені қарау, яғни дау шешу әктісі (процесі);

2) Дауласу әктісі (процесі).

Дау дискурсының осы екі түрінде коммуникативтік әктінің ұйымдасуы, тілдесімге қатысушы коммуниканттар және олардың рөлдік қызметі, тілдесім кезінде қойылатын коммуникативтік мақсат пен оған жету жолдары, қолданылатын коммуникативтік тактикалар мен вербалды және бейвербалды құралдары жағынан бір-бірінен ерекшеленеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Даулы мәселені қарау, дауды шешу процесіндегі сөйлеу әктісіне дауласушы тілдік тұлғалардан басқа дауды шешуші үшінші тарап қосылса (би, қазы, сот), дауласу әктісінде жеке адамдардан тұратын немесе бірнеше адамнан, топтан тұратын екі қарсы тараптың тілдік тұлғалары болады. Үшінші тарап болғанның өзінде ол дауды шешу мақсатында емес, өзі де үшінші тарап – дауласушы тұлға ретінде қатысады. Осылайша дау шешу мен дауласу әктісіне қатысушы тараптар тұрғысынан дау дискурсының екі түрі бір-бірінен ерекшеленеді дейміз.

Дау дискурсы басқа да дискурс түрлері сияқты формасы арқылы ажыратылады. Ол:

1) Ауызша формасы;

2) Жазбаша формасы.

Дискурс термині қазақ тіл білімінде түрліше түсініліп жүр. Дискурсты зерттеушілер оны көбінесе мәтінмен қарсы қойып, дискурсты табиғи (жанды) тілдесім деп көрсетеді. Мәтінді дискурс деп танымайтын көзқарастар да бар. Алайда ғалымдардың бір тобы көркем мәтінді де дискурс ретінде қарастыруға болатынын айтады. Осы тұрғыдан келгенде, тілдесімнің ауызша формасын ғана дискурс деп тануға болмайды. Өйткені жазбаша мәтіндерде де дискурсты ұйымдастырушы, оған қатысушы адресат пен адресант факторы, пропозиция мен пресубпозиция көрініс табады.

Олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.

Ауызша тілдесімге тән ерекшеліктер:

1. Дауыс ырғағының әсері.

2. Қосалқы қимылдың /ым, ишарат, дене қозғалысы, бет-әлпеттің өзгерісі және т.б./ жан-жақтылығы.

3. Сөйлегенде үннің қарқындылығы /темп/.

4. Тілдесушімен екі арада болатын байланыс /контракт/.

5. Сөйлеу кезінде кідіріс, үзіліс, жиілік, баяу, қатты т.б. сол сияқты амалдарды дұрыс сақтау.

6. Мазмұн мен мағынаның айқын, түсінікті болуы.

Жазбаша тілдесімнің ерекшеліктері:

1. Сөйлемнің құрылысына ерекше назар аудару.

2. Сөздерді таңдап қолдану.

3. Ойды асықпай, ойланып-толғанып, жоспарлап, жүйелеп жеткізу.

4. Тыныс белгілерді дұрыс қою.

Тілдесім – адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірде бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесуінің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсінуі және оған жауап қайтаруы. Мұнда пікір алмасу ауызша (айтылым) түрде де, жазбаша (жазылым) түрде де іске асып, белгілі бір ақпарат адамдар арасындағы қарым-қатынасқа мүмкіндік туғызады.

Дауласу әктісі де осы аталған тілдесімнің ауызша және жазбаша формасы арқылы жүзеге асады. Ауызша тілдесім контактілік, жазбаша тілдесім дистанттылық қатынаста көрінеді. Дауласу әктісіне ауызша формада субъектілер тікелей қатысады. Ал жазбаша формасы арыз жазу, қарсы пікір жазу т.б. жазбаша айтыс түрінде өтеді.

Жалпы адамдар арасындағы тілдесімнің кең тараған түрі бар:

1. Ақпараттық.

2. Ықпалдастық.

3. Қабылдамалық.

Ақпараттық – сөйлесім әрекеті кезінде адамдардың бір-біріне мағлұмат бере отырып пікірлесуі; оймен, идеямен, әртүрлі хабарлармен алмасуы.

Ықпалдастық – тілдесім кезінде адамдардың бір-біріне дәлелді пікірмен әсер етіп, тілдесушілердің бір-біріне ықпал етуі.

Қабылдамалық – тілдесім процесінде адамдардың бірінің пікірін, ойын екіншісінің қолдануы, қабылдауы.

Дау дискурсында осы тілдесім түрлерінің ішінде ықпалдастық түрі әсіресе дауласу әктісінде ерекше көрініс табады. Ал дау шешу әктісінде аталған үш түрінің де белгілі бір дәрежеде көріністері орын алады. Өйткені дау шешуде алдымен дау туындаудың себептері түсіндіріліп, ақпарат беріліп, фактілер келтіріледі. Дау шешу үшін дәлелді фактілермен пікір білдіріледі, соңында даудың түйіні шығарылып, дауласушы тараптар қабылдайды.

Тілдесудің нәтижесінде адамдар көңіл-күйлерін бөліседі, бірінің жан дүниесінен екіншісі хабардар болады, біріне бірі қол ұшын береді. Ол да өмірдегі ең маңызды факторлардың бірі. Дауласу әктісінде адамдардың психологиялық күйі толқымалы болып, эмоцияға берілгіш келеді. Коммуниканттардың ішкі эмоциясы тілдік қарым-қатынаста да айқын көрініс табады. Ол коммуниканттардың вербалды және бейвербалды тілдік құралдарды қолдануы арқылы жүзеге асады. Дауыс тоны, интонация арқылы бекітіле түседі. Сондықтан, дау дискурсын жалаң вербалды тілдік құралдардың қолданысы арқылы ғана

түсіндіру мүмкін емес.

Адамдардың бір-бірімен қандай мақсатпен, қалай сөйлесуіне байланысты тілдесім түрліше болады. Осы тұрғыдан келгенде, оларды мынадай деп жіктеуге болады:

1. Ресми тілдесім.
2. Бейресми тілдесім.
3. Қалыптасқан тілдесім.
4. Кәсіби /мамандыққа қарай/ тілдесім.
5. Әлеуметтік тілдесім.
6. Дербестік тілдесім.

Ресми тілдесім – адамдардың, белгілі бір мемлекеттік немесе жеке мекемедегі қызметкерлердің жұмыс бойынша қарым-қатынас жасауы.

Бейресми тілдесім – күнделікті тұрмыс-тіршілікте кездесетін адаммен қарапайым қарым-қатынас жасауы.

Дау дискурсы ресми тілдесімде де, бейресми тілдесімде де көрініс табады. Дәстүрлі қазақ қоғамында дау шешу актісі билер институты арқылы шешіліп, тағайындалған куәлік етуші мен кесім шығарушы бидің (төбе би), сонымен қатар даугерлер тарапынан сөйлеуші тұлғалардың кезекті, ретті жиыны болғандықтан, ресми тілдесім ретінде қарауға болады. Сол сияқты қазіргі кезде бұл процесс сот органдарының құзыретіне тиіп отыр. Арызданушы, жақтаушы, тергеуші, сот қызметкері (төреші), куәгер, жазықты субъектілерінен тұратын, басынан аяғына дейін кезекті, ретті рәсімнен құрылатындықтан, ресми тілдесім болады.

Дауласу актісі үнемі ресми тілдесімге құрыла бермейді. Әсіресе, арнайы телетүсірілімдерде белгілі бір тақырыпқа, мәселеге қатысты даулы жағдаятты ресми тілдесімге жатқызамыз. Сол сияқты белгілі бір жұмыс орнында, мекемеде әртүрлі конфликтілерге қатысты туындаған даулы мәселе де ұжымдық, мекемеішілік жиындарда қаралатындықтан, сондай-ақ белгілі бір мәдени, қызметтік қарым-қатынастар сақталатындықтан, ресми тілдесім деуге болады. Саяси дау мен ғылыми дауды да ресми дауға жатқызамыз.

Бейресми тілдесім дау дискурсында тұрмыстық деңгейдегі дауласу актісінде орын алады. Бұл кез келген әлеуметтік топ адамдарының, кез келген жас пен жыныс мүшелерінің күнделікті өмірде белгілі бір материалдық не рухани дүниелерге қатысты қақтығысқа, қарама-қайшылыққа тап болуы кезінде туындайды. Бейресми дауға көшедегі қақтығыстарды, базар дауын, әйелдер дауын, балалар арасындағы келіспеушіліктен туған ұрыс-керіс, төбелестерді жатқызуға болады.

Қалыптасқан тілдесім – әр адамның өмірдегі өз орнына сай бір-бірімен тілдесуі, түсінісуі. Адамдар жастың өсуіне қарай – бала, әке, ана, туыс т.б. тәрізді табиғи кезеңдерден өтеді. Олардың әрқайсысының қалыптасқан өзіндік рөлі бар. Адамдардың осындай қарым-қатынасына негізделген сөйлесуді *қалыптасқан тілдесім* деп атауға болады. Өсе келе әр бала әке не ана бола-

ды, аға не әкпе болады, бұл – күнделікті адамдық қарым-қатынастың ең негізгі және ең жиі кездесетін үлгілері, адамдар осы тұрғыдан да бір-бірімен тілдесіп, түсінісе білуі заңды. Мұндай тілдесімді де бейресми сипатта болатындығы белгілі.

Кәсіби тілдесім – белгілі бір мамандықтың саласына байланысты сөйлесу. Дау дискурсы кәсіби тілдесім кезінде де көрініс табады. Белгілі бір мамандық иелерінің өзара қарым-қатынасында қарсы пікірге қатысты туындаған таласты мәселе дауға ұласуы мүмкін. Дауласу актісі мұнда ресми сипатта да, бейресми сипатта да жүруі мүмкін. Ресми түрде арнайы жиналыстарда қаралуы болса, бейреми түрі күнделікті әңгімелесу кезінде, дастарқан басында т.б. жағдайларда болады.

Әлеуметтік тілдесім – адамның қоғамдағы орнын, беделін, қызметін ескере отырып құрылатын тілдік қарым-қатынас. Мұнда сөйлеуші адамдар бір-бірінің қоғамдағы әлеуметтік рөліне, атқарып отырған қызметіне, жасына, жолына т.б. қарап тілдеседі. Дау дискурсы әлеуметтік тілдесім кезінде де көрініс табады. Белгілі бір әлеуметтік дәрежесі ескерілетіндіктен, мұндай тілдесімде дауласу актісі көбінесе белгілі бір мәдени нормалардың сақталуымен ерекшеленеді.

Дербестік тілдесім – адамның қызметіне, беделіне, әлеуметтік орнына қарамай, жеке басының қасиеттеріне қарай, өзіне тән барлық ерекшеліктерін. ескере отырып, тілдесу, сөйлесу.

Тілдесім екі түрлі болады:

- I. Тікелей тілдесім.
- II. Жанама тілдесім.

Тікелей тілдесім – адамдардың бір-бірімен көзбе-көз, ауызба-ауыз, бірін-бірі тікелей көру арқылы тілдесуі; тікелей көзбе-көз қарым-қатынасы. Тікелей тілдесім кезінде адамдар бірін-бірі көзбен көріп, құлақпен естіп отырады. Мұнда адамдардың әр қимылы, ишарат белгісі, бет әлпеті – бәрі тікелей әсер етеді. Дауласу актісінің ерекшеліктері көбінесе осы тікелей тілдесімде айқын көрінеді. Бұл тілдесімнің ауызша формасы арқылы жүзеге асады. Мұны күнделікті өмірде кездескен конфликтілі оқиғалардан, телеарналардағы дау жағдаяты орын алған түсірілімдерден, сол сияқты дауласу актісі жүретін арнайы бағдарламалардан көруге болады.

Жанама тілдесім – қатынас жасаушылардың бірін-бірі көрмей-ақ қарым-қатынаста болуы. Мұнда адамдар тікелей сөйлеспейді, аралық амал-құралдар арқылы жанама тілдік қатынаста болады. Жанама тілдесім дауласу актісінде негізінен жазбаша формадағы арыз-шағымдар, БАҚ-қа жарияланған дауласу стратегиясы көзделген мақалалар түрінде көрініс табады.

Тілдесімге *ұлттық ерекшелік* те тән. Сәлемдесуден бастап қоштасуға дейінгі тілдесім тактілерінің әрқайсысынан ұлттық ерекшелікті байқауға болады. Тілдесімнің вербалды және бейвербалды құралдарының екеуінен де ұлтқа тән сипат көрініп тұрады. Әрине, тілдесім жалпы

адамзаттық құндылық болғандықтан, әмбебап сипаттары да бар. Мәселен, қай халық болмасын, бір-бірін көргенде міндетті түрде сәлемдеседі, айырылысарда қоштасады. Белгілі бір ішкі ойын жарыққа шығаруда коммуникативтік мақсат қояды, коммуникативтік стратегияларды ойластырады, коммуникативтік тактикаларды қолданады. Тілдесімде *гендерлік (жынысқа қатысты) ерекшелік* болады. Қазақ ғалымдары тілдегі гендерлік ерекшеліктердің әсіресе тілдің бейвербалды құралдары арқылы айқын көрінетіндігін жақсы таныған. Мәселен, тіл мен адамның жыныстық айырмасына байланысты тіл қолданыс ерекшелігін Қ.Жұбанов әйел тілінің өзіндік белгілері арқылы көрсетеді: “Әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі әйелдерде ғана болатын “ернін шығару” (кеміткенде), “бетін шымшу” (ұятсынғанда), “аузын шылп еткізу” (таңданғанда), аузын быртылдату (кекеткенде). Міне, мұның соңғы екеуінде үнсіз ым ғана емес, дыбыс шығару да бар. Бірақ дыбыс айырынды (членораздельный) емес” /Жұбанов Қ., 1999, 41-б./.

Дау дискурсында да барлық халыққа ортақ әмбебап (универсал) сипаттар бар. Мәселен, дауласу әктісі эмоция, агрессия сияқты сезімдердің көрініс табуымен сипатталады. Кез келген дауласу әктісі эмоциясыз, адамдардың ашу-ыза, реніш, қарсылық білдіру, таласу сияқты қақтығыс әрекеттерінен болмайды. Сол сияқты дауласу мен дау шешу әктерінің сөйлем модельдерінде өздеріне тән грамматикалық құралдар болады. Мысалы, дау шешу әктерінде даулы мәселе 3-жақтан баяндалады немесе даугерлердің өзі сөйлегенде 1-жақтан арыз тыңдалып, екінші дауласушы адамның іс-әрекеті қабат беріліп отырады. Сол сияқты ақталу 1-жақтан, ақтау 3-жақтан баяндалады т.б. Арыздану кезінде шақтық формалардың қолданысында да белгілі бір модель болады. Өткен шақ формалары шағымдану кезінде болған әрекеттерді баяндауда орын алады. Осы шақ формалары даудың қазіргі кездегі сипатын танытады. Келер шақ формалары бұйрықтық мәнінде (берсін, жазып берсін т.б.) талап ету кезінде, шарттық қатынастарды білдіруде орын алады.

Ресми дискурстарда сыпайы формалар жиі қолданылады. Осы сияқты шақтық формалардың қолданысы дауласу әктеріндегі арыздану, талап ету, өтіну, кешірім сұрау, қорғау, қорғану т.б. коммуникативтік тактілермен байланысты болып келеді.

Дау шарттық мәндегі сөйлеу модельдерінің болуымен де ерекшеленеді, өйткені даудың шешімі шарт қою арқылы шешіліп жатады. Сондықтан шарттық қатынасты білдіретін сөйлем модельдері де жиі кездеседі деуге болады.

Мақұлдамау, қарсылық мәнді сөйлем модельдері де дауласу әктеріне тән. Дау себепсіз болмайды. Даудың себебін түсіндіру дау шешуде мін-

детті болғандықтан, себеп-салдарлық қатынасты білдіретін сөйлемдер де кездеседі.

Бейвербалды құралдар да дауласу әктерінің негізгі тілдік құралдарының біріне айналған. Өйткені дау – эмотивтік категория, ал эмоцияны тек вербальды құралдармен жеткізу, шығару мүмкін емес. Бейвербалды құралдарды дауласу әктерінде қолдану барлық халыққа ортақ, оның ресми және бейресми формасында да әмбебап элементтер көптеп кездеседі. Алайда бейвербалды құралдардың дауласу әктеріндегі ұлттық сипатты да анықтауға болады.

Ұлттық ерекшелік әсіресе дау шешу әктерінде анық көрінеді. Дәстүрлі қазақ қоғамында руаралық дауларды, жесір дауы, жер дауы, құн дауы, мал дауы сияқты дауларды әр рудың би-шешендері шешіп отырған. Бұл халықтың құндылық дүниесімен, өмір сүру формасымен байланысты, сондықтан да қазақта *үй дауы, бала дауы* деген сияқты ұғымдар жоқ. Қазақ өз руының ұрпағын далаға қаңғытып жібермеген, сол үшін жесірін де сол рудың адамдарына қосуға әрекет жасаған. Дау шешу процесінің дәстүрлі жүйесі болған. Барымта сияқты ұрлық-қарлық жасап, кек қайтару сияқты қақтығыстар болғанмен, аяғы билерге келіп жүгінген. Қақтығыс, дау-дамайларды билердің шешімімен, құн төлеу сияқты жазалар қолдану арқылы шешіп отырған. Дауласу әктерінде үлкеннің, би-шешендердің, рубасылардың т.б. беделді тұлғалардың орны болған. Беталды дауласпаған, әр ру өз араларынан дауға түсуші даугерлерін сайлап апарып қатыстырған. Даугер шешендер өз мүдделеріне қатысты талаптарын ортаға салып, төбе бидің шешіміне тоқтаған.

Тілдесімде *жергілікті ерекшелік* те көрініс табады. Қазақстанның оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс өлкелерінің мәдениеті мен салт-дәстүрінде ғана емес, сөйленісінде де жергілікті ерекшеліктер байқалатыны белгілі. Мұндай ерекшеліктер қарым-қатынастағы кез келген дискурста көрініс табады. Тіпті көркем шығармада жазушылар әдеби тілді ұстанғанмен, автордың сөз қолданысында жергілікті ерекшеліктер элементтері байқалып қалады. Дауласу әктерінде де жергілікті элементтердің бой көрсетуі заңды құбылыс деп ойлаймыз. Бұл әрбір облыс, өлкедегі халықтың менталитетімен, мінез-құлқымен байланысты. Мәселен, Шымкент маңы өзбек халқының дәстүрімен, сөйленісімен араласып жатады. Өзбек халқының мінез-құлқына ұқсас сыпайы болып келеді, жұмсақ сөйлейді. Сол сияқты солтүстік облыстар адамдары орыс мәдениетіне жақын, көбінесе орыс тілді және мінездері де орыс мінезді, тік, турасын бетке айта салады. Осы сияқты мінез-құлықтағы ерекшелік дауласу әктерінде де көрініс табады. Сыпайы мінезділер дауды қалайда жұмсақ шешуге тырысады, ал тік мінезді халық «болса болсын, болмаса қойсын» дегенге тоқтайды. Бұдан басқа да дауласу әктерінде жергілікті халықтың өзіндік сөйлеу мәдениеті байқалып отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тілдесім кезінде коммуникативтік актіні ұйымдастыруда әр халықтың ата-бабаларынан бері келе жатқан дәстүрлі тілдесім тәртібі болады. Ұлттық ерекшелік бүгінгі ұлт өкілінің бүгін пайда болған әрекеті емес, ол - сол ұлттың пайда болуымен бірге келе жатқан қанға сіңген қасиет. Тілдік кумулятивтік қызметі тек жеке сөздерде ғана емес, бүтіндей сөйлесім тәжірибесінде де көрініс табады. Әр халықтың тілдесім үлгісі сол ұлттың сөйлеу әдебін, мәдениетін көрсетеді. Сондықтан кез келген сөйлеу актісінде ұлттық ерекшелікті аңғаруға болатындығы даусыз. Мәселен, қазақтың сөйлеу әдебінде астарлап сөйлеу мәдениеті, тыңдаушының көңіл-күйіне, қабылдауын ескеру мәдениеті, тілдесушілердің жас ерекше-

лігін ескеру, жынысын, әлеуметтік дәрежесін ескеру мәдениеті айқын көрінеді. Қазақ дәстүрлі сөйлеуде қарсы мәнді сөйлем модельдерін қолданбайды немесе сирек қолданады, қарсылықтың өзін жұмсартып білдіруге тырысады т.б. Дау шешу актісінде сөйлеу мәдениеті болған. Ретті, кезекті, жүйелі сөйлеу мәдениеті болған. Өз ойларын нықтау үшін, коммуникативтік мақсаттары мен стратегияларына сай, ата-бабалар тәжірибесінен келе жатқан мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді қолдану, беделді тұлғаларды ауызға алу, айтқан сөздерін келтіру сияқты коммуникативтік тактикаларды қолданған. Демек, қазақ ұлтына тән тілдесім ерекшелігі осы дау шешу әрекетінде ерекше байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ сөздігі. – Алматы, 2013. – 1488 б.
2. Тер-Минасова С.Г. Межкультурная коммуникация. – М., 2014. – 106 с.
3. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. – М., 2004. – С.198-219.
4. Комлев Н.Г. Лексико-семантические мотивы возникновения и разрешения персонального конфликта. // Тезисы 6 всесоюз. симп. По психолингвистике и теории коммуникации. – М., 1978. – С.87-99.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. 450 б.

БҮРКІТБАЕВА ШЫНАРАЙ ДҮБІРҚЫЗЫ

3 курс докторанты

Түркология бөлімі

Шығыстану факультеті

Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АХЫСКА ТҮРІКТЕРІ АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА «ТАРИХИ ОТАН» ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Түйін. Мақалада Қазақстанда өмір сүріп жатқан ахысқа түріктері ақындарының поэзиясындағы «Тарихи отан» тақырыбы сөз болады. Жырларында тарихи отандары қазіргі Грузия Республикасының Ахыска, Ахылкелек, Аспинза, Адиген және Богдановка аудандарынан еріксіз қуылып Сталиннің бұйрығымен Орта Азия мен Қазақстанға жер аударылған халықтың сүргіндегі қиын тағдырлары, туған отанға деген сағыныш, мұң-зар көркем бейнеленеді. Өлеңдеріндегі әртүрлі мемлекеттердің қарауына, ықпалына, қудалауына, қуғын – сүргініне ұшыраған Ер Түріктің кейінгі ұрпақтарының ата – баба қанымен берілген ішкі жандүниедегі ыза мен кекке толған буырқаныстары талданады. Ақындар түрік халықтары ұрпақтарының қанында сақталған сол намыс оттарының жарқылдауын да поэзиялық романтикалық серпінді әрі элегиялық сарындарымен бейнелей жырлайды. Мақаланы жазу барысында Қазақстандағы ахысқа түріктерінің поэзиясы қазақ тілінде жеткілікті дәрежеде зерттелмеген тақырып болғандықтан ғылыми дереккөздер табу барысында қиындықтар кездесті. Негізгі дереккөздер ретінде Алматы қаласындағы ахысқа түріктерінің мәдениет орталығынан алынған материалдар мен ақындардың еңбектері пайдаланылды.

Түйінді сөздер: Қазақстан, ахысқа түріктері, тарихи отан, поэзия, сүргін.

Резюме. Статья посвящена теме «Историческая родина» в поэзии месхетинских тюркских поэтов, проживающих в Казахстане. В его стихах рассказывается о нелегкой судьбе людей, депортированных по приказу Сталина в Среднюю Азию и Казахстан, которые были насильно изгнаны из Ахынского, Ахылкелекского, Аспинзинского, Адигенского и Богдановского районов нынешней Республики Грузия. В его стихотворениях анализируются горе и обида потомков Эр Турка, которые подверглись контролю, влиянию, преследованиям и репрессиям со стороны разных государств. Поэты также воспевают искорку пламени чести, хранившуюся в крови потомков тюркских народов, с поэтическими, романтическими, динамичными и элегическими мотивами. На момент написания статьи возникли трудности с поиском научных источников, так как поэзия тюрк-месхетинцев в Казахстане не была достаточно изучена на казахском языке. Основными источниками были материалы культурного центра тюрк-месхетинцев в Алматы и произведения поэтов.

Ключевые слова: Казахстан, турки-месхетинцы, историческая родина, поэзия, репрессии.

Summary. The article deals with the theme «Historical homeland» in the poetry of Meskhetian Turkic poets living in Kazakhstan. His poems depict the difficult fate of the people deported to Central Asia and Kazakhstan by Stalin's order, who were forcibly expelled from the Akhiska, Akhylkelek, Aspinza, Adigen and Bogdanovka districts of the present-day Republic of Georgia. In his poems, the grief and resentment of the descendants of Er Turk, who were subjected to the control, influence, persecution and repression of different states, are analyzed. The poets also sing the sparkle of the flames of honor, preserved in the blood of the descendants of the Turkic peoples, with poetic, romantic, dynamic and elegiac motifs. At the time of writing, there were difficulties in finding scientific sources, as the poetry of the Meskhetian Turks in Kazakhstan was not sufficiently studied in the Kazakh language. The main sources were materials from the cultural center of the Meskhetian Turks in Almaty and the works of poets.

Key words: Kazakhstan, Meskhetian Turks, historical homeland, poetry, repression.

КІРІСПЕ

Қазақстандық ахысқа түріктері ақындары шығармаларының негізгі тақырыбы тарихи отанға деген сағыныш, туған жерді аңсау, туған елдерінің өткенін, бүгінін, ертеңін көз алдыларына елестету арқылы болашаққа үміт арту т.б. мәселелерді қамтиды.

Қазақстандағы ахысқа түріктері ХХ ғасырдың 20 – 30 жылдарында әуелі Түркия мен КСРО –

ның мемлекетаралық келісімінің, кейіннен КСРО – ның қуғын – сүргінінің зардабын тартқан халық. 1944 жылдың 14 – қарашасында Ахыска, Ахылкелек, Аспинза, Адиген және Богдановка аудандарын мекендеген ең азы 220 ауыл, 120000 – ға жуық ахысқа түрігі Сталиннің бұйрығымен Орта Азияға және Қазақстанға жер аударылады. Ахысқа түріктерінің Қазақстанға келу, ата-баба жұртын қайта мекен етуінің себебі осындай.

Ахысқа түріктерінің шығу тегіне қысқаша тоқталсақ. Ахысқа түріктері – Волга өзені арқылы батысқа келген, 1068 жылы орыстарды жеңіп, оңтүстік Ресейге қоныстанған қыпшақ түріктерінің ұрпақтары. Қара теңіздің солтүстігін қол астарында ұстаған қыпшақтардың бір бөлігі оңтүстік Кавказды, бір бөлігі Қырымды мекендеп, кейіннен бұл аймақтарда Алтын Орда билігі құрылады. Қазіргі Грузияның ең үлкен өзендерін жағалай қоныстанған қыпшақтар сол заманда Селжүктердің қол астында болған Тбилиси уәләйатын тартып алып, 1267-1578 жылдар аралығында бүкіл Тбилиси аймағына үстемдік жүргізеді. Грузин қолбасшылары Кур Басардың, Кутлуг Асланның да қыпшақ тегінен шыққандығы белгілі.

Жалпы, бұл аймақтар ешуақытта түгелімен грузиндердің қол астына өтпеген. Сондықтан да, халқының көпшілік бөлігін түріктер құрайды. Ахысқа түріктерінің ата-бабалары қыпшақ түрікшесінде сөйлеген. Кейіннен, 1578 жылы (бұл сұлтан III – Мұраттың кезі) Грузия Осман империясына қосылады. Шекаралық аймақтарды нығайту мақсатымен ол жерлерге Анадолының ішкі аудандарынан (Кония, Токат, Йозғат, т.б.) түріктер әкелініп орналастырылады. 1829 жылғы Едірне келісімі бойынша бұрынғы жерлер Ресейге қайтарылады. Түріктер бергі жақта қалып қояды. Қазіргі ахысқа түріктері – сол түріктердің ұрпақтары. Осы 250 жылдың ішінде бұрынғы қыпшақ түріктерінің тілі толық оғызданып кетеді (1578-1828).

Қазақ жерін көп жылдардан бері мекендеп келе жатқан ахысқа түріктері арасынан ақындық шығармашылығымен танымал болған қаламгерлер туындыларының бірқатары Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі соңғы онжылдықтарда жарық көрді.

Хукиев Ибрагим Катипоглу, Бадалов Баһадүр Абдуллаһоглу, Караев Камал Караоглу, Мусаев Әмірстан Берфаоглу, Шыңғыс Бадалов, Раушан Мамедоглы, Ю.Зейрек, Асампалы Шалабов, Али Паша Вейселоглы, Бекир Перишан, Ашығ Мәвлүт Әһмәдов, Хаста Хасан, Шайыр Мамош, Мұртаза Лебисли (Намазов), Зейнул Йектаи, Тельман Дямуршаев, т.б. ақындардың туындылары Қазақстандағы түрік поэзиясының әдеби орынын дәлелдеуде.

Талдау. Қазақстандық түрік ақыны Бекир Перишанның «Тағы да Отан туралы», «Біз босқынбыз», «Олар», «Босқа кетті», т.б. өлеңдері сөз арқауындағы депортацияға ұшырған туған халқының қасіретті тағдырына арналған.

Туған өлкесінен еріксіз жер аударылған босқандардың ортақ көңіл – күйі лирикалық қаһарманның жанжүйе тебіреністерімен бейнелеген. Бекирдің «Босқа кетті» өлеңінде де айдауда жүрген жанның өз өміріне наразылығы, қорлануы, бұл дүнияға келгеніне өкінуі, күйінуі шынайы суреттелген:

«Дұшпаным болды кәпірден, \ Туғаныма өкінем. \ Сүргінге айдап өз елімнен, \ Жат – жұртта

жүзім күледі. \ Жат – жұртта мені шеттетті, \ Әр кешкен күнім текке өтті. \ Ақымақ, қуыс кеуделер сөзі, \ Жанымды менің дерт етті...[2., 20].

Ақынның «Біз босқынбыз» өлеңінде де тағдыр тәлкегіне ұшыраған халқының бұрынғы айбынды, абыройлы кезеңі мен босқыншылыққа ұшыраған кездегі аянышты жағдайы салыстырыла, сабақтастырыла жырланған. Жаратылысынан еңбекқор, бейнетқор, діндіріне берік, сөзіне нық, сертіне бек, жүрісіне тұрысы сай айбынды түрік халқының жай – күйін «Бұл күндері босқындармыз, Секілдіміз тірі өлік», деп суреттей отырып, өлместің күнін көріп, дауыл қуған кемедей дұшпан қайда қуса, солай қарай қашып бастарын сауғалап, әрең халық болып жүргендерін ашына, егіле жырлайды:

«Ел едік біз еңбек құмар, \ Еңбек десе ерлеп тұрар... \ ...Бұл күндері босқын болдық, \ Жел үп етсе желдеп тұрар. \ Гулеп тұрған тілі – көрік, \ Халық едік діні берік...». Автор ерлік, әділдік, адамгершілік сияқты ізгі қасиеттерді ту етіп көтерген түрік халқының басына түскен жағдайды суреттейді. Жырдың халықтық сипаты оның сюжетінен, идеялық бағыт – бағдарынан айқын көрініп тұр. Жалқау, надан, жатыпішерлерде ісіміз жоқ, еңбекқор, қолдары шебер, сөздері шешен, дініне берік, сәнді киіне білетін, текті ел едік қазір кіміз, жел қуған қаңбақтаймыз деп ашына жырлайды.

Өлеңнің буын ырғағы үйлесімді, қарапайым тілмен көркем жеткізілген. «...Басымызға лайықты- \ Киюші едік жылы бөрік. \ Бұл күндері босқындармыз, \ Секілдіміз тірі өлік. \ Дауыл қуған біз кемеміз, \ Бізден тұрақ іздемеңіз. \ Қырық жеті жыл бойында, \ Босып, көшіп біз келеміз. \ Қайда барып, қайда тұрсақ, \ Өлмес күнді ізденеміз. \ Басын әрең құрап халық, \ Таулар асып, қыр аттадық...[8.,4]. Аударған Ш.Бүркітбаева

Ақын түрік босқындарын бауыр тартып қамқор, пана болған, егін, бау-бақша өсіруі үшін жер, мекен – жай берген қазақ еліне ризашылығын білдірген. Өзенін де, топырағын да қызғанбаған сол елге алғысын («У орнына бал жаладық, құм орнына шекер жедік») айта отырып, бәрібір туған Отандай сезіне алмаған көңіл – күй шындығын да жазады: «...Өз Отаның болмағасын, \ Ойланасың, толғанасың. \ Біреулерге өгейсің сен, \ Біреулерге қолбаласың. \ Біреулерге келімсексің...8.,4]. Аударған Ш.Бүркітбаева.

Түркі өркениеті жазба ескерткіштеріндегі поэзиялық мұралардан бастап желісі үзілмей келе жатқан тақырып – ататек негізі түріктік асқақ көңілді, перзенттік мақтанышты жырлау.

Бұл – түрікшілдік дүниетаным. Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштерінде негізі қаланған, содан бері ғасырлар бойы түркі ақындарының басты тақырыбы болып келе жатқан түрікшілдік жырлары ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасқан тақырыптың өміршеңдігін дәлелдеп келеді. Бекир Перишанның аталған «Тағы да Отан туралы»

өлеңіндегі түркішілдік дүниетаным аясындағы ойларының лирикалық сыршылдығы, гуманистік – отаншылдық мағынасы поэтикалық бейнелілікпен өрнектелген. Еуропа алпауыттары алдында белі бүгілген елін қайта тіктеп, еңсесін көтерген, түріктердің атасы атанған Мұстафа Кемал Ататүрікке «түрік» деп мөр басылған жүрегін тапсыруға дайын екендігін жырлаған ақын, Отаны жоқ жерде өзінің қара құл екенін де жасырмай жырына қосады:

«Менің Ана – Отаным Түркия елі, \ Маған қымбат сол жердің бір сүйемі. \ Қайран анам шет жайлап жүргенімде, \ Сен сүймесең бетімнен кім сүйеді?!... \ ...Кешірімсіз жазадай кешіккені, \ Сенсіз жерде құлмын мен есіктегі. \ Топырағыңды алаңсыз кешіп жүрсем, \ Алаңсызбын имандай мешіттегі!...». Туған ел, туған Отан жолында жанын құрбан етер түрік ұлының түріктікті, тектілікті ту еткен ұшқыр ойы сол жолда ештеңеден тайынбас көңіл-күйі шыншыл реалистік сарынмен жырланған. «...Менің мынау жұдырықтай жүрегіме, \ Ұғылы деп түріктің мөрі басылған. \ Бөтен жұртта тұрса да бақ тұрағым, \ Отан үшін өлуге шақ тұрамын. \ Ататүрік қасыңа түбінде мен, \ Мөр басылған жүректі тапсырамын [8.,4]. Аударған Ш.Бүркімбаева.

Бекир Перишан ақынның «Мен Түрікпін» атты өлеңіндегі асқақ ойлардан да осындай түркішілдік сарын сезіледі. Айбынды Ер Түріктің жер – жаһанға даңқы жайылған батырлық – қармандық даңқты тарихын сол ата – бабалық елдік, ерлік дәстүрді жүдеп – жадап жүрсе де ұмытпайтын кейінгі ұрпақтар көңілі романтикалық – реалистік тұтастықпен жырланған.

Ұрпақтарының бәріне ортақ бұл сарын – Ер Түріктің бұрынғы айбынды данқын аңсау, содан қуаттану, сол арқылы түркілік өр рухтың аласармайтын келешегіне сену. Бекир Перишан да осы түркішілдік сарынның мұң мен сенім тұтасқан поэтикалық сипатын жырлаған. Бүкіл түркі баласы қасиетті деп санап, қадір тұтқан көк бөрінің бөлтірігі екенін де еске салып «Ойынан жатса, тұрса бір шығармай, ұлиды тауын аңсап бөлтірігің», деп жырлайды. Ақын «асыл түрік», «батыр түрік» тіркестерімен текті түркілерді көкке көтеріп оқырман назарын өзіне аударады. Жанымда қуат беріп сен тұрғанда мен ешкімге де дес бермеймін, деп шабыттанған елім, жерім деп еңіреген ерлердің психологиялық портретін, әдеби бейнесін жасайды. Жырлары оқуға жеңіл, оқушының патриоттық сезімін оятып, бірден баурап алады.

Армысың, еңіреген Ер Түрігім,
Арнадым саған жырдың ең сұлуын.
Ойынан жатса, тұрса бір шығармай,
Ұлиды тауын аңсап бөлтірігің.

Қайдасың асыл түрік, батыр түрік,
Арманым көкірегімде жатыр тұнып.

Артымда асқар таудай сен тұрғанда,
Ешкім де басына алмас батырсынып [8.,5].

Ауд. Ш.Бүркімбаева

Қазақстандық ахысқа түріктерінің тағы бір ақыны Али Паша жырларында достықты бауырластықты, Отанға деген махабатты, Түркияға деген сүйіспеншілікті, қазақ халқына деген ризашылықты жырлайды.

Ақын жырларында ахысқа түріктерінің басынан өткерген ауыр азабын, халқының бүгінгі мен ертеңін сөз етеді. Али Пашаның «Қазақтарға ризамын» өлеңінен елімізге жер аударылған барлық түрік халқының қазақ жұртына деген шексіз ризашылығын көреміз. Олардың бастарындағы ауыр жағдайды түсініп, көмек қолын ұсынып, құрметтеген, “Ер Түрік қанынан жаралған түбі бір қандасым!” деп бауырына басқан қазақтарға мәңгі қарыздар екендіктерін айтады.

Ақын адам бойындағы ең асыл қасиеттерді – мейірімділікті, ізгілікті, бауырмалдылықты, қонақжайлықты, жомарттықты, білімділікті мадақтайды. Жыр қарапайым қауымға бірден түсінікті болатындай түрде қанатты сөздермен түйінделіп, сомдалып, көркемдік бүтіндік ішінде дестеленген.

Gelip düştük Kazakistan eline,
Kеліп түстік Қазақстан еліне,
Bizi böldüler şehirine, köyüne,
Бізді бөлді қала, ауыл жеріне,
Tez öğrendik Türk Kaazaklar dilini,
Тез үйрендік қазақтардың тіліне,
Hürmetli bir konuk saydılar bizi.
Қонақ деп сый көрсетті бізге де.

...Biz hürmet gördük Kazak halkından,
...Біз құрмет көрдік қазақ халқынан,
Onlar da bilirler garip halinden,
Олар да түсініп, халімізді толқыған,
Bizleri saydılar öz kardeşlerinden,
Біздерді санап өз бауырларына,
Atamız Er-Türk saydılar bizi.
Атамыз Ер Түрік жаралған қанынан.

Kazak, Türk Atamızın genç balası,
Қазақ – Түрік атамыздың кенже баласы,
Mert, cömert doğurur Kazak anası,
Намысты, жомарт қып туған анасы,
Çokça var Kazakta bilgin danesi,
Өте көп қазақтың білімді данасы,
Taverih kitaplardan bilirler bizi. [3.,148-149].
Тарихи кітаптан танитын бізді...

Ауд. Ш.Бүркімбаева.

Ақын жырларынан ежелгі түркі әдеби ескерткіштері мен қазіргі түркі ақындары шығармалары арасында сан ғасырлар бойы бір сәтке де үзілмей келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығы бар екенін байқауға болады. Көк түрік

ұрпақтарының қай ғасырда да есіктері болатан, үйлері тастан көркем салынатынын, қанша рет өшсе де қайта жанатынын, қанша рет өлсе де қайта тірілетінін жырлайды. Ақын күн сайын есіне түсетін туған Отан мен сол құйтұрқы саясат құрбаны болған елі мен жерін, олардың басынан өткен азапты күндерін тамаша суреттеп, жеңіл ұйқаспен көркем жеткізген.

...Ahıska Türkleri pulat kapısı,
...Ахыска түріктері болат есігі,
Evleri taştan, muhkem yapısı,
Үйлері тастан, салынған көркем,
Elimizden çıktı tamam hepisi,
Айрылды бәрінен Отан бесігі,
Şu sürgünün günleri yadıma düştü.
Сол сүргін күндер, есіме түсті.

...Paşa'nın kalbi gitigide yanar,
Пашаның жүрегі күн сайын жанар,
Her saat, her dakika vatani anar,
Әр сағат, әр минут Отанды еске алар,
Acaba bu ahlar yerde mi kalar,
Апырай, бұл қайғы қашан бітер,
Şu azap günleri yadıma düştü.
Сол азапты күндер, есіме түсті [3., 150].
Ауд. автор.

Ақынның төменде беріліп отырған «Аспинзам» атты өлеңі туған жері, жасыл желек жамылған, сұлу Аспинзамен қоштасқан жанның қайғылы, қимас сәтін көз алдыға әкеледі. Ақын баршаға түсінікті қарапайым сөздермен тарихи оқиғаның жанды картинасын жасаған. 1944 жылғы Сталин сүргінге айдаған кездегі жер жәннаты Аспинзаның солғын кейпін, бір заманда көкпен таласқан сәнді асқар тауларының шөгіп кеткен бейнесін баяндайды. Әйтсе де автор сол елінен кетердегі туған жердің жадау бейнесін, табиғат картинасын баяндап қана қоймайды көркем шығармаға тән көріктеу құралдарын да қолданады. Өлеңнің соңғы шумақтарында ақын «Оралармыз Құдай жазса әз Отанға, әзірге қош боп тұр, сұлу Аспинзам!» деп жырлайды. Бұдан біз асқақ рухты ақынның алдағы күннен үмітін үзбей, бір күні Отанға қайта оралатынына кәміл сенетіндігін көреміз:

Tarihin bin dokuz yüz kırk dördünde,
Жыл мың тоғыз жүз қырық төртінде,
Kara bahtlı oldum, güzel Aspinza'm.
Бақытсыздыққа ұшырадым, сұлу Аспинзам.
Sürgün emri verdi gavur bizlere,
Сүргінге айдау әмірін берді кәпір біздерге,
Etiler perişan elin Aspinza'm.
Бейшара күй кешті елің, Аспинзам.

Şu süsen, sümbüllü dağların kaldı,
Сәнқой, сүмбілді тауларын қалды,
Cennete benzeyen bağların kaldı,
Жәннәттан аумайтын бауларың қалды,

Yasemen güllerin sarardı soldu,
Жасмин гүлдерін сарғайды, солды,
Kıyamam terkedemem seni,
Аспинза'm. Қия алмай, тәрк еттім сені,
Аспинзам
[3., 141]. Ауд. автор.

Қазақстандағы түрік ақындарының түрікшілдік сарындағы өлеңдері жалпы адамзаттық ұрпақтар сабақтастығы дүниетанымына негізделгендігімен ерекшеленеді. Азаматтық – отаншылдық сарындағы өлеңдердің жалпытүркілік сарынмен жырлануы тәуелсіздік жолындағы қазақ халқының қаһармандық тарихын ұрпақтар жадында жаңғыртады.

Ахыска түріктері арасынан шыққан ақын Бадалов Бахадүр Абдуллаһоглу да негізінен Отанға деген сағынышты, перзенттік махаббатты, патриоттық сезімді жырлайды. Оның «Не болды» атты өлеңінде туған халқының атамекен қоныстары, туған жерден еріксіз ажыратылған жанның қасіреті, тауқыметі, қуғын – сүргінде жүргендердің аянышты хал – ахуалы реалистік сипатымен жырланған:

Kafkas ülkesinden gelen Türk Eli
Кавказ елінен келген түрік халқы
Vetenlerin bilmem hali ne oldi
Отандарыңның білмеймін халі не болды
Evlerimiz uçmuş bağlar kurumuş
Үйлеріміз ұшып, бауларымыз құрғады
Gobiyet'e geçen Salı ne oldi.
Гобинетке өткен сейсенбі не болды

Gobiyetkayalı taşlı yer idi
Гобинет таулы – тасты жер еді,
Ahaşen birazca başlı yer idi
Ахашен біраз басты жер еді,
Anda'si Varnet'i yaşlı yer idi
Андасы, Варнеті көне жер еді,
Ahir kövün Seren-cami ne oldi...
Ахыр ауылының Серен мештігі не болды...

...Veten boşandı geldi garibler
...Отан бос қалды, келді басқалар,
Geçti nice nice kövden Arifler
Өтті ауылдан қаншама ғалымдар.
Yuvadan ayrılan el'i terifler
Ұясынан айырылып, қорқытып, қуылғандар
Gelen yad-yabancı el'en ne oldi...
Келген жат елің не болды.... [4., 137-138].
Ауд. Ш.Бүркімбаева

Ақынның мұң мен шерге толы өлең жолдарында мәңгілік атамекенің, ата – қонысын аңсаған халықтың көңіл – күйі танылады. Әрбір халықтың туып – өскен жері, Отаны – мәңгілік тілегінің өзегі. Ақынның өлеңдерінен туған жерінен, атамекенінен еріксіз ажыраған қайғылы адамдардың жан дүниесіндегі күйзелістердің

элегиялық – психологиялық сипатын ұғамыз. Ақын жырынан біз Ахысқа түріктерінің құғын – сүргінге ұшыраған тарихынан хабардар боламыз. Туған жерінен қуылған жандардың, басқа елдерді жерсінбей жатсынуы, ішқұса күйге түсуі, өз Отанын аңсауы реалистікпен суреттеле жырланған. Баһадүр ақынның «Отан» атты өлеңінде де туып – өскен мекеннің сұлу пейзаждық көріністері, жасыл өлкедегі әсем бақтар, тау қойнауларының, баурайларының жанға жайлы, жұпар иісті атырабы, адамдардың да, құстардың да өзара үндескен бейбіт тірлік тынысы романтикалық сағынышпен, өкінішпен жырланған:

Çocuğ idim amma veten göz ögümden heç getmiyer.
El sallayıp yaprahlari ele bildim yola saldi.
Bütün tağlar bağ bostanlar serin hava yol gösterdi
O gülistan şöhet eli yüregimden heç getmiyer.

...O gülistan meşe içi insan için derman idi,
O tağlari görmiyenlar kohusuna arman idi.
El'im in burya düştüğü Stalin'den ferman idi
Geri gedah diyen sözler yüregimden heç getmiyer....

Бала едім бірақ Отан көз алдымнан еш кетпейді,
Қол бұлғаған жапырақтары елді солай жолға салды.
Барлық таулар, бау – бақшалар жұпар ауа жол көрсетті,
О, Гүлстан шаттық елі жүрегімнен еш кетпейді.

...О, Гүлістан орман іші жанға дауа, дәрмен еді,
Ол тауларды көрмегендер арманда еді.
Елімнің бұл күйге түсуі Сталиннен әмір еді,
Елге оралсақ деген сөздер жүрегімнен еш кетпейді... [4., 139-140].

Ауд. Ш.Бүркімбаева.

Ақынның отаншыл жырлары – уақыт шындығының поэтикалық шежіресі. Туған жердің жанға дауа көк орай белдерін, көк шалғын орманды тау бөктерлерін перзенттік махаббатпен жырлаған азаматтық сарынды өлеңнен ұлттық және жалпы адамзаттық ортақ көңіл – күйі психологиясының тағылымын танимыз.

Қазақстандағы ахысқа түріктері ақыны – Мүтиев Зейнулла Габбароглу халқының басына түскен құғын-сүргін, ауыр азапты егіле жырлайды. Ақынның «Ауылдар, аман бол!» өлеңі ғасырлар қойнауына жол тартқан тұтас бір тарихты алдында жайып салады. Эпикалық баяндау аясында тарихи деректердің шындығы жүйеленген өлеңнің идеялық – композициялық желісінде елден-елге босып кеткен түрік халқы ұрпақтарының аянышты хал – ахуалы айтылған. Туған өлкедегі жастық шақ, аң аулап, мал бағып, егін егіп, ұрпақтарды тәрбиелеген бақытты кезеңнің сағымдай бұлдырып артта қалғаны сағынышпен еске алынады:

Tarih 1944 yılında 1944 жылында

Neçe canlar gözi kaldı eli'nde
Қаншама адам екі көзі ел жұртта,
Şalonlar düzöldi demir yolunda
Вагондар тізіліп темір жолына,
Kövler selamet kal diyen ağlasın...
Ауылым аман бол дегендер жыласын...

...Tarimar eyledi düşman malımız ...
Дұшпанға таланды мал-мүлкіміз
Bahçalı, meşeli güzel eli'miz
Бақшалы, бағбанды керемет жұртымыз
Başha halka göre kısa dilimiz
Басқа халықтан қысқа тіліміз
Evleri Gürci'ye kalan ağlasın...
Үйлері грузинге қалғандар жыласын...
[4., 148-150].

Ауд. Ш.Бүркімбаева

Қыстың қақаған күнінде елден, жерден, мал-мүліктен айырылып, вагондарға тиеліп жер аударылған адамдардың о дүниеге өз Отанынан аттануға зар болған, мақсат-мұратына жете алмаған көңіл-күйі бейнеленген. Тұтас тарихи сюжетке құрылған бұл жырда белгілі бір оқиғаның желісі реалистік шындықпен суреттелген. Шығармада көркемдік бүтіндік сақталған, тілі қарапайым, әрі жеңіл, оқушысына түсінікті, тез баурап әкетеді.

Элегиялық шығарма – лирикалық қаһарманның жандүние күйзелістерін (егілу, жылау, т.б.) бейнелейтін психологиялық сипатты туынды. Халықтың құғын-сүргінге ұшыраған аса ауыр трагедиялық хал-ахуалын сыншыл реализм аясында баяндай жырлаған шығармадан Жаратушы Алланың құдіретіне мүнәжат еткен мұсылмандық шынайы ықылас – ниеті көрінеді. Тұрақты Отанынан, атамекенінен еріксіз айрылған халықтың мәңгі – бақи тек қана атамекенін аңсайтыны, ешбір елге үйренісе алмайтыны табиғи сипатымен жырланады. Күйзелген кейіпкер сыры – отаншыл азаматтардың ортақ мұңы:

...Vetenim hakkında ğam karalıyam ...Отанды ойласа қайғыдан қан жұтқан,

Cabbar'ın oğlıyam Oşoralı'yam. Габбардың ұлымын шыққан Ошора шаһардан.

Familyem (soyadım) Mutiyev çoh yaralıyam Teĝim Мүтиев жаны жаралы,

Zeynul kimi Türki diyan ağlasın. Зейнулды Түрік дегендер жыласын.[4., б.152]. Ауд. Ш.Бүркімбаева

Қазақстандағы ахысқа түріктері ақындарының бірі – Хукиев Ибрагим Катипоғлу. Отанынан жер аударылған ахысқа түріктерінің 12 жыл бойы заң қызметкерлерінің бақылауында болғаны баршамызға аян. Ақын «Жаратқан, сен маған біраз сабыр бер!» атты өлеңінде сол заң қызметкерлерінің құрсауында жүрген жандардың тілімен үн қатып, адам баласының азаматтық-отаншылдық сезіміне ортақтасатын Жаратушы Аллаға жалбарынады. Кімнің әмірімен, не үшін осылай сүргінге айдалып, қатал жазаланғанын білмей, түсіне алмай дал болған бейшара жан-

ның «Қиянат оғымен жараландым мен, Жазылды маңдайыма жылау-сақтау», деп жазмыштың жазуына көндігіп тек қана Жаратқаннан «Сен, маған сабыр бер!», деп жалбарына медет сұрауы шынайы дестеленген. Жырда тағдырдың ауыр соққысынан қажыған, туған Отанды іздеп шарқ ұрған жанның психологиялық портреті шынайы суреттелген. Жырдың ырғақтары өзара үйлесімді, тілі қарапайым қауымға түсінікті жеңіл. Отанының басындағы тарихи жағдайға қынжылған ұлтшыл, патриот жанның көңіл-күйі көркемдік тұтастық негізінде баяндалған:

...Тоғұлдуғум vetenim neredе kaldı,
...Туған Отаным қайда қалды,
Kismetim yolumu nereye saldı,
Тағдыр жолымды қайда салды,
Hasretten kalbim bin bir dert aldı.
Қасіреттен жанымды мұң-шер алды.
Bu aci kıametі taşımah üçün,
Бұл ащы қияметті көтеру үшін,
İlahım sen bene birez sabır ver.
Жаратқан, сен, маған сабыр бер.
[4.,131-132].

Ауд. Ш.Бүркімбаева

Ақынның «Мен түрікпін» атты өлеңінен де өздерін ежелден көк бөрінің тұқымымыз деп өр санаған түрік халқының ұрпағына тән асқақ рух, қайсар мінез-құлықты көреміз. Айбынды түрік халқының өткен тарихындағы алып тұлғаларын айшықты мән-мағына бере жырына қосқан ақын, өзінің кімнің ұрпағы екенін мақтанышпен жырына арқау етеді. «Мен Түрікпін» өлеңі тарихи, әлеуметтік, көркемдік тұрғыдан алып қарағанда қазақ жыраулары толғауларына ұқсас. Біз бұдан ежелгі түркі әдебиеті мен қазіргі түркі әдебиетінің арасындағы сан ғасырларға созылып жатқан көркем дәстүр жалғастығын көреміз. Ақын көк түріктердің көне дәуірдегі сан қилы тарихындағы кесек тұлғаларды мақтанышпен тізбектеп жырлайды.

Сондай-ақ, әлем тарихында айрықша із қалдырған кешегі түріктердің ерлігін жалғастырар бүгінгі ұрпағының да осал емес екендігін «Мен» сөзі арқылы берген. Ғылымда да, ілімде де, дінде де, соғыста да, ерлікте де, батырлықта да өз орнын ойып көрсеткен ірі тұлғалар тудырған түріктердің дарабоз екендігін осы сөзбен ашықтай түскен.

Мұндай құрылымдағы қарапайым сөзбен жазылған жырдың өзі бейне бір жыр-толғау секілді ырғақты, ұйқасты болып келеді. Автор белгілі бір сөздерді немесе сөз тіркестерін рефран ретінде бірнеше қайталап айту арқылы осы ұғымдарға оқушы назарын көбірек аударып отырады. Қарапайым тілмен көркем жазылған жыр оқушысын тез баурап, ұлттық рухын көтеріп, мақтаныш сезімін оятады:

Ben Uluğbek samalardan, ilm-i-urfan arayan,
Ey, vah, katil oğlum diye, ruhu mengü ağlayan.
Ben Meşreb'im ben Nasimi tabanından kesilen
Mahtumkulu benim kendim, yürek – bağı ezilen.
Zülümlere baş eğmeyen, sürgünlere sabreden,
Garib düşüp, kanlar yutup, dünya yüzün kabreden.
Ben dünenki Atatürk'üm hoklar üzre baş eğen...

...Мен Ұлықбек білімдарлардан ілім теңізін сұраған,
«Ойбай, ұлым қанішер!» - деп, жаны сыздап жылаған,
Мен Мәшрәппін, Мен Насими табанынан таусылған.
Мақтымқұлың менің өзім, бауыр еті езілген,
Залымдарға бас имеген, сабыр еткен, төзіммен,
Бейшара ғып, айналдырған жердің бетін қабірге,
Мен кешегі Ататүрікпін дұшпандары бас иген...
[1.,3].

Ауд. Ш.Бүркімбаева

Ал, «Рухымызды көтеріңдер» атты жыр-монологынан ақынның халқы бастан кешкен сүргін қасіретін айна – қатесіз көз алдыңызға елестетесіз. Ибрагимнің өзі осы жырының алғысөзінде былай деп жазады: «1944 жылдың қуған-сүргін азабы... Бұл азапта шәйіт болған әкемнің әкелері, анамның аналары, ауыр тағдыр түсіме кіреді. Олар сұрақ қояды, мен жауап беремін... Ахысканың гүлдері солды ма? Таулары жылап ереді ме? Бұлақтары құрғады ма? Кітаптары жанды ма? Қайғылы тарихы парақталды ма? Қайдан бұл халге түстік? Ахысканың гүлдері солды, таулары жылап ереді, бұлақтары құрғады, кітаптары жанды, қайғылы тарихы парақталды. Бірақ Отанында отансыз сенің бұл сұрақтарыңның мәңгі сақталғанына шүкір, ей, азиз Адам!».

Ақынның бұл өлеңінде Ахысқа халқының басына түскен ауыр жағдай қаз-қалпында берілген. Шығармада реалистік шындық көзге ұрып тұр. Сүргінге айдалып жол бойы бірі әке-шешеден, бірі іні-бауырдан айрылып, бірі жұқпалы індеттен көз жұмып, сүйектері жол-жөнекей қалғандар бүгінгі күн өз ұрпақтарына о дүниеден тіл қатып «бізді ұмытпаңдар, құлыптастарға, тарих беттеріне жазыңдар», - деп тұрғандай өлген адамдарды сөйлетіп, тірі адамға ұқсатып бейнелейді. Мұның бәрін автор зор ақындық шабытпен, өз қаһармандарының ішкі жан дүниесіне терең поэтикалық барлау жасау арқылы суреттейді.

Тағы бір Қазақстандық түріктердің дәстүрлі халық ақыны Мамош Қаһраман оғлу. Оның жырлары туған топыраққа деген қимастық сезім, мәңгі сарқылмас сағынышқа толы. Ақынның «Ардаһан өзеніне арнау» өлеңінде Түркия шекарасын екіге бөлген Ардаһан өзеніне мадақ, мақтау сөздерін арнайды:

...Туркијә сәрһәдини икијә бөлән,
...Түркия шекарасын екіге бөлген,
Мәрфәтин чоһдур Ардаһан чајы.

Құдіретің күшті Ардахан өзені.
Ичиндә жашыжан гөзәл балықлар,
Суыңда жүзген сұлу балықтар,
Мөһәббәтин тарихдә Ардахан чајы...
Тарихта жыр болған Ардахан өзені...
[5., 25-26] Ауд. Ш.Бүркітбаева

Ахысқа түріктері арасында ақындығымен, айтыскерлігімен кең танылған Зейнул Фаһриоглуның бірнеше кітаптары жарық көрген. Ақынның жырларында («Күр өзені») асыр салған, қимас балалық шағы өткен туған өлке Ахысканың тау-тасы, орман-өзені, сай-жырасы дәріптеледі. Төменде беріліп отырған «Күр өзені» өлеңінде ақын туған жеріне көрік бере, бұралаңдап аққан Күр өзенімен сырласады. Ақын өлеңінен Күр өзенінен туған жерінің хал-жағдайын сұрап, елінде қалғандардың ахуалінен хабар алғысы келіп ынтыққан жанның көңіл-күйін сезіледі. Төкеп жыр әдісінде жазылған бұл өлеңінің тілі өте жеңіл, айтар ойын да астарсыз ашық айтады. Көз алдыға табиғаттың таңғажайыптарының бірі суы зәмзәм бұлақтан, жағасы көк майса құрақтан тұратын өзеннің көрінісін әкеледі. Жырда тақырып бүтіндігі сақталып, көркемдік құралдар шеберлікпен қолданылған.

Ақынның «Отанымды мен ұмытпаймын» атты – өлеңінде лирикалық қаһарманның романтикалық тұлғасы елестейді. Әдеби шығарма – тіршілік қозғалысындағы күрескер, арманшыл адамдардың қайсар рухты болмысын көркем шындық бояуларымен ұғындыратын рухани таным тұғыры. Ақынның азаматтық – композициялық желісінде өр рухты, намысты, отаншыл, күрескер адамның поэтикалық тұлғалануы дараланған. Тұрмыстық қарама – қайшылықты қозғалыстары ағынында өзіндік қайсарлығынан айнымаған құрыш мінезді адамдарға тән мінез – құлық психологиясының ерекшеліктері романтикалық реалистік бояуларымен жырланған. Жырда тірідей кессең де, өртесең де, өлтірсең де Отанынан бас тартпайтын ұлтшыл, нағыз патриоттың бейнесі суреттелген. Дұшпан тізесін батырған сайын қасқайып қарсы тұрып, иілмеген отаншыл жанның өр кеудесін, дара тұлғасын шыншыл реализммен ашып көрсетіледі. Мұңды лирика көркем баяндалған.

«Жараспас» атты өлеңінде де лирикалық қаһарманның жан әлеміндегі романтикалық сарынды қуатты ойларды аңғарамыз. Өлеңнің поэтикалық түйіні – адамзат ұрпақтарының туған жерінде, атақонысында, Отанында ғана қуатты, мығым тұрпатта өмір сүре алатынын дәлелдеу. Өмір қозғалысындағы мағыналы өмір сипаты да осындай өршіл рухты, отаншыл қайсар адамдардың шынайы көңіл тазалығынан құралатыны да ақиқат. Ақын тұрақты атамекені, Отаны бар адамдардың бақытты көңіл – күйін, азаматтық ұстанымын романтикалық мұңлы – шерлі сарынымен жырлайды. Өзге елде аянбай етсең де еңбегіңнің еленбей қалтарыста қалуы мүмкін екен-

дігін, басқа отанда қанша талпынғанмен дйттеген мақсатқа жетудің оңайға түспейтіндігін, бәрін, бәрін отансыздықтың кесірінен деп ашына жырына қосады.

Ақын Ровшан Мамедоғлу Исмайлов. Ақын жырларында негізінен туған елінің басына түскен сүргін жылдарды, халқы шеккен ауыр азапты жырлайды. Бір заманда «Түрік деген сөзді естігенде қорқыныштан дірілдейтін талайлардың Ер Түрік ұрпағының сағын сындыруға ынтық болып, түрік қанын телегей-теңіз сел қылып ағызып, өз қандарына тұншықтырсам деп армандаған залымдардың қара пиғылын ақын реалистік тұрғада жырлаған.

Ровшанның «Сүргін» атты дастанында халқының басына түскен азапты жылдар көрінісі, қанішер Сталин мен оның жандайшабы залым Берия тарапынан жасалған қанды жоспар тарихи дәлелдер негізінде көркем суреттелген. Дастанның идеялық – композициялық желісінде тарихи кезең шындығы шынайы бейнеленген.

Дастандағы негізгі кейіпкер – халық. Ахысқа жерін мекендеген түрік халқының тыныш, бейбіт тұрмыстағы хал – ахуалының өктем, озбыр шешімнің салдарынан кенеттен бұзылғаны, жазықсыз адамдардың атамекендерінен еріксіз ажырап, басқа өлкелерге аттандырылғаны – эпикалық шығарманың құрылымындағы авторлық баяндаулар мен кейіпкерлер сөздері арқылы айқындалған. Эпикалық шығарманың «Қанмен қойылған қол» атты бірінші бөлімінде КСРО атты мемлекеттегі халықтар тағдырына өздерінше үкім, шешім шығарған Сталин мен Берияның іс – әрекеттері әшкереленген.

Қатыгездік, жеңдеттік іс-шаралардың негізгі ұйымдастырушылары, үкім шығарушылары болған осы екі адамның дастандағы даралана бейнеленуі шығармадағы олардың ішкі монологтары және өзара диалогтары арқылы жырланған. Эпикалық шығармалардағы кейіпкерлер диалогтары арқылы олардың ішкі діл әлемін таныту – әдебиет тарихындағы дәстүрлі тәсіл. Ақын осы тәсілді үйлесімді түрде қолданған. Шығарманың идеялық – композициялық сипатын танытатын осы поэтикалық тәсіл арқылы нысанға алынған тарихи кезең шындығы, қуғын – сүргіндерді ұйымдастырушылардың да озбыр іс – әрекеттері дәлелдене түскен.

Мысалы, дастанда Берияның оңашада өзімен – өзі іштей түйілген, қатыгездік жоспарларын ойлап тұрған сәті де реалистік сипатымен көрінеді. Берия – ХХ ғасырдың 30-50-жылдарында Кеңес Одағында болған саяси – әлеуметтік оқиғалардың негізгі орындаушыларының бірі. Оның саяси – әлеуметтік қызметі мемлекет басшысы Сталиннің қызметімен сабақтас бағаланды. Әсіресе, 1937 – 1938 жылдардағы және 1941 -1945 ж.ж. Екінші дүниежүзілік соғыс, сонымен бірге, 50 – жылдардың басындағы аласапыран оқиғаларға тікелей жауаптылығы тұрғысынан айтылады.

Ақын «Сүргін» дастанында Берияның Кавказдағы Ахыска түріктерін атамекендерінен қуып шығу жоспарын құрғаны, оны Сталинге баяндап, дәлелдеп мақұлдатықанын тарихи деректер негізінде жазады.

Дастан кейіпкерлерінің бірі – Сталин де озбырлық пен қатыгездікті, халықтар тағдырын өктемдікпен шешуі қаталдық тұғырында бейнеленген. Оның шектен тыс сақтығы, ешкімге сенбейтіндігі, жанындағы Берия секілді ақылшыларының айтуымен кейде өзі де жетік білмейтін қатал, қате шешімдер жасағандығын жазады.

Мысалы, оның Берияның жоспарына әуелде ойлана, күмәндана қарағанына да автор назар аударған:

Сталин:

– Sürgün etmek biraz çetin olacak
Сүргінге айдау, шектен шығу емес пе
Zamanın, devranın pis gelişidir
Заманың тұр мынау бет алып егеске.
Türkler bu işte metin olacak
Түріктер бұл істе ұста емес пе
Merdanelik bu onların işidir.
Мәрттік, батырлық олардың ісі елес пе...

[6., 111]. Ауд. Ш.Бүркімбаева

Берия бейнесі – Сталин сынды күрделі тарихи тұлғалардың талай қателіктерге ұрынуына себепкер болатын екіжүзді кеңесшілердің жинақталған бейнесі. Кавказдағы түріктердің, қарашай – балқарлардың, шешендердің, Волга бойындағы немістердің, Қиыр Шығыстағы кәрістердің Қазақстанға жаппай жер аударылуында, әрине, Сталиннің жанында жүргендердің ақыл – кеңестерінің де ықпал еткені анық. Дастандағы Берияның арандату – азғыру сөздері де халықтар тағдырын тәлкекке түсірудегі аса зиянды кеңес болғанын айғақтайды.

Дастандағы зұлымдық шешім шығарушының сөздері де тарихилық аясында жырланған. Кавказға жақын Түркия мемлекетінің туысқан түркі халықтарына қамқорлық жасауынан сескенген, сақтанған адамның қатал шешімі де адамдар тағдырларын тәлкек еткен тоталитарлық – тирандық басқару жүйесінің қатыгез келбетін елестетеді. Ақынның осы «Сүргін» атты дастаны – депортацияға ұшыраған көптеген халықтар тағдырында ортақ әлеуметтік апат келбетін елестететін шығарма. Дастандағы авторлық – эпикалық баяндаулардың да, кейіпкерлердің монологтары мен диалогтарынан да аталған қуғын – сүргін оқиғаларының шын жүзін көреміз.

Қазақстандағы түрік ақыны Асампалы Зияоглу Чалабовтың жырлары негізінен туған отанды аңсап, туған жермен еріксіз қоштасу дертіне шалдыққан жаралы жүректің мұңын шертеді. «Айдауда жүрген Ахыска түріктеріне, Жоқ, жоқ оралу Отанға.» - деп енді туған елге қайта оралудың мүмкін еместігін, туған жердің мәңгіге көз-

ден бұлбұл ұшқанын түсінген жүрек бұлқынысы ақын көкірегінен зарлы жыр («Жанды жүрегім») болып төгіледі. Поэзиялық шығармаларда тақырып нысанына алынған мәселелер ақынның романтикалық және реалистік көркемдік шешімімен жырланады.

Әсіресе, мұңлы – шерлі, сағыныш пен үмітке, торығуға толы өлең шумақтары жалпылық мәнмен жырланғанда уақыт пен кеңістіктегі оқиғаларды, құбылыстарды көркемдік жинақтаумен өрнектейді. Халықтың басына түскен ауыр қасіретті лирикалық қаһарманның сезімімен беруде адамның ішкі жан әлеміндегі күйзелістердің шын айылығы сезіледі.

Ақынның келесі бір «Айдаудағы жан сыздайды» [7., 15]. өлеңі Кеңес үкіметі тұсында елдеріне баруға тиым салынған халықтардың бірі осы ахыска түріктері екендігінен мағлұмат береді. Ана тілінде мектеп болмағандықтан, ана тілдерінде ұғыса алмайтын ұрпағының келешегіне алаңдайды. Туып – өскен атамекенінде, Отанында мекендеген халықтардың отбасыларының, балаларының, жалпы адамдардың өзара қарым – қатынастары ана тілі арқылы жүзеге асады. Билік жүйесінің қатал шешімімен өзге халықтармен мидай араласып кеткендердің ана тілдерінде қарым – қатынастар жасауы – өте қиын іс. Ахыска түріктерінің ана тілдерінің тар өрісті жағдайға ұшырауы – депортацияға ұшыраған халықтардың бәріне де ортақ жағдай. Өлеңдегі азаматтық сарын лирикалық қаһарман арқылы тұтас халықтың ауыр қасіретін танытуымен ерекшеленеді. Түркі халықтарының ақындық – жыраулық поэзиясындағы атамекен хақындағы дәстүрлі сарын жалғастығы аңғарылады.

«Ахыска түріктері» атты өлеңінде де ахыска түріктерінің тағдыры арқау етіле отырып, ата – бабалардың бейіттеріне кейігі ұрпақтың беймәлім болашақ тағдырына алаңдаған перзент көңілінің психологиялық хал – ахуалы танылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, Қазақстан түріктерінің тарихи тағдыр жолы мен оның көркем шығармаларында бейнеленуі арқылы сөз өнерінің халықтық сипаты айқындалады. Қазақстандағы түркі халықтары поэзиясы дамуы жолындағы жалпытүркілік жалғастық пен ұлттық бірегейлік ерекшеліктерін осындай азаматтық сарынды шығармалар арқылы да байқаймыз. Саяси – идеялогиялық, тоталитарлық – тирандық озбыр саясат салдарынан қуғын – сүргінге ұшыраған түркі халықтары ақындарының азаматтық сарынды шығармалары ежелден сақталған әдеби дәстүр жолындағы елдік, отаншылдық тақырыптарды жырлау жалғастығын танытады. Тарихилық пен көркем шындық арқылы халық тағдырының күрделі жолы кейінгі ұрпақтарға жетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ибраһим Турки. «Ахыска Түркләринин Тарихи, әдәбийәти вә ашыхларынын қыса атологийасы», Алматы: «Кітап» баспасы, 2007. 464 б.
2. Бүркітбаева Ш. Отан деп соққан жүректер: Адамдар, зерттеулер. –Алматы: Көркем, 2008. –80 б.
3. Ali PaşaVeyselöđlu. VatanveGürbet.Almatı, 2005. -160 s.
4. Çingiz Badalov. Bütün yönleriyle Ahıska Türkleri. Çimkent, 2004. -248 s.
5. ШайырМамош. Яранантәбиятәвургунам. Шымкент, 2006. -104б.
6. RovşanMemmedođlu. Sürgün. Almatı, 2007. -327 s.
7. AsampalıZiyaođluÇalabov. Vatan Adına Kurbanam.Almatı, 2007. -116s.
8. Перишан Бекир өлеңдері \\ Ленинская знамя, 1996. № 5.

YERMAKHANBET NURILA RINADKYZY

Master student of the 2nd course of
Al-Farabi Kazakh National UniversitySupervisor: KUZEMBEKOVA ZH.ZH.
Cand.Sc.Phylology, PhD

TYPES AND FUNCTIONS OF TESTS FOR CONTROL OF THE LEVEL OF PROFICIENCY OF A FOREIGN LANGUAGE

Түйін. Қазіргі таңда, шет тілін оқытуда меңгерген білімді бақылап, бағалауда тестің рөлі маңызды және өзекті болып отыр. Мақалада шет тілін оқытудағы тестілеу арқылы білімді тексеру әдісінің рөлі мен міндеттері қарастырылған. Әсіресе, Зерттеу жұмысында келтірілген кей мәліметтер шет тілін оқыту процесінде тестілеудің негізгі түрлері, мақсаттары мен принциптерінің ерекшеліктерін сипаттайды. Мақалада шет тілдерін оқыту барысында тестілеу жүйесі ең тиімді жалпыланған бақылау формасы мен әмбебап педагогикалық құрал екендігі туралы баяндалады.

Түйінді сөздер: тестілеу, білімді бағалау, сенімділік, педагогикалық тест, валидтілік, әдіс, бағалау, ақпараттандыру, шет тілі.

Резюме. В настоящее время, роль теста в мониторинге и оценке знаний, полученных при обучении иностранным языкам, важна и актуальна. В статье рассматриваются роль и задачи метода проверки знаний при обучении иностранному языку посредством тестирования. В частности, некоторые данные, представленные в исследовании, описывают особенности основных видов, цели и принципы тестирования в процессе изучения иностранного языка. В статье показано, что система тестирования является наиболее эффективной формой обобщенного контроля и универсальным педагогическим средством обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: тест, аспекты преподавание иностранного языка, уровень владения иностранным языком, оценка, тестовые задания, тестирование.

Summary. Nowadays, the role of the test in monitoring and evaluating the knowledge gained in teaching foreign languages is important and relevant. The article discusses the role and tasks of the method of testing knowledge in teaching a foreign language through testing. In particular, some of the data presented in the study describe the features of the main types, goals and principles of testing in the process of learning a foreign language. The article shows that the testing system is the most effective form of generalized control and a universal pedagogical tool for teaching foreign languages.

Keywords: test, aspects of learning a foreign language, foreign language level, assessment, test tasks, testing.

INTRODUCTION

With the onset of the new millennium and the development of international relations, the question arose of familiarizing people with world culture and bringing the educational level of the population closer to the common European one, as well as knowing at least one foreign language. Successful teaching of a foreign language is impossible without a clear system of control over how students' speech skills and abilities are formed. Analysis of literature and teaching practice shows that control of the degree of assimilation of knowledge, skills and abilities of students is one of the most important components of the educational process. That is why the problem of control is currently considered one of the most urgent. Controlling the effectiveness of the educational process can be carried out in various ways, but the most economical of them, having the most objective indicators of the degree of assimilation of language material, has recently been

considered a test. When applied skillfully, testing plays a positive role in the learning process and serves as a good motivation for learning foreign languages. Based on the foregoing, the purpose of this work is to study the meaning and possibilities of testing as a form of control of knowledge, skills and abilities of students. Testing in the education system of a modern state is a very important part of the educational process. This is one of the most popular forms of testing students' knowledge, skills and abilities. Testing is a very important part of linguodidactics as a science that studies methods of teaching foreign languages. Tests make it possible to monitor the progress of the learning process, make it possible at its various stages to determine the degree of assimilation of the educational material, to identify possible cognitive failures in the mental processing of information received by students and its implementation in the course of direct communication within the framework of the edu-

cational communicative situation of an English lesson. To begin with, it is necessary to define the basic concepts that make up the term "linguodidactic testing". There are several definitions for the term "test" in the literature. N. N. Khorkhina believes that the test is a tool, a short standardized test, which is based on a specially prepared set of tasks that allow to objectively and reliably assess the qualities under study based on the use of statistical methods [1. *Nokhrina N.N. Test as a general scientific diagnostic method // Methods of sociological research. 2005. p.75*]. Zh.V. Zhiratkova believes that the test is a system of tasks, the fulfillment of which makes it possible to characterize the level of language proficiency using a special scale of results [2. *Zhiratkova Zh.V. Testing as a means of monitoring the level of language training of students of non-linguistic universities // Bulletin of MRAT. 2011.p.35*]. In my opinion, the most reliable point of view seems to me to be T.M. Balykhina, who gives the following definition of linguodidactic testing (language testing): First, it is the use and conduct of a test in the process of teaching a non-native language to determine the level of knowledge, formation of language and or speech (communicative) competence in the target language. Secondly, it is a set of procedures and stages of planning, compilation and testing of linguodidactic tests, processing and interpretation of their results [3. *Balykhina T.M. Glossary of terms and concepts of testology. M., 2000. p.25*]. From the above definition of a linguodidactic test, its main features can be distinguished: 1) detailed preparation of the test in accordance with the developed rules and requirements for its conduct, and requirements for complex tasks; 2) preliminary experimental verification; 3) the presence of special characteristics of efficiency, validity, reliability; 4) the presence of a standard, ease of comparison with it; 5) strict regulation of the testing procedure; 6) independence of the assessment of the test results from the personal judgments of the examiner; 7) the possibility of quantitative accounting and mathematical and statistical processing of test results. S.K. Folomkina identifies the following functions of linguodidactic testing:

1. Controlling. Its main goal is to establish the fact of knowledge / ignorance or possession / non-possession by students of this or that material, skills and assessment of them: - current and intermediate, final progress, - learning efficiency;

1. Educational. Ensuring the assimilation, mastering by students of this or that material, the ability: - the function of predicting the success of learning, - the function of diagnosis of gaps, - the function of determining readiness to study, - the function of determining the general knowledge of a foreign language [5 \ Balykhina T.M. Glossary of terms and concepts of testology. M., 2000. p.25].

In our opinion, for the most complete and com-

prehensive assessment of students' knowledge, it is necessary to combine several types of tasks to test various knowledge and skills of the subjects. Control and assessment of the level of proficiency in a foreign language is one of the most important components of the learning process. Its main task is to objectively determine the level of proficiency in foreign language material at each stage of the formation of speech skills and abilities. When teaching foreign languages, depending on the type and purpose of control, various forms are used: oral questioning (frontal, individual or mutual), written control work or exam. Nevertheless, these forms of assessment are often subjective, as they are based on the teacher's expert assessment. A form of control that is objective and does not depend on the human factor is pedagogical testing. This form of control allows you to measure the level of training and at the same time obtain reliable data. The test is defined as "a set of tasks prepared in accordance with certain requirements that have passed preliminary testing in order to determine its quality indicators". This type of control makes it possible to identify the degree of their linguistic and communicative competencies in students. The tests differ significantly from the standard test. Its main difference is that it always involves measurement. Also, a significant difference is that the tests undergo a standardization procedure; the test score is more objective than the test score. Currently, the role of testing in the process of teaching foreign languages is growing, since it can serve as a means of diagnosing the difficulties of the studied material for students and a measure for determining the quality of learning. Also, tests can be used for self-control of students, while activating mental operations and developing memory and attention. Teachers need to not only work with the test, but be sure to take into account at what stage the knowledge is tested and what speech skills are tested. The success of the entire learning process largely depends on the correct setting, which depends in many respects. One of the most important and most difficult tasks facing the teacher is mastering the method of testing knowledge and giving marks. Most Russian authors, led by E. A. Shtulman, classify language tests into 3 categories. The overwhelming majority of foreign testing theorists (R. Lado, A. Davis) single out four. [4. *Materials of the international scientific and methodological symposium. Pyatigorsk, 2004.p 17*]. To the first category, domestic linguists include tests of general skill, which allow you to check the level of language proficiency according to the activity for which the subject prepares himself. The second category is tests of success, or as they are often called tests of educational achievement. These tests allow the teacher to assess the success of mastering specific knowledge and even individual sections of academic disciplines. This type of testing is a more objective indicator of learning than assessment.

And the third category is diagnostic tests, which make it possible to determine not only the level of knowledge, abilities and skills, but also to reveal the reasons for their insufficient formation.

Literature review. A. Davis distinguishes four types of language tests. In his works, he gives a detailed description of each of these types:

• **General Proficiency tests** (ability tests) - tests to determine the level of proficiency in foreign languages. In this category, the scientist identifies several types of tests, depending on their purpose. If the goal is to test the knowledge of applicants to determine the level of proficiency in a foreign language, then such tests are called selection tests; if their goal is to distribute students into groups depending on their knowledge - placement tests, etc.

• **Aptitude tests** - a category of tests to determine the examiner's abilities in a foreign language, as well as the time it takes to master the language. This category of tests is often called Prognostic tests, that is, tests that predict the student's possible success in learning a foreign language, which depends on his ability.

• **Achievement tests** (tests of progress and achievements) - tests to determine the achievements of knowledge, skills and abilities acquired in the learning process for a certain period. This category of tests is better known as Progress tests.

• **Diagnostic tests** (diagnostic tests) - tests to identify the weaknesses of students' knowledge of individual language skills, as well as the reasons for their lag. With their help, the teacher is given the opportunity to take appropriate measures to eliminate the backlog [10. *Shchukin A.N. Modern intensive methods and technologies of teaching foreign languages: Textbook. M., 2008.p 19*].

2. According to the frequency of use, the following types of tests can be distinguished: - current, which are carried out as the study of a certain topic or section; - periodic tests used at a certain stage of the educational process and usually coinciding with the moment of completion of work on a certain section or topic; - global, summing up a longer period of study [9 I. V. *Aleshanova, N. A. Frolova. Pedagogical testing as a means of improving the quality of control and assessing the effectiveness of the educational process in the university // Modern problems of science and education. 2007. No. 6*]. Modern tests are multilevel and do not depend on teaching methods or a teacher. With the help of them, all four types of student activities are tested - reading, listening, speaking and writing. When working with tests, it is necessary to take into account what is being tested and what types of work this is achieved. In the scientific and methodological journal "English in school" I. A. Kukushkina in her article offers the following classification of tests. Speech tests to test writing, speaking, reading and listening skills. A separate group can be divided into lexical and grammatical tests that check the skills of vocabu-

lary and grammar. A separate group can be divided into lexical and grammatical tests that test the skills of vocabulary and grammar [6. *Materials of the international scientific and methodological symposium. Pyatigorsk, 2004.p 17*]. In turn, lexical and grammatical tests can be divided into lexical and grammatical. Lexical tests check the skills of spelling, word formation, distinguishing words that are similar in meaning or spelling, that is, synonyms and homonyms. Grammar tests check the skills of possession of various grammatical phenomena, namely: - the use of the tenses of the English language in the active and passive voice; - coordination of times; - the use of impersonal forms of the verb, gerund, infinitive and infinitive constructions and participial expressions. Also common in modern methodological literature is the classification of test items proposed by G.V. Horny. It divides tests into subjective and objective, depending on the type of student's answer: free or multiple choice. As a rule, the following test task formats are distinguished:

- Cross selection (matching) - selection of pairs from two blocks according to one or another criteria;

- Alternative choice (true-false);

- Multiple choice - choosing the correct answer from three or more options;

- Rearrangement - composing a coherent text from separate parts or a sentence from given words;

- Completion - students are encouraged to independently complete a sentence, guided by the meaning;

- Substitution - changing the form of a word or the structure of a sentence as a whole;

- Transformation - changing the sentence according to the pattern;

- Intra-lingual paraphrasing - transmission of the content of the text in your own words;

- Inter-lingual paraphrasing - finding an equivalent form to convey the content of the text, expressed by the means of the target language.

3. Close tests (cloze test) - restoration of missing words in the text. This test checks the general level of language proficiency. There are various types of close tests: audio close test, B close test, flexible B test, C close test and edit test. [16 *Pavlovskaya I. Yu., Bashmakova N. I. Fundamentals of methodology of teaching foreign languages: Testology. 2nd edition, revised and supplemented - St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University, 2007 - 194 p.*]

Methods of research . As we can see, in modern methodological literature there are various classifications of test items to test the knowledge, skills and abilities of students. In this work, only the most frequently used varieties are considered. Recently, the control of the assimilation of educational material with the help of tests has increasingly attracted the attention of teachers, including teachers of a foreign language. In this regard, questions arise

about the methodology for compiling tests for students and the requirements for test work. A.P. Petraschuk proposed a phased system of work on the preparation of the test. Based on this system, you can determine the stages of compiling a test:

1. Design. At this stage, the goals of using the test are formulated, the conditions for real communication are clarified, the types of test items are determined, the construct is determined, a performance assessment plan is drawn up, and the available resources are determined.

2. Compilation of the matrix consists of three parts:

a) drawing up the structure of the test (highlighting the number of parts, the number of test items in each of them, as well as the complexity of the test items and the sequence of their placement in the test work);

b) determination of the specifications of test items (the purpose of the task, the construct is determined; time is allocated for completing tasks; instructions are drawn up for parts of the test and test tasks; characteristics of the presentation of the material and the expected answer; the method of assessing the answers of the tested);

c) piloting certain types of test tasks in order to preliminarily determine their quality;

3. Drawing up a pilot version of the test, that is, filling the test items with specific material.

4. Piloting the test among typical test subjects 3. [7. *Folomkina S. K. Testing in teaching a foreign language // Foreign languages at school. 1986.p.23*] Test development includes five stages, which were presented above. And since the test items are the basis of the test, the main thing when compiling a test is their correct development. The system of prepared test items must meet the requirements for the quality of the test, which is revealed as a result of the analysis and assessment of the test. One of the important requirements for the content of the test is its consistency or the system-forming properties of the test items. The system-forming features include the subject purity of the test (assignment of tasks to one academic discipline) and structural and content integrity (the relationship of test tasks through the general content and interpretation of results). Also, a manifestation of consistency is the difference in tasks in terms of their degree of difficulty. Test work should consist of easy tasks (up to 20% of all tasks), tasks of medium difficulty (up to 60% of tasks), and difficult tasks (up to 20% of tasks). Thus, students will be able to complete different volumes of tasks depending on their level of training. The system-forming signs of the test also include the testing time (for example, 170 minutes to complete the USE tasks in a foreign language) and the specific form of tasks. The test must necessarily meet the requirements of objectivity and standardization. This can be achieved in the process of creating and using a test through the same material, response

forms, methods of processing results and strict standardization of testing conditions. Also, the test must have a specific structure. It should include:

1. General instructions. It indicates the time of the test or the time for preparing the answer (in speaking tests), the number of test tasks and their purpose, the specifics of the tasks and the right to use auxiliary materials.

2. Instructions for the examiner to conduct the test and evaluate the results.

3. Instructions for a specific task or group of tasks.

In addition, the test should solve a number of methodological problems:

1. Determination of the purpose of testing.

2. Allocation of control objects, that is, knowledge, skills and abilities that must be checked during the performance of this test by students.

3. Development of the test structure, that is, the definition of the form of tasks and their arrangement in a certain sequence - from simpler to more complex.

4. Verification of the authenticity and genre diversity of texts, their accessibility and feasibility for the subjects and the compliance of the test with the established test objects.

5. Determination of the type and volume of the test.

6. The choice of material and distractors (wrong answers) for the test.

7. Conducting an experimental test of the test in order to collect statistical material for the analysis of test items and answers to them.

4. The testing method is a special research method in the management system, quite effective and most popular in modern conditions. There are many definitions of the «test» category. For example, a test is an empirical-analytical procedure that meets research criteria. However, this definition is very general. But there are also more specific definitions: a test is a system of statements that allows you to get an objective reflection of the existing relationships of people, their characteristics, quantitative parameters and properties. With regard to the study of problems in management, a more detailed definition of the test can be formulated [17. Shchukin A.N. Modern intensive methods and technologies of teaching foreign languages: Textbook. M., 2008.p 19]. The test is a technique for studying the deep processes of human activity by assessing the factors of the functioning of the control system or statements. Test design plays an important role in testing by testing. The test includes a set of assessments and statements on a specific situation or problem. Estimates can be simplified (agree or disagree) or scaled (completely wrong, wrong, rather wrong than true, difficult to say, rather true than wrong, right, absolutely right). In the scale, numerical assessments can be used in the form of choosing the degree of agreement or rating coefficients.

When forming a test, you must take into account its main characteristics. Reliability is one of the most important characteristics. Reliability is associated with the accuracy of statements, which determines the ability to measure and translate into a quantitative indicator. Reliability is determined on the basis of the purpose, objectives and nature of the test research, as well as the quality of the statements. Test validity is the ability of the test to measure and reflect what it is supposed to measure and reflect according to its intent and objectives. This applies not only to the test itself, but also to the procedures for conducting it. The validity of a test can be checked by comparing the results obtained by other methods, or by creating different groups of test takers. You can analyze the validity of the content of the test by analyzing each of its statements. The popularity of the test method is explained by the following main advantages: standardization of conditions and results, efficiency and economy, quantitative differentiated character of assessment, optimal difficulty, fairness. This is the most important psychological consequence of optimal complexity. The presence in the test (in comparison with traditional examination variants) of a large number of short tasks of average difficulty gives many subjects (especially anxious, unsure of themselves) a chance to "catch on", believe in themselves, and activate the psychologically optimal setting "to overcome". After all, when such a subject remains face to face with one or two very complex and large tasks and does not see how it is possible to cope with them at all, then he becomes discouraged and does not reveal all his possibilities [12. *Morev I.A. Educational information technologies. Part 2. Pedagogical measurements: textbook. Vladivostok, 2004.p.28*]. And if there are a lot of tasks and some of them clearly begin to "succumb" (the subject is sure that he will cope with them), the person in the testing process is encouraged and begins to "fight" for the maximum result. The property of optimal complexity already mentioned by us is important for the test in that it provides not only the measuring (discriminating) power to the test, but also the optimal psychological mood of the subjects. A person is not a passive object of measurement during testing (like a weight when weighing), but he always sharply emotionally reacts to the test. The test situation of optimal difficulty is the optimal pathogen - people experience the normal level of stress (tension) necessary to show the best result [15. Pavlovskaya I. Yu., Bashmakova N. I. *Fundamentals of methodology of teaching foreign languages: Testology. 2nd edition, revised and supplemented - St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University, 2007 - 194 p*]. Lack of stress (in the case of an easy test), and even more so excess (in the case of a difficult one) distorts the measurement results. As a rule, the organizers of our competitive exams, as a rule, do not understand this at all, trying to

give applicants more difficult tasks ("to fill in") in case of high competition, which creates excessive stress that does not allow people who are well prepared, but have reduced stress resistance, to express themselves. In many countries, the adoption of testing methods (as well as the resistance to this implementation) are closely linked to socio-political circumstances. The introduction of technically well-equipped test services in education is an essential tool in the fight against corruption that affects the ruling elite (nomenclature) in many countries. In the West, test services operate independently of the "issuing" (schools) and "receiving" (universities) organizations and provide the applicant with an independent certificate based on the test results, with which he can be sent to any institution. This independence of the testing service from issuing and receiving organizations is an additional factor in the democratization of the process of selection of professional personnel in society, which gives a talented and simply capable person an extra chance to prove himself. However, all of the above does not mean that the test method does not have some very serious drawbacks that do not allow to reduce. The variety and variability of all these factors are so great that they cause the appearance in each subject of an unpredictable deviation in size and direction - the measured test score from the true test score (which, in principle, could be obtained under ideal conditions). The average relative magnitude of this deviation is defined as the "standard error of measurement" (Se). The magnitude of the measurement error indicates the level of inaccuracy or unreliability of the test scale (we especially emphasize that in psychometric theory, reliability and accuracy are synonymous). Measurement error (Se) and measurement reliability (R), according to generally accepted psychometric theory, are related by the following formula:

$$R = 1 - S_e^2 / S_x^2, (1)$$

where S_x is the variance of test indicators X [14. *Kokkoto V. Linguodidactic testing. M.: Higher. shk., 1989-130 p*].

Formula (1) is purely theoretical, and on its basis it is impossible to determine the degree of test reliability, since the S_e value also turns out to be an unknown quantity. Therefore, correlation methods are used in practice. The most famous of them is the retesting method (test-retest), or the method of measuring retest reliability. On the same sample of subjects (at least 30 people participating in the pilot psychometric experimental study), the first test X is carried out, and then the second test is Y . The interval, as a rule, is two weeks, which guarantees forgetting of the test questions.

where S_X, S_Y - standard deviations of X and Y ;

$Cov(x, y)$ is the covariance of two variables X and Y [13. *Kokkoto V. Linguodidactic testing. M.: Higher. shk., 1989-130 p*]. In this case, we do not aim to teach student-teachers the correlation methods

and try to present only the fundamental essence of the matter. Those interested will find all the necessary formulas and computational examples in any textbook on statistics, as well as in specialized publications on psychodiagnostics and psychometrics (General Psychodiagnostics, 1987; Kline, 1994). What is important for the essence of the theory of test reliability is the ability to determine the measurement error after calculating the "test-retest" correlation according to formula (3), obtained by simple transformation of formula (1):

$$Se = Sx \sqrt{1 - R} \quad (3)$$

Thus, if the standard deviation in the test was 10 points (the average deviation that the subjects admit on average from the average score for the sample), and the test-retest correlation was only 0.5, then the measurement error turns out to be very large:

$Se = 10 \sqrt{1 - 0.5} = 7.1$. (4) That is, it turns out that the measurement error covers most of the scatter of the test indicators, since the true test score can deviate from the measured score by as much as 7 points! And if the subject scored 6 points more than the "average" subject, we cannot say with sufficient confidence (statistical significance) that he significantly exceeded the average subject, since this deviation is within the standard error of measurement. Thus, the low correlation of test results between the first and repeated testing suggests that random factors significantly distort the test results. This means that the test does not have the required noise immunity and cannot be used as a measuring instrument. The reliability indicator R, which is considered to be quite high, is equal to or exceeds

0.95 [14. Davies A. Language Testing. Introduction. Department of Applied Linguistics. Edinburgh, 1968.145p]. Although in personality tests they often use significantly less reliable tests with indicators of 0.8-0.9. The reliability of testing is closely related to the degree of confidentiality of communication that the psychologist was able to establish with the subject. Here it is useful to distinguish between two diagnostic situations: advisory (client situation) and attestation (examination situation). In the first case, the subject participates in testing on a voluntary basis and is himself interested in receiving recommendations based on the testing results (as, for example, in a vocational guidance consultation). In the second case, testing is carried out on the initiative of a teacher or administration, a psychologist, parents, that is, other persons, and these others are more interested in the results than the subject himself.

To sum up, in modern practice of teaching a foreign language, traditional forms of control are gradually replaced by testing, which is carried out within the framework of a communicative approach to learning. The main concept of testing is a test - a set of tasks that have been tested and determine the level of formation of students' skills and abilities. To date, a unified test classification system has not yet been developed. The most complete is the classification developed by I.A. Rappoport, R. Selg and I. Sotter, considering tests from the point of view of target, functional, content and formal features. Also popular is the classification of G.V. Rogovoy, which takes into account the main test formats and divides tests on the principle of objectivity.

REFERENCES:

1. Nokhrina N.N. Test as a general scientific diagnostic method // Methods of sociological research. 2005. p.75
5. Zhiratkova Zh.V. Testing as a means of monitoring the level of language training of students of non-linguistic universities // Bulletin of MRAT. 2011. p.35
6. Balykhina T.M. Glossary of terms and concepts of testology. M., 2000. p.25
7. Materials of the international scientific and methodological symposium. Pyatigorsk, 2004. p.17.
8. Folomkina S. K. Testing in teaching a foreign language // Foreign languages at school. 1986. p. 23
9. I. V. Aleshanova, N. A. Frolova. Pedagogical testing as a means of improving the quality of control and assessing the effectiveness of the educational process in the university // Modern problems of science and education. 2007. No. 6
10. Shchukin A.N. Modern intensive methods and technologies of teaching foreign languages: Textbook. M., 2008. p.19
11. Tamelevich A. M., Vyatkina O.S. Advantages and disadvantages of linguodidactic testing. // Bulletin of Omsk University. 2005.
12. Morev I.A. Educational information technologies. Part 2. Pedagogical measurements: textbook. Vladivostok, 2004. p.28
13. Kokkota V. Linguodidactic testing. M.: Higher. shk., 1989-130 p
14. Davies A. Language Testing. Introduction. Department of Applied Linguistics. Edinburgh, 1968.145p.
15. Pavlovskaya I. Yu., Bashmakova N. I. Fundamentals of methodology of teaching foreign languages: Testology. 2nd edition, revised and supplemented - St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University, 2007 - 194 p.

ЕСКЕЕВА МАҒРИПА ҚАЙНАРБАЙҚЫЗЫ

филология ғылымдарының докторы, профессор

Түркітану кафедрасы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

КӨНЕ ТҮРКІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ
ЕСЕПТІК САН ЕСІМДЕР

Түйін. Мақалада VI-IX ғғ. түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есептік сан есімдер сараланып, сан есімдердің құрылымдық ерекшеліктері қазіргі қыпшақ тобы тілдері деректерімен салыстырыла талданады. Ескерткіштер тілі мен қазіргі қыпшақ тілдеріндегі дара сан есімдер құрамындағы тарихи дыбыс өзгерістері анықталады. Дыбыс сәйкестіктерінің даму бағыты көрсетіледі. Ескерткіштер тіліндегі сан атаулары жалпы түркі тілдеріндегі нумеративті лексиканың даму жолын айқындаудың негізі ретінде өзектеледі.

Түйінді сөздер: түркі тілдері, көне түркі жазба ескерткіштері, фоно-морфологиялық құрылым, дыбыс сәйкестіктері, есептік сан есім.

Резюме. В статье анализируются особенности количественных числительных в языках памятников тюркской письменности VI-IX вв., такжеструктурные особенности имен числительных сравниваются с языковыми фактами современных кипчакских языков. Выявлены исторические звуковые изменения числительных в языке памятников и в современных кипчакских языках. Определены направления развития звуковых соответствий. Имена числительные в языке древнетюркских памятников актуализируется как основой для определения пути развития нумеративной лексики общетюркского языка.

Ключевые слова: тюркские языки, древнетюркские письменные памятники, фономорфологическая структура, звуковые соответствия, количественное числительное.

Summary. The article analyzes the characteristics of cardinal numbers in the language of the Turkic manuscripts of VI-IX centuries, the structural features of names of numerals are compared with the linguistic facts of contemporary Kipchak languages. Historical sound changes of numerals in the language of monuments and in modern Kipchak languages are revealed. The direction of development of sound correspondences is determined. The names of numerals in the language of ancient Turkic monuments are updated as the basis for determining the path of development of the numeral vocabulary of the common Turkic language.

Key words: Turkic languages, ancient Turkic manuscripts, phono-morphological structure, sound correspondences, cardinal number.

Тілдегі біртұтас құбылыс болып табылатын нумеративті лексика этнос мәдениетінің бөлшегі ретінде этнос тілінің тұрақты сөздік қорынан орын алады. Белгілі бір тілдегі бірлік, ондық, жүздік сан есімдердің басқа тілдерден ауысу жолымен қалыптасуы – тілдер тарихында аса сирек ұшырайтын құбылыс, сондықтан есептік сандарды білдіретін сөздердің тұлғалық-мағыналық жағынан сәйкес болып келуі тілдердің өзара жақындығының, генетикалық туыстығының айқын дәлелі. Сондай-ақ, ортақ сандық жүйе туыс халықтардың ортақ дүниетанымы мен өмірлік тәжірибеден жинақтаған білім қорын, қоршаған ортаға көзқарасы мен логикалық-талдамалық қабілет деңгейін сипаттайды. Сондықтан түркі тілдеріндегі заттық ұғымдар мен құбылыстардың санын, мөлшерін, бөлшегін, ретін білдіретін сөздердің лексика-семантикалық ерекшеліктері мен морфологиялық құрылымын, синтаксистік қызметін құрылымдық тұрғыдан жан-жақты саралау да, түркілік дүниетанымға тән сандық-мөлшерлік мазмұнның (идея, ұғым, тұжырым) тілдік

репрезентациясы ретінде антропоэзектік негізде терең зерттеуде түркі тіл біліміндегі өзекті мәселелер қатарына жатады.

Түркі тілдерінің ең көне жазба дерегі (бізге белгілі) – VI-IX ғасырларда хатқа түскен руникалық түркі жазба ескерткіштері. Соған орай қазіргі түркі тілдеріндегі сан есімдердің даму жолын анықтауда Орхон, Енисей, Талас т.б. жазба ескерткіштерінің тілі негізге алынады. VI-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілі түркі тілдерінің генеалогиялық классификациясында шығыс хун тілдері бұтағына жатқызылады және жалпы түркі тілдерінің оғыздық белгілеріне басымдық беріледі. Ал ескерткіштер тілінің батыс қыпшақ тілдеріне қатысы жеткілікті дәрежеде бағаланбай келеді. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сан есімдер жүйесінің ерекшеліктері мен ортақ тұстарын анықтау көне мұралар тіліндегі қыпшақтық белгілердің деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Ескерткіштер тіліндегі заттың немесе заттық ұғымдар мен құбылыстардың санын, мөлшерін,

бөлшегін, ретін білдіретін сан есімдер өзіндік лексика-семантикалық ерекшеліктері, морфологиялық белгілері, синтаксистік қызметі бар дербес сөз табы ретінде ажыратылады. Сан есімдердің құрылымдық түрлері айқын көрініс табатын ескерткіштер тілінде дара сан есімдерді түбір және негіздерден тұратын жалаң тұлғалы лексемалар құрайды: Ескерткіштер тілінде: *bir* `бір`, *eki* `екі`: *Ekiülügi atliḡ erti bir ülügi jadaḡ erti* Тон.4 «Екі бөлігі атты еді, бір бөлігі жаяу еді» ОА, 315; *üç* `үш`: *Ol üç qaḡan öglesip Altun jis üze qabısalım timis* Тон.20 «Ол үш қаған кеңесіп: Алтын қойнауында бірігейік» ОА, 316; *tört* `төрт`: *Tört buluḡ qor jayı ermis Sü sülepen tört bulundaḡi buduniḡ qor almıs, qor baz qilmıs* КТү.2 «Төрт бұрыштың бәрі жау еді. Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған»; *bes* `бес`: *Oḡuzqqa bes süñüsdı* Тон.49 «Оғызға бес (рет) аттандық(соғыстық)» ОА,318; *jiti* `жеті`: *Qañim qaḡan ücduḡta inim Kültegin jiti jaşda qaltı* КТү.30 «Күлтегін өз ажалынан қайтыс болды. Әкем қаған өлгенде інім Күлтегін жеті жаста қалды» ОА,189. *on* `он`: *On jaşda Umajteg öḡüm qatun qutıḡa inim Kültegin er at boltı* КТү. 31 «Он жаста, шешем Ұмайдай қатынның бағына, інім Күлтегін ер атанды»; *jegirmi* `жиырма`: *Jegirmi süñüs cünüşmiş* КТү.15 «Жиырма соғыс жасаған»; *otuz* `отыз` *Otuz jaşıma Bes baliḡ tapa süledim, altı jolı süñüşdim...*

Otuz artuḡu БҚ. 28 «Отыз жасымда Бес балыққа қарай аттандым, алты жолы соғыстым... Отыздан артықырақ»; *qırq* `қырық`: *Köḡmen asa qırq az jeriḡe tegi süledimiz* КТү. 17 «Көгмен аса қырқ аз жеріне дейін соғыстық» Айд.І, 174 *elig* `елу`: *Elig jil içig kücig bermiş* КТү.7 «Елу жыл күш-жігерін жұмсады» Айд.І, 172; *jetmis* `жетпіс`: *Tirilip jetmis er bolmıs* КТү.12 «Жиналып, жетпіс ер болды» Айд.І,173; *jüz* `жүз`, *miḡ* `мың`, *tümen* `түмен, он мың`: *Birtobilqujüzboltı, jüztobilqumiḡ boltı, miḡtobilqutümenboltı* ЫБ.32 «Бір тобылғы жүз болды, жүз тобылғы мың болды, мың табылғы түмен болды, -дер» Айд.ІІІ,163. Ескерткіштер тіліндегі кейбір ондық сан есімдер құрамы күрделі болып келеді, яғни дербес лексемалық деңгейдегі сан есімдердің тіркесінен тұрады: *toquz on* `тоқсан`: *Oḡlın kisisin utuzmaduḡ jana toquz on baş qoj utmiş oḡliḡ utuzı qor öḡirer tir* ЫБ.29 «Ұлы мен әйелін ұтқызады. Өзі және тоқсан бас қой ұтты, әйелі оған көп қуанды дер» Айд.ІІІ, 163. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі мұндай ерекшеліктер қазіргі түркі тілдеріндегі сан есімдердің жасалу жолы мен этимологиялық негіздерін, морфемалардың жігін анықтауға мүмкіндік береді. Ескерткіштер тіліндегі негізгі сан атаулары аздаған фонетикалық өзгерістерімен қазіргі қыпшақ тобы тілдерінде толық сақталған:

Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сан есімдер

Сан	VI-IXғғ ескерткіштері тілі	Қазақ тілі	Қарақалпақ тілі	Башқұрт тілі	Татар Тілі	Қырғыз тілі
1	Bir	бір	бир	Бер	бер	Бир
2	iki/eki	екі	еки	Ике	ике	Эки
3	Üç	үш	үш	Өс	өч	Үч
4	Tort	төрт	төрт	дүрт	дүрт	төрт
5	beş/bes/biş /bis	бес	бес	Биш	биш	Беш
6	Altı	алты	алты	Алты	алты	Алты
7	jeti/jiti	жеті	жети	Ете	жіде	Жети
8	Sekiz	сегіз	сегиз	Һигез	сигез	Сегиз
9	Toquz	тоғыз	тоғыз	Туғыз	туғыз	Тоғуз
10	On	он	он	Ун	ун	Он
20	jigirmi/Jegirmi/ jigirme/jigirmä	Жиырма	жигирма	Егерме	егерме	Жыйырма
30	Otuz	отыз	отыз	Утыз	утыз	Отуз
40	Qırq	қырық	қырық	Қырк	қырык	Қырк
50	elig / ilig	елу	елиў	Илле	илле	Элүү
60	altmış /altnıs	алпыс	алпыс	алтмыш	алтмыш	алтымыш
70	jetmiş / jetmis jitmiş / jitmis	жетпіс	жетпис	Етмеш	жітмеш	Жетимиш
80	sekiz on	сексен	сексен	Һикһән	сиксән	Сексен
90	toquz on	тоқсан	тоқсан	Тукһан	туксан	Токсон
100	Jüz	жүз	жүз	Йөз	йөз	Жүз
1000	biḡ/biḡ, miḡ/miḡ	мың	мың	Мең	мең	Миң
10000	tümen/ tümän	он мың, түмен	он мың	ун мең	ун мең	он миң/ түмөн

Ескерткіштер тілі мен қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сан есімдер жүйесінің негізін құрайтын бір буынды сан атауларының фонетика-фонологиялық құрылымындағы тарихи дыбыс сәйкестіктері жеті түрлі өзгерісті қамтиды, олардың үшеуі ескерткіштер тілінің өз ішінде де жиі кездеседі.

Анлаут позицияда: $\ddot{u} \approx \ddot{o}$ **сәйкестігі** – $\ddot{u} \check{c} / \ddot{u} \check{s} \approx \ddot{o} \check{c} \approx \ddot{o} \check{s}$ «үш»; $o \approx u$ **сәйкестігі** – $on \approx un$ «он». Ерін дауыстыларының жуан, жіңішке болып жіктелуі Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілінде айқын көрініс табады. Ескерткіштер тілінде жуан *u*, *o* дыбыстарының бірдей таңбалармен, жіңішке \ddot{o} , \ddot{u} дыбыстарының бірдей таңбалармен белгіленуі де көне түркі тіліндегі лабиал дауыстылардың жуан-жіңішке варианттарының айқын ажыратылғандығын білдіреді. Дауыстылардың морфофонемалық сипат алуы агглютинативті құрылымға дейін-ақ байқалып, «агглютинативті тілдік құрылым кезінде дербес фонемалық белгілері ажырай бастаған» [Баскаков Н.А., 1988, с.72]. VII-IX ғасыр түркілері тілі моносиллабтар құрамындағы еріндік дауыстылардың табиғаты да олардың сөз мағынасын ажыратуға қабілетті дербес фонемалар деңгейінде қолданылғанын көрсетеді. О дыбысымен бірдей таңбаланатын дыбысты зерттеушілер латын тіліндегі *u* әрпімен транскрипциялап, кириллица бойынша *у* әрпімен таңбалайды және тіл арты қысаң дауыстыларға жатқызады [Аманжолов А.С., 2003, с. 49]. Көне түркі тіліндегі қолданыс ыңғайына әрі артикуляциялық сипаттамасына қарағанда қазіргі қыпшақ тілдеріндегі *u* дыбысының табиғатына жақын. А.М.Щербак дауыстылардың құрамындағы жуан-жіңішке болып саралану жүйесі жалпы түркілік тектіде де қолданылуы мүмкін екенін, бірақ көне түркі тілінде де, тектіде де дауыстылардың жуан-жіңішке болып жіктелуі тұтас воколизмдерде бірдей, тұрақты құбылыс болмағанын айта отырып, o/\ddot{o} , u/\ddot{u} , a/\ddot{a} оппозициясының i/i оппозициясына қарағанда фонологиялық жігі айқындығын көрсетеді [Щербак А.М., 1970, с.35]. Бір буындылар құрамындағы дыбыстардың фонемалық тұрақтылығы екінші, үшінші буындағы дыбыстардың фонемалық сапасына қарағанда айқын екені белгілі, себебі «сөздің қалған буындарындағы дауыстыларда дәл бірінше буындағыдай дербестік болмайды» [Омарбеков С., Жүнісов Н., 1985, с. 53]. Ескерткіштер тілі мен қазіргі қыпшақ тілдеріндегі $\ddot{u} \approx \ddot{o}$, $o \approx u$ сәйкестіктерінің бір сөздің тұлғалық варианттарында қолданылуы әрбір тілдің тарихи қалыптасу кезеңіндегі өзіндік ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан құбылыс.

$b \approx m$ **сәйкестігі** – $bi\check{n}/bi\check{n} \approx mi\check{n}/mi\check{n}/me\check{n}$ «мың». Көне түркі тіліндегі анлаут *b* дыбысының қазіргі қыпшақ тілдеріндегі өзгерісі $b \approx m$ сәйкестіктігі негізінде жалпы моносиллабар жүйесінде үш-төрт сөзді ғана қамтиды, басқа сөз-

дердегі ұяң *b* өз сапасын сақтаған [Ескеева М.Қ., 2007, с. 212]. Ескерткіштер тілінде де анлаут $b \approx m$ сәйкестігінің қолданылуы аталған сәйкестікті көне түркі және қыпшақ тілдеріндегі ерекше дифференциал белгі ретінде қарастыруға келмейді, мысалы Орхон ескерткіштерінде кеңінен қолданылған *ben\ddot{g}ü/ben\ddot{k}ü* «мәңгі» сөзінің *men\ddot{k}ü* ДТД, 60 тұлғасы Енисей ескерткішінде тіркелсе, Тониқук ескерткішіндегі *ben* «мен» сөзі Білгеқаған, Мойун Чур, Күлтегін және Енисей ескерткіштерінің кейбірінде *men* ДТД, 60 түрінде тұлғаланған. Бір өңірде орналасқан ескерткіштер тілінде анлаут *m*, *b* дыбыстарының фонологиялық мән жүктемей араласа қолданылуы, көне түркілердің сөйлеу тілінде де *m*-мен сөйлеу дәстүрі де *b*-мен сөйлеу дәстүрі де болғанын көрсетеді. Көне түркі әліпбиіндегі *b* дыбысының тігінен орналасқан таңбасы *m* дыбысын белгілейтін көлденеңінен орналасқан таңбаға сәйкес келуі көк түркілер тіліндегі осы ерекшелікті меңзеуі де мүмкін.

$t \approx d$ **сәйкестігі** – $t\ddot{o}rt \approx d\ddot{o}rt \approx durt$ «төрт». Ескерткіштер тілінің өз ішінде де *t, d* дауыссыздары сәйкестік түзе береді. Бұл жөнінде А.Н.Кононов «... противопоставление звуков $d - t$, $g - k$, $q - \gamma$... не имело фонематического значение» дей отырып, аталған жұптарды бір дыбыстың диалектілік варианты ретінде қолданылғанын айтады [Кононов А.Н., 1980, с. 62]. Анлаут $t \approx d$ сәйкестігі қазіргі қыпшақ тілдерінің әдеби нұсқалары мен говорларында да бір сөздің варианттары ретінде қолданыла беретіні белгілі. Мысалы, қазақ тілінде $t\ddot{u}z \approx d\ddot{u}z$, $t\ddot{a}rte \approx d\ddot{a}rte$, $t\ddot{i}lmar \approx d\ddot{i}lmar$, $t\ddot{u}irmen \approx d\ddot{u}irmen$, $t\ddot{u}zaq \approx d\ddot{u}zaq$ т.б.

$j \approx \check{z}$ **сәйкестігі** $j\ddot{u}z/\check{z}\ddot{u}z \approx j\ddot{o}z/\check{z}\ddot{o}z$ «жүз». Анлаут жағдайдағы *j* (\ddot{u}) дыбысының қалыптасуы, даму жолы түркі тілдері тарихи фонологиясындағы шешімі табылмаған мәселе. Түркі тілдеріндегі сөз басы $j \approx d\check{z} \approx \check{z} \approx t \approx d \approx \check{c} \approx \check{s} \approx z$ сәйкестігінің табиғаты жайлы кеңестік, шетелдік түркологтар тарапынан бірнеше пікірлер айтылды. Өткен ғасырдың елуінші жылдарынан басталған пікірталастар нәтижесінде аталған дыбыстың жалпы түркілік баба тілдің фонологиялық жүйесіндегі алғашқы немесе кейінгі құбылыс екені, сәйкестіктер тізбегіндегі тарихи орны жайлы бірнеше көзқарастарды қамтитын екітүрлі бағыт қалыптасты. Сөз басы *j* дыбысының VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде қолданылуы негізінде анлаут *j*-ді көне фонема, қазіргі қыпшақ тілдеріндегі анлаут \check{z} -ны *j*-ден дамыған кейінгі құбылыс ретінде қарастыру дәстүрі түркітануда орнығып қалды. Алайда анлаут *j* дыбысының көне, түркі, орта ғасыр түркілері мен қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыс аясы аталған фонеманың түркі тілдері фонологиялық жүйесінен түркілік баба тіл кезеңінде-ақ орын алғанын толық қуаттағанымен анлаут \check{z} -ны кейінгі құбылыс ретінде қарастыруды негіздей алмайды.

Инлаут позицияда: *i~e~ij(u) сәйкестігі*–*bir~bır~ber* бір, *i~i~e сәйкестігі*–*biḡ/biḡ/miḡ/miḡ~meḡ* мың. Сөз ортасы *i~e~ij* сәйкестігінің қазіргі қыпшақ тілдерінде кездесуін көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі *i, e* дыбыстарының фонемалық мән жүктемей алмасып қолданылуының табиғи жалғасы ретінде қабылдауға болады. Дауысты *i, e, ij(u)* дыбыстарының өзара алмасу мүмкіндігінің артикуляциялық негіздері олардың тарихи тектестігімен сипатталады. Ескерткіштер тіліндегі *i* дыбысының дифтонг *ij(u)* фонемасына өзгеруі негізінен бұлғар, половец топшасындағы тілдерге тән екенін аңғаруға болады. Бұлғар тобындағы татар, башқұрт тілдеріндегі, шығыс қыпшақ тобындағы қырғыз тіліндегі *ij* дыбысының акустикалық сапасы қазақтың *i*-сіне жақын естіледі. Бұлғар, половец тілдеріндегі *i, ij* дыбыстарының сапалық ерекшеліктерін қалыптасқан орфографиялық норма тереңдетіп жіберуі де мүмкін. Ескерткіштер тілі мен қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі бір буынды сан есімдер құрамындағы еріндік дауыстылардың өзгерістері инлаут позицияда да кездеседі: *ü~ö сәйкес сәйкестігі*–*jüz/žüz~jöz* жүз.

Ауслаут позицияда: *š~s сәйкестігі*–*beš~bes~biš~bis* бес. Тіл алды спиранты *š* фонемасы ескерткіштер тілінде, қазіргі қыпшақ тілдерінде де *š, s* дыбыстарымен фонологиялық мән жүктемей ауыса береді, бұл көне жәдігерлер иесінің этностық құрамында әртүрлі диалектіде сөйлейтін түркі тайпалары шоғырланғанын көрсетеді. Түркі тілдеріндегі *š, s* дыбыстары тарихи-генетикалық тұрғыдан да, теориялық тұрғыдан да сәйкестік түзу мүмкіндігі бар тектес дыбыстар. Аталған дыбыс сәйкестіктерінің ескерткіштер тілінің өз ішінде де кездесуі көне түркілер құрамындағы қыпшақ тілді тайпалардың болғанын айғақтайды.

Дисиллабтар мен полисиллабтар құрамынан да моносиллабтар құрамындағы дыбыс сәйкестіктері көрініс береді (мысалы, *e~э~i~ij сәйкестігі*–*eki~эки~iki/ike~ijke* т.б.), сондай-ақ бір буындылар құрамында кездеспейтін санаулы өзгерістер байқалады: буын жігінде қатаң *k, q* дыбыстарының ұяңданып, *k~g, q~γ~g* сәйкестіктерін түзуі–*sekiz~segiz, toquz~toyüz*; башқұрт тілінің ерекшелігіне байланысты *s~h сәйкестігі*–*sekiz~higez; m~p сәйкестігі*–*jetmiş/jetmis/jitmiş/jitmis~žetpis*; буын жігіндегі қатаң дауысызының түсіп қалуы, *t~θ*–*altmış/altmis~alpis*; екі буынды сан есімдер ішінде анлаут *j(ž)* дыбысының нөлдік формаға айналуы башқұрт тілінде кездеседі: *j~θ*–*jeti/jiti~ete*; дауыстылар арасына қысаң *i* сыналап кіруі–*qırq~qıriq*; екінші буын соңындағы *g* тіркесінің *w* дыбысына өзгеруі, түсіп қалуы немесе созылыңқы дауыстыға айналуы, *g~w сәйкестігі*–*elig/ilig~elüw, g~θ*–*elig/ilig~elle/ille, g~üü*–*elig/ilig~älüü*.

Түркі тілдері сандық жүйесі тарихында күрделі сан есімдерге байланысты екі түрлі санау

дәстүрі бар: санақ жеткен ондыққа бірлікті қосып қолдану (төрт+екі→ қырық екі «42») және санақ бара жатқан алдағы ондыққа бірлікті тіркеп қолдану (екі+елу→ қырық екі «42»). VI–IX ғасыр түркі жазба мұралары тілінде күрделі сан есімдерге сәйкес жіктелетін сандық жүйенің екінші түрі, яғни, санақ бара жатқан алдағы ондыққа бірлікті тіркеп қолдану амалы пайдаланылған (*eki jegirmi* `он екі, *üč jegirmi* `он үш, *altı jigirmi* `он алты, *jeti jegirmi* `он жеті, *bir otuz* `жиырма бір, *beş otuz* `жиырма бес, *altı otuz* `жиырма алты т.б.): *birgerü tabyaş tapa uluy sü eki jegirmi...sünüşdim* КТү. 28 «бері табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі /рет/ соғыстым»; *üč jegirmi sünüşdimiz, illigil ilsiretdimiz* «он үш /рет/ шайқастық, елін елдіктен айырдық»; *altı jigirmi jaşıḡa eçim qaḡan ilin-törüsün ança qazyantı* КТү. 31 «Он алты жасында ағам қағанның ел-жұртын сонша меңгерді»; *Qaḡim qaḡan jiti jegirmi erin taşıqmıs* КТү. 11 «Әкем қаған он жеті ер жиыпты» ОА, 189; *Qamuyi biş otuz süledimiz, üč jegirmi sünüşdimiz* КТү. 18 «Бәрі жиырма бес /рет/ соғысып, он үш /рет/ шайқастық»; *Kültegin altı otuz jaşına qırq az tapa süledimiz* «Күлтегин жиырма алты жасында қырқ азға қарсы соғыстық»; *ietı otuz jaşıma qırq az tapa süledim* «Жиырма жеті жасымда қырқ азға қарсы соғыстым» ОА, 188. Бұл жүйе қазіргі сары ұйғыр тілінде сақталған: *per jüyırma* `он бір, *peşıyırma* `он бес [Малов С.Е., 1957. с. 178].

Күрделі жүздіктер мен мыңдықтар қазіргі түркі тілдеріндегідей бірлік сандарға *jüz* `жүз, *biḡ* `мың, *tümen* `түмен (он мың) сандарының тіркесуі арқылы жасалады: *jeti жүз* `жеті жүз; *üč biḡ* `үш мың, *eki biḡ* `екі мың; *Süsi üč biḡ ermis. Biz eki biḡ ertimiz*. Тон. 16 «Әскері үш мың еді. Біз екі мың едік» Айд. II, 107; *bis tümen* `елу мың; *Tabyaş On tutuq bis tümen sü kelti, sünüşdimiz* КТү. 31 «Табғаш Оң тұтықтың елу мың әскері келді, соғыстық»; *sekiz tümen* `сексен мың; *Şaça seḡün sekiz tümen birle sünüşdim* БҚ. 26 «Чача сеңүн /бастаған/ сегіз мың әскермен соғыстым»; *on tümen* `жүз мың; *Tiliḡ kelürti sabı antay Jarıs jazıda on tümen sü tirilti tir* Тон 36 «Тілдіні келтірді, сөзі мынадай: Йарыс жазығында он түмен (жүз мың) қол жиылды, - деді» ОА, 318.

VI–IX ғасыр ескерткіштері тілінде де қазіргі түркі тілдерінде декүрделі сан есімдер жасайтын дара сан есімдердің көлемі (саны) айқын болып келеді: көне түркі тілінде 19 дара сан есім (9 – бірлік, 7 – ондық, 1 – жүздік, 1 – мыңдық, 1 – түмен/он мыңдық). Қазіргі қыпшақ тілдерінде 20 дара сан (9 – бірлік, 9 – ондық, 1 – жүздік, 1 – мыңдық) күрделі сан есімдер жасайды: қазақ тілінде – *үш мың бір жүз жиырма бес*, қарақалпақ тілінде – *үш мың бір жүз жиырма бес*, башқұрт тілінде – *өс мең бер йөз егерме биш*, татар тілінде – *өч мең йөз егерме биш*, қырғыз тілінде – *үч миң жүз жыйырма беш* «3125» т.б.

Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі күрделі сан есімдер

Сан	VI-IXғғ ескерткіштері тілі	Қазақ тілі есептік сан есім	Қарақалпақ тілі	Башқұрт тілі төп хан	Татар Тілі	Қырғыз тілі
11	bir jegirmi	он бір	он бир	ун бер	ун бер	он бир
12	eki jegirmi	он екі	он еки	ун ике	ун ике	он эки
13	üç jegirmi	он үш	он үш	ун өс	унөч	он үч
16	altı jigirmi	он алты	он алты	ун алты	уналты	он алты
17	jeti jegirmi	он жеті	он жети	ун ете	унжиде	он жети
21	bir otuz	жиырма бір	жигирма бир	егерме бер	егерме бер	жыйырма бир
25	beş otuz	жиырма бес	жигирма бес	егерме биш	егерме беш	жыйырма беш
26	altı otüz	жиырма алты	жигирма алты	егерме алты	егермеалты	жыйырма алты
700	jeti jüz	жеті жүз	жети жүз	ете йөз	жиде йөз	жети жүз
3000	üç biñ	үш мың	үш мың	өс мең	өч мең	үч миң
100000	on tümen	жүз мың/он түмен	жүз мың	йөз мең	йөз мең	жүз миң/он түмөн

Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі күрделі сан есімдер жүйесі ерекшеліктерінің бірі – *artuqi* `артық` лексемасының қатысуы арқылы күрделі сандардың жасалуы: *otuz artuqi bir* `отыз бір`: *Otuz artuqi bir jašima qarluq budun bunısız erür barur erikli jaüi bolti* БҚ. 28-29 «Отыз бір жасымда Қарлұқ халқы мұңсыз жайылып жүріп ерікті жау болды»; *otuz artuqi üç* `отыз үш`: *Otuz artuqi üç jašima...joq erti öd següt üleg küč* БҚ.34 «Мен отыз үш жасымда... жоқ еді өтерлік ...күш»; *otuz artuqi tört* «отыз төрт»: *Otuz artuqi tört jašima oyuz tezıp tabyaçqa kirti ökünüp süledim* БҚ.38 «Отыз төрт жасымда Оғыз кетіп, Қытайға қарай кірді, өкініп соғыстым»; *qırq artuqi jiti* `қырық жеті, қырықтан жетісі артық`: *Qırq artuqi jiti joli sülemis, jegirmi süñüs süñüsmis* КТү. 15 «Қырық жеті реттен артық аттанып, жиырма соғыс жасаған» Сартқ.110. Қазіргі қазақ тілінде де *artıq,žetpejdi* сөздері арқылы сандық-мөлшерлік мағына жасалады, бірақ стильдік қолданысында аздаған айырмашылық бар, ескерткіштер тілінде нақты күрделі сандық мағынаны білдіру үшін қолданылса, қазақ тілінде қажетті немесе нақты сандық мөлшерден асып кеткен немесе жетпей қалған жағдайда қолданылады: *отыздан біреу артық, жүзге екеу жетпейді* т.б. қазақ тілінде *artıq,žetpejdi* лексемасы бірлік сандарға тіркесіп те қолданылады: *жетіден екеуі артық,беске біреу жетпейді*.

Есептік сан атаулары көне лексемалар қатарына жататындықтан түркі тілдеріндегі сан есімдердің қалай жасалғаны айқын көріне бермейді. Дегенмен, сан есімнің сөзжасам жүйесінің өзіндік бірліктері үлгілері бар. «Сан есімнің

сөзжасамдық бірліктеріне сан атаулары және сөзжасамдық жұрнақтар жатады. Сан атаулары сөзжасамда негіз сөз қызметін атқарады. Сан есімнің жұрнақтары сөзжасамдық қосымшалар қызметін атқарады»[Қазақ грамматикасы, 2002, с. 363]. Көне жазба мұралар тіліндегі сан есімдердің (есептік) дара түрлерін жасайтын *-miš/-miş* қосымшасы(*altmiš/altmiş, jetmiş/jetmiş/jitmiş/jitmiş*)қазіргі түркі тілдерінің басым бөлігінде сақталған, қазіргі қыпшақ тілдерінде *-miş/mis, -pıs/-pis* тұлғалары қатар қолданылады (**al(ti)+pıs, jet(i)+pis*).

Түркі халықтарының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан, мыңдаған жылдық тарихы бар ауыз әдебиеті үлгілерінде – мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде, ертегілер мен аңыз-афсаналарда, тұрмыстық жырлар мен дастандарда сандық ұғымды білдіретін лексемалардың жиі қолданылуы, олардың әрқайсысына тән сакральды мән жүктелуі түркі халықтарының сандық жүйені терең меңгергенін, соған сәйкес сан, санақ жайлы ұғымдарды білдіретін тілдік бірліктердің де тым ерте кезден қалыптасқанын көрсетеді. Мұның басты дәлелі ретінде *tümen* сынды көп санды білдіретін лексема түркілердің төл сөздерінің құрамында болуын айтуға болады. Әдетте әлем халықтары тіліндегі бірлік, ондық, жүздік, мыңдықтардан кейінгі дөңгелек сандардың көпшілігі кірме элементтер негізінде қалыптасады. Сондай-ақ ескерткіштер тілінде бөлшектік сан есімдердің қолданылуы VI-IX ғасыр түркілерінің арифметикалық білім қорының жоғары болғанын сипаттайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука, 1988. –207 с.
2. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. –366 с.
3. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. –201 с.
4. Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. –Алматы: Мектеп, 1985. –206 б.
5. Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. –Алматы: Арыс, 2007. –360 б.
6. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников IX века. – Ленинград: Наука, 1980. –256 с.
7. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. – Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1957. –197 с.
8. Қазақграмматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана: Астана полиграфия, 2002. –784 б.

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР:

Айд. I	<i>Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. –Алматы: Ана тілі, 1995. –232 б.</i>
Айд. II	<i>Айдаров Ғ. Тониқук ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. –Алматы: Қазақстан, 2000. –120 б.</i>
Айд. III	<i>Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым. 1990. – 220 бет. Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Под ред. И.А.Батманова. – Фрунзе: Илим, 1971. – 194 с.</i>
ДТД	<i>И.А.Батманова. – Фрунзе: Илим, 1971. – 194 с.</i>
ОА	<i>Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. –360 б.</i>
БҚ	<i>Білгеқаған ескерткіші</i>
КТү	<i>Күлтегін, үлкен жазба</i>
КТк	<i>Күлтегін, кіші жазба</i>
МЧ	<i>Мойун Чур ескерткіші</i>
Тон	<i>Тониқук ескерткіші</i>
ЫБ	<i>Ырық бітік ескерткіші</i>

ZHUPAR KUMARBEK

Master student of the 2nd course
Al-Farabi Kazakh National University

Supervisor: **BEKTEMIROVA S.B.**
Cand.Sc.Phylology, Acting Associate Professor

TEACHING ENGLISH BY USING THE DIALOGUE METHOD

Түйін. Мақалада диалогтік оқытудың әдіс – тәсілдерін қарастырылады. Оқыту арқылы студенттерді белсенді диалогпен сөйлесуге қалай ынталандыру керектігін зерттейді. Мақаланы жазу барысында жинақтау, бақылау, салыстыру, және топтастыру тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар, дерек көздеріне сүйене отырып диалог әдісімен оқытудың маңыздылығын айқындайды.

Түйінді сөздер: диалог; әдіс – тәсілдер; оқыту; маңыздылық; ағылшын тілі.

Резюме. В статье рассматриваются методы и приемы диалогического обучения. Изучается, как стимулировать студентов общаться с активным диалогом через обучение. При написании статьи использовались способы обобщения, контроля, сравнения и группирования. Кроме того, опираясь на источники данных, подчеркивает важность чтения методом диалога.

Ключевые слова: диалог; методы; обучение; важность; английский язык.

Summary. The article discusses the methods of dialogic teaching. Teaches how to stimulate students to engage in active dialogue through learning. Methods of compilation, control, comparison, and grouping were also used in writing the paper, and based on data sources, it emphasizes the importance of reading using the dialog method.

Keywords: dialogue; methods; teaching; importance; English.

English learning is actually the use of language. No matter how much you learn, the end result is still used in actual life. However, because it is not a native language, it's relatively low for foreigners to be able to use English often. Apart from doing English-related work in daily life, there is no chance to be exposed to English, and there is no chance to learn English in addition to the classroom. Therefore, it is extremely important to provide dialogue opportunities in the classroom. In addition, English is a very practical instrumental subject. Using English for communication is the main manifestation of its practicality. Therefore, in English teaching, it is necessary to provide students with ample opportunities to use spoken English for communication and practice, so that students can deepen their understanding, be familiar with the application, and have a firm grasp to achieve the purpose of applying what they have learned.

English conversation teaching is an important part of English teaching in middle schools. It has a great effect on improving students' oral English and cultivating students' communicative competence. An educator once said: "The first condition for teaching a foreign language is to expose students to and use foreign languages as much as possible. Learning a foreign language is like learning to swim, and students must soak in water instead of occasionally getting wet. The student must dive into the water and feel it; in the end he will be able to enjoy it like a skilled swimmer. "Only by actually using English can students gain the ability to use the language and learn English well. However, according to the actual situation in China, it is difficult for each

child to take the initiative to speak, and it is still difficult to apply what he has learned. Parents cannot provide normal tutoring. Students will forget when they have learned. Therefore, they will become silent in English classes. [Bavelas J B , Chovil N . *Visible Acts of Meaning: An Integrated Message Model of Language in Face-to-Face Dialogue*[J]. *Journal of Language and Social Psychology*, 2000, 19(2):163-194.] How about it? To this end, I explore from the following aspects:

1. Simulate performance and create context.

Dialogue is the habitual language in a certain situation. Without the situation, the dialogue loses its meaning. In teaching, it is impossible for teachers to bring real-life scenarios into the classroom, but they can simulate real-life scenarios and create a real language environment close to life, which is conducive for students to understand and master the content of dialogue. For example, in the dialogue where students enter the teacher's office and hand in their homework, students can simulate the performance of the dialogue scene: while knocking on the desk to simulate the knock, say "May I come in?" And then hand in the homework to say "Here is my book. "Simple performances are easy and realistic. Students are very interested. When they perform, they devote themselves wholeheartedly to their expressions. They have no difficulty in understanding the content. Another example is when learning from each other's introductions to each other, the teacher can ask a student to play as a new classmate transferred from another place, and let other students welcome him, greet him, and ask some questions about him. For example, "What's

your name? How old are you? Where are you from?" Let the student answer them one by one. These dialogue performances can help students understand the content of the dialogue, realistically reproduce the dialogue situation, make students feel immersive, greatly stimulate their internal desire to express, and thus actively participate in dialogue activities and deepen the understanding of the content of the dialogue.

2. Comprehensive use of multimedia teaching to mobilize students' audiovisual senses.

In English classroom teaching, the situations created by simulated performances are often limited by time and space. In this case, multimedia teaching methods such as audio recording, video recording, and projection slides can be used to transplant the situations and vividly reproduce the space and time of dialogue. The combination of sound and image, with pictures and text, is suitable for middle school students' age characteristics of curiosity, interest, and novelty. Teachers incorporate the conversations that students need to learn, which will deepen students' understanding of language, help students to establish a connection between language and objects of expression, thereby motivating learning, and make students more conscious and interesting in English communication activities. For example, it is difficult to reproduce the scene of rain in the classroom. Let students listen to the sound of rain recorded in advance, first appreciate the scene of the rain, and then learn the content of the dialogue about the rain. The students will be very interested. Students deepen their roles in situations, consciously take the initiative to practice, fully expose their talents in performances, and reflect themselves in mutual evaluation.

3. Action dialogue

The fundamental role of action dialogue lies in the use of verbs. While mastering the use of verbs and the use of tenses through action dialogues, you can also add new information in the situation, that is, new words.

Teachers perform some actions based on the content in the textbook, and then say the actions they have done, such as knock (at), stand (up), sit (down), etc., and pay attention to the formation of the tense. Information feedback is generated in the students' minds, leaving a continuous impression. Teachers can also report some actions to the students in the classroom, and then ask the students to make corresponding actions according to the listed verbs. One, two, or A group or even the whole class can participate. In this way, the students feel eager to try, which greatly stimulates their enthusiasm. In the process of training listening and speaking, they also train the students' acting ability. Of course, the teacher in this process Students should learn from each other by using various tenses, personal names, and adverbials of different times and places, so that students can also master and use English more pro-

ficiently.

If conditions permit, we can also develop action dialogues into the form of mime or skit performance, allowing students to use appropriate language to describe the actions they play, guess the ideas that the performers want to express, and make the activity a fairly competitive one. The game is rich in content, which stimulates students' interest in learning English.

It is growing in the way you direct your child, so we need to cultivate good qualities, full development, and spiritual growth. The winged word of K. Ushinsky "Child-melted gold" comes to mind. That is, developing new students' self-confidence and responsibility is a key issue.

More can be achieved by using different approaches in each class. One of these new methods is the module "New Approaches to Teaching and Learning" and "Teaching How to Learn" and "Dialogue Learning". Dialogue teaching is particularly important in the school teaching method. Dialogue between student and student, teacher and student during the lesson enhances the students' interest and awareness.

During the lesson, Barnes states that education is not only attentive to the teacher but also to the use of verbal tools in speaking and analyzing.

There is enough evidence in the classroom that dialogues are meaningful for students and that they have a joint conversation. They:

- Allows students to express their thoughts on the topic;

- helps students to understand that other people have different ideas;

- helps teachers understand the level of their students in their learning. [*A course in Language Teaching Practice and Theory* — Penny Ur. (Cambridge University Press) p. 238]

Specifically, collaborative conversation with students creates a variety of ideas, such as teaching in a bi-directional way and can greatly assist the learner in advancing the learning process because, during research, students work in small groups with their classmates. It formats understanding, exchanges ideas, discusses and evaluates each other's ideas, forms understanding with collective knowledge. In other words, students think together.

New approaches to teaching and learning are not a phenomenon or a skill; their key mechanisms are to select methods of teaching, to teach systematic thinking, to explore or identify student talent, and to develop competencies in digital technology. When the dialog is built correctly and efficiently, the learner will be able to express his or her point of view and help to express their ideas freely. In "Teaching How to Learn," students are taught to take responsibility for what they are learning and remember for what they learn. It is obvious that teaching a student how to teach is a matter of self-regulation. In this process they understand,

control, control themselves and improve their abilities. A special place in group work was given to self-regulation of the student. Given the fact that collaborative work in the classroom is not only conducive to the content of the subject being taught, but also that it directs the teacher to ensure learning in the atmosphere of co-operation, [«Білімдегі жаңалықтар». Ақпараттық-әдістемелік журнал. Астана, 2009-р. 11] I have come to the conclusion that an atmosphere of co-operation with students is required before beginning classes. Mercer (2000), as described, are equal partners in the process of sharing or exchanging knowledge [Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Бірінші (ілгері) деңгейі. р. 40] or that peer language is developing rapidly.

The Russian scholar Vygotsky said that the educational model develops as a result of a student's dialogue. Vygotsky also describes young children as subjects of cognitive development, which are formed during the process of social communication, that is, by communicating with more capable students and by teaching students how to think in an adult way through communication with culture and the environment. And the Brazilian teacher Friere developed a theory of knowledge based on the fact that "everyone is able to critically participate in the learning process and engage in dialogues with other people".

In his research, Mercer identified the classroom survey model as an initiative-response-follow-up (PIM) question, and said that various techniques can be used, such as prompting, testing, and re-orienting questions to support student education. Based on these theories, teaching and learning will make it easier to have a dialogue with other people and, in particular, with classmates and teachers. I came from the above research by scientists as a reference. In the course of practical classes, I tried to consolidate my knowledge by asking questions about the topic, trial, and reorientation.

At the same time, in each method used in classes, for example, "who is faster? what is the "first push in the game" Feature"? when I ask a question, student S. replied: "a Function is a functional dependency in which only one value of an independent variable corresponds". Can I give an example to Supplement his answer"? - I said, noticed that the student remained waiting and tried to put a redirection question. That is, "there are those who can help"? I said. At the moment, n. p. students were able to show speed and answer questions. He replied that "the value of an item depends on its quantity or price. "Students showed that they are able to combine the knowledge gained in the classroom, are able to use in life outside of school hours. And in each lesson, I did not stop when the student's answer was wrong, I asked a question about the topic and allowed the student to correct the error. For example, using the "brainstorming" method, I pre-

pared several questions. How do we understand the "first" step of the function"? - currently a. the student named "answered as the function value". "How do you understand the difference between the next argument?" then the student concluded that "the difference between the value of the established argument is called the function step", that is, clearly answered.

I think that through the technique of asking questions in the development of dialogical techniques in knowledge, I helped stimulate students to constructive speech, arouse interest in knowledge, a way to promote critical thinking, teach each other, share opinions, evaluate themselves and themselves, conduct dialogical contacts with each other, collect and analyze games. Because I believe that in the process of communication and asking questions from partners, a significant place has been created.

According to the assessment criteria, the interview is an integral part of students' learning and has three types of interviews. :

1. Conversation during the debate:
 - there will be a big gap in thoughts and everyone will be in their own decisions;
 - a small attempt is being made to combine resources;
 - relationships are often focused on competition;
2. in the process of conducting a research conversation:
 - everyone offers reasonable information;
 - despite the fact that everyone's idea was evaluated as profitable, a thorough evaluation is carried out;
 - participants ask each other questions;
 - the group members are trying to reach an agreement;
3. The circumstances observed in the course of group conversations:
 - each listener has a mechanical agreement with the comments made;
 - the idea is repeated and done, but not always appreciated;

Most discussions tend to be formed from various types of storytelling. According to Mercer, successful discussions within the framework of achieving collective understanding and education are dominated by the research form of conversation. This circumstance occurred in the lessons during the practice period, especially in the research conversation. In conclusion, what did "new approaches to teaching and learning" give me? I liked this module, method of learning through dialogue helps themselves to search and find what you need. Various methods of interviewing allowed to diversify the training sessions through dialogue.

What did the student learn? They learn to think independently, understand the other side of the problem, explain each other and listen to each other.

In conclusion, we would like to note that understanding and language skills of good communication are required to determine what students know and do not know from the results of dialogical training. I am convinced that dialog communication, compared to existing students' short responses to questions that I can do, will be a really effective type of interaction that makes a significant contribution to education for both me and students. And it is a long-term task to train students' English conversation ability. Teachers should recognize this and pay

attention to giving advice at any time in their contact with students. Effectively grasp the dialogue training of students to improve their conversational skills. The quality of students has been fully developed to meet the needs of the times.

The results of scientific research have shown that dialogue teaching plays an important role in the classroom.

Dialogue not only enhances the students' interest in the lesson, but also contributes to their level of education.

REFERENCES:

1. teacher's guide. The first (advanced) level.
2. "News in education". Information and methodological Journal. Astana, 2009
3. methods of teaching foreign ТІЛДІН / K. K. Ryskhanova / P. 14-18.
4. Bavelas J B , Chovil N . Visible Acts of Meaning: An Integrated Message Model of Language in Face-to-Face Dialogue[J]. Journal of Language and Social Psychology, 2000, 19(2):163-194.
5. Teacher's certificate (3 levels)
6. Abdrashitova U. zh. training of dialogic and monologue speech on the basis of a communicative and oriented approach to sharing knowledge with a foreign language (English) // info : educational portal / GL. Ed. : A. S. Vorobey. - Smolensk, 2015.
<https://infourok.ru/obuchenie-dialogicheskoy-i-monologicheskoy-rechi-na-osnove-kommunikativno-orientirovannogo-podhoda...>
7. Bredikhina I. A. method of teaching foreign languages : teaching basic teaching activities : textbook. I. A. Bredikhina; m-in education and science. The Federation, Ural. Feder. UN-T. -Yekaterinburg: from-VO Ural. in 2018. - 104 P. - electronic copy is available on the Electronic Science website. UrFU archive. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/59651/1/978-5-7996-2296-1_2018.pdf
8. Teaching&Teacher Education—Shaun Murphy,M.
9. A course in Language Teaching Practice and Theory —Penny Ur. (Cambridge University Press)

MAUKEYEVA AIGUL ORYNBASARKYZY

teacher of
al-Farabi Kazakh National University

KALIEVA AIGUL ZHEKENOVNA

senior teacher of
al-Farabi Kazakh National University

URBAN PROSE AS A LITERARY PHENOMENON

Түйін. Бұл мақала қалалық прозаның тақырыбын әдеби құбылыс ретінде зерттеуге арналған. Қалалық проза проблемалық-тақырыптық бірлік пен жанрлық-стильдік тұтастыққа ие біріктірілген мәтіндердің күрделі тұйықталмаған жүйесі болып табылады. Қалалық прозаның авторлары урбанизация процесін идеялық-көркемдік тұрғыдан ұғыну, жеке тұлға мен ортаның ерекше концепциясы ұсынылады, интеллигенцияның дүниетанымы қалпына келтіріледі, урбанизмнің жаңа поэтикасы ұсынылады, сондай-ақ повесть пен романның, атап айтқанда қалалық романның жанрлық-стильдік түрлері мен модификациялары ұсынылады.

Түйінді сөздер: қала, көркем сурет, шығарма, жазушы, қалалық орта.

Резюме. Данная статья посвящена исследованию темы городской прозы как литературного явления. Городская проза представляет собой сложную незамкнутую систему интегрированных текстов, которые обладают проблемно-тематическим единством и жанрово-стилевой целостностью. Авторами городской прозы предлагается идейно-художественное осмысление процесса урбанизации, выдвигается особая концепция личности и среды, воссоздается мировоззрение интеллигенции, представляется новая поэтика урбанизма, а также предлагается целый ряд жанрово-стилевых разновидностей и модификаций повести и романа, в частности, городского романа.

Ключевые слова: город, художественный образ, произведение, писатель, городская среда.

Summary. This article is devoted to the study of urban prose as a literary phenomenon. Urban prose is a complex open-ended system of integrated texts that have problem-thematic unity and genre-style integrity. The authors of urban prose offer an ideological and artistic understanding of the process of urbanization, put forward a special concept of personality and environment, recreate the worldview of the intelligentsia, introduce a new poetry of urbanism, and also offer a number of genre-style variations and modifications of the novel and novel, in particular, the urban novel

Key words: city, artistic image, work, writer, urban environment.

The culture of the city is a complex, multifaceted phenomenon. As noted in the research, by "city culture" we mean "an artificial environment of existence and self-realization created by people, which is a combination of physical and symbolic objects, technologies, normative and value formations, which include not only material (natural or artificial) objects, but also spiritual ones.

The urban environment creates and reproduces interpersonal and group relations of the urban population. As M. S. Kagan notes "the city gains its integral and in each case specific cultural appearance due to the transformation of the spiritual qualities of the townspeople into the objective being of the urban environment and the products of material, spiritual and artistic production created in it, and then the transformation of the content objectified in them into the spiritual qualities of new ones growing in the city generations . . ." [Kagan M. S. , 1992, Pp. 169].

Thus, the population of the city in the process of its life creates an urban environment, in turn, the environment forms a special "urban" spiritual image of a city dweller. But the population of the city

cannot be homogeneous. It may include representatives of different classes, professions, nationalities, ages. In other words, "The culture of the city . . . turns out to be a multilaterally differentiated, fractional, complex system of subcultures that oppose each other and at the same time interact with each other on different sides- estate, national, professional, etc. [Gefner O. V. , 2002, Pp. 102].

The city as a conditional background of events, a special historical and at the same time national color, has occupied a place in literature since ancient times. To prove this , we recall the Babylonian, Egyptian, Greek or Roman myths. If we turn to the Old Testament, then in it, among the first builders of cities, Cain and the descendants of Ham, cursed by Noah, are named. Already the books of the prophets Ezekiel and Jeremiah paint pictures of perishing cities destroyed by the elemental forces of nature - fire, earthquake, flood.

Indeed, the city has become a prerequisite for the emergence of a large number of works, including such masterpieces of world literature as the famous collection of short stories "The Decameron" by D. Boccaccio, "Father of Gorio" by O. Balzac, "Da-

vid Copperfield" by C. Dickens, "Idiot" by F. Dostoevsky, "Buddenbrooks" by Thomas Mann, "Plague" by A. Camus, "Petersburg" by A. White, "Manhattan" by Dos Passos.

Quite often the image of the city, its diverse artistic embodiment is one of the main features of the modern novel. In the Kazakh literature of recent years, the novel by Mikhail Zemskov "When" Merlot "loses its taste" deserves attention, in which the writer managed to masterfully reflect the modern appearance of Alma-Ata [M. Zemskov, 2013].

The problem of the city has different meaning in different historical periods and by different researchers. For example, "the ideological orientation of a number of works of ancient literature (for example, Sophocles' Antigone)" is considered by scientists as a stage in the development of civilization: the transition from tribal ties to the laws of cities. In relation to Western European medieval culture, researchers actively use the term "urban literature", as modern Russian researcher A. V. Sharavin notes. [Sharavin A. V. , 2001].

Russian literary critics distinguish in French and German literature "the development over a historically short period" of "class literature in its purest form, without impurities". A division of national literature on the class basis into "literature of castles", i. e. courtesy, "literature of monasteries", i. e. clerical, "literature of cities", literature of the third estate appears [Mikhaylov A. D. , 1976]. City, village, nation, "soil", etc. – these are the main nodes of the social structure, and the work of art "recognizes" them in the context of culture at the level of value-normative systems.

The writers' creativity can be considered from the point of view of functioning within the framework of the agrarian (agricultural) or urban (urban) channel of human development. So, the socially relevant and folk mythological layer of the works of N. A. Nekrasov, L. N. Tolstoy, M. A. Sholokhov, A. T. Twardowski goes back not only to the artistic "rhythms of continuity", but also to the agricultural branch of culture.

With the development of urban civilization, the elements that form the rural world image (the image of the earth, sky, fields, things, houses, labor, death, time, space, etc.) undergo certain changes and transformations. This finds appropriate artistic expression in the work of writers seeking to comprehend reality through the characteristics of the urban environment.

The process of isolating the urbanistic branch of culture from the agricultural world image was considered in detail in the works of M. M. Bakhtin and A. Ya. Gurevich. In the book "The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and the Renaissance" M. Bakhtin notes the transformation of the national-peasant image of the earth into an urban image. According to M. Bakhtin, this is determined by the "separation of the body and

things" "from the unity of the giving birth to the earth and the nation-wide growing and ever-renewing body with which they were associated in popular culture" [Bakhtin M. M. , 1974]. As a result, "bodies and things" turn into images of "objects", "objects" of application of a subjective, material-value meaning, which means the formation of an urban (publicly externalized) world image.

In literary criticism, interest in the problem of city-literature arose in the 19th century. In addition to the authors' choice of a certain material life, a tendency to a particular type of characters, a system of conflicts, word artists in separate articles substantiated the specifics of understanding reality in the image of a city or village. Already in the 19th century, the village began to be contrasted with the city as two different concepts of personality and space-time coordinates.

Statements by writers of the 19th century draw a dividing line in the genre models of urban literature. There is Petersburg literature, to which the work "The Bronze Horseman" (The Petersburg Story) by A. Pushkin can be attributed; "St. Petersburg Tales" by N. V. Gogol; "Petersburg Poem" by F. M. Dostoevsky. Here we add that F. M. Dostoevsky raises the question of the "special Petersburg period" in Russian history. Its sources, according to the writer, begin with the reforms of Peter the Great, its logical conclusion was the bureaucratic monarchy, which turned the country on the West European path of development. The result, however, was a deepening gap between the people who did not accept the changes and the ruling elite.

At the beginning of the 20th century, D. S. Merezhkovsky ("The life and work of L. Tolstoy and Dostoevsky"), V. Bryusov ("Nekrasov as a poet of the city"), A. Bely ("Gogol's Mastery") addressed the problem of city literature. In his book, D. S. Merezhkovsky contrasted the authors of the novels "War and Peace" and "Crime and Punishment" as "clairvoyant of the flesh" and "clairvoyant of the spirit". And not only: he contrasted them as writers belonging to different types of culture: agricultural and urban. Following D. S. Merezhkovsky, V. Bryusov and A. Bely revealed the specifics of perception of reality in the image of St. Petersburg in the works of writers of the XIX century. The article "Nekrasov as a poet of the city" (1912) notes the urbanistic nature of the author's lyrics "Reflections at the Main Entrance", "On the Weather". According to V. Bryusov, this was reflected in the refraction of the St. Petersburg theme in the social aspect (the life of the poor townspeople) and in the urban structure of the poet's speech, "hasty, sharp, characteristic of our century" [Bryusov V. , 1973-1975].

Among the main ones are the following: correlation of St. Petersburg with other cities; the motive of the struggle of human creature with the elements, developing into a motive for the death of the city under the onslaught of natural forces; highlighting

the specific features of the capital (intentionality, abstractness, tragedy, mirage, duality); a description of the landscape and architectural framework; continuity and traditions in the image of the city on the Neva; evolution of the image-symbol of the Bronze Horseman; St. Petersburg myths.

Representatives of the structural-semiotic school (Yu. Lotman, Z. Mints, V. Toporov and others) developed a special approach to the problem of translating Petersburg into works of fiction. Researchers are developing the idea of a city-text, in particular, the "St. Petersburg text". The essence of this approach is to formulate an empirical monolithic supertext based on specific literature.

The main principle and selection criteria, writes A. Sharavin, are connected with the unity of the description of the object (Petersburg), with the single local Petersburg dictionary, with subordination to the maximum semantic setting - the path to moral, spiritual revival, when life dies in the realm of death, and lie and evil triumph over truth and good. This is realized in the elements of the internal structure (objective composition, natural and cultural phenomena, mental states) of the St. Petersburg super-text, with a thickening of tension, sharpness or relaxation of energy ethical pre-thoughts manifesting at the subconscious level.

A. V. Sharavin believes that the most common approach to the problem of a big city in literature in the works of Soviet literary scholars is thematic. And in this case, Moscow, St. Petersburg or Leningrad are perceived only as a background, and the townspeople as actors in the works [Sharavin A. V. , 2001].

In connection with the problem of "city and literature" it is especially important to dwell on the assessment by scientists of the works of A. P. Chekhov. N. P. Antsiferov, in readiness, gave such a characteristic to the writer's work: "A. P. Chekhov also remained indifferent to the problem of the city as an individual existence. By the end of the 19th century, Russian society had completely lost its sense of personality of the city. Only fleeting remarks characterizing the life of Petersburg" [Antsiferov N. P. , 1990].

Indeed, the image of a big city does not occupy the same place as in the works of A. S. Pushkin, N. V. Gogol, F. M. Dostoevsky. The most characteristic chronotope of his works is a provincial town or a noble estate, Petersburg, "the most abstract and intentional", and Moscow, which is increasingly assimilating this abstractness and intentionality, is the scene of a relatively small number of A. P. Chekhov's narratives.

So, the appearance of the northern capital was reflected in the stories "Slyther", "Protection", "Longing", "The Story of an Unknown Person" and some others. Moscow acts as the backdrop against which events take place in the following works of A. P. Chekhov - "Strong feelings", "Good people", "Without a title", "Seizures", "Lady with a dog",

"Anyuta", "Wedding", "Three years", etc. Many researchers admitted that A. P. Chekhov's work is primarily associated with the development of not just a city. But urban culture "If you are not afraid of a certain aggravation of the wording, it can be argued that the epic", "rustic" image of the world is replaced in the works of Chekhov by the chronotope of the "big city", because openness and heterogeneity, the mismatch of geographical space with the psychological field of communication are signs of urban society, - rightly points out I. Sukhikh. "The Big City" is not at all a topic or an image in Chekhov's work (formally, he is, of course, a less "urban" writer than Gogol or Dostoevsky), namely the method, principle, artistic form which unites different spheres of the image" [Sukhikh I. N. , 1998].

"Big City" as a principle of artistic vision is manifested in the work of A. P. Chekhov and in the diminishing sound of motives that have received conceptual significance in the framework of works on the northern capital (the image of a mental breakdown and the "rebirth of a fallen woman", the hard life of "humiliated and insulted"), and in the embodiment of the type of disoriented worldview, and in the keen interest in the "average person" - a loser and an "ordinary life", and in understanding the world as having lost its integrity, communication, which has become a mechanical set of random, noble and diverse phenomena, and to bring to the limit the psychological incompatibility of the actors, and in the topic of alienation, and in the special means of poetry. Modern cultural scientists and sociologists to characterize and identify «urbanized habitat» will use many of the short stories that the master of short stories brilliantly sensed and artistically embodied.

The city has always been interesting as a phenomenon of the cultural-historical plan for representatives of another literary trend in the Russian literature of the beginning of the 20th century - acmeists.

The problem of St. Petersburg (and the city wider) and symbolism as a literary direction also became the subject of attention of scientists.

The work of symbolists, acmeists and futurists did not become for literary scholars a "final debriefing." So, in recent decades, a number of works exploring the specifics of understanding reality in the image of the city in the works of writers of the 20-30s of the XX century have appeared. There was a traditional interest of literary critics to the works of A. Akhmatova, M. Bulgakov, O. Mandelstam, and a number of new names appeared - D. Harms, A. Egunov, K. Vaginov, A. Platonov, B. Lifshits, B. Pilnyak, A. Remizov, M. Kozyrev.

In the work of the noted writers (and this was repeatedly emphasized by literary scholars), the theme of the city found its end in the perspective in which it was embodied in the 19th century. The representatives of the structural-semiotic school

received a fruitful development of the idea of the "closeness" of the St. Petersburg text, its completeness by the works of K. Vaginov. In our opinion, it is advisable to talk not about the extinction of tradition, but about the emerging of changes in understanding reality in the image of a big city in the 20-30s.

The theme of the city in the 30s of the XX century was transformed in refraction through correlation with the material and practical sphere. This was due to the special attitude of a person who survived the revolution and civil war. People suddenly felt like Robinsons, thrown after a shipwreck onto an uninhabited island, as A. V. Sharavin writes [Sharavin A. V. , 2001].

The devastation, lack of necessary things and goods, and food shortages led to the active "inclusion" of a person in the material and practical sphere. As a result, a huge number of works on a production theme appear - "Sot" by L. Leonov, "Time, go!" V. Kataev, "Kara-Bugaz", "Colchis" by K. Paustovsky, "Courage" by V. Ketlinsky, "Hydrocentral" M. Shaginyan, "Living Water" by A. Kozhevnikov, "On the wild shore" by B. Polevoy and others. Books, telling about the construction of the metallurgical giant ("Time, Go!"), A pulp and paper mill ("Sot"), a hydroelectric power station ("Hydrocentral"), a new city ("Courage"), dams ("On the wild shore") were written from the 20s to the 50s of the twentieth century.

Urban prose of the 70-80s of the XX century marked a definite departure from the image of a person in the material-practical, activity-labor sphere to a return to the St. Petersburg-Moscow tradition of Russian literature.

The work of the writers Yu. Trifonov and A. Bitov dates back to this time. The image of the city is present in their works. Y. Trifonov understands and realizes the connection between the city and the country, its current situation, between the city and time. In the novels by Yu. Trifonov, "The Old Man" (1978), "Time and Place" (1980), "geo-poetic images that survived a person, generation, and era appear as witnesses to the turning points of history, like historical time imprinted in stone." And in the novel "Pushkin House" (1964-1971) A. Bitov "points to the cultural function of the city, expressing the author's worldview in refracting the tradition accumulated in urban space.

A. Bitov, according to V. Tsurkan, represents the city "as a kind of cultural sign, only temporarily acquiring a vital beginning" [Tsurkan V. V. , 2013].

In the 1960s and 1980s, the city in the works of Y. Trifonov and A. Bitov did not just play the role of an artistic image, but "became a system-forming concept, in the construction of which general plot conflicts, motifs and images appear. St. Petersburg motifs penetrate Y. Trifonov's prose (in particular, the motif of the city opposing nature), and in the works of A. Bitov the "cold" and ghostly Leningrad

acquires the features of a city-house that are characteristic of the "Moscow text". The city in the works of these writers acts simultaneously as a city-centric and urban aspirational system", as V. V. Tsurkan [Tsurkan V. V. , 2013].

If we turn to a later time, then we would like to dwell on the work of the Chukchi writer Yuri Rytkeu. As the researcher writes about him, "the range of material captured in the author's orbit is widened when Rytkeu in the novel "In the Mirror" of Oblivion recreates the face of Leningrad-Petersburg undergoing changes in different periods of time: in the post-war era, during the period of perestroika and in the current era of the triumph of market relations. Yuri Rytkeu can not only draw a panorama of the big city and its monuments (Church of the Savior on Spilled Blood), not only highlights expressive details (for example, notice how legless people rolled on Nevsky in bearings in the post-war city), but also conveys the dynamics of changing urban paintings (dominance of foreign advertising, the appearance of sparkling shop windows)" [Rogover Ye. , 2007].

At the same time, the writer tries to connect the Leningrad and St. Petersburg details of the portrait of the city with the landscapes of his native lands, at the same time depict the Neva and Lena shores, the Neva and Lena ship. The chosen "aspect of the image of the city becomes decisive in the novel" [Rogover Ye, 2007]. The noted literary aspects determine the peculiarity of the approach to urban prose as one of the summit achievements of the historical and literary process of the 70-80s of the XX century. This most important layer of our culture is still insufficiently studied.

In the modern literary process, the place of urban prose is occupied by the latest urban prose, in which the sociocultural environment of the city is recreated, a new type of hero is formed - a representative of the intelligentsia, adapting to life in a consumer society, patterns are revealed between expanding the circle of communication and strengthening the feeling of loneliness in a big city, the question is posed on the preservation of morality in the conditions of scientific and technological progress.

Urban prose, which has long existed in the status of a literary movement along with rural, military and camp prose, now represents a complex open system of integrated texts that have problem-thematic unity and genre-style integrity. The authors of urban prose offer an ideological and artistic understanding of the process of urbanization, put forward a special concept of personality and environment, recreate the worldview of the intelligentsia, present a new poetry of urbanism, and offer a number of genre-style variations and modifications of the novel and novel, in particular, the urban novel.

Modern urban prose today plays a large role in the literary process. This genre rightfully occupies

one of the leading places in terms of readability and popularity. The modern reader is concerned about the problems that arise in the novels of this genre. These are issues of morality, love for a small homeland, good relations with people and other problems that are relevant today. Perhaps in the urban novel we find the first "touches" of post-realism. If "postmodernists in the chaos of being lost a concrete living person, then the post-realists, putting the human personality at the forefront, try to comprehend this chaos through it, to show its everyday

face [Mashkova A. G. , 2014].

So, the authors of urban prose offer an ideological and artistic understanding of the process of urbanization, put forward a special concept of personality and environment, recreate the worldview of the intelligentsia, present a new poetry of urbanism, a number of genre-style variations and modifications of the novel, in particular, an urban novel whose framework may not fit in limits of the description of the life of the city.

REFERENCES:

1. Kagan M. S. The culture of the city and the ways of its study. City and culture: Sb. Collection of scientific work. SPb. 1992. Pp. 169.
2. Gefner O. V. The military in the urban sociocultural environment (for example, Omsk, the second half of the XIX – early XX centuries). Cultural studies in Siberia. No 2. 2002. Pp. 101-105.
3. M. Zemskov "When" Merlot "loses its taste" – A. : Saga, 2013. – 213 p.
4. Sharavin A. V. Urban prose of the 70s and 80s. XX century: dis. . . d-ra filol. nauk: 10. 01. 01. Bryansk. 2001. 485 p.
5. Mikhaylov A. D. French knightly novel and questions of the typology of the genre in medieval literature. Moscow. 1976. 351 p.
6. Bakhtin M. M. Questions of literature and aesthetics: Studies of different years. M. : Imaginative literature. 1975. 504 p.
7. Bryusov V. Nekrasov as a poet of the city. T. 6. Moscow. 1973-1975. Pp. 184.
8. Antsiferov N. P. The soul of St. Petersburg. L. : Agentstvo "Lira". 1990. 48 p.
9. Sukhikh I. N. Chekhov in Pushkin (Towards the paradigmology of Russian literature). Chekhoviana: Chekhov and Pushkin. M. : Nauka. 1998. Pp. 10-19.
10. Tsurkan V. V. Features of the representation of the concept of "city" in the works of Yu. Trifonov and A. Bitov of the 1960-1980 s. Philological science. Questions of theory and practice. Tambov: Gramota. No 1 (19). 2013. Pp. 195-198.
11. Rogover Ye. Later Yuri Rytkheu novels: Neva. No 4. 2007. <http://magazines.russ.ru/neva/2007/4>.
12. Mashkova A. G. Slovak post-realistic novel of the late XX - early XXI century]. XLIII International scientific conference of Philology. Theses. March 11-16 2014 g. Sankt-Peterburg. <http://www.conference-spbu.ru/conference/13/reports>.

НҰРАДИН ГУЛХАН БОЛАТҚЫЗЫ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

КУАНДЫКОВА ЭЛЬМИРА ЖАМБЫЛҚЫЗЫ

аға оқытушы
М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «ӘДИБТІК» ҚЫЗМЕТІ

Түйін. Ғұлама ғалым, шығыстан шығып, нұрын әлемге шашқан, барша адамзатты тәрбиелеуге сүбелі үлес қосқан Әбу Насыр Әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы қарсаңында ғалымның шығармашылығына деген қызығушылық артып, ізденістердің еселенуі орынды. Ғалымдардың басты қызметінің мәні мен мағынасы да осында және бұл қызмет қай заманда болмасын өз күші мен рөлін жоғалтқан емес, бірақ атаулары әр түрлі болуы мүмкін. Фараби заманында да әдибтік қызмет өз дәрежесінде жұмыс атқарған және Фараби де аталмыш қызметтен тыс қалмаған. Мақала Фарабидің және сол кездегі ғалымдар, яғни әдибтік қызметтің орны мен рөлін және бұл қызметтің Фараби шығармашылығына тигізген ықпалын анықтауға, сонымен бірге қазіргі ғалымның кәсіби сипаты мен қоғам қайраткерлерінің ағартушылық қызметтерін салыстыра қарастыруды көздеп отыр.

Түйінді сөздер: әдибтік қызмет, Фарабидің әдибтік қызметі, интеллектуалдық қызмет, білімді адам, әдебиет арқылы тәрбиелеу.

Резюме. Накануне 1150-летия Абу Насира аль-Фараби, великого ученого с Востока, который пролил свет на весь мир и внес значительный вклад в образование всего человечества, уместно повышение интереса к творчеству ученого. Это и есть суть и смысл основной деятельности ученых, и эта деятельность не утратит своей силы и роли в любом возрасте, хоть и названия могут быть разными. В период деятельности Фараби функция «адиб» работал на должном уровне. Фараби, в свою очередь, занимал эту должность. Цель статьи - определить место и роль Фараби и ученых того времени, то есть литературную деятельность и ее влияние на творчество Фараби, а также сравнить профессиональный характер современного ученого и просветительскую деятельность общественных деятелей.

Ключевые слова: адибическая служба, адибическая служба Фараби, интеллектуальная служба, образованный человек, воспитание через литературу.

Summary. On the eve of the 1150th anniversary of Abu Nasir al-Farabi, a great scientist from the East, who shed light on the whole world and made a significant contribution to the education of all mankind, it is appropriate to increase interest in the work of the scientist. This is the essence and meaning of the main activity of scientists, and this activity will not lose its power and role at any age, although the names may be different. During the period of Farabi's activity, the ADIB function worked at the proper level. Farabi, in turn, held this position. The purpose of the article is to determine the place and role of Farabi and scientists of that time, that is, literary activity and its influence on Farabi's work, as well as to compare the professional character of a modern scientist and the educational activities of public figures.

Keywords: adibic service, adibic service of Farabi, intellectual service, educated person, education through literature.

КІРІСПЕ

Адамзатқа қатысты әрбір сұрақ оның қоғаммен байланысының төңірегінде орын алады. Сондықтанда қоғам белгілі бір әлеуметтік стратификацияға, яки қабаттарға бөлінеді. Сол әлеуметтік стратификацияның жоғарғы бөлігін қай кезеңде болмасын қоғамның қозғаушы күші, елдің тұтқасы, халықтың ағартушысы болып қызмет ететін ғалымдар, ақындар, жазушылар т. б. қоғам қайраткерлері иеленеді. Олардың кейбіреуі ел есінде қалса, екіншісі тарих беттерінен орын алады, үшіншібіреулері елеусіз қалып кетеді. Ғалымсыз ғылымның, тіпті күллі әлемнің тұтас дамуы мүмкін емес, сондықтанда әр дәуірдің өз ғалымы, өз қайраткерлері болуы заңдылық. Бұл

заңдылық мұсылмандық өркениеттің биік нүктесі ортағасырлық шығыстық қоғамда да өз қызметін мүлтіксіз атқарды.

“Әдиб” сөзі араб тілінен аударғанда «тәрбиелі, оқымысты, жазушы, әдебиетші» деген мағынаны береді екен. Мысалы, Ахмет Иүгінеки “әдиб” атты қосымша жалғаумен бірге жүреді. Бұл жердегі «әдип» - оның атағы. Шарифат қағидаларын жан-жақты зерттеп-тануына және терең іліміне сай осы “Әдиб Ахмед” деген құрметті атқа ие болған. Жалпы «әдиб» деген сөз әдепті деген мағынаны білдіреді. Ахмет Ислам дінін жай ғана меңгеріп қоймай, оның көркемдігін өзінің іс-әрекеттерімен көрсете білген [Ахмет Иүгінеки 1985]. Аталмыш сөздің түп төркіні де, аталуы мен мағына-

сының сақталуы да қазақтың "әдеп", "әдепті" сөзінен алыс емес.

"Әдиб" ұғымы араб-мұсылман мәдениетінде жан-жақты білімді, кез келген мәселе бойынша мәліметі мол адамға қатысты айтылады. Шығыста "әдиб" латындық "humanitas" секілді әдептілік, қоғамдық және интеллектуалдық қызмет атқарды. "Әдиб" қала өмірінің қыр-сырларын шеберлікпен меңгеріп, жоғары тәрбиелілік пен тәлімгерлік үлгісін көрсетуі қажет болды. [А. Д. Құрманалиева, 2006, 7 б.]

Ислам мәдениетін ұстанушы халықтарының қазіргі әлеуметтік-мәдени тенденциялары мен олардың рухани дәстүрлері тарихта өте маңызды рөл атқарады. Олар батыстың техногендік өркениетін және оны ғылыми айналымға енгізіп отырған ғылымдар жетістіктерін қабылдай отырып, Құран мен Сүннетке негізделген моральдық өмір парадигмаларын қатаң сақтайды. Мұсылманның рухани тазалығын Алланың алдындағы ең жоғары құндылық ретінде сақтауға мүмкіндік беретін ислам ілімінің негіздерінің бірі осы - "адаб".

"Адаб" - ислам мәдениетінің негізгі тұжырымдамаларының бірі, барлық күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыстар сияқты, екіұшты түсінікке ие. Исламдық адабтың мазмұнына екі көзқарас бар. Бірінші, жалпы қабылданған түсінік, ол ислам ілімінің табиғатынан шыққан мұсылманның мінез-құлық мәдениетін бейнелейді. Бұл жағдайда ол адамның отбасы мен қоғамдағы мінез-құлқын реттейтін нормалар мен ережелер жиынтығы. Мысалы, дәстүрлі түрде ислам дінін ұстанатын Еділ-Орал аймағының татарлары мен башқұрттары арасында "эдәб-сез" ұғымы кең таралған. Өздерін шулы ұстаған, гигиена нормаларын сақтамаған, ересектерге бағынбаған ұлдар мен қыздар осылай аталады. Бұл ұғым "эдәб", яғни адаб, бұл жағдайда – балалардың мінез-құлық ережелері. Егер олар нормаларды бұзса, онда олар оқыту мен тәрбиелеу процесін өтуі керек еді, өйткені оларда адаб болмаған [Якупов М. Т., Шутова Н. С. Исламтану. 2010. № 2, 55 б.]

"Араб-татар-орыс" сөздігінде адаб (Эд) "тәрбие, жақсы мінез" деп аударылады [Араб-татар-орыс" сөздігі, 728 б.]. Демек, мақаланың негізгі түйіні болып отырған "Адаб" қызметінің этимологиясы қазақ тілінде өз мағынасын жоғалтпаған, тек әр тілдегі айтылуы мен жазылуында ғана ерекшеліктері бар. Сонымен қатар, әдебиеттегі "адаб жанры", ағартушылық қызмет "адиб" және танымдық жетілуді таңдаған "алим" ұғымдарын шатастырмау қажет. Мақалаға негіз болып отырған "Адиб" ұғымның мағыналық құбылыстары тарихи кезеңдерде анық байқалады және 1150 жылдығы аталғалы отырған ғұлама әл-Фарабидің шығармашылығына тигізген ықпалы да қарастырылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Заманауи зерттеуші-ғалым, исламтанушы Гүлен Фатхулла "адаб" - моральдық нормалар мен ережелер кешенін орындайтын мұсылмандар өмірінің негізі деген идеяны негіздейді. Оның пікірінше, "адаб" - "сыпайылық", "тәрбиелік" деген араб сөзі: бұл діни қағидаларды ұстанатын адамның екінші, алынған, сапасы, ал кең мағынада ол рухқа ие болады, "шынайы сеніммен біріктірілді" [Фетхуллах Гюлен М. Сомнения, порожденные веком. – М.: Симпати, 2001. – Т. 1. – 132 б.]. Адабты түсіндірудің бірегей нұсқасын Лейла Фархад ұстанады. Оның пікірінше, "Адаб" - бұл адамды Құдайдың басқа туындыларынан ерекшелейтін нәрсе. Адамдар берік сенімнің, әдептіліктің, сезімталдықтың, жанашырлықтың көмегімен Алла оларға риза болатын позицияны таба алады. Алла тағаланың құлдарының керемет қасиеттері адаб сияқты ұғымды білдіреді-мінез-құлықтың ішкі және сыртқы мәдениеті: сыпайылық, нәзіктік, әдептілік, сақтық" [Фархад Лейла. Ислам и культура: уроки адаба].

Жоғарыда келтірілген пікірлердің бір парасы мәдениеттілік, әдептілік, жан мен тәннің тазалығын нұсқаса екінші бір парасы әдебиеттегі "адабтық жанр" мен әдибтік қызметтегі жаратылыстану ғылымдарын меңгеруге бағытталғанын анық байқауға болады. Негіздер болсақ, әлем энциклопедиясында "адаб" - бұл "IX ғасырда қалыптасқан араб-ислам мәдениетіндегі бағыт, әдебиет арқылы ата-бабаларынан мұра болған" мақтауға тұрарлық мінез-құлық". "Адиб-бұл қоғамның ең белсенді бөлігін жақсарту міндетін алған жазушы" [Адаб // Энциклопедия Кругосвет] деген мәлімет болса, ғалым И. Ю. Крачковский еңбегінде адабтың ең көрнекті өкілдері ретінде Әл-Джахиз, Ибн Кутайба, Абу Хайан ат-Таухиди есімдері аталады. Аталған есімдердің бірі әрі бірегейі Әл-Джахиздің әр түрлі шығармаларының саны, кейбір мәліметтер бойынша, екі жүзге жуық болды, бірақ олардың көпшілігі жоғалды. Мазмұны бойынша олар сол дәуірге белгілі ғылым мен әдебиет саласындағы білімнің энциклопедиясын ұсынады. Әл-Джахиз еңбектерінің тақырыптары алуан түрлі: теология, саясат, экономика және әлеуметтік өмір, мораль туралы көзқарастар, география, жаратылыстану, математика, этнография, сондай — ақ әдебиет, поэзия, филология туралы мәліметтер-жалпы, адаб саласын құрайтын барлық нәрсе [Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 2, М. Л., 1956 г.]

А. Д. Құрманалиеваның "Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық ілімі" атты еңбегінде "Әдиб" қала өмірінің қыр-сырларын шеберлікпен меңгеріп, жоғары тәрбиелілік пен тәлімгерлік үлгісін көрсетуі қажет болды. Бастапқыда "әдиб" тек қоғамдық ғылымдар саласында "мамаданса", кейініректе басқа өркениет өкілдерімен араласу "әдиб" бойына жаратылыстану ғылымдарының негіздерін білу міндетін жүктеді [А. Д. Құрман-

лиева, 2006, 7 б.]. деп анық айтылғын. Тағы бір дәйектемеге сүйенсек, "Адаб", ортағасырлық араб әдебиетіндегі білімді адам. Адиб мәртебесіне ие болу үшін зайырлы білім шеңберін, яғни араб поэзиясы мен поэтикасы, араб тайпаларының тарихы мен генеалогиясы, риторика, этика, философиялық және жаратылыстану-ғылыми мәліметтерін, сонымен қатар, әдебиеті әртүрлі жинақтар, антология, трактаттар және очерктер түрінде меңгеру керек [Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 2, М. Л., 1956 г.].

Әдибтік қызметтің әдебиеттегі "адаб жанрынан" бөлек жаңа бағыты немесе универсалды бағыты ашылып отыр. Бұл шартты түрдегі жаңашыл талап әдибтік қызметтегілердің жаратылыстану ғылымдарын игеру міндеттілігі болатын. Яғни, әдибтік қызметтегі әрбір тұлға жоғарыда айтылғанда әдепті, көркем мінезді, аса білімді, әдеби жанрларды меңгерушілігімен қатар, аудармашылықпен және жаратылыстану ғылымдарында меңгеріп универсалды тұлғаға айналуы тиіс. Сол замандағы ғалымдардың көпшілігі бұл талаптарға сай. Бұл талап әдиб қызметін атқарушылар қатарындағылардың жаңа бір биікке көтерілуіне сеп болды. Әдибтік қызмет атқарғандар қатарындағы Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық зерттеулері ортағасырлық ғылымның барлық салаларын қамтиды және оларды сол кездегі білімнің энциклопедиясы деп атауға болады.

Фарабиді әр түрлі ғылымдардың теориялық жағы, олардың философиялық мәні қызықтырды. Белгілі бір ғылыми пәннің жекелеген нақты ғылымдарын қарастыра отырып, ол оларға теоретик және философ ретінде қарады. Әл-Фараби зерттеумен айналыспаған немесе қызықпаған ғылым саласы жоқ. Ол философия, логика, математика, лингвистика, әдебиет теориясы және т. б. көптеген ғылыми еңбектер жариялады. Алайда оның көптеген еңбектері қолжазба түрінде таратылды және біртіндеп жоғалып кетті. Фарабидің кейбір шығармаларының тізімі ғана сақталған. Алайда ғылыми жұмыстардың нақты саны белгісіз. Фарабидің бірқатар еңбектері жарық көрді: шамамен 117 неміс ғалымы Ш. Штейнштейн, түрік ғалымы А. Атес – 160 және тәжік ғалымы Б. Гафуров 200 трактатты көрсетеді. Осы сақталған ғылыми еңбектер әл-Фарабидің энциклопедист, талантты әдеби сыншы және ақын болғанын дәлелдейді [Бейсенбай Б. Ана тілі. – № 25. 6-7 бб.].

Әл-Фараби жасаған ғылымдар классификациясы "Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф" қысқартқанда "Ихсо ал-улум" деген атаумен аталған, онда адамзаттық ілімі жіктемесі ғана емес ортағасырдағы ғылымдардың барлық салаларына терең сараптама мен анықтама берілген. Сонымен қатар, осы кітаптың кіріспе бөлімінде Әл-Фараби жалпыға бірдей танылған ғылымдардың дәйекті тізбегінде, оқырманға осы ғылымдарды сәйкестендіруге және қайсысы пайдалы, сенімді

және дәлелді екенін анықтауға мүмкіндік беру үшін олардың әрқайсысының бөлімдері мен бөліктерінің мазмұнын қарастыруды мақсат еттім [Фараби. Философские трактаты, Алма-Ата, 1970. - 43-44 бб.] делінген. Әл-Фараби математикалық мұрамен жақсы таныс болған, оның еңбектерінде Евклид, Птолемей Пифагор және ежелгі Грецияның басқа да көрнекті ойшылдарының есімдері жиі кездеседі. Фарабидің жаратылыстану ғылымдары бойынша жазылған еңбектерін зерттеп жүрген А. Кубесов, Е. Д. Джаныбеков, Б. А. Розенфельд сынды ғалымдар үлесі зор.

Әл-Фараби "Ғылымдар тізбегі" атты еңбегінде сол кездегі ғылымды үлкен-үлкен бес салаға бөледі:

- 1) тіл білімі және оның тараулары;
- 2) логика және оның тараулары;
- 3) математика және оның тараулары;
- 4) физика және оның тараулары, метафизика және оның тараулары;
- 5) азаматтық ғылым және оның тараулары, заң ғылымы және дін ғылымы. Ғалым бұл ғылымдардың бәрінің пәнін анықтап, қысқаша мазмұнына тоқталады. Әбу Наср Әл-Фараби математик ретінде өзара тығыз байланысты үш салада еңбек еткен. Олар:

1) математиканың методологиялық мәселелері (математикалық ғылымының пәні, негізгі ұғымдары мен әдістерінің шығу тегі);

- 2) математикалық жаратылыстану;
- 3) математиканың кейбір нақты тарауларын жасауға қатысуы.

Әл-Фараби математиканы жеті тарауға бөледі (арифметика, геометрия, оптика, астрономия, музыка, статика, механика — әдіс айла жөніндегі ғылым). Ол математиканың философия ірге тасын қаласумен қатар, оны табиғат құбылыстарын зерттеуге батыл қолданудың қажеттігін іс жүзінде танытты. Әбу Наср Әл-Фараби пікірінше, математика анық, ақиқат білімді береді және басқа ғылымдардың дамуына күшті ықпал жасайды. [Рустемова Қ. Ж., Тлесбаева Ж. А. "QAZAQSTANŪ" журналы. № 5 2020 ж. 92-96 бб.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Дүние балансы әрдайым және әр кезеңде кіріспе бөлімде аталған әлеуметтік қабаттардың ең жоғарғы бөлігін құрайтын, философияның өзегі болған даналықты танымдық құштарлыққа балаған, адамзатты табиғатпен үйлесімділікте ұстап отыра алатын адамдарға тәуелді болды. Олар ғалым, танымал немесе қарапайым адам да болуы мүмкін, ең бастысы оның жан тазалығының өзгелерге нұр болып шашылуы, жан-жағындағыларды сол сәулемен тазартып бір уақыттан келесі уақытқа өткізіп отыруы немесе кезеңмен кезеңді синтездеп тұтастандыруы. Аталмыш "әдиб" қызметінде осындай адамдар атқарды, олардың өз қызметтеріне адал болғандығы сондай олардың өздері универсал ғұлама, ал еңбектері энцикло-

педия деңгейіне жетті деп қорытындылауға негіз бар.

Әбу Насыр әл-Фараби, Мұхаммед әл-Хорезми, Әбу Райхан Беруни, Әбу Әли ибн Сина, Мирзо Ұлықбек және басқа да көптеген ұлы ата-бабаларымыз математика, астрономия, геодезия, минералогия, фармакология, медицина, қоғамтану салаларындағы көрнекті жаңалықтарымен, іргелі еңбектерімен танымал екені әлемге аян. Демек, Орталық Азия Ежелгі Греция сынды әлемнің зияткерлік эпицентрі және хабы болғаны анық. Аймақтың ойшылдары Шығыс пен батыс халықтарының материалдық және рухани мәдениетінің жетістіктерімен өзара алмасуды дамытуда үлкен рөл атқарды. Ол кезде Платон, Аристотель, Архимед, Сократ, Гиппократтың еңбектері араб тіліне аударылған, олардың көпшілігі кейінірек еуропалық мәдениетке енген. Өз кезегінде, әл-Хорезми, Ферғани, Фараби, Ибн Сина еңбектері еуропалықтардың математика, астрономия, медицина туралы білімдерін латын тіліне аударды.

Экономиканың белгілі тарихшысы, профессор Анрю Гунтер Франктың пікірінше, Орталық Азия шын мәнінде ғасырлар бойы құрлықтың әртүрлі бөліктері, сондай-ақ Азия мен Еуропа арасындағы маңызды байланыстырушы буын

болып келді. Ол "Centrality of Central Asia" – Орталық Азияның ортақтығы деген сөзді пайдалана отырып, өңірдің мәртебесін айқындайды. Неміс ғалымы Адам Мец сонымен бірге ортағасырлық Еуропалық Қайта өрлеу дәуірінің гуманизмі біздің жеріміздегі философияны зерттеудің ерте жарылуынсыз мүмкін болмайтынын айтады. Мұның бәрі Шығыс пен Батыс дамуының, әлемнің әртүрлі аймақтарындағы тарихи процестерінің бірлігі мен өзара байланысын растайды. Осылайша, жер білім мен ғылымның орталығы, әлемдік өркениеттің өзегі болып қала берді. Орта ғасыр ойшылдарының қоғамда атқарған "әдібтік" қызметі ағарту, аудармалар арқылы өзге тілді, өзге елді ғалымдар шығармаларын ортақ ету, жаратылыстану ғылымдарын терең зерттеу арқылы дамуды жеделдету, бастысы әдептілік, мәдениеттілік, адалдық принциптеріне негізделген тар мағынада қоғамдық, кең мағынада жалпыадамзаттық даму идеяларын білдірді. Бұл ғалымдар жоғары академиялық ұтқырлықпен ерекшеленді және Шығыстың әртүрлі елдерінде ғылымдардың қалыптасуында, аймақтар мен континенттер арасындағы өзара алмасудың кеңеюінде және жалпы әлемдік өркениеттің дамуында маңызды рөл мен қызмет атқарды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахмет Иүгінеки. Ақиқат сыйы (Түпнұсқаның фотокошірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэзиялық аудармасы. Баспаға дайындағандар: Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов). – Алматы: Ғылым, 1985.
 2. Құрманалиева А. Д. Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық ілімі. – Алматы, 2006. – 132 б.
 3. Якупов М. Т., Шутова Н. С. Ислам и культура // Исламтану. 2010. № 2
 4. Арабо-татарско-русский словарь (перевод с татарского). Т. 2. – Казань: Иман, 1993. – 853 с.
- Фархад Лейла. Ислам и культура: уроки адаба: http://clubs.ya.ru/4611686018427429887/replies.xml?item_no=10934
- Фетхуллах Гюлен М. Сомнения, порожденные веком. – М.: Симпати, 2001. – Т. 1. – 135 с.
- Адаб // Энциклопедия Кругосвет [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/ADAB.html
- Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 2, М. — Л., 1956, с. 563—74.
- Бейсенбай Б. Әбу Насыр әл-Фараби өмірбаянына жаңа қисын // Ана тілі. – № 25 (1073). – 6-7 бб.
- Рустемова Қ. Ж., Тлесбаева Ж. А. Әбу Насыр әл-Фараби геометриясының тарихи рөлінің маңызы және ерекшеліктері // «QAZAQTANÝ» журналы. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті. - № 2 (6) 2020 жыл.

NYGMETOVA NURGUL TURSNOVNA

Candidate of philological sciences
Karaganda Technical University

SAGATOVA GULMIRA KANATOVNA

Master of pedagogical sciences
Karaganda Technical University

GOALS AND OBJECTIVES OF PROFESSIONAL TEACHING OF THE KAZAKH LANGUAGE

Түйін: Мақалада техникалық жоғары оқу орындарында кәсіби қазақ тілін мамандыққа бағдарлап оқытудың мәселелері мен ерекшеліктері туралы қарастырылған.

Түйінді сөздер: мемлекеттік тіл, тіл саясаты, кәсіби қазақ тілі, кәсіби мәтін, кәсіби термин, сөздік қор.

Резюме. В статье рассматриваются актуальные вопросы обучения и особенности профессионального казахского языка в технических вузах поспециальностям.

Ключевые слова: государственный язык, языковая политика, профессиональный казахский язык, профессиональный текст, профессиональный термин, словарный запас.

Summary. This article is devoted to the actual problems of training and peculiarities of professional Kazakh language teaching in technical higher schools on specialties.

Keywords: state language, language policy, professional Kazakh language, professional text, professional term, vocabulary.

INTRODUCTION

One of the most important areas of the language policy is restoration and revival of our ethnic values and raising the status of the state language.

Main part

Methodological improvement of the language teaching methods based on the linguodidactic model according to different levels of teaching Kazakh language, the development of skills to bring Kazakh language to the communication level in the higher education. Higher education institutions create opportunities for competitiveness of students in the labor market as highly qualified language specialists. It helps graduates to acquire knowledge, as well as to learn skills necessary to solve important life issues.

The main tasks at each level of knowledge of the Kazakh language are realized through speech models and forms of communication. This is an improvement in students' spoken language based on texts on everyday and social topics, the advancement of vocabulary and grammar skills, the development of knowledge of the grammar of the Kazakh language.

Level Descriptors:

1) mastery of the linguistic system and its methods through cultural and cognitive communicative activity;

2) ready-made communication and communication through the following actions;

– tell, affirm, express and prove their views on topics related to art and culture (theater, cinema, books, music, etc.);

– assessment of a specific topic (social, socio-cultural subjects);

– support and discuss the conversation in everyday speech situations (interact in specific, familiar situations, maintain the conversation, ask follow up questions if necessary, express mood, regret, sadness, express or do not express interest);

3) in the form of oral and written communication:

– willingness and ability to provide information, ability to convey it to the other party; show interest, request information, repeat requests; counseling, training; persuasion, vigilance; to express discontent, interest, indifference.

The main objectives of language teaching:

– Communicative objective: to be able to freely express oneself in the Kazakh language; the development of a culture of speech necessary for socio-political and social fields; find the necessary information in texts related to the specialty, ability to describe and analyze this information. The development of the logic of thinking on the basis of reading text related to the specialty.

– Cognitive objective: to expand the general mindset for learning the language when acquiring knowledge in accordance with the specialty.

– Educational objective: to strengthen the student's respect and interest in the state language.

In today's market conditions in our country there is an increasing demand for highly qualified, competitive specialists with certain knowledge, skills and abilities, personal qualities, performing

their professional duties at a high level. Such a demand requires universities to train highly qualified specialists.

Teaching Kazakh in conjunction with the student's future specialty increases the language application level and communicative competence of the student. The student uses Kazakh in language communication adhering to the phonetic (orthographic, orthoepic) norms and grammar.

"Teaching the Kazakh language in Russian departments of higher education in close relation to the students' future field of expertise will improve their language knowledge and skills, future professionals will know the language norms, the culture of speech and stylistic peculiarities." [1, p 6. Nygmetova NurgulTursynovna. Автор біреу ақ]. While learning the vocabulary related to the specialties of the technical universities through dialogue, students get to understand the structural nature of the language and its lexical system on the scientific foundation. When learning the vocabulary connected to their specialty, students train their understanding of the word system, their ability to fully express their thoughts via correct application of the words, understanding and usage of words related to their specialty. The student understands the necessity of using the professional vocabulary as a means of everyday communication. The main purpose of mastering the professional vocabulary is a practical implementation of the language specialty related skills necessary for everyday use, mastery of the vocabulary and its application in all areas of life. Students should master the methods of using the language tools.

The main objective of learning the professional Kazakh language is to master it in a communicative form according to the professional specialty; to be able to express oneself clearly, freely and in a communicative way in written form; to acquire the state language as a means of studying the country and its nation, as a sign of national identity, traditions and spiritual values of the Kazakh people. Under the terms of the objective demand of the labor market, the current language situation requires from the professionals not only their state language communication skills, but, also, their success in the chosen career, and it certainly aims at the development of social qualities of personality (social characteristics, ambitions, management skills, diligence, communication skills, stamina, social integration). This objectives is also aimed at the application of language knowledge acquired in the higher education institution in practice (business and social meetings, work).

The future professional and today's student should constantly learn, seek and master his knowledge and skills to achieve his goals. Today's youth has an opportunity to be multilingual. If you work in your country and know the professional Kazakh language then you will benefit from it a lot. In order to

learn the professional Kazakh language one needs, first of all, to improve their general and professional vocabulary. The student who professionally speaks Kazakh will be able to freely communicate within his area of expertise in the future and will become an expert with rich professional vocabulary.

Linguistic tools are taught in conjunction with other language aspects as phonetics, vocabulary and grammar, and there is a need to improve four types of oral activity (listening, reading, writing, speaking).

To improve the communicative competence level of students and teach them to apply Kazakh language in professional (business and scientific) activities, as well as to master their knowledge. To know how to work with terms related to their field and to use grammatical structures correctly.

This is determined by the students' need in scientific and professional fields, by the ability to apply Kazakh in science. The main concept is the communicative goals of the practical learning of the language. Undergraduate students develop deep and quality language knowledge by improving new linguistic skills and awareness in the context of science.

One of the main methodological issues is the increase of the students' learning activity level based on credit technology and focusing on methods responsible for the cognitive activity in the Russian-language departments of technical universities. One of the fundamental requirements of today is teaching students the professional Kazakh language through credit technology based on effective experience in teaching professional Kazakh.

Students must have an expanded general vocabulary in order to advance their professional one. One of the main purposes of learning a language is the ability to communicate and express oneself. When learning the vocabulary related to their specialty, students should master the basics of linguistic communication in a form of dialogue. Students who have mastered speaking skills will be able to express themselves in oral and writing format, know what they are saying and remember how to say it.

It is better to choose the most effective training methods and approaches when teaching professional Kazakh. Exercises give good results in professional training. Student's interest increases when assignments and exercises are engaging. Since the tasks are related to the professional field, the students become more motivated. Students' activity and the level of the subject mastery will increase if the tasks contain specific data and information related to their profession. There are many benefits to engaging situational tasks related to terminology, depending on the specialty. It is necessary to work with the text and perform translation in order to master a new topic connected to specialty. Lexical, grammatical and interactive exercises show the specifics of the communication process.

Vocabulary work is very important in language mastery along with exercises and tasks when working with texts depending on the specialty. Dictionary work helps students to expand their vocabulary, write skillfully and advance their knowledge. Student with a rich vocabulary has an advantage in speaking the Kazakh correctly. Expanded vocabulary and dictionary work allow students to translate complex words and find the meaning of the obscured words using explanatory dictionary. It is useful to do the vocabulary work in conjunction with the subject of each lesson within a particular system. It is necessary to monitor the progress of student's learning of new words and phrases in each topic and to develop the skills of using these words in everyday communication

As a science, the subject "Professional Kazakh language" considers the main types of communicative activities in Kazakh, taking into account the vocabulary, grammatical structure and the distinctive nature of the professional activity. The knowledge acquired in this subject enables the specialist to apply Kazakh in different areas of professional activity, in scientific and practical work, in communication with colleagues, individual work, etc., and for other purposes.

The state language is the language that performs the most important functions in state and public life, where all legislative acts of this state are adopted. It is a mandatory language used in official events, official correspondence and business communication. All state bodies and organizations, the Armed Forces operate in the state language.

Every citizen, as a rightful member of society, must know the state language. It is necessary to pay close attention to the use of words in accordance with literary norms due to modernization and development of our society spiritually, as well as economically, and in relation to the expanding areas of social and cultural application of the language. The state national policy is aimed at the development of Kazakh language, strengthening its consolidating role, uniting more than a hundred ethnic groups.

Kazakhstan has the national policy aimed at forming a single nation as a socio-political community based on a common Kazakh citizenship. The statement by the teacher of the nation A. Baitursynov that "A nation that has lost its language will be lost" gives rise to many thoughts. The foundation of education is the family, in-depth education in kindergartens, schools and universities. The national idea "MangilikYel" ("Eternal State") is our common values, our shared home, the prosperity of the Kazakh people. One of the seven principles of the "MangilikYel" is national unity, peace and harmony in society. It is a known fact that without unity in society and stability in the country there will be no development. That is why, ensuring interethnic accord will remain one of the main points of focus of national policy.

The social, cultural, social, and economic history of the people will be preserved in the language of this nation. The young generation learns the ancient history and culture of the nation based on their native language.

Knowledge of the state language and the ability to apply it in practice is one of the requirements for future specialists. One of the most urgent issues in teaching Kazakh language in higher educational institutions is to ensure occupational guidance, orientation of educational materials in accordance with their specialty and adaptation to their field of activity. It is obvious that the future young specialist who speaks professional language will become one of the most competitive individual in the future if he is able to exchange views and use the terms in professional communication in his area of expertise.

CONCLUSION

In other words, in accordance with economical and spiritual modernization and development of our society, the task of the teaching staff is to train professionals who are fluent in the state language and faithfully serve the future of our independent state.

REFERENCES:

1. Nygmetova NurgulTursynovna. Features of Training for Professional Kazakh Language in the Specialty. Trudyuniversiteta№3 (56) 2014. p 5-7.

МУСТАФА УГУРЛУ
профессор
Мугла Сыткы Кочман университеті

КЫДЫРБАЕВА УМИТ ТУРСЫНБАЕВНА
PhD, аға оқытушы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ӘБІЛҚАЙЫРДЫҢ ХАТТАРЫНДАҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕР

Түйін. XVII-XIX ғасырлардағы қазақ тарихында қолжазбалардың алар орны ерекше. Солардың ішінде отандық және көршілес мемлекеттердің мұрағаттарында қазіргі уақытқа дейін сақталған, хандық дәуірдегі сыртқы қарым-қатынасты нығайту мақсатында өзге ұлт өкілдері мен елшілеріне жазылған ресми хаттар негізгі зерттеу нысанына айналған.

Бұл мақалада қазақ халқының орыс патшалығының құрамына енген кезеңдерде билік құрған кіші жүз ханы Әбілқайырдың орыс патшайымдары мен елшілеріне жазған хаттардағы кірме сөздердің қолданылуы беріле отырып, дыбыстық өзгерістері көрсетілді. Сонымен қатар, хаттарда кездесетін кірме сөздердің кейбір түркі тілдеріндегі баламасы беріліп, хандық дәуірдегі ресми хаттардың түпнұсқа мәтіндеріне лексикалық және салыстырмалы талдау жасалынды.

Түйінді сөздер: кірме сөздер, ресми хат, лексика, түркітану, қолжазба, лексика

Резюме. Рукописи занимают особое место в казахской истории XVII-XIX веков. В их числе сохранившиеся до настоящего времени в отечественных архивах и в архивах соседних государств официальная переписка ханского периода с представителями и послами других национальностей с целью укрепления внешних отношений, ставшая основным объектом исследования.

В данной статье приводится использование заимствованных слов в письмах, написанных ханом младшего жуза Абулхайром русской императрице и послам в период вхождения казахского народа в русскую империю, показаны фонетические изменения.

А также, вместе с проведением лексического и сравнительного анализа оригинальных текстов официальных писем ханской эпохи, приводятся эквиваленты из некоторых тюркских языков заимствованным словам, встречающимся в письмах.

Ключевые слова: заимствованные слова, официальное письмо, лексика, тюркология, рукопись

Summary. Manuscripts occupy a special place in the Kazakh history of the 17th-19th centuries. Official letters to representatives of other nationalities and ambassadors in order to strengthen external relations in the era of the Khanate are still preserved in the domestic archives and archives of neighboring states and have become the main object of study.

This article presents the area of use, sound changes and meaningful features of borrowed words from letters written to Russian empresses and ambassadors from the khan of the younger horde Abulhair during the membership of the Kazakh people in the Russian Empire.

The definition of the frequent use of borrowed words from letters in modern Turkic languages has become the main object of study. To achieve the expected result, a lexical and comparative analysis of the original texts of official letters in the era of the Khanate was carried out.

Keywords: borrowed words, official letter, lexis, Turkology, manuscript.

КІРІСПЕ

Тарихи деректерге сүйенсек, кез-келген халық әлеуметтік және саяси беделін арттыру мақсатында көршілес елдермен үнемі өзара қарым-қатынас жасаған. Кейбір жер бетінен жойылып кетуге аз қалған кішігірім тайпаларды есептегенде, әлемдегі барлық халықтар үнемі бір-бірімен тығыз байланыста болады. Саяси, саудасаттық, мәдени және әлеуметтік өзара қарым-қатынас, сол мемлекеттерде өмір сүріп жатқан халықтардың күнделікті қолданылатын тілдеріне де үлкен әсерін тигізери анық. Түркі тілдері, соның ішінде қазақ тілі де басынан өткізген тарихи кезеңдердің жемісі болып табылатын әртүрлі өз-

герістерге және өзара қарым-қатынасқа түскен мәдениетке тәуелді болуы нәтижесінде ауызекі және жазба тіл де өзгеріске ұшырап отырған. Мұндай өзгерістер тарихи түркі тілдерінде айқын көрініс тапқан. Көне түркі, көне ұйғыр ескерткіштерінде ұзақ уақыт көршілес болғандығы және діни кітаптардың аударылуы нәтижесінде қытай тілінен енген көптеген сөздерді көретін болсақ, кейінгі орта ғасырдағы қолжазба жәдігерлерінен мұсылман дінінің әсерінен барлық түркі халықтарының сөйлеу және жазба тілдеріне жаппай араб-парсы негізді сөздердің енгендігін көреміз. Сондықтан бір елдің өткен тарихын, тілін, мәдени және рухани құндылықтары мен әлеуметтік

жағдайын зерттеуде жазба ескерткіштердің алар орны ерекше. Қазақ халқының хандар тарихында маңызды қолжазбалардың бірі, XVII-XIX ғасырларда эпистолярлық стилде жазылған ресми хаттар. Бұл хаттардың жазылу емлесі бір-біріне ұқсас болғанымен ішкі мазмұны әр алуан болып келеді.

Мақалада кіші жүз ханы Әбілқайырдың орыс патшайымдары мен елшілеріне жолдаған ресми хаттарында кездесетін кірме сөздердің қолданылуы қарастырылған. Зерттеу барысында ресми хаттарда араб, парсы, моңғол, орыс, француз негізді сөздер орын алған. Лексикалық талдау нәтижесінде анықталған сөздердің қолданылу жиілігі мен дыбыстық өзгерістерге ұшырау құбылыстары да қарастырылды. Нәтижесінде XVIII- ғасырдағы қазақ тілінің жазба нұсқасы мен қазіргі қазақ тілін салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы лексикалық қорымыздағы кірме сөздердің тарихи дамуының бір көрінісін байқаймыз.

Зерттеудің мақсаты Әбілқайыр ханның ресми хаттарындағы кірме сөздерді анықтау болып табылады. Ал жұмыстың негізі міндеті хаттарда кездесетін кірме сөздердің қазіргі қазақ және түркі тілдеріндегі қолданысын салыстырмалы түрде зерттей отырып, тілімізге ортақ сөздердің өміршеңдігін саралау.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тұжырымдамалар нәтижесінде қазақтың жеке дара халық болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдерінде жазба әдеби тілдің зерттелуінде айрықша орын алатын құжаттардың бірі – ресми хаттар. Бұл құжаттар, ұлттың мемлекет болып қалыптасуы мен өмір сүрген кезеңдегі елдің ішкі жағдайын және саяси беделін көрсететін нақты ел басқарушы хандар мен сұлтандар тарапынан жазылған ресми құжат болып табылады. Бұл ресми құжаттардың хронологиялық кезеңін XVIII ғасырдың бірінші жартысынан XIX ғасырдың орталарына дейінгі уақыт аралығын көрсетеміз. Ресми іс-қағаздардың зерттелуі XX ғасырдың екінші жартысынан бастап отандық және орыс ғалымдары тарапынан жан-жақты зерттеліне бастады. Солардың бірі, М. П. Вяткиннің «Қазақ ССР тарихы бойынша материалдар» атты 3 томдық еңбегі болып табылады [Вяткин М. П. , 1948]. Әбілқайыр ханның орыс патшайымдары мен елшілеріне жазған көптеген ресми хаттарының түпнұсқасы Қазақстан мен Ресейдің қолжазба қорларында сақталған. Сонымен қатар, 2014 жылы жарық көрген И. В. Ерофееваның «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» атты еңбегінің 1-томында түпнұсқа көшірмесі берілген [Ерофеева, И. В. , 2014].

Отандық ғалымдардан І. Кеңесбаев, Б. Әбілқасымов, Р. Сыздықова, Н. Уәли және Г. Мамырбекова ресми құжаттардың зерттелуі мен тілдік ерекшеліктеріне байланысты пікірлерін қолжазба негізіне сүйене отырып дәлелдегендігін аталған

ғалымдардың еңбектерінен көре аламыз [Мамырбекова Г. М. , 2012]. Сонымен қатар, бұл құжаттардың қолжазба нұсқасы Қазақстан, Қытай, Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Ташкент және Орынбор сияқты көршілес елдердің кітапханалар мен мұрағат қорында сақталған [Әбділәшімұлы Д. , 2016, 116.].

Осы мақалада негізгі зерттеу материалы ретінде қолданылған тағы бір еңбек 2018 жылы Түркияда қорғалған Ү. Т. Қыдырбаеваның «Kazak Hanı Ebü'l-Hayr Han'ın (1680 – 1748) Resmi Mektupları Üzerine Bir Dil İncelemesi» (Қазақ ханы Әбілқайыр ханның (1680-1748) ресми хаттарының тілдік тұрғыдан зерттелуі) атты зерттеу жұмысын көрсетуге болады [Қыдырбаева Ү. Т. , 2018].

Жалпы хандық кезеңде жазылған ресми құжаттардың тіліне байланысты ғалымдардың пікірі әр алуан. Солардың бірі М. П. Вяткин, хаттардың тілдік және құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты, құжаттардың хандар мен сұлтандардың өз қолымен емес, татар молдаларының жазғандығын айта келе, мұндай жағдайдың хаттың жазылу үлгісіне және тіліне тікелей әсер еткендігін атап көрсеткен [Вяткин М. П. , 1948, 1026.]. Тағы бір еңбекте С. К. Кеңесбаев: «татар тілі элементтері басымы, ал қазақ тіліне тән элементтер әлдеқайда аз. . . Бұл қазақ халқының көпшілік бұқарасына мүлде түсініксіз болды» дей отырып, хаттарда шағатай, татар, араб және парсы элементтерінің басымдылығын көрсеткен [Кенесбаев С. К. , 1955, 266.].

Хандық дәуірдегі ресми хаттарда қолданылған тілге ғалымдар: «. . . мұндай жазба тіл үлгісіне араб, татар тб. тілдерден көбірек енген сөз, кейбір грамматикалық тұлғалар араласқанына негізделіп «кітаби тіл» немесе «қоспа тіл» деп сырттай ат қойып, оның ішкі болмысын зерделеуге немқұрайды қарады. Соның салдарынан кеңестік дәуірде кейбір ғалымдар тарапынан «шұбарланған тіл», «касталық тіл», «дін тілі», «шағатай тілі», «ауытқымалы тіл», «аралас тіл» сияқты. . . » түрлі анықтамалар берілгендігін айтады [Мамырбекова Г. М. , 2012, 76. ; Әбділәшімұлы Д. , 2016, 86.].

Отандық ғалымдар қандай да бір нақты анықтамаға тоқталмағанымен түрік ғалымдары түркі тілдерінің даму кезеңдеріне сай, Орта Азиядағы XVIII ғасырдағы жазба мұралардың тілін шағатай түркі тілі кезеңіне жатқызады. Түркі тілдерінің жіктелуі мен даму тарихына қарайтын болсақ, жазба мәтіндердің қолымызға жеткен үлгілерінен тілдің құрылымындағы ортақ элементтер мен өзгеріске ұшыраған жақтарын айқын көреміз. Тілдердің туыстығын анықтаудың бір көрінісі ортақ негіз сөздердің сәйкестігі мен белгілі фонетикалық ережеге сай өзгеріске ұшыраған негіз сөздер. Алайда көп жылдық тарихы бар түркі тілдерінің дамуы мен тіл тазалығында сыртқы факторлардың әсері зор болған. Бұл үрдіс яғни кірме сөздердің негіз тілде орын алуы әлі күнге дейін көрініс тауып келе жатқан өзекті мәселелердің бірі.

Бұл жұмысты зерттеу барысында Әбілқайыр

ханның отызға жуық ресми хаттарына талдау жасалынып, тілдік сипаттары анықталды. Солардың арасында кірме сөздердің жазылу емлесіне байланысты ерекшеліктерді көруге болады. Мысалы: Дыбысталуы бір-біріне ұқсас дауыссыз дыбыстар арқылы жазылған *hoş ~ hoş, dewlet ~ devlet, gubernator ~ gubernator ~ gubernator* және *hāci ~ hāci* сияқты сөздерде /k/ ~ /k/, /t/ ~ /t/, /h/ ~ /h/ ~ /h/, /g/ ~ /g/, /v/ ~ /w/ дыбыстық өзгерістері кездеседі. Сонымен қатар, эпентеза құбылысы арқылы жазылған *emr ~ emir* сөзі де әр-түрлі орфографиялық сипат алған. Қазіргі қазақ тілінде *әмір* немесе *бұйрық* мағынасында қоланылатын бұл сөзді түркі тілдерінің фонетикалық ерекшеліктеріне бейімделген деп те қарастыруға болады.

Хаттардағы орфографиялық қателіктердің орын алуы көбіне араб және парсы негізді сөздерде кездеседі.

Мысалы: А. *تغیر tegayyur* > *تاقیر taqayyir*, F. *شاید şāyed* > *شایت şāyet*, А. *حافییه ḥafīyie* > *حوافیا ḥuāfiye*, А. *حافظ ḥafiz* > *حوافیز ḥuāfiz* тб. Алайда кейбір *rās[t] lıqumız, fāti[h]a, vaq[t]llıq* сияқты сөздерде дауыссыз дыбыстың түсіп қалуы кездеседі.

Қазіргі қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына қарай жазылған араб және парсы негізді сөздерді де жиі ұшыратамыз. Мысалы: *qabul* > *qabil*, *rahm* > *rahım*, *'arz* > *arız*, *emr* > *emir*, *riża* > *riża*, *her* > *ār*, *ħakq* > *aqı*, *metā* > *meta*, *pehlevān* > *balvan* сияқты сөздер негіз тілдегі жазылу емлесін сақтамағандығын көреміз.

Кейбір парсы тілінен енген сөздердің қолданылуына келетін болсақ, қазіргі қазақ және түркі тілдерінде фонетикалық өзгерістерге ұшыраған:

bahā > баға (қырғ. *bā*; өзб. *bahā*; *mat. bāyā*; түркм. *baha*; мүр. *paha*)

belki > бәлкім (қырғ. *balkim*; өзб. *bälki*; *mat. bälki*; түркм. *belki*; мүр. *belki*)

bende > пенде (өзб. *bändä*; *mat. bändä*; түркм. *bende*)

biçäre > бейшара (қырғ. *beçara*; өзб. *beçärä*; *mat. biçara*; түркм. *biçäre*)

dārū > дәрі (қырғ. *darı*; өзб. *dāri*; *mat. daru*)

fermān > пәрмен, жарлық (өзб. *färmān*; *mat. färman*; түркм. *perman*; мүр. *ferman*)

her > әр (қырғ. *ar*; өзб. *här*; *mat. här*; түркм.

her; мүр. *her*)

kağız > қағаз (қырғ. *kağaz*; өзб. *kāğāz*; *mat. kāğaz*; түркм. *kāğız*; мүр. *kağıt*)

kārvān > керуен (қырғ. *kerben*; өзб. *kārvān*; *mat. kāvaz*; түркм. *kerven*; мүр. *kervan*)

kıne > кінә (қырғ. *künö*)

leşker > әскер (қырғ. *asker*; өзб. *äskär*; түркм. *esğer*; мүр. *asker*)

mehmān > мейман (қырғ. *meyman*; өзб. *mehmān*; түркм. *mihmān*)

penāh > пана (қырғ. *papa*; өзб. *pänä*; үйғр. *papa*)

sawdāger > саудагер (қырғ. *södager*; өзб. *sävdägär*; *mat. sävdägär*; түркм. *sövdägär*)

surnay > сырнай (қырғ. *surnay*; өзб. *sürnäy*; *mat. sornay*; түркм. *surnay*) сияқты сөздерді жиі кездестіруге болады.

Кейбір *kın* > кін, *pay* > най, *ser-dār* > сардар, *cān* > жан, *dānā* > дана, *diđār* > дидаар, *dost* > дос, *eger* > егер т. б. сөздер өзгеріссіз қазіргі тілімізде сақталғандығы немесе созылыңқы дауыстылар қысқарып, соңғы қатаң дауыссыздардың түсіп қалу құбылысы байқалады. Түркі тілдерінде ұл мағынасында жұмсалатын *ferzend* сөзінің қазіргі қазақ тіліндегі дыбысталуы сөз басы *f* > *p*, сөз соңы *d* > *t* нәтижесінде *перзент* болып өзгерген. Шығыс күнтізбесінде алтыншы ай атауы ретінде қолданылатын *сүмбіле* сөзі парсы тілінен еніп, /n/ және /m/ үнді дауыссыздардың алмасуы арқылы *sünbile* ~ *sümbüle* түрінде кездеседі.

Араб және парсы тілдері негізінде жасалып, түркі негізді жұрнақ алған *selāmnāme* (< А. +F.) *'xam'*, (< А. +F. +T.), *behbūdçılıq* (< F. +T.) *'beübim-wilik'*, *ħatnāme* (< А. +F.) *'xam'* сөздерінің қолданылуы да кірме сөздердің жазба тілдегі көрінісін сипаттайды.

Парсы және араб негізді сөздермен қатар, моңғол, орыс және француз тілдерінен енген бірнеше сөздерді кездестіреміз. Моңғол тілінен енген сөздердің кейбіреуіне түркі негізді жұрнақтың жалғануы арқылы туынды *irkelen* (< М. +T.) *'ер-келеу'* етістігі жасалған. Сонымен қатар, *qaraw[ul]* (< М.) *'қарауыл'*, *yaşawıl* (< М.) *'жасауыл'* сияқты сөздер қазіргі көркем-әдеби шығармаларда жиі ұшырасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ресми хаттардағы орыс тілінен енген сөздердің көбі әскери шен атауларына байланысты болып келеді. Қазіргі қазақ және орыс тілінде ортақ қолданылатын шен атауларының түп негізінің көне латын және батыс тілдерінен енгендігіне қарамастан, *kapitan* 'капитан' *Вяткин, М. П., Материалы по истории Казахской ССР (1741-1751) / М. П. Вяткин. (2-том) – М-Л.: Академия Наук СССР, 1948 - 367б.
2. Ерофеева, И. В., (2014), Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов (Сборник исторических документов в двух томах), / И. В. Ерофеева. 1-том - А.: Абди, 2014- 696б.
3. Мамырбекова, Г. М., Ескі қазақ тілінің жазба нұсқалары / Г. М. Мамырбекова. - А.: Шапағат-нұр, 2012- 360б.
4. Әбділәшімұлы, Д., Ескі қазақ жазба тілі / Д. Әбділәшімұлы. – А.: Елтаным, 2016- 240б.
5. Кыдырбаева Ү. Т., *Kazak Hanı Ebü'l-Hayr Han'ın* (1680 – 1748) *Resmi Mektupları Üzerine Bir Dil İncelemesi*, докторлық диссертация, Мугла, 2018. 372 б.
6. Кенесбаев, С. К., Абай – основоположник казахского литературного языка // Советский Казахстан – 1955- № 9.

ТАУСОҒАРОВА АЯУЖАН ҚАЙРАТҚЫЗЫ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АБЫТОВА ҚҰНДЫЗ СҮЙІНБАЙҚЫЗЫ

2 курс магистранты
Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚТАРДЫҢ АҒЫЛШЫНША СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ГРАММАТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯНЫ ТАЛДАУ (ОСЫ ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫ МЫСАЛЫНДА)

Түйін. Елімізде «әлемдік қоғамдастыққа ойдағыдай кірігу құралы» ретінде ағылшын тілін жаппай меңгеру маңызды мәселеге айналып отыр. Мақалада қарастырылатын мәселелер «үш тілде білім беру, үштілді тұлға қалыптастыру» мақсатын көздейтін мемлекеттік тілдік саясатпен үндестікте табылады. Авторлар тарапынан қазақ тілді тұлғалардың ағылшын тілін меңгеру үдерісіне олардың ана тілінің оң және теріс ықпалдарын анықтау көзделді. Осы орайда тіл үйренушілердің ағылшын тіліндегі етістіктің осы шақ категориясын меңгеру барысы бақылауға алынады. Грамматикалық формаларды дұрыс / қате қолдану жағдайларын анықтау үшін респонденттерге берілген тапсырмаларға сандық және сапалық талдау жасалды. Және қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістіктің осы шақ категориялары өзара салғастырылып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары жүйеленді. Зерттеу нәтижесінде әртүрлі құрылымды тілдердің осы шақ категориясындағы айырмашылықтар қазақтардың ағылшынша сөйлеу тіліндегі қателердің бір факторы ретінде анықталады. Тіл үйренушінің ана тілінде қалыптасқан тілдік дағдылардың мақсат тілге тасымалдануы түріндегі психологиялық құбылыс – теріс интерференция нақты мысалдармен дәлелденеді.

Түйінді сөздер: қазақ тіліндегі осы шақ категориясы, ағылшын тіліндегі осы шақ категориясы, осы шақ категориясындағы күшті контрастар, осы шақ категориясындағы әлсіз контрастар, қателерді талдау.

Резюме. Массовое овладение английским языком как «инструментом успешной интеграции в мировое сообщество» стало важной проблемой в нашей стране. Вопросы, обсуждаемые в статье, соответствуют государственной языковой политике, направленной на «трехязычное образование, формирование трехязычной личности». Авторы стремились выявить положительное и отрицательное влияние казахоязычных людей на процесс изучения английского языка. В этом случае отслеживается процесс усвоения категории настоящего времени глаголов в английском языке изучающими язык. Количественный и качественный анализ заданий, поставленных перед респондентами, проводился с целью выявления случаев правильного / неправильного использования грамматических форм. И категории настоящего времени глаголов в казахском и английском языках были сопоставлены, а их сходства и различия систематизированы. В результате исследования различия в категории настоящего времени этих языков с различной структурой были определены как один из факторов ошибок в английском речевом языке казахов. Психологический феномен в виде перевода языковых навыков на родном языке изучающего язык на целевой язык - отрицательное вмешательство подтверждается конкретными примерами.

Ключевые слова: категория настоящего времени в казахском языке, категория настоящего времени в английском языке, сильные контрасты в категории настоящего времени, слабые контрасты в категории настоящего времени, анализ ошибок.

Summary. Mass acquisition in the English language as an “instrument of successful integration in the world community” has become an important problem in our country. The issues discussed in the article are in line with the state language policy, which aims to “trilingual education, the formation of a trilingual personality.” The authors aimed to identify the positive and negative effects of Kazakh-speaking people on the process of learning English. In this case, the process of mastering the category of the present tense of the verbs in English by language learners is monitored. A quantitative and qualitative analysis of the tasks assigned to the respondents was carried out in order to identify cases of correct / incorrect use of grammatical forms. And the categories of the present tense of the verbs in the Kazakh and English

languages were compared, and their similarities and differences were systematized. As a result of the research, the differences in the category of the present tense of these languages with different structures were identified as one of the factors of errors in English speech language of the Kazakhs. Psychological phenomenon in the form of transfer of language skills in the native language of the language learner to the target language - negative interference is proved by concrete examples.

Keywords: the category of the present tense in the Kazakh language, the category of the present tense in the English language, strong contrasts in the category of the present tense, weak contrasts in the category of the present tense, error analysis.

КІРІСПЕ

Тұтас бір ұлттың негізінде құралған ел ретінде Қазақстанды танытушы мемлекеттік тіл – қазақ тілін, тарихи-саяси жағдайлар нәтижесінде қоғамда екінші тіл ретінде орныққан орыс тілін және «әлемдік қоғамдастыққа ойдағыдай кірігу құралы» ретінде ағылшын тілін меңгерген үштілді тұлға қалыптастыру Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған Тілдерді қолдану мен дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында белгіленген. Осы құжатқа сәйкес «әлемдік қоғамдастыққа ойдағыдай кірігу құралы» ретінде ағылшын тілін меңгерудің маңыздылығын еліміздің мамандары да мына түрде атап көрсетуде: «Бұл оқушылардың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейтуге, шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді» [Ауелбаева А. Б., 2018].

«Үш тұғырлы тіл саясаты» дана халқымыздың «Жеті жұрттың тілін біл. . . » деген қағидасымен үндес жатыр. «Үш тілді қатар тұтынатын білімді де, білікті ел» өркениеттіліктің де бір белгісі болса керек. Түрлі салалар бойынша жаһандық кеңістіктен мемлекетіміздің өз орнын алуында ағылшын тілінің маңызы зор. «Ағылшын тілі – халықаралық тілдер қатарына жатып, дүние жүзіндегі халықтар мен қарым-қатынас орнатуда маңызды орын алады» [Бекзат., 2009, б. 65]. Осы орайда қазақстандықтар үшін шетел тілі ретіндегі ағылшын тілін тиімді меңгеру және оны оқыту үдерісінде маңызды болып табылатын теориялық, әдістемелік мәселелерді қарастыру жоғарыда аталған Мемлекеттік бағдарламаның жүзеге асырылуы үшін аса өзекті. Қандай да бір шетел тілінің меңгерілуі – тіл иеленушінің ана тілінің қабаттасуымен жүретін психологиялық үдеріс. Ана тілінің араласуында туындайтын қателерді талдап, оның алдын алу мүмкіндікері ағылшын тілін сапалы әрі тиімді меңгеру шешіміне, сонымен қатар «қазақ тілі – ағылшын тілі» жұбында контрастивтік талдау теориясы үшін маңызды мәліметтерді анықтауға да өз үлесін қосады.

Жоғарыда аталған Мемлекеттік бағдарлама мен «Үш тұғырлы тіл» саясатын жүзеге асыруда ағылшын тілін тиімді әрі қысқа уақытта оқыту бірнеше факторларға байланысты. Мәселен: оқытушының әдістемесінің нәтижелілік дәрежесі, үйренушінің тілдік қабілетінің деңгейі, тілдік тұлғаның қабылдауы, мансаптық я басқа да тұрғыдан тілді үйренуге мүдделілігі, жас ерекшелігіне

және ана тілінің немесе бірінші тілінің өзге тілді меңгеру үдерісінде оған оң және теріс ықпал ете отырып, қабаттасуы сияқты көптеген факторлар орын алады. Бұл аталған факторлардың ішінен біз өз тарапымыздан соңғы жағдайды, яғни тілдік тұлғаның ана тілі немесе бірінші тілі бойынша қалыптасқан тілдік дағдыларының шетел тілі ретіндегі ағылшын тілін меңгеру үдерісінде оң және теріс ықпал ете отырып, қабаттасуын қарастыруды **мақсат** еттік. Екінші тілді, оның ішінде, шетел тілін меңгеру теориясында ана тілінің қабаттасу сипаттарын - интерференцияны зерттеу тіл үйренуші тұлға сөзіндегі я тіліндегі қателерге ана тілінің түрткі болу мүмкіндіктерін, оның оң ықпалдары мен кедергілерін анықтауда маңызды орын алады. Бұдан бөлек кез келген өзге тілді (екінші тіл, шетел тілі) меңгеру дегеніміз басым жағдайда оның грамматикасын меңгеру тұрғысынан түсініледі. Аталған мәселе шешімінде қазақ тілді тұлғаның елімізде шетел тілі ретінде оқытылатын ағылшын тілінің осы шақ категориясын меңгеруі кезінде оның ана тілінің қабаттасу мүмкіндіктері мен сипаттары зерттеу нысанына алынды. Бұл орайда қазақ және ағылшын тілдері етістіктерінің осы шақ грамматикалық категорияларындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау үшін салыстырмалы және салғастырмалы әдістер, қателерді талдау **әдістері** қолданылады, нәтижесінде екі тілдің осы шақ грамматикалық категориясындағы әлсіз контрастар (екі тілдің де шақ категориясына тән грамматикалық белгі, сол уақытта өзара кейбір айырмашылықтарға ие) және күшті контрастар (екі тілдің әрқайсысына тән жеке-жеке грамматикалық ерекшелік, яғни тілдің біреуіне тән ерекшелік екінші тілге мүлдем тән емес) анықталады, ана тілінің қабаттасуынан туындайтын қателерге талдау жасалады. Осы орайда қазақ және ағылшын тіліндегі осы шақ категориясы туралы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды, қазақ және ағылшын тіліндегі осы шақ категориясының грамматикалық формалары өзара салыстырылды және салғастырылды, әртүрлі құрылымды осы тілдердегі осы шақ категориясы бойынша күшті және әлсіз контрастар анықталды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шет тілін оқыту үдерісінде грамматиканың, оның ішінде, «іс-әрекеттің сөйлеу сәтіне қатысты анықталатын» етістіктің шақ категориясының рөлі ерекше. Сөз таптарының ішіндегі ең күрде-

лісі әрі және аса пәрменді қолданыста болуына орай кез келген тілдің грамматикасында етістік пен оның шақтары маңызды орын алады.

Қазақ тіліндегі етістіктің осы шақ грамматикалық категориясының семантикалық ерекшеліктері, жасалуы мен қызметтеріне байланысты жасалған әртүрлі кезеңдегі ғылыми тұжырымдардың біркелкі еместігі зерттеушілер тарапынан мына түрде аталып көрсетілген: «Маманов қазақ тіліндегі осы шақтың 4 етістік арқылы жасалына-тын тек бір ғана түрі бар деп көрсетсе, лингвист Ысқақов осы шақтың үш түрін (осы шақ, жалпы осы шақ, неғайбыл осы шақ) көрсеткен» [Бекзат. , 2009, б. 67]. Қазақ тілінің осы шақ грамматикалық категориясы туралы Ысқақов А. Ы. «Қазіргі қазақ тілі» [Ысқақов А. Ы. , 1974], Маманов Ы. «Қазіргі қазақ тілі» [Маманов И. Е. , 1966], Қордабаев Т. Р. «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясы» [Қордабаев Т. Р. , 1953],

Жұбанов Қ. «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» [Жұбанов Қ. , 2010], Маманов Ы. «Қазақ тіл білімінің мәселелері» [Маманов Ы. , 2007] сөз етсе, ағылшын тілінің осы шақ грамматикалық категориясы туралы мына зерттеушілердің жан-жақты талдау жұмыстарын жүргізген өзіндік еңбектері бар. Мәселен: Рогова. Г. В, Рабинович. Ф. М, Сахарова. Т. Е «Методика обучения английскому языку в средней школе» [Рогова. Г. В. , Рабинович. Ф. М. , Сахарова Т. Е. , 1991], Ғ. Н. Қисметова «Ағылшын тілі грамматикасы» [Қисметова Ғ. Н. , 2008] т. б.

Шетел тілдерін оқыту мәселелерін сөз еткенде ең алдымен ана тілінің алар орны ерекше екенін білеміз. Бұл жайында екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Оның бірі шетел тілін оқытуда тек ана тіліне сүйеніп, ана тілімен салыстыра отырып оқыту қажет деп санаса, екіншісі шетел тілін ана тілінің көмегінсіз, сабақты сол үйретілетін шетел тілінде жүргізу арқылы «тікелей меңгеру» керек дейді. Негізінен шетел тілін меңгеруде ана тілінің ерекшелігін ескеру, оқушы үшін шетел тілінде кездесетін қиындықтарды түсіну үшін өте қажет. Л. Ляховицкий өзінің еңбегінде ана тілінің маңыздылығын былай түсіндіреді: «Ана тілі шетел тілін меңгеру кезінде кездесетін қателіктерді түсіну үшін қажет. Ана тіліне сүйене отырып ол қателіктерді түсінуге болады. Егер сабақ тек шетел тілінде ғана жүргізілсе, тіл үйренушіге түсініксіз тілдік материалдың саны артып, тілге деген қызығушылығын бәсеңдетеді. Ана тілі – екінші тілді үйренудің қайнар көзі» [Алшынбаева М. А. , Турбаева С. М. , Рымбекқызы Н. , б. 69] .

Жоғарыдағы пікір тіл үйренуші тарапынан екінші тіл – мақсат-тілдің (шетел тілі) меңгерілуі үдерісіне оның ана тілінің қалыптасқан лингвистикалық біліктілік және психологиялық дағды түрінде ықпалдастығы мен қабаттасу мүмкіндіктеріне негізделеді деп ойлаймыз.

Әлемдегі тілдердің қай-қайсысына да фонетика, лексика, грамматика сияқты тіл қабаттары

тән. «Невозможно отрывать грамматику от речи, без грамматики не мыслится овладение какой-либо формой речи, так как грамматика наряду со словарным и звуковым составом представляет собой материальную основу речи» [Рогова. Г. В. , Рабинович. Ф. М. , Сахарова Т. Е. , 1991, с. 74].

Адамзат тілінің түпкі бірлігі және түрлі тілдердегі әмбебап ұқсастықтар қайсыбір өзге тілді меңгеруге оң ықпал ететіні, ал тілдер грамматикаларындағы айырмашылықтардың теріс ықпал ететіні контрастивтік лингвистика саласында қарастырылып келеді. Алайда Г. Хельбиг көптеген зерттеушілер еңбектерінде шетел тілін меңгеру барасындағы қателердің қайнар көзіне күшті контрастармен бірге ұқсастықтар мен әлсіз контрастардың да жатқызылатыны туралы айтады [Хельбиг Г. , 1989, с. 309].

Екі тілде де бар грамматикалық категориялардағы кейбір ішінара айырмашылықтар - әлсіз контраст болып табылады. Э. Д. Сулейменова Г. Хельбигтің жоғарыдағы пікірімен келісе отырып, қазақ және орыс тілдеріндегі жанды / жансыз категориясының екі тілге де тән болуына байланысты әлсіз контраст қатарында қарастыра отырып, алайда оның орыс тілінде род категориясымен байланысты қолданысына келгенде орыс тілін үйтенуші қазақтардың осы тілді меңгеруі барысында қиындықтарға түрткі болатынын көрсетеді [Сулейменова Э. Д. , 1996, с. 23]. Сөйтіп, жоғарыдағы пікірлерді саралай келе, әлсіз контрастың қанша дегенмен екінші тілді меңгеруге тигізетін теріс әсері азырақ болады деп есептейміз. Мұны төменде келтірілетін респонденттер қателерінен де бақылауға болады. Бұл орайда оқыту әдістемесінің маңыздылығы да орын алады, өйткені тілдерлік ұқсастықтар мен әлсіз контрастар тұрғысында кез-келген тіл үйренушіге екінші тілді өзінің ана тілімен салыстырып, салғастырып, мысал келтіре отырып түсіндірсе, оның тілге деген қызығушылығы одан әрі арта түседі. Мысалы: I take a bath every day. Мен күн сайын душ қабылдаймын. Бұл сөйлем Present Simple tense қазақ тіліндегі ауыспалы осы шақпен салыстырамыз. Яғни екі сөйлемде де дағдылы әрекеттер айтылған. Дегенмен, екі тілде орын тәртібі әрқалай. Шетел тілінің шақтық формаларының мағыналық айырмашылықтарын жете білмегендіктен, шақтық формалардан көп қателіктер жібереді.

Күшті контраст – екі тілдің біреуіне ғана тән грамматикалық ерекшелік, яғни бірінші тілге тән екінші тілге мүлдем тән емес. Бұл туралы Э. Д. Сулейменова былай көрсетеді: «Салғастырылып отырған тілдердің бірінде қайсыбір категорияның немесе белгінің мүлдем жоқ болуы екінші тілді меңгеру үдерісіне күшті интерференциялық кедергі болады [Сулейменова Э. Д. , 1996, с. 22]. Күшті контрастың екінші тілді немесе шетел тілін меңгеруде теріс ықпалдары жиі көрініс береді. Мәселен: ағылшын және қазақ тіліндегі кейбір шақ категорияларын бір-бірімен салыстыруға

келгенімен, олардың белгілі бір формада қолданылатын етістіктері, орын тәртібі, етістік жалғаулары, үстеулері т. б секілді өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы: The dog barks. Ит үреді. Бұл сөйлем жәй осы шақ, яғни қазақ тіліндегі ауыспалы осы шақпен салыстыруға келеді. Екі сөйлемде мағынасы, орын тәртібі жағынан бірдей. Бірақ, barks – сөзін алатын болсақ, 3-жақты жіктеуде етістікке –s жалғануы, the – белгілілік артикль, яғни зат есімнің көпше және жекеше түрінде және саналатын және саналмайтын зат есімдерде қолданылатын, тек ағылшын тіліне ғана тән құбылыс.

Шақ – (ағылш tense) – іс-әрекеттің сөйлеу сәтіне қатысты анықталатын етістіктің грамматикалық категориясы.

Кесте 1. Ағылшын тілінің осы шақ категориясы

Present Simple (жәй осы шақ)	Present Continuous (нақ осы шақ)	Present Perfect (аяқталған осы шақ)	Present Perfect Continuous (аяқталған созылыңқы осы шақ)
V (without to) Vs/es(he, she, it)	Am, is, are +V ing	Have, has +V3	Have, has+ been + V ing
es, ch, sh, x – es y – ies usually, seldom, sometimes, often, every day. Example: I sometimes go to the museum. Мен кейде мұражайға барамын.	Today, now, at the moment, this month. Example: She is reading. Ол оқып жатыр.	We use never, ever to talk about our experience. Since, for to say how long the action has lasted. Just, already and yet for an action in the past with the result in the present. Example: I have been a teacher for more than ten years. Мен он жылдан астам уақыт мұғалім болдым.	We use for – a period of time (duration), since – (a point in past time (when the action began)). Example: He has been playing football for a long time. Ол көп уақыттан бері футбол ойнап келеді.

The Present Simple Tense қазақ тіліндегі ауыспалы осы шақпен сәйкес келеді. Ауыспалы осы шақ етістік түбіріне көсемшенің -a, -e, -й қосымшалары жалғану арқылы жасалады: Мәселен: *келеді, барады* т. с. с. Мысалы: Ол келеді, әнші ән салады. Яғни, қазақ тіліндегі ауыспалы осы шақ күнделікті қайталанып отыратын дағдылы және әдеттегі жалпы іс-әрекетті айтқанда қолданылады. Бұл жағынан ағылшын тіліндегі The Present Simple (Indefinite) Tense грамматикалық категориясымен сәйкес келеді:

1 Дағды әрекеттер. I have breakfast at 9. 00 o'clock every day. Мен күнде сағат 9. 00-де таңғы ас ішемін.

2 Жалпы шынайы әрекеттер мен жағдайлар. We like juice and coffee. Біз сок пен кофені жақсы көреміз.

3 Әрқашанда шын факттер. Boys don't cry. Ұл балалар жыламайды.

The Present Continuous Tense-ті қазақ тіліндегі нақ осы шақпен салыстыруға болады. Нақ осы шақ – қалып етістіктің тікелей жіктелуі арқылы немесе көсемшенің -ып, -іп, -п, -а, -е, -й

«Шақ формалары (time) – іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен сәйкес болған жағдайда уақыт мерзімін білдіреді»[Бекзат. , 2009, б. 66].

«**Шақ категориясы** – қимыл- іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен байланысты болып өткендігін, бірақ болатынын білдіріп, белгілі жолдармен жасалатын етістіктің грамматикалық категориясы»[Қордабаев Т. Р. ,1953, б. 322]. Шақ категориясы өте күрделі. Әр шақ түрлерінің өзіндік жасалу формалары бар.

«Ағылшын тілінде шақ категориясы 2 түрге(active voice), (passive voice) болып бөлінеді. Active voice – 12, Passive voice – 8. » [Қисметова Ф. Н. , 2008, б. 23].

формалары жалғануы арқылы жасалады. Қазақ тілінде нақ осы шақ дәл қазіргі сәтте орындалып жатқан іс-әрекетті және көсемшенің -ғалы, -гелі, -қалы, -келі жұрнақтары көмегімен болашақта болғалы жатқан іс-әрекетті білдіруде қолданылады.

The Present Continuous(Progressive) Tense сипаттайды:

1 Қазіргі сәтке дейін созылып жатқан іс-әрекет. She is eating an ice-cream. Ол балмұздақ жеп отыр.

2 Осы шақта болып жатқан іс-әрекет, бірақ дәл қазіргі сәтте емес. We are moving into a new house. Біз жаңа үйге көшіп жатырмыз.

3 Болашаққа жоспарланған, нақты болатын іс-әрекетті айтқанда. I am having a business meeting tomorrow. Менің ертең іскерлік кездесуім бар.

4 Болашақта болғалы жатқан іс-әрекетті айтқанда. She is going to the cinema. Ол кино театрға барғалы жатыр.

Барлық етістіктер созылыңқы шақта қолданыла бермейтіндігін түсінуіміз керек. Етістіктің іштей мағыналық сипатына қарай бірнеше түр-

ге бөлінеді. Бұл тек ағылшын тілінің етістіктеріне ғана тән. Ал, қазақ тілінде етістіктің дара және күрделі, негізгі және туынды, болымды және болымсыз, салт және сабақты секілді түрлерін ғана кездестіре аламыз.

Normal Verbs – қалыпты етістіктер. Сіз біреудің жасап жатқан іс-әрекетін көре алатын етістіктер барлық формада және кез-келген жағдайда қолданыла алады; run, walk, eat, read, fly, say, touch etc.

Non-Continuous Verbs – тұрақты етістіктер. Ол созылыңқы формада сирек қолданылатын, яғни сіз біреудің жасап жатқан іс-әрекетін көре алмайтын етістіктер. Олар өз ішінде бірнеше түрге бөлінеді.

Абстрактілі етістіктер: Be, want, cost, need, care, contain, owe, exist etc. Мысалы: She needs help. She is needing help. Оған көмек керек (дұрыс). Ол көмекке мұқтаж (бұрыс).

Иелену етістіктер: Own, belong, possess etc.

Эмоциялық етістіктер: Like, love, hate, dislike, fear, envy etc. ;

Mixed Verbs – аралас етістіктер. Әр түрлі мағыналары бар, кейде қалыпты, кейде тұрақты етістіктер секілді әрекет ететін шағын етістіктер тобы; to taste, to smell, to hear, to think, to see, to have, to look ,to appear etc:

Мысалы: Alex looks tired. Non-continuous verb

Meaning: He seems tired. Ол шаршаңқы көрінеді.

Asel is looking at the pictures. Normal verb

Meaning: She is looking with her eyes. Ол өз көзімен қарап тұр.

Ағылшын және қазақ тілдерінде қазіргі сәтте немесе осы шақта аяқталған іс-әрекеттің грамматикалық тұрғыдан анықталуында өзара айырмашылықтар кездеседі. Бұл орайда Х ғ. зерттеушісі Әбу Хайян ат-Таухиди тұжырымдары негізіндегі проф. Э. Д. Сүлейменованың мына пікірі маңызды болып табылады: «У каждого языка своя логика, своя грамматика, и понятие логики можно только через язык» [Сулейменова Э. Д. , 1996, с. 91].

Салғастырылып отырған тілдердің әрқайсысына өзіндік логика мен өзіндік грамматиканың тән екенін көреміз. Ағылшын тіліндегі етістіктің аяқталған осы шағы мен қазақ тіліндегі жедел өткен шақ семантикалары өзара сәйкес, сол уақытта олар әртүрлі шақ категориялары. **Яғни, The Present Perfect Tense**-ті (аяқталған осы шақ) қазақ тіліндегі жедел өткен шақпен сәйкес келеді. Жедел өткен шақ "-ды, -ді", "-ты, -ті" жұрнақтары арқылы жасалынып, жуық арада болып, аяқтал-

ған іс-әрекетті көрсетеді.

The Present Perfect Tense сипаттайды:

1. Сөйлеушіге уақыт не жағдай маңызды болмай, оның нәтижесі ғана маңызды болғанда аяқталған осы шақ ретінде түсініледі: I've lost my keys. I can't get home now. Мен кілтімді жоғалтып алдым. Қазір үйге кіре алмай тұрмын.

2. Егер әрекет болған кезең әлі аяқталмаса: Мысалы: Today she has visited 2 galleries. Бүгін ол 2 көрмені аралады. Яғни бүгін әлі аяқталған жоқ және ол үшінші көрмеге бара алады.

3. Өткен шақта басталып, сөйлеп тұрған сәтте дейін әлі аяқталмаған іс-әрекетті білдіреді: They have known each other since childhood. Олар бір-бірін бала күннен бері таниды.

4. Өмірлік тәжірибе айтқанда. I have never been to London. Мен Лондонда ешқашан болып көрмегенмін.

Бұл жоғарыда талданылған мысалдар бір ғана жағдаяттың логикалық шешімі немесе танылуы түрлі халықтар тарапынан біркелкі талқыланбайтынын көрсетеді және грамматиканың когнитивтік аспектілері туралы зерттеулердің маңыздылығын білдіреді.

The Present Perfect Continuous Tense – қазақ тіліндегі ешқандай шақпен салыстыруға келмейді. Өткен шақта басталып, әлі күнге дейін жалғасып жатқан іс-әрекетті сипаттайды. Бұл шақта іс-әрекеттің нәтижесі емес, ұзақтығы мен уақыты маңызды. Бұл шақта **for** – іс-әрекеттің ұзақтығында, **since** – іс-әрекеттің басталған уақытын айтқанда қолданамыз.

Мәселен: I have been reading a book **for** a month - мен бір ай бойы кітап оқып жатырмын.

Шетел тілі ретінде ағылшын тілін меңгеруші тұлға сол тілдегі грамматикалық категорияны өз ана тіліндегі соған сәйкес категориямен ойша салыстыру арқылы танып, қабылдауға тырысады. Бұл орайда тіл үйренушіге ана тілі оқып жатқан шетел тілінің ұқсастықтарымен қатар айырмашылықтарын да анықтауға, сол өзге тілдің логикасын түсінуге көмектесіп, оның тиімді меңгерілуіне жол ашады. Қазақ тіліндегі осы шақ түрлері ағылшын тілінде жоқ немесе керісінше, ағылшын тіліндегі шақ түрлері (аяқталған созылыңқы осы шақ) қазақ тілінде жоқ. Сондай-ақ қазақ тілінде етістік сөйлем соңында, ал ағылшын тілінде бастауыштан кейін тұрады. Яғни сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінде айырмашылықтар бар. Қазақ тілінде етістіктің жалғаулары өзгеріп тұрса, ағылшын тілінде әр шақ түрінің өзіндік жасалу формалары бар.

Кесте 2. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі осы шақ грамматикалық категориясы бойынша ұқсастықтар

р/с	Ұқсастықтардың түрлері	Ағылшын тілі	Қазақ тілі
1	Етістіктің күрделілігі (негізгі етістік + көмекші етістік)	көмекші етістік – <i>is</i> Негізгі етістік - <i>reading</i>	көмекші етістік – <i>отыр</i> Негізгі етістік – <i>оқын</i>

2	Көмекші етістіктің ұқсастығы	көмекші етістік: <i>am, is, are</i>	Қалып етістіктері: <i>отыр, тұр, жатыр, жүр</i>
3	Етістіктің жасалуы	<i>ing</i> арқылы жасалынады	<i>-ын, -ін, -п</i> көсемше жұрнақтары арқылы
4	Негізгі етістіктің жалғауларындағы ұқсастығы	Present continuous He is speaking He is not speaking Is he speaking?	Нақ осы шақ Ол сөйлеп отыр Ол сөйлеп отырған жоқ Ол сөйлеп отыр ма?
5	Болымсыз сөйлемдерінің ұқсастығы	ағылшын тілінде (<i>not</i>) She is coming She is not coming	Қазақ тілінде (<i>жоқ</i>) Ол келе жатыр Ол келе жатқан жоқ

Қазақ және ағылшын тілдерінің осы шақ грамматикалық категориясы бойынша жоғарыда анықталған ұқсастықтар қазақтілді тұлғалардың ағылшын тілінде осы шақтағы жағдаяттарды сипаттауда сәйкес грамматикалық формаларды дұрыс қолдануда оң ықпал ететіні зерттеу кезінде

байқалды. Мысалы: She is sleeping. Ол ұйықтап жатыр. Сөйлемдегі *is sleeping* күрделі етістік қазақ тіліндегі ұйықтап жатыр етістігіне, *is* – көмекші етістік қазақ тіліндегі *жатыр* – қалып етістігіне, *ing* – жалғауы ұйықтап сөзіндегі *-п* жұрнағына сәйкес келеді.

Кесте 3. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі осы шақ грамматикалық категориясы бойынша айырмашылықтар

р/с	Айырмашылықтардың түрлері	Ағылшын тілі	Қазақ тілі
1	Етістіктің сөйлемдегі орын тәртібінде	Ағылшын тілінде керісінше негізгі етістіктің алдында тұрады. Мысалы: He <i>is speaking</i> now.	Қазақ тілінде көмекші етістік негізгі етістіктен кейін келеді. Мысалы: Ол қазір <i>сөйлеп жатыр</i> .
2	Көмекші етістіктің жалғауларындағы айырмашылық	Ағылшын тілінде (хабарлы, сұраулы, болымсыз, лепті) көмекші етістік ешқандай жалғаусыз тұрады. Мысалы: <i>He is writing now. He is not writing now. Is He writing now?</i>	Қазақ тілінде жалғаулары әр түрлі сөйлемде әр түрлі болады. Мысалы: <i>Ол жазып отыр. Ол жазып отырған жоқ. Ол жазып отыр ма?</i>

Қазақ және ағылшын тілдерінің осы шақ грамматикалық категориясы бойынша жоғарыда анықталған айырмашылықтарды әлсіз және күшті контрасттар ретінде жіктеп қарастырдық. Екі тілде де көмекші етістіктің болуы әлсіз контраст ретінде қарастырылады, өйткені бұл грамматикалық категория салғастырылып отырған екі тілге де тән, сол уақытта аздаған айырмашылықтарға ие. Яғни көмекші етістіктердің орын тәртібінде, жалғауларында айырмашылықтар бар. Бұл жағдайдағы аздаған айырмашылықтар тіл үйренушінің ағылшынша сөйлеу тілінде үнемі көрініс беретін қателіктерге түрткі бола алады. Сонымен қатар көмекші етістіктің жалғауларындағы айырмашылықтары мен олардың сөйлемдегі орын тәртібін күшті контраст деп анықтадық, себебі ағылшын тілінде жалғау көмекші етістікке емес, негізгі етістікке *-ing* жалғанып, хабарлы, болымсыз сөйлемдерде көмекші етістік бастауыштан кейін келсе, сұраулы сөйлемде сөйлемнің басында келеді. Ал қазақ тілінде қалып етістігі, көсемше, есімше жұрнақ жалғануы арқылы жасалып, сұраулы сөйлемде сұраулық шылаудың алдында, болымсыз сөйлемде жоқ сөзінің алдында, қалған сөйлем түрлерінде сөйлемнің соңында келеді.

Бұл сияқты ағылшын тіліне тән, алайда қазақ тілінде мүлдем кездеспейтін осы 3 – ші жақты (he, she, it) жіктеуде етістікке *-s* жалғануы, аяқталған созылыңқы осы шақты (Present Perfect continuous) қазақ тілінде ешқандай шақпен салыстыруға келмейтін грамматикалық ерекшеліктері (форма) тіл үйренушінің ағылшынша сөйлеу тілінде үнемі көрініс беріп, теріс интерференция қатарынан орын алу мүмкіндігі жоғары десек болады.

Үндіеуропа әулетінің герман тобына жататын ағылшын тілі және алтай әулетінің түркі тілдері тобына жататын қазақ тілінің осы шақ категориясы бойынша салғастыру нәтижесінде анықталған әлсіз және күшті контрасттардың тілді меңгеру барысында оң немесе теріс интерференция түрінде көрініс беру мүмкіндіктерін қарастыру үшін ағылшын тілін меңгеруші респонденттер арасында зерттеу жүргізілді. Бұл зерттеу жұмысы 14-15 жас аралығындағы 30 респондентке жүргізілді. Оның ішінде 17 қыз бала, 13 ұл бала. Әлсіз және күшті контрасттарын анықтау мақсатында респонденттерге 2 тапсырма берілді. Біріншісі тест түрінде, яғни берілген ағылшын тіліндегі сөйлемнің қазақ тіліндегі дұрыс аударма нұсқасын табу, екіншісі жазбаша, яғни қазақ тілінде бе-

рілген сөйлемді ағылшын тіліне аудару. Нәтижесінде респонденттердің көп бөлігі аяқталған осы шақ (present perfect) және аяқталған созылыңқы

осы шақ (present perfect continuous) бойынша қателіктер жасаған. Жіберген қателіктеріне талдау жасайтын болсақ:

Кесте 4. Респонденттердің жіберген қателер саны

Респонденттер саны	Present simple	Present continuous	Present perfect	Present perfect continuous
№1 тапсырма бойынша				
30	6	13	6	19
№2 тапсырма бойынша				
30	6	10	4	15

Кестеден көріп отырғанымыздай, ағылшын тілінде берілген сөйлемнің қазақ тіліндегі дұрыс аударма нұсқасын табу түрінде берілген бірінші тест тапсырмасында, сондай-ақ қазақ тілінде берілген сөйлемді ағылшын тіліне аудару түрінде берілген екінші тапсырмаларды орындау барысында респонденттердің Present perfect continuous грамматикалық формаларынан ең көп қате жібергеніндігі көрінеді. Неге? Себебі, осы шақтың бұл категориясына сәйкес келетін қазақ тілінде ешқандай шақ жоқ. Present perfect continuous шағы іс-әрекеттің созылған уақытысын көрсетеді. Қазақ тілінде іс-әрекеттің созылу уақыты деген түсінік жоқ.

Қазақ және ағылшын тілдерін салғастыру нәтижесінде осы шақ категориясы бойынша анықталған күшті және әлсіз контрастардың ықпалында тіл үйренушінің ағылшынша сөйлеу тілінде мынандай қателер көрініс берді:

1. **Көмекші етістіктерді шатастыру.** Мәселен: They is drinking coffee(бұрыс). They are drinking coffee (дұрыс). Респондент бұл сөйлемде is және are көмекші етістіктердің орнын алмастырып алған. Қазақ тілінде қалып етістіктері жақ бойынша жіктік жалғауы арқылы берілсе, ағылшын тілінде to be етістіктері ешбір жалғаусыз, жақ бойынша өзгеріп отырады. Сөйлемде to be мен қалып етістіктерінің қызметтері сәйкес келгенімен, олардың формасы бойынша сәйкес келмейді. Созылыңқы осы шақ қазақ тілінде нақ осы шақпен сәйкес келеді, алайда мазмұндық қабылдануында айырмашылық бар. Жалпы аталған категория екі тілге де тән болуына орай **әлсіз контраст ретінде анықталады.** Бұған респонденттер жұмыстарының нәтижелеріне қарағанда, осы көмекші етістіктерді шатастыру қателері пайызының басқаларға қарағанда төмен көрсеткіші де дәлел болды.

2. **Негізгі етістіктің орнын алмастыру.** Мәселен: Asel is now singing. Екі тілдегі нақ осы шақ семантикалық жағынан өзара сәйкес келгенімен, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіндегі айырмашылықтарға байланысты тіл үйренуші тарапынан қателер орын алғаны аңғарылады. **Бұл жағдайдағы әлсіз контраст қарастырылып отырған екі тілдегі нақ осы шақ грамматикалық категориясының сәйкессіздігі тұрғысынан емес,**

сөйлем мүшелерінің орын тәртібіне байланысты түсіндіріледі. Себебі, көрсетілген сөйлемде негізгі етістік to be етістігінен кейін келсе, қазақ тілінде керісінше, көмекші етістік негізгі етістіктен кейін келеді.

3. **Ережелерді білмеу.** Мәселен: I wasn't in America(бұрыс). I have never been in America (дұрыс). Мен Америкада ешқашан болған емеспін. Present Perfect категориясын өмірлік тәжірибе-мізбен бөліскенде қолданамыз. Бұл шақ қазақ тіліндегі жедел өткен шақ категориясымен сәйкес келгендіктен, кейбір тіл үйренушілер бұл шақты Past Simple-мен шатастырып алады. Arman learns Spanish language now(бұрыс). Arman is learning Spanish language now(дұрыс). Арман қазір испан тілін үйренуде. Present Continuous дәл қазіргі сәтте немесе жалпы осы шақта болып жатқан іс-әрекетті айтқанда қолданамыз. Ал, бұл жерде респондент жай осы шақта (Present simple) күнделікті қайталанатын іс-әрекет ретінде көрсеткен. Every child love an ice-cream(бұрыс). Every child loves an ice-cream (дұрыс). Әрбір бала балмұздақты ұнатады. Бұл сөйлемнің құрылысы, орын тәртібі, аударылуы дұрыс болғанымен, (He, She, It – V-s/es) деген ережені ұмытқан.

4. **Көмекші етістіктерді қатар қолдану.** We are have been building a house for 2 years (бұрыс). I have been building a house for 2 years (дұрыс). Бұл сөйлем аяқталған созылыңқы осы шақта болғандықтан, тек have, has + been+Ving формасы қолданылады. Ағылшын тіліндегі аяқталған созылыңқы осы шақты қазақ тілінде ешқандай шақпен сәйкестендіруге келмейді. Сол себепті **бұл күшті контраст ретінде тіл үйренушінің алғашқы уақыттарда ағылшынша сөйлеу тілінде қателер жіберуіне түрткі болады.**

5. **Шақ формасын дұрыс қолданбау.** They drink coffee. Бұл сөйлем нақ осы шақта, яғни дәл қазіргі сәтте болып жатқан іс-әрекет. Респондент (am, is, are +Ving) шақ формасын қолданбаған. Arman has learning Spanish language. He is writing an article all day. Бұл сөйлемде респондент нақ осы шақпен аяқталған созылыңқы осы шақты шатастырған. Ағылшын тіліне тән болып табылатын аяқталған созылыңқы осы шақтың қазақ тіліндегі сөйлемдер семантикасында орын алғанымен, грамматикалық тұрғыдан жіктелмеуі

күшті контраст ретінде тіл үйрнеушілер тарапынан қателерге жол береді.

6. **Көмекші етістіктерді ұмыту.** *Arman learning Spanish language now*(бұрыс). Бұл респондент is көмекші етістігін ұмытып кеткен. *Arman is learning Spanish language now*(дұрыс). Бұл шақ қазақ тіліне де тән. *We building a house for 2 years* (бұрыс). *We have been building a house for 2 years* (дұрыс). Бұл сөйлем аяқталған созылыңқы осы шақта тұрғандықтан, have been көмекші етістігі қолданылу керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Етістік күрделі сөз таптарының бірі. Шақ категориясы тек етістікке ғана тән құбылыс екені мәлім. Қазақ тіліне тән шақ категориясы, ағылшын тіліне де тән. Тақырыпқа сәйкес бірнеше ғалымдардың еңбектеріне шолу жұмысы мен зерттеу жұмысы жүргізілді. Нәтижесінде, екі түрлі топқа жататын қазақ және ағылшын тілінің осы шақ категориясы бойынша ұқсастықтарынан гөрі айырмашылықтары басым екеніне көзіміз жетті. Етістік шақтарының құрылымы, шақтарының мағынасы жағынан да көптеген айырмашылықтарды байқадық. Себебі, ағылшын тіліндегі етістік шақтарын ана тілімізге аударған кезінде әртүрлі лексика – грамматикалық айырмашылықтар кездесті. Мәселен: ағылшын тілінің ерекшеліктері:

- 3 –ші жақты (he, she, it) жіктеуде етістік өзгеріске ұшырайды
- Өзіне тән көмекші етістіктер (am, is, are)
- Белгілі бір үстеулері бар (already, now, just,

yet, often etc.)

- Әр шақ түрінің жасалу формаларының өзіндік қағидалары бар (V without **to** or Vs(he, she, it), am, is, are +Ving, Have, has +V3, Have, has+ been + Ving)

- Сөйлем құрылымында өзгешелік бар. (He is singing now - ол қазір ән айтып жатыр).

Қазақ және ағылшын тілінің осы шақ категориясының әлсіз және күшті контрастарын анықтау мақсатында жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесіне келер болсақ, күшті контрастар әлсіз контрастарға қарағанда басымырақ. Күшті контрастар – тек ағылшын тіліне ғана тән грамматикалық ерекшелік болғандықтан, респонденттердің көпшілігі 3-ші жақтадағы етістіктің жасалуы, аяқталған созылыңқы осы шақтың жасалуы формасы, оның мағынасы, сөйлем құрылымы деген секілді т. б қателіктерді жіберген. Ал, әлсіз контраст – екі тілге де тән ерекшелік болса да, респонденттер негізгі және көмекші етістіктердің орнын алмастырып алу, көмекші етістікті ұмытып кету деген секілді қателіктер жіберген. Сондай-ақ, мұндай қателіктерге бірден-бір себеп – ережелерді білмеу, білімнің аздығы, ережені дұрыс түсінбеуден деп ойлаймыз.

Қорыта айтқанда, қазақ және ағылшын тілінің осы шақ категориясының әлсіз және күшті контрастарын анықтау, осы шақ категориясы бойынша екі тілдің арасындағы лексика – грамматикалық айырмашылықтарды ажыра білуге, дұрыс жазып, дұрыс сөйлей білуге үлкен мүмкін тудырады. Әрбір тіл - өзінше айырықша құбылыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ауелбаева А. Б. Үштілдік білім беруді ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қолдану [электрондық ресурс] // <https://adisteme.kz/ustildik-bilim-berydi-gylymi-adistemelik-turgydan-qoldany.html> 24. 12. 2018
2. Бекзат. Ағылшын, қытай, қазақ тілдеріндегі осы шақтың берілу жолдары // «Қайнар» университетінің хабаршысы, №1/2, 2009. - 65-676
3. Ысқақов А. Ы. Қазіргі қазақ тілі. Морфология // - Алматы :Мектеп, 1974. - 4086
4. Маманов И. Е. Қазіргі қазақ тілі. Етістік // - Алматы: Мектеп, 1966. -1556
5. Қордабаев Т. Р. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясы // - Алматы: Қазақ мемл. оқу-пед. баспасы, 1953. -322-3246
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер // - Алматы: «Атамұра», 2010. - 6086
7. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері // - Алматы, 2007. - 4826.
8. Рогова. Г. В., Рабиновича. Ф. М., Сахарова Т. Е. «Методика обучения английскому языку в средней школе» // Москва «Просвещение» 1991. - 287с
9. Қисметова Ф. Н. Ағылшын тілі грамматикасы: оқу құралы // - Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ БАҚ және баспа орталығы, 2008. -1566
10. Алшынбаева М. А., Турбаева С. М., Рымбекқызы Н. Қазақ тілі негізінде ағылшын тілін оқыту [электрондық ресурс] // ISCIENCE. IN. UA «Актуальные научные исследования в современном мире» // // Выпуск 2(46) -ISSN 2524-0986, - 67-696
11. Хельбиг Г. Языкознание - сопоставление - преподавание иностранных языков. // НЗЛ. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. М. : "Прогресс" - 1989.
12. Сулейменова Э. Д. «Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – 2-ое изд. –Алматы: «Демей», 1996. -208,с.

ТИЛЕУЛЕСОВА ЖАНСАЯ БАҚБЕРГЕНҚЫЗЫ

2 курс магистранты

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

ДИУАНОВА РАЙКУЛ КЕНЕСБАЕВНА

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Практикалық ағылшын тілі кафедрасы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

**АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА
ТЫҢДАУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Түйін. Жалпы білім беретін мектептерде ағылшын тілі сабағында оқушылардың тыңдалым дағдысы бойынша көп жұмыс жасалмайтындығы анық. Себебі, сәйкес материалдарды табу қиын, немесе қажетті материалдық техникалық базаның нашар болуынан қолданыстағы материалдарды пайдалану қолжетімсіз болып келеді. Міне, жоғарыда көрсетілген мәселелерді шешу жолдары біздің ұсынып отырған мақаламызда көрсетілген. Мақаламызда орта мектептің жоғары сынып оқушыларына ағылшын тілі сабағында тыңдауды оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар, бұл мақалада аудиомәтіндерді таңдау ерекшеліктері және соған байланысты тапсырмаларды қалай ұйымдастыру жөнінде баяндалған.

Түйінді сөздер: ағылшын тілі, жоғары сынып оқушылары, тыңдалым дағдысы, аудиомәтіндер.

Резюме. Очевидно, что в общеобразовательных школах на уроках английского языка не будет много работы по слушательным навыкам учащихся. Так как, трудно найти соответствующие материалы, или из-за слабой необходимой материально-технической базы использование существующих материалов становится недоступным. Вот пути решения вышеуказанных проблем изложены в нашей статье. В статье представлены эффективные методы и приемы обучения слушателей на уроках английского языка для старшеклассников средней школы. Кроме того, в данной статье изложены особенности выбора аудиотекстики и как организовать связанные с ним задачи.

Ключевые слова: английский язык, старшеклассники, навыки аудирования, аудиотексты.

Summary. It is obvious that in general education schools, there will not be much work on students' listening skills in English lessons. Because it is difficult to find the appropriate materials, or because the necessary material and technical base is weak, the use of existing materials becomes unavailable. Here are ways to solve the above problems described in our article. The article presents effective methods and techniques for teaching students in English lessons for high school students. In addition, this article describes the features of choosing audio texts and how to organize related tasks.

Key words: English, high school students, listening skills, audio texts.

КІРІСПЕ

Еліміздегі білім беру жүйесіне енгізілген жаңартылған білім беру бағдарламасы – заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Жаңартылған білім берудің негізгі мақсаты: білім алып жатқан келешек ұрпақты шығармашылыққа, ізденімпаз болуға, ойын ашық жеткізе алатын серпінді ұрпақты тәрбиелеу. Әрине, мектептердегі білім берудің жаңашылдыққа ұмтылу ағылшын тілі мұғалімдері үшін үлкен мүмкіндіктерге жол ашты.

Қазіргі таңда мектептерде жаңартылған бағдарлама бойынша ағылшын тілі 1-ші сыныптардан бастап оқытылуда. Негізінен ағылшын тілін ерте жастан оқытудың мақсаты – оқушылардың ағылшын тілінде қарым-қатынас жасай алу негіздерін меңгеруі болып табылады. Ерте жастан ағылшын тілін оқыту оқушылардың коммуникативті даму біліктілігін арттырады, оқушылардың қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді, бірден

көп тілдерде сөйлеуге мүмкіндік алады. Міне, осы сөйлеу әрекетінің бір түрі болып табылатын тыңдалым дағдысының ағылшын тілін оқытудағы орны ерекше. Тыңдалым – бұл оқушылар үшін де, тіпті, кейде мұғалімдер үшін қиындық туғызатын дағды болып табылады. Осы мақаламызда тыңдалым дағдысын оқытудың теориялық негіздеріне тоқталамыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ағылшын тілін мектептерде оқытудың негізгі міндеттерінің бірі - оқушылардың күнделікті қарым-қатынас жағдайларында ағылшын тілінде тікелей қарым-қатынас жасау мүмкіндігін қалыптастыру болып табылады. Өздеріңіз білетіндей, қарым-қатынас дегеніміз тек ағылшын тілінде сөйлеу ғана емес, әңгімелесушінің сөйлеуін тыңдай білу және қабылдау. Яғни, сөйлеу және тыңдау - қарым-қатынас жасаудағы сөйлеу әрекетінің негізгі түрлері. Сонымен қатар, қазір

кез келген адамның әлем бойынша саяхаттауға мүмкіндігі бар, ал «әуежайлардағы, вокзалдардағы хабарландырулар» жағдайында тыңдау сөйлеуден гөрі маңызды бола бастайды. Сондай-ақ, сұхбаттасушының айтқанын сәл түсінбеу бүкіл қарым-қатынас және іс-әрекет процесін бұзуы мүмкін. Алайда, тыңдау - бұл ауызша сөйлеу хабарламасында қамтылған ақпаратты қабылдау, түсіну және белсенді өңдеумен байланысты күрделі психикалық және мнемикалық қызмет. Тыңдаудың белсенді сипаты оның сөйлеуді жартылай түсіну процестеріне негізделгендігімен түсіндіріледі. Тыңдау басқа адамның сөйлеуімен жүзеге асады және семантикалық қабылдау жоспарланбайды, тыңдау кезінде аналитикалық және синтетикалық операциялар туындайды және тыңдалған ақпарат бойынша қорытынды жасайды.

Педагогикалық тәжірибиеге сүйенсек, мектепте шет тілін оқытудың өзекті мәселелерінің бірі тыңдауға ынталандырудың жеткіліксіздігі болып табылатынын көрсетті, өйткені оқушылар тыңдалымды сөйлеумен, оқумен және жазумен тығыз байланысты деп есептемейді, тек тыңдауды сөйлеу әрекетінің оқшауланған түрі ретінде ғана қабылдайды. Мектеп оқушыларымен сұхбаттаса отырып, мен олардың тыңдауды тек оқу әрекеті ретінде байланыстыратындығына көз жеткіздім. Мұның себебі - олардың белсенділігінің төмендігі, бұл жалпы тыңдауды оқытудың жеткілікті түрде жүзеге асып жатпағандығын көрсетеді.

Сөйлеу әрекетінің түрі ретінде тыңдауға деген ынтаны арттыру - қазіргі заманғы ағылшын тілін оқыту әдістемесіндегі өзекті тақырыптардың бірі, өйткені сөйлеу байланысы тыңдаусыз мүмкін емес, себебі бұл екі жақты процесс. Тыңдау дағдыларын бағаламау мектеп оқушыларының тілді меңгеруіне кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан оқушының тыңдалым дағдысын арттыру жалпы ағылшын тілін оқыту тиімділігіне оң әсер етеді.

Психологиялық зерттеулер бұл екі әрекет (тыңдап-түсіну және сөйлеу) бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, олардың әрқайсысы мүлде басқа әрекеттер негізінде қалыптасатынын көрсетіп берді. Сөйлеуші де, тыңдаушы да тілді қолдана отырып қатынас жасайды. Бірақ олардың әрқайсысы тілді әр - түрлі жолмен қолданады. Сөйлеу әрекетінде адам белгілі бір ойдан шығады, яғни әуелі сөйлеушінің санасында белгілі бір ой туады да, ол сол ойды басқаларға жеткізу үшін тілдік форманы пайдаланады. Демек сөйлеу процесінде сөздің мазмұны алдынала берілген, сол мазмұнды сөйлеуші тілдік форма арқылы өзгелерге жеткізеді. Сөйлеуші ойын белгілі мазмұннан шығарып, оны тілдің әр түрлі элементтерін қолдану арқылы басқаларға жеткізеді. Ауызша сөздің бұл екі компонентін бір-бірінен ажыратудың маңызы өте зор. Бұлар сөз әрекетінің әр түрлі формаларына жатады: сөйлеу экспрессивтік формаға жатса, тыңдау импрессивтік формаға жатады. Бұл әрекеттерді же-

ке-жеке әр түрлі жолмен оқытып, үйрету керек. Ауызша айтылған сөзді қабылдау мен түсіну өте күрделі психикалық әрекет екені белгілі. Қабылдау мәселелерімен шұғылданып жүрген еліміздің психологтары екі процесіті ажырату қажеттігін атап көрсетеді:

а) бейнені қалыптастыру процесі, яғни объектінің маңызды даралау белгілерін және олардың өзара байланысын анықтау және сол белгіерді игеру процесі;

ә) қалыптасқан бейнені эталонмен салыстыру нәтижесінде объектіні тану процесі. Бұл екі процесс бір-бірімен тығыз байланысты. Бейнені қалыптастыру барысында оны тану процесі саналы түрде өтуі мүмкін. Ал материалмен танысқаннан кейін тану процесі өте тез, қас пен көздің арасында өтуге тиіс. Тіл арқылы қарым-қатынас жасау процесінде тану бір мезгілде өтеді. Мұнда логикалық операцияның қатысу-қатыспауы түсінудің түріне байланысты: дискурсивтік жолмен түсіну және тікелей түсіну. Тікелей түсіну кезінде ішкі сөзде болып жататын ойлау процесі барынша қысқартылған түрде өтеді.

Жоғары сынып оқушыларында тыңдау тәжірибесі бар, демек, оларда қарапайым дағдылар қалыптасқан. Сондықтан олардың салыстырмалы түрде тұрақты танымдық қызығушылықтары, ниеттер мен бейімділіктері дамыған, ал бұл оқу қызметін тиімді ұйымдастыруға ықпал етеді. Менің ойымша, сөйлеу әрекетінің осы түрін оқытудың тиімділігін арттыру үшін жұмысты келесі бағыттарға сәйкес жүргізу қажет:

– сабақ мәтінін және оған қатысты тапсырмаларды тыңдауға әсер ететін факторлар ретінде оқушылардың қажеттіліктерін, қызығушылықтары мен мотивтерін анықтау;

– тыңдалатын мәтіннің коммуникативті-танымдық әлеуетін талдау;

– қабылдау жағдайын жеңілдету құралы ретінде сәйкес мәтінді пайдалану;

– ағылшын тіліндегі мәтінді тыңдау жаттығуларын орындаған кезде оқушының белсенділігін бағалау критерийлерін өзгерту [Шереметьева А. В., 2010, 87 б.].

Тыңдауды тиімді оқытудың негізгі шарты оның мазмұнын оқушылардың жетекші іс-әрекетіне бағыттау болып табылады. «Жетекші қызмет - бұл белгілі бір жастағы негізгі қызмет, оған оның негізгі психологиялық жаңа формацияларының қалыптасуы тәуелді» екені белгілі. 10-11 сынып оқушыларының психикалық дамуында жүретін іс-әрекеттің жетекші түрлері қоғамдық пайдалы, оқу-ағарту және кәсіптік қызмет болып табылады. Мұндай бағыт үшін жетекші іс-әрекеттің қайнар көзі болып табылатын қажеттіліктерді, қызығушылықтар мен мотивтерді білу қажет.

Ағылшын тілі сабағындағы оқушылардың жаңа нәрсені білу қажеттілігіне, тақырыпқа қызығушылықтың болуына, оқуға объективті қажеттілікті түсінуге және т. б., яғни танымдық іс

- әрекетке деген көзқарастың пайда болуына ықпал ететін бұл сәтті таңдалған тыңдау материалдары болып табылады [Гальскова Н. Д. 2001. 25 б]. Бұл мәселені шешуге оқушыларға ағылшын тілін үйренуге емес, оны қолдануға мүмкіндік беретін түпнұсқа материалдарды - мәтіндерді, фильмдерді, ағылшын тіліндегі радио хабарларын кезең-кезеңмен қолдану ықпал етеді. Осылайша, түпнұсқа материалдармен жұмыс «үйрену тілі - ана тіл» арасындағы қарама - қайшылықтарды жоюға мүмкіндік береді.

Мәтіннен кейінгі тапсырмалар оқушыларды белсенді шығармашылық жұмыстармен айналысуға тартады, түсіну мен қарым-қатынас әрекетін бақылауға ынталандырады. Бұл мәтіндік сипаттағы жаттығуларға (дұрыс-дұрыс емес, иә-жоқ), сұрақтарға жауаптар, жоспар құру, қайталау, мәтінді аяқтау, әңгіме, пікірталас, кейіпкерлерді, олардың іс-әрекеттерін және мәтіннің өзін бағалау сияқты тапсырмалар жатады [Филатова В. М. 200. 249 б]. Бұл қазірдің өзінде әр түрлі тақырыптағы бейнелерді немесе жай аудио жазбаларды ұсынатын интернет-ресурстарды пайдалануға көмектеседі. Жиі қолданылатын сайттардың бірі - «BBC Learning English», мұнда сіз әртүрлі материалдарды таба аласыз, және олардың кейбіреулерінде тапсырмалар мен жаттығулар көрсетілген.

Бұл материалдар жүктеуге қол жетімді және олар кез-келген жастағы оқушыларға беруге болады. Егер тапсырмалар деңгейі сіздің оқушыларыңызға қиын болып көрінсе, онда сіз әрқашан өз тапсырмаңызды ойлап таба аласыз. Бұл сайтта сіз өзіңізге қажет немесе сізді қызықтыратын тақырып бойынша аудио файл таба аласыз, бірақ дайын материалды пайдаланып, кейбір қиындықтарға тап болуыңыз мүмкін. Мысалы, таңдалатын аудио тым ұзақ немесе сөйлеу жылдамдығы тез болуы мүмкін. Оқытудың бастапқы орта кезеңінде 10-15 минут ішінде ағылшын тіліндегі сөйлеуді тыңдап, содан кейін тапсырмаларды орындау мүмкін емес болғандықтан, мұғалім материалды бейімдеуі керек, өйткені мағынасы аяқталған жерлерде кідіріп, тапсырмаларды орындап, содан кейін әрі қарай тыңдаңыз немесе қажетті материалды немесе жазбаны таңдап, оны өзіңе қажетті уақыт ұзақтығына қарай қысқартыңыз. Сабақта осы жұмыс түрін қолданудың артықшылығы - қазіргі уақытта өзекті болып табылатын аудио материалдарды қолдану арқылы оқушыларды оқуға ынталандыру және қызығушылықтарын ояту [Соловова Е. Н, 2006, 23 б.]. Сонымен қатар, бұл аудио файлдарда ағылшын тілінде сөйлейтін адамдардың күнделікті өмірінде жиі қолданатын фразалары, идиомалар, тұрақты тіркестері кездесуі мүмкін. Сондықтан, мұғалім оқушыларға түсінікті болуы үшін осындай тіркестерге толық анықтама беріп өтуі керек.

Тақырыпты өткенде мұғалімнің және оның оқушыларының тілді меңгеру деңгейі бойынша

да, тақырыптық жағынан да сәйкес келетін аудио-материалды табу әрдайым оңай бола бермейді. Сондықтан мен мұғалімнің аудиоматериалды өзі дайындай алатындығын атап өткім келеді. Ол «audacity» бағдарламасын қолдану арқылы жүзеге асады. Audacity бағдарламасын интернеттен компьютерге немесе ноутбукке тегін жүктеп алуға болады. Audacity - бұл дыбысты жазатын бағдарлама, яғни сізге қажетті материалды табу керек, содан кейін оны өзіңіз оқып шығуыңыз керек. Егер сізге диалогтық сөйлеу дағдыларын үйрететін материал қажет болса, мұны басқа мұғаліммен немесе орта мектеп оқушысымен бірге жасауға болады. Бағдарлама жазбаны сізге қажет форматта сақтайды. Audacity-мен жұмыс істеу тәжірибесіне сүйене отырып, біз бұл бағдарламамен жұмыс істеу өте қарапайым және онымен жұмыс жасауды аз уақыттың ішінде өзіңіз үйрене аласыз деген қорытынды жасауға болады. Жоғарғы сынып оқушылары осы бағдарламаның көмегімен диалогтар мен монологтарды жаза алады. Бұл оларға сөйлеуді тек тыңдап қабылдауға ғана емес, сонымен қатар өздерінің және сыныптастарының қателіктерін естуді үйренуге де көмектеседі, бұл сөйлеуді тыңдау қабылдау қабілетінің ажырамас бөлігі болып табылады [А. В. Конышева, 2011, 36 б.]. Audacity бағдарламасын пайдалану, әндер мен дайын аудио материалдарды пайдалану тыңдауға үйретудің стандартты әдістеріне қарағанда үлкен басымдық беретіндігін атап өткім келеді. Бұл оқу құралдары мұғалімге сыныпта да, оқушылардың үйде де, өздігінен дайындалуына да арналған тапсырмалар мен тыңдау жаттығуларының көлемін арттыруға мүмкіндік береді.

Сөйлеуді тыңдап түсіну қабілеті біздің оқушыларға оңай бола бермейтіндіктен, олар сабақтан тыс уақытта ағылшын тілінде сөйлеуді сирек еститіндіктен, Audacity бағдарламасы әнге арналған дайын тапсырмалар, дайын материалдар және өздігінен жазылатын аудио файлдарды оқушыларға ұсынады. Бұл жұмыс түрлері мұғалімнен сабаққа қосымша дайындықты қажет ететіндігіне қарамастан, оларды қолдану аз уақытта өз нәтижесін көрсетеді. Қызықты және әр түрлі тапсырмаларды оқытудың мотиві ретінде қызмет етеді. Сыныпта да, үйде де әртүрлі аудио файлдармен жүйелі жұмыс жасау тыңдау нәтижелерін жақсартады, демек, басқа дағдыларда жақсы қалыптасады, өйткені тыңдау тілдің әр түрлі аспектілерін қамтиды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ағылшын тілін оқытудың міндеттерінің бірі - оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту болып табылады. Мұғалім оқушылардың сөйлеу, жазу оқуға ғана емес тыңдау дағдыларын да дамытуы тиіс. Тыңдауды тиімді оқыту тыңдалатын аудиоматериалдың түсінікті әрі оқушылардың деңгейлеріне сәйкес болуымен бай-

ланысты. Оқушылардың мәтінді жәй ғана тыңдап қана қоймай, оны толық қабылдап, әрі қарай сонымен жұмыс істей алуына жағдай жасау керек. Жоғары сынып оқушыларына монолог немесе

диалог құру секілді тапсырмалар беруге болады. Оқушылар сыныптастарының әңгімесін тыңдап қана қоймай, жіберген қателіктерінде байқай алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шереметьева А. В. Английский язык. Аудирование –Саратов: Лицей –2010. - 288 б.
2. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранному языку: пособие для учителей / Н. Д. Гальскова. – М. : АРКТИ, 2001. 135 б.
3. Филатова В. М. Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе: учебное пособие для студентов педагогических колледжей. « Среднее профессиональное образование». – Ростов н/Д : «Феникс», 2004. 301 б.
4. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам. Москва: Просвещение –. 2002. 35 б.
5. А. В. Кобышева Английский язык. Современные методы обучения. Минск: ТетраСистемс 2004. 175 б.

SABDENBEKOVA BALNUR MEDEUBEKKYZY

Master student of the 1st course
Al-Farabi Kazakh National University

Supervisor: **BEKTEMIROVA S. B.**
Cand. Sc. Phylology, Acting Associate Professor

DEVELOPMENT OF STUDENTS' MOTIVATION ACTIVITIES THROUGH SONGS AND POEMS

Түйін. Мақалада шетел тілі сабақтарында әндер қолдану арқылы оқыту әдісін шеттілдік білім берудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қолдану алғышарттары қарастырылды. Мақалада «әндерді қолдану» түсінігі қарастырылды. Сондай-ақ, мақалада әндер мен өлеңдер арқылы оқуфту үдерісін ұйымдастыру жолдары талданды. Әндер мен өлеңдерді қолдана оқыту әдісі болашақ маманға қажетті жекелеген және уәждемені, лексикалық дағдыларды дамытуды көздейді. Оның қолданысындағы университет оқу процесінде қалыптастыру жолдары көрсетілді. Өзіндік жұмыс деңгейлеріне, оның студенттер арасында қалыптасуына сипаттама беріп, дамытуға бағытталған жұмыстың қажеттілігі туралы тұжырымдар берілді. Сондай-ақ, әндерді қолдануда кездескен мәселелерді шешу жолдары ұсынылды.

Студенттердің өзіндік іс-әрекетін қалыптастырудың тиімді технологиясы ретінде студенттерге өзіндік танымдық белсенділікті қамтамасыз ететін әндерді қолдану әдісінің тиімділігі анықталды. Зерттеуде әндермен жұмыс шығармашылық белсенділікті ынталандыру әдісі ретінде сипатталады. Әндерді қолдану әдісі студенттердің проблемалық жағдайларды шешуде олардың лексикалық дағдылары мен қызығушылықтарын дамытуды қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: білім алушылар, шетел тілін оқыту, әндер, мотивация, өзіндік іскерліктер, өзіндік жұмыстар.

Резюме. В статье рассматриваются предпосылки использования песен и поем в системе обучения иностранного языка. В статье рассматривается понятие «использования песен и поем как эффективный метод». Также анализируются способы организации учебного процесса со стихотворениями и песнями. Метод использования песен предполагает развитие мотивации и личностных качеств, лексических умений и навыков, необходимых обучающимся. Раскрыты способы ее формирования в образовательном процессе обучения ИЯ. Автор представляет и дает характеристику уровней работы и методы учителя по использованию песен, ее сформированности у студентов и делает вывод о необходимости целенаправленной работы по ее развитию. Также предлагаются способы решения сложившихся проблем на основе применения песен и поем.

В качестве эффективной технологии формирования самостоятельной деятельности студентов предложен метод и способы, который обеспечивает самостоятельную познавательную деятельность студентов. В исследовании под самостоятельной деятельностью понимается способ стимулирования творческой активности. Метод использования песен и поем обеспечивает развитие профессионально важных качеств студентов при разрешении проблемных ситуаций с использованием мотивации, знаний и лексических умений.

Ключевые слова: обучающихся, преподавание иностранного языка, песни, мотивация, самостоятельная деятельность, самостоятельная работа.

Summary. The article focuses on the use of songs in the system of training a foreign language. The article analyzes the methods of organizing the educational process with poems and songs. The author highlights the contradictions between the potential of education and the needs of the society.

The article discusses the concept of "use of songs and poems". The method involves the development of motivation and lexical skills needed for learners. The methods of its formation in the higher educational process have been disclosed. The author presents characteristic levels of using songs, its formation among students and concludes that the need of songs and poems. The article also offers ways to solve existing problems through the use of poems and songs.

The use of songs and poems is proposed to provide students with independent cognitive activity and to motivate them as an effective technology for the formation of their independent activities. In this research, use of songs at the lessons of English is understood as a way of stimulating creative activity. The method provides the development of professionally important qualities of students in motivation to the study and development of the students' lexical skills.

Keywords: students, teaching a foreign language, songs, motivation, independent work, independent activities

INTRODUCTION

English songs are listened to by people all over the world, both adults and children and students often experience real progress in learning English, when they begin to sing everything together or just know how to separate what at first seemed like an endless stream of words. Knowledge of a foreign language, and even more so English, which has long secured the status of one of the most studied languages in the modern world, is undoubtedly a significant advantage of an educated, intelligent person.

The choice of methodological techniques and exercises when working with poems and songs is determined by the following factors:

- the topic of the lesson;
- target setting;
- the level of knowledge of the trainees;
- the age of the trainees;
- the stage of training.

There are many options for exercises when working with rhymed texts, which vary in degree of difficulty, adapt well to different conversational and grammatical topics and levels of student readiness.

But mastering the English language, mastering complex grammatical rules and rich vocabulary according to phonetic laws, which often lead students to a dead end because the reading rules do not always coincide with spelling - all this requires a long and hard work. The question arises: how to motivate a student of a general education school to master the minimum provided by modern educational and methodical work?

Working with songs and voiced poems helps to improve rhythmic-intonation and auditory-pronunciation skills. These are two large groups of pronunciation skills, the level of proficiency in which depends on how well. Students at the English lessons will perceive the speech of a native speaker and how correctly, according to the phonetic laws of the English language, he will be able to convey his thought in English.

Literature Overview. Songs and recited poems provide valuable material for learning these skills. Another advantage of using such material for this purpose according to Galskova N. D. (2013) is that, unlike standard methods of teaching phonetics, poetry and songs help to increase motivation and, accordingly, are a more effective means of assimilating phonetic material. Poems and songs and even rhymes "easily fit into any stage of the lesson and give the students genuine pleasure".

To better attract attention and mobilize all students to work, it is advisable to provide such poetic works together with illustrations. Although it seems that the use of illustrations is necessary, since initially pictures and songs and poems were an inseparable unity.

In his article Romanovskaya O. E. (2008). notes that the methods of working on a poetic text

can be different and depend both on the stage of training and on the goal set by the teacher. At the same time, many tasks can be simultaneously implemented, such as teaching grammar, phonetics, vocabulary and translation. Reading poems, reciting and translating them make foreign language classes more meaningful, motivationally focused and increase interest in studying the subject. It is necessary to determine an approximate sequence of work with a poem. Pavlova E. A. (2009) it can be divided conditionally into several levels:

- a) phonetic presentation of the text;
- b) lexical presentation of the text; c) grammatical presentation of the text.

In the technique, there are many ways how you can "sweeten the pill" i. e. to provide material in the most interesting and easy-to-learn form, without sacrificing content. One of these ways are poems and songs in English. Formation of motivation and phonetic skills when working with poems and songs.

Rhythmic-intonational skills presuppose knowledge of the peculiarities of intonation, pause, and tempo of utterances foreign speakers who differ from English phonetic rules and, accordingly, if they are ignored and misused, can lead to communicative failure.

Brumfit S. (1984) considers that communicative and auditory pronunciation skills imply the ability to recognize individual phonemes, words, syntagma and sentences in coherent speech, as well as the ability to correctly articulate sounds in words, phrases and sentences, observing the rules of intonation, stress and pause.

Kopylova V.V. (2004) makes the list of collaboration and analysis of the features of the construction of this poetic form will bring undoubted benefit. So, based on a few of the suggested patterns, students can try to identify similarities in them. Here are some of them.

- Strict form, only 5 lines;
- Scheme of rhyme AABBA;
- "In canonical songs and poems, the end of the last line repeats the end of the first".

Volkova T. (2020) suggests that if your students are of middle and high school, then on the basis of the knowledge gained from the course of literature they can determine the poetic meter. Most often, songs and poems are written with simple lexical units, but high stylistic content. The content of songs and poems is also strictly regulated. According to Zhupanova Y. (2010) "in the first line the author enters the hero and the name of the city, village, country where this hero comes from".

Formation of lexical skills when working with poems and songs. In a foreign language lesson, at the very beginning of studying a new topic, it is useful to use poetic material, since, as a rule, a particular poem is based on a certain topic or topic that allows students at the initial stage of

acquaintance with new material, so to speak, with bird's eye view to see what kind of vocabulary they have to learn. As for songs for younger students, most of them contain words with a minimum number of syllables, and many words are repeated many times during the entire playback, which is very useful for better learning new words.

Gribanova K. I. (2011) writes that the formation of lexical skills should be understood as the teacher's activity aimed at teaching active (i. e. vocabulary that must be mastered for all types of speech activity), passive vocabulary (i. e. vocabulary that students should be able to recognize when reading, but not are obliged to use in their own speech) and to form the base of a potential vocabulary (that is, words that we do not study specifically, but the meaning of which can be guessed from the context or form).

Mityugina T. G. SolovyovaZh. (2014) suggest their own methods as part of working with songs on the basis of the formed phonetic knowledge, the student must be able to recognize a word in another person's speech and connect its phonetic side with the meaning. Ostapchuk NA, Ostapchuk E. N. (2014) also pay attention to the use of songs and suggest that as part of working with poetry, the student must, based on knowledge of the peculiarities of spelling, see a certain meaning behind the sequence of letters.

And, finally, knowing the form and meaning of the word, the student must use it correctly in his own speech and in writing. The undoubted benefit of using poetry and songs lies in the fact that the study of the new takes place on the basis of repetition of the old, because new words and expressions are used in the text along with previously studied ones, which helps to better consolidate the material covered, and also reflects new possibilities of combining known lexical units with each other, which have not been covered earlier.

Another important advantage of poetic material is that it often contains proper names, geographical names, the realities of the countries of the target language, which are absent in the native one. All this allows the student to draw in his imagination

his own, unique picture of a particular country.

Findings and discussion. There is a problem of lexical selection, it occupies one of the leading places in the teaching of a foreign language. A logically compiled dictionary is an important guide for a teacher, since it focuses on a strictly limited range of vocabulary to be learned in a certain lesson. The key importance of lexical selection is that from a large number of words and phrases in the English language, only those are selected, the assimilation of which is primarily required to achieve the established learning goals. Stages and results of experimental work based on use of songs and poems in the formation of students' motivation.

Obviously, we can consider the possibility of integrating the use of songs and poems of teaching a foreign language. Since there are several dozens of teaching methods for teaching language, it is difficult to take into account all possible integration options in one study, so we'll look at a few examples that we used when organizing a pedagogical experiment.

In this practical part we give results of use of songs and poems at the English lessons at state school №70. From the beginning of the 27 January till 23 March, 2020 school year, students in grade 10 have been studying songs and poems in English. One of the strategic objectives of №70 is the creation of a learning environment conducive to the formation of multilingual, creative and critically thinking students.

Teaching songs to students in grade 10 is carried out by 2 teachers: a foreign teacher and a local one.

The first school term of the work on integrating the study of the content of the subject and language did not yield the expected results:

- students showed a low level of knowledge of English;
- not actively communicating with a foreign teacher and with each other;
- demonstrated a low percentage of memorization (writing and speaking) of English in the process of conducting chemical dictations, assignment tasks, and solving crossword puzzles.

Table 1- Stages of teamwork in the teaching project

Stages	Content. Tasks
1. Introduction	a) the definition of the topic; b) goal setting c) the choice of methods of work.
2. Planning	a) action planning; b) defining a working strategy; c) the definition of evaluation criteria; d) distribution of roles (responsibilities)
3. Research	a) clarification of the available information; b) search for alternatives; c) the choice of the optimal solution
4. Practice	a) implementation of theory in practice b) achieving the intended results

5. Defending a project	a) an explanation of the results of the work done b) summarizing the work
6. Evaluation of results	a) analysis of the performance of work; b) the reasons for success and failure

Therefore, the team of teachers is faced with the problem of finding ways to develop the students' language skills and support students who have difficulty learning songs and poems in English. We also gave our students the opportunity to work as a team on a particular material. They learned a lot of interesting and useful in the sequence of stages of the lesson in team training. So, the students noted that the lessons in team training are well planned and dynamic. After all, a special role in joint planning of lessons is given to the analysis of results, reflection and evaluation. Through various approaches to team learning, students could discuss among themselves certain aspects, including teamwork ethics, principles and actions.

By this time, the majority of students are determined by inclinations toward their future profession. A certain part of the students have already decided: who to be and where to continue their education. For the category of students who chose the exact or economic sciences for themselves, it became expedient to organize the study of these subjects in a foreign language. The results of use of songs at school showed that at the end of a year's course of these subjects in a foreign language, students freely, without delay, without visible effort set out the material they studied, the setting of tasks, the course of their solution and the interpretation of results. The memory itself suggested the necessary words and expressions. There was no appeal to the native language and

there was no need for translation.

Objective: to help students develop linguistic and communicative competences in the process of studying songs and poems in English, to memorize and apply the proposed songs and poems.

Stage 1 Description of changes in practice and data collection.

Analysis of international experience on the problem of research allowed to make changes in the practice of teaching the subject in the school term. To memorize songs and poems in English, the range of use of song techniques has been expanded: the use of songs, poems, pictures, drawing, gesturing; ABC dictation, Explain meaning, Silent video, T/F dictation, re-packing.

If at the first stage of the research we paid attention mainly to Content (content) and stimulated the process of mastering knowledge and developing skills on the subject and Communication (communication) to get knowledge of the subject in English, then at the second stage we paid attention to Cognition (mental abilities). For this, texts in English and Russian languages "The Most Significant on the Subject" and tasks for them on finding the main thing, comparison, guess, establishing connections, sequence were developed.

Observing students, talking with English teachers, analyzing formative works, testing and interviewing students revealed little progress in developing communication skills and memorizing songs and poems in English (Figure 1)

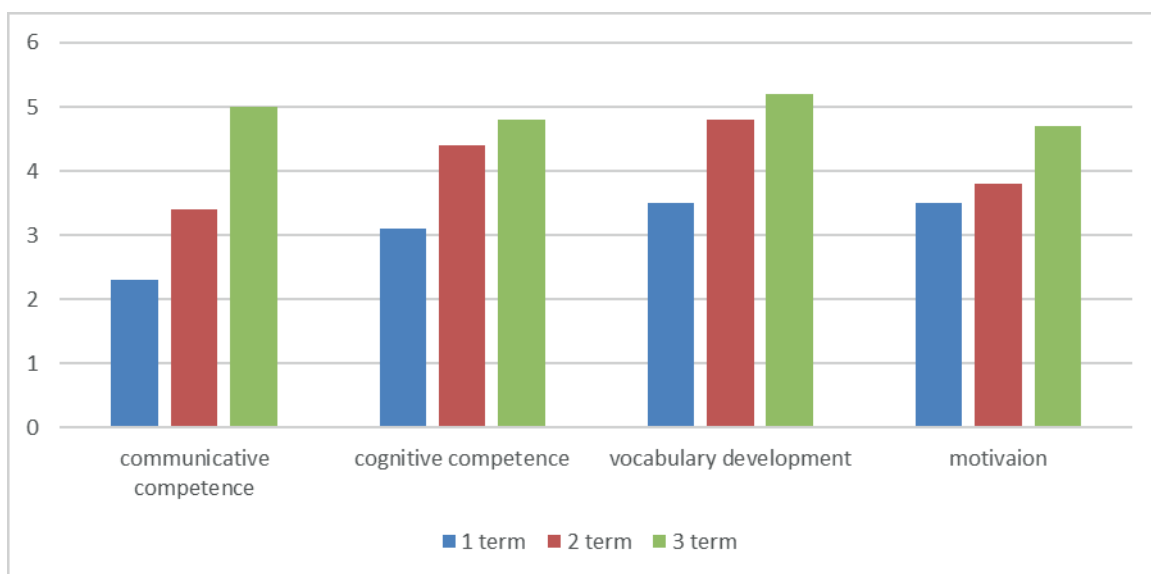

Figure 1. Percentage of students' communicative and cognitive competence during the 2-3 terms

Analysis of Data: Stage 1

The use of new techniques made it possible

to increase the percentage of memorization of songs and poems in English. However, at this

stage we could not say that the innovations were quite constructive. The results of student testing (Questionnaire Determining Types of Thinking and Level of Creativity. Diagnostics using the J. Bruner

Method) showed that most of them have objective, symbolic, symbolic thinking, in the minority - figurative and creative thinking (Figure 2)

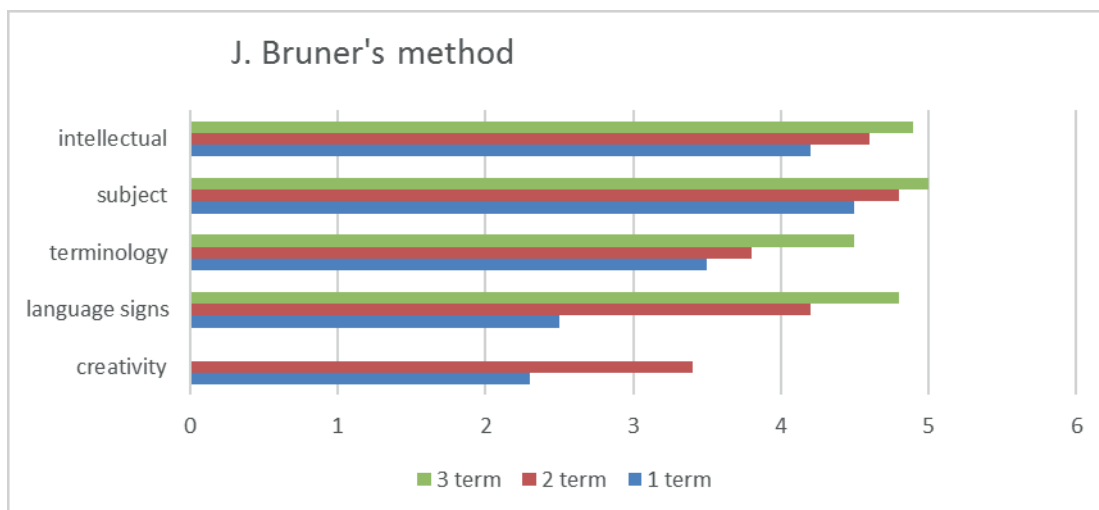

Figure 2. Average types of intelligence (according to Bruner) in the classroom

Therefore, the next stage of the research in action, we set a goal Objective: To help students develop cognitive and communicative competence in the process of studying the songs and poems in English, remember and apply the songs and poems proposed by 90-100%, using clearly defined types of intelligence Description of changes in practice and data collection.

Stage 2

The following were chosen as the observed students:

A (high indicators for 2 types of thinking: sign, figurative),

B (average for all types of thinking),

C (high indicators for 3 types of thinking: symbolic, symbolic, figurative).

At each lesson, different techniques were applied in stages, stimulating the participation of schoolchildren in cumulative conversations and improving their speaking skills. Analysis of the video

lessons, student work, feedback, observation and conversation with them showed that all students had progress in learning chemical English.

The method of songs that were chosen during the series of lessons turned out to be quite productive and were offered to the children in such a sequence that at the beginning students could consolidate their knowledge and then apply them in the process of a role-playing game - a dialogue in English. And all of them were selected taking into account the individual characteristics of schoolchildren: working with a crossword puzzle, tables, diagrams helped schoolchildren with a high objective, symbolic and symbolic thinking; compilation of questions, "silent video", compilation and compression of information, "role-playing game", "true / false" helped in working with students who have high rates in figurative and creative thinking in the process of cumulative conversation (Table 3):

Table 2-Efficiency CLIL method depending on the type of thinking

Type of thinking	Methods of CLIL
High level of motivation	Communicative and case tasks: crossword puzzles, spreadsheets in the process of cumulative conversation, "Explain the meaning" and etc.
High level of imaginative and creative thinking	Role-plays «true-false» tasks, Silent video and etc.

While answering to these questions students needed not only to know the songs and poems but also to have the cognitive skills to realize the content of the course and extra knowledge on the course. Students were active to answer the questions as they know lexical units in their own language, too.

While testing we also used case method and

game method. The students who answered the question first, will choose the number of the questions and had chance to answer it first. If he couldn't answer, then we let the other students who asked first to answer. This game method increased the students' motivation and quick response to answer, as the students wanted to get higher marks

and to win the game.

The results of testing students on the knowledge of songs, their communication with each other and with a foreign teacher, testing and a written survey on the effectiveness of the techniques used to progress the development of linguistic competencies allowed us to establish significant

progress in solving the problem of developing language subject skills.

The testing results showed a significant increase in the memorization of songs and poems in English compared with the 1st and 3rd school term (Figure 3):

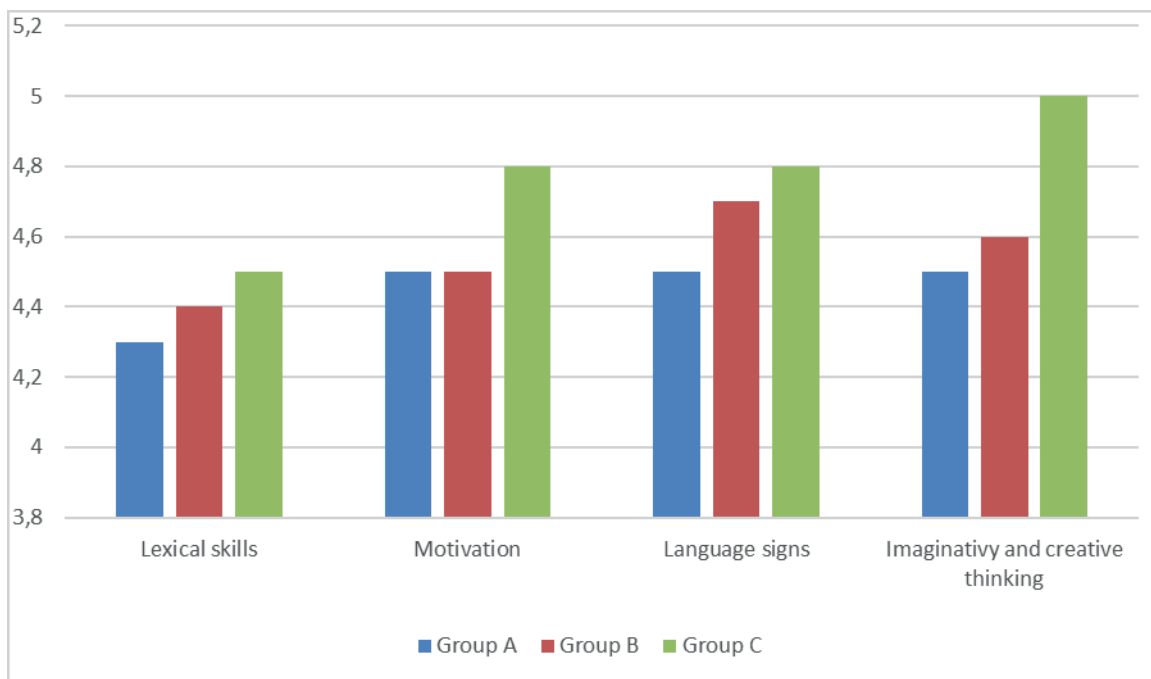

Figure 3 - Changes in the percentage of motivation degree in groups A, B, C with different types of thinking

The results of the study:

1. Grade 10 students know songs by heart in English.

2. Grade 10 students apply knowledge of music in English in the process of communication with each other and with a foreign teacher

3. Grade 10 students perform tasks for the development of motivation and critical thinking in English.

4. Increasing the percentage of mastering songs and poems was observed in all students, regardless of the prevailing types of thinking (according to Bruner).

According to results of experimental work we have come to the following conclusions:

1) development of students cognitive and communicative competence and support students who have difficulty learning songs in English, a system of measures is needed, which includes:

2) The complex techniques of use of songs and poems, aimed at developing 4 skills: reading, speaking, writing, listening;

3) Tasks aimed at developing motivation for learning English.

Restrictions: The lack of special teaching materials as part of an integrated teaching program in English with a level of complexity slightly lower than the current level of schoolchildren's knowledge

of English in their native language. The lack of a sufficient number of tasks in English on the topics of English class.

8. Perspectives for the future: We should apply a proven system of development of language competencies through the subject in other classes of this parallel. With a descriptions and implications of a system for the development of lexical vocabulary through the subject to teachers of English. The following *methods and techniques* can be applied in teaching English:

1. Use of music, pictures, tasks for compliance, drawing and gesturing in the process of explaining new terms;

2. Divide students into groups alphabetically ABC. To dictate sentences 2 times separately for groups A, B, C. Change the composition of the groups so that it contains music and songs and ask them to study the entire text;

3. Divide students into groups. Call the representative of one group and put him back to the board. The teacher writes the term on the blackboard in English. Members of the group are trying to explain the meaning of the word to the representative;

4. The essence of "Racing" is to write groups of terms on the subject on speed. Experts or captains of groups check their work;

5. The essence of the songs is to explain to the student, sitting with his back to the screen, the content of the film before guessing his name or topic.

At the second stage, all students watch videos with sound and write down key words and phrases. Exchange phrases with each other and make up the full text of the video.

6. During the dictation of "T / F dictation", the teacher reads 7 sentences. If the student believes that these sentences are correct, then he writes them in his native language, and if not, then writes it in English, but with the correct content on "The most significant thing on the topic".

To work out the sheets "Most Significant on the Subject", we use the "re-packing" technique. The teacher distributes the material where the first letters of all the words in the sentence are written and asks to recall all 7 sentences. Or enter in them keywords.

As a conclusion of the experimental work we can state the following facts. The results of the experimental work have proven that the development of students' communicative and cognitive competence have been increased systematically during three terms of experiment. The student quickly choose the right words, phrases, and forms to express a thought without internal tension and visible mental effort. We focused our attention on the meaning of the statement, and not on how to say it. Language units to the background

in the mind and is controlled unconsciously. Foreign language professionally oriented competencies are brought automatically when they studied the topics and vocabulary systematically.

CONCLUSION

It can be said that the use of songs and poems proposed for discussion is based on the formation and consolidation of reflex-associative connections. Integration of scientific knowledge, in turn, makes new demands on specialists in the future. The role of human knowledge in the field of related to the specialty of sciences and skills is increasing, to use them comprehensively in solving various problems. Integration makes it possible, on the one hand, to show students the world as a whole, overcoming the disciplinary disunity of scientific knowledge, and on the other, to use the training time released in order to fully implement the profile differentiation in training.

In conclusion, the introduction of the integration of modern methods into the education system will allow to solve the tasks currently set for the school and society as a whole. The results of integrated learning are manifested in the development of students' motivation and creative thinking. It contributes not only to the intensification, systematization, optimization of teaching and cognitive activities. Therefore, integration is extremely relevant and necessary in modern school in integrated teaching English.

REFERENCES:

1. Galskova N. D. The modern methodology of teaching foreign languages: a manual for the teacher. - M. : ARKTI, 2013. -192 p.
2. Romanovskaya O. E. Methods of working with musical and poetic folklore in the course of teaching English at school // Foreign languages at school, 2008. No. 8. P. 16, 17.
3. Pavlova E. A. Poems and rhymes in foreign language lessons an effective means of mastering language material // Foreign languages at school, 2009. No. 2. P. 25.
4. Brumfit S. Communicative Methodology in Language Teaching - Cambridge, Cambridge University Press, 1984 - 88 p.
5. Kopylova V. V. The methodology of songs and poems in English lessons // M . : Drofa, 2004. - 96 p.
6. Volkova T. Poems and rhymes as a means of motivation in learning English // Foreign languages. Foreign languages. June 24, 2020 [Electronic resource].
7. Gribanova K. I. Development of the communicative competence of students on the material of poetry / Foreign languages at school, 2011. No. 1. P. 70.
8. Zhupanova Y. Formation of grammatical skills based on poetic text // Foreign languages at school, 2010. No. 5. P. 33.
9. Mityugina T. G. SolovyovaZh. V. Methodical methods of using songs and musical presentations in English lessons // English at school, 2014. No. 1 (33). S. 67-68.
10. Ostapchuk NA, Ostapchuk E. N. Basic principles of selection of song material // Modern research and innovation, 2015. No. 11. [Electronic resource]. Access mode: <http://web.snauka.ru/issues/2015/11/58955/> (date of access: 09/29/2016).
11. Г. Н. Амандыкова, Ш. Е. Мұхтарова, Б. С. Баймұқанова, А. Н. Бисенғалиева, Шет тілін оқытудың әдістемесі // Оқу құралы «Фолионт» баспасы, Астана- 2007.
12. М. С. Сақтағанова, Н. Қ. Алиева "Ағылшын тілін оқыту әдістемесі", Білім 2006.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТЕЛ ТІЛІ РЕТІНДЕ ДЕҢГЕЙЛІК ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙЫ

Түйін. Мақалада қазақ тілін шетелтілі ретінде деңгейлік оқыту мәселесі қарастырылады. Қазақ тілін оқытуда қолданылатын деңгейлер жүйесі талданады. Қазақстандағы жоғары оқу орындарында қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытуды ұйымдастырудың бүгінгі жайы сипатталады.

Түйінді сөздер: қазақ тілі, оқыту, деңгейлік оқыту, деңгейлік жүйе, әдістеме

Резюме. В статье рассматривается вопрос обучения казахскому языку как иностранному по уровням. Проанализирована система уровней, используемая в обучении казахскому языку. Описано современное состояние организации обучения казахскому языку как иностранному в вузах Казахстана.

Ключевые слова: казахский язык, обучение, обучение по уровням, уровневая система, методология

Summary. The article discusses the issue of teaching Kazakh as a foreign language by levels. The system of levels used in teaching the Kazakh language is analyzed. The current state of the organization of teaching the Kazakh language as a foreign language in the universities of Kazakhstan is described.

Key words: Kazakh language, teaching, teaching by levels, level system, methodology

КІРІСПЕ

Бүгінгі күні елімізде қазақ тілінің дамуына үлкен көңіл бөлінуде. Мемлекеттік тілді қолдандың мәртебесі мен тілге деген сұранысты арттыру үшін «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» заң, тілді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламалармен тілді оқытудың мемлекеттік тұжырымдамасы енгізілді, сондай-ақ қазақ тілін меңгерудің коммуникативтік құзыреттіліктері жасалды. Солардың бірі – үздіксіз білім беру моделі арқылы тілүйренуші азаматтарға қазақ тілін меңгеруде мүмкіндігінше қолайлы жағдайларды жасауға бағытталған «Қазақ тілін шет тілі және екінші тіл ретінде» оқытуға арналған стандарт-технология, оқу-әдістемелік кешен және әртүрлі тапсырмалар жобасы. Қазіргі уақытта аталған жоба бойынша Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті мен Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне қарасты Ұлттық тестілеу орталығы қазақ тілін шет тілі және екінші тіл ретінде меңгерудің әдістемесін әзірлеу үстінде. Бүгінгі күні қазақ тілін шетел тілі ретінде үйренушілер көп. Осыған сәйкес, қазақ тілін шетел тілі ретінде үйрету екі бағытта: тілдік орта жағдайында (Қазақстан) және тілдік ортадан тыс жерде (АҚШ, Ресей, Германия, Үндістан, Египет, Иран т. б.) ұйымдастырылуда. Аталған бағытта қазақ тілін Қазақстанға келген, тұрып жатқан шетелдіктерге «Түркі дүниесіне қазақ тілін жеделдете оқыту», «Еуропалықтарға қазақ тілін жеделдете оқыту», «Азия ұлттары өкілдеріне қазақ тілін жеделдете оқыту» деңгейлері мен әдістемелік ерекшеліктері анықталды.

Мемлекеттік стандарттар негізінде – қазақ тілін меңгеру деңгейлеріне сәйкес сөздер мен сөз тіркестерінің тақырыптық минимальды қоры, қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі – ҚАЗ-

ТЕСТ емтихандарына дайындалудың оқу-әдістемелік құралдары, интерактивті байқау тестілеуін өткізудің бағдарламалық жабдықтауы әзірленуде. Аталған әдістемелік құралдар мен бағдарламалық жабдықтау қазақ тілін шет тілі және екінші тіл ретінде оқытудың оңтайлы әрі тиімді әдісі ретінде ұсынылады. Одан өзге қазақ тілін қарапайым, базалық, орта, ортадан жоғары, жоғары деңгейде меңгерудің тақырыптық лексикалық минимумы бекітілді. Өңірлерде қазақ тілін оқыту орталықтары құрылып, тілді оқыту курстары ұйымдастырылды. Соның нәтижесінде қазақ тілін деңгей бойынша оқыту жүйесі жолға қойылды. Осы ретте, қоғамдық сұранысқа сәйкес, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытумен қатар, екінші тіл, шетел тілі ретінде деңгейлік оқыту жүйесі қолға алынды. Деңгейлік оқыту әр деңгейдің өзіне сай әдістемелік жүйесі, лексикалық, грамматикалық минимумы, тақырыптық өзгешеліктері болуымен ерекшеленеді. Оқу материалдары да қарапайымнан күрделіге қарай өсіп, сатылай дамып отырады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Деңгейлік оқытуда тілді қарапайым деңгейде білу, базалық деңгейде білу, коммуникативтік қарым-қатынасқа түсе алатындай деңгейде және ана тілі деңгейінде білу сатылары қарастырылады. Деңгейлік оқытуда алға қойылған мақсаттың бірі – ұсынылатын тапсырмалар жүйесі шынайы өмірмен байланыста қарастырылып, тілүйренуші үшін ұсынылған материалдар арқылы шынайы жағдаят тудыру. Деңгей бойынша оқытудың ең негізгі ұстанымы – қарапайым тілдік қатынастан күрделіге қарай бағыттау.

Еуропалық стандарт бойынша алты деңгейлік жүйе тиімді болып есептелсе, шет тілдерін үйре-

ту жөніндегі американдық кеңес және Білім беру қызметі (FSI) тіл үйретушілерге арналған 9 деңгейлік жүйені қолданысқа енгізген:

1. Бастауыш деңгей:

Бастауыш төменгі деңгей;
Бастауыш орта деңгей;
Бастауыш жоғары деңгей;

2. Аралық деңгей:

Аралық төменгі деңгей;
Аралық орта деңгей;
Аралық жоғары деңгей;

3. Жалғастырушы деңгей:

Жалғастырушы төменгі деңгей;
Жалғастырушы орта деңгей;
Жалғастырушы жоғары деңгей [Шадиева Н. Х. , 2007, 8 б.].

Еуропалық деңгейлер жүйесіне сәйкес Ф. Оразбаева, Т. Аяпова, т. б. қазақстандық әдістемеші-ғалымдаралты деңгейді ұстанады. Ол деңгейлер жүйесі А1, А2, В1, В2, С1, С2 деп аталатын үш ірі деңгейлік бөлінуден тұрады:

1. Қарапайым деңгей

(А1, Бастапқы игерім)

2. Негізгі деңгей

(А2, Қалыптасу қарсаңындағы игерім)

3. Орта деңгей

(В1, Қалыптасқан игерім)

4. Ортадан жоғары деңгей

(В1+,Тереңдетіле қалыптасқан игерім)

5. Жоғары деңгей

(В2, Ілгеріле қалыптасқан игерім)

6. Жетік деңгей

(В2+, Тереңдетіле, игеріле қалыптасқан игерім) (С1, Кәсіби игерім) [Шадиева Н. Х. , 2007, 9 б.].

Қазақстандық тілші-ғалымдар осы алты деңгейлік оқыту жүйесін қолдайды.

Осы бағытта қазақ тілін үйрету әдістемесін жетілдіру мақсатында Жалпыеуропалық тіл құзыреттілігін бағалау жүйесі (CEFR) негізінде еліміздегі тілші-ғалымдарының қатысуымен халықаралық стандартқа сәйкес, қазақ тілін меңгерудің жаңа стандарты, типтік бағдарламасы енгізілді. Шетел тілін үйренудегі тілдік қабілетті сипаттауға арналған Жалпыеуропалық тіл құзыреттілігін бағалау жүйесі (CEFR) бүгінгі күні қазақ тілін оқыту үдерісінде де қолға алына бастады. Еуропалық стандартқа сәйкес, еліміздегі тілші, әдістемеші-ғалымдар қазақ тілін екінші тіл және шетел тілі ретінде меңгерту мақсатында әзірлеген 2016 жылы жарық көрген *Бірүлгі бағдарлама*да тілді оқытудың бес деңгейлік жүйесі ұсы-

нылады:

- қарапайым деңгей – А1;
- базалық деңгей – А2;
- орта деңгей – В1;
- ортадан жоғары деңгей – В2;
- жоғары деңгей – С1 [Оразбаева Ф. , 2019,5 б.].

Қалай десек те, тілді оқытудың деңгейлік жүйесі тиімділігін көрсетіп, ол қазақ тілін оқыту үдерісін ұйымастыруда кеңінен қолданыс тапты. Әр деңгейге сай лексикалық, грамматикалық минимум жасақталып, тақырыптық ерекшеліктері бекітілді. Әр деңгейде қамтылатын негізгі мазмұнға қысқаша тоқталатын болсақ:

Қарапайым деңгей – А1

Бұл деңгейде тілүйренуші қарапайым сөздер мен сөз тіркестерін, сондай-ақ жай сөйлемді қолдана отырып, өзін немесе өзгені таныстыра алады. Күнделікті таныс сөздер мен сөз тіркестерінен құрылған жеңіл мәтіндерді түсінеді. Жеке өміріне қатысты (отбасы, досы, мекенжайы және т. б.) сұрақтарға жауап беріп, қарапайым диалогқа түсе алады. Тіл қолданушы өзі туралы, жұмысы немесе оқу орны туралы бірнеше сөйлем құрай алады.

Базалық деңгей – А2

Бұл деңгейде тілүйренуші күнделікті жиі қолданылатын тақырыптарда (отбасы, қызығушылық, бос уақыт және т. б.) қысқаша монолог түрінде сөйлей алумен қатар, күнделікті тақырыптағы қарапайым диалогқа түседі. Өз ойын ойша аудару арқылы жай сөйлемдермен жеткізе бастайды. Бұйрықты, хабарландыруды түсінеді. Өткен шақта, сондай-ақ келер шақта сөйлей алады. Аталған деңгейде қамтылатын лексикалық бірліктерді қолдану арқылы қысқаша ойтолғау жаза бастайды.

Орта деңгей – В1

Бұл деңгейде тілүйренуші өз ойын, арманы мен сенімін қысқаша сипаттап айтып, деңгейге сай берілген мәтіннің мазмұнын баяндай бастайды. Тақырыпқа деген өз көзқарасын білдіріп, пікіралмасушымен келісіп, келіспейтінін айта алады. Құрмалас сөйлемнің кейбір күрделі грамматикалық бірліктерін қолдану арқылы эссе жаза бастайды.

Ортадан жоғары деңгей – В2

Бұл деңгейде тілүйренуші өз ойы мен көзқарасын еркін жеткізіп, пікіралмасушымен күрделі тақырыптардағы диалогтарға түсе алады. Әртүрлі тақырыптардан құралған мәтіндердің, сондай-ақ газет-журналдарда берілген мақалалардың негізгі идеясы мен мазмұнын түсінеді. Проблемалық мәселелерді көтеріп, эссе жаза алады. Өз ойын жеткізуде дәлелдер мен аргументтер келтіре алады.

Жоғары деңгей – С1

Бұл деңгейдегі тілүйренуші тілді еркін меңгерген, фразеологизмдер мен күрделі грамматикалық құрылымдарды ойланбай қолданып, ойын ауызша да, жазбаша да еркін жеткізе алады. Әртүрлі жанрдағы (ғылыми, әдеби, публицистикалық) күрделі және көлемді мәтіндерді еркін оқып, онда берілген астарлы ойдың мағынасын түсінеді. Әлеуметтік, тарихи мәселелерде өз ойын жүйелі, дәлелмен, аргументпен жеткізуге құзыретті болады.

Аталған деңгейлік жүйеге негізделген Қазақстандағы жоғары оқу орындарында қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту ұйымдастырылып келеді. Оқу форматыдайындық курстары мен жазғы курстар түрінде, сондай-ақ таңдау компоненті ретінде ұйымдастырылуда. Мысалы, аталған курс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде дайындық курсы болса, Назарбаев университетінде таңдау компоненті ретінде, сондай-ақ жазғы курс ретінде өткізіледі. ҚазГЗУ университетінде де қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту жолға қойылып, ол жазғы курс ретінде ұйымдастырылуда. Тілді үйренушілер – университеттегі студенттермен қатар, студент алмасу бағдарламасымен келген шетелдік студенттер, елшілік қызметкерлері, сондай-ақ Қазақстандағы шетелдік компанияларда жұмыс жасайтын тұлғалар. Әдіскер-ғалым Қ. Қадашева өзінің «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты еңбегінде қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту елімізде екі бағытта қалыптасқанын айтады [Қадашева Қ., 2005, 27 б.]. Соның бірі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті мен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті сияқты жоғары оқу орындарында арнайы сағат жүктемесімен жоспарлы түрде оқытылатыны, оларға қатысты арнаулы бағдарламалар мен кешенді оқулықтар жазылғандығы болса, екіншісі, Қазақстанға қызмет бабымен келген азаматтардың жеке мұғалімдерден дәріс алуы деп атап өтеді.

Бүгінгі күні Қазақстандағы жоғары оқу орындарында қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытуды ұйымдастырудың басты үш кезеңін атап өтуімізге болады:

1. Қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытуға арналған оқу-әдістемелік кешен әзірленеді және тілді үйретуде тілдік құралдарға (фонетика, лексика, грамматика) және коммуникативтік функцияға, атап айтқанда, тілді нақты жағдаятта қолдануға арналған диалог, мәтіндерге, лексика-грамматикалық жаттығуларға баса назар аударылады.

2. Тілді үйретуге арналған материалдар тілүйренушілердің мақсаты мен жас ерекшелігін, сондай-ақ кәсіби және тұлғалық қызығушылығын ескере отырып жасалады. Алған білімін келешекте қолдану үшін мамандығына сәйкес тақырыптарды қамтумен қатар, кәсіби маңызды жағдаятқа құрылған диалогтар құру өзекті. Одан

өзге, сыни ойлауға арналған тапсырмалар мен ауθενциялық мәтіндер әзерлеу, аудиовизуалды құралдарды қолдану болашақ маманның тілді үйренуге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, тілді үйрету үдерісінің нәтижелі болуына өз әсерін тигізеді.

3. Қазақ тілін шетел тілі ретінде ұйымдастырудың маңызды үшінші кезеңі аудиториядағы студент пен оқытушының арасындағы қарым-қатынас арқылы айқындалады. Тілүйренушінің тілді үйренуге деген құлшынысы, сондай-ақ білікті ұстаздың оқу үдерісін тиімді ұйымдастыра алуы, тақырыпаралық байланысты жоғалтпай, берілетін тапсырмалардағы жүйелілікті, реттілікті сақтауы екінші тілді жеңіл үйренуге және пәннің нәтижелі ұйымдастырылуына жол ашады.

Қазақстандағы білім беру мекемелерінде осы уақытқа дейінгі қазақ тілін мемлекеттік тіл немесе екінші тіл ретінде оқытуда қолданылған негізгі әдіс – тілүйренушінің оқылым дағдысын қалыптастыруға, тілді түсінуге, сондай-ақ арнайы мәтіндерді аударға негізделіп келсе, қазіргі қазақ тілін үйретуде коммуникативті әдістерге баса мән беріліп, тұлғаның сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, сол арқылы коммуникативтік құзыретін дамытуға бағытталуда. Мысалы, Қазақ тілін оқытуға арналған бірүлгі бағдарламасында қазақ тілін екінші тіл және шетел тілі ретінде меңгерту мақсатында коммуникативтік әдістеменің негізгі ұстанымдары мен әдіс-тәсілдері басшылыққа алынатыны, тілдік материалдар ең алдымен тіл үйренушінің коммуникацияға қатысуы үшін қажетті және маңызды коммуникативтік ниеттер бойынша нақтыланғаны айтылады. Сондай-ақ коммуникативтік жағдаяттардың ерекшеліктері мен коммуникативтік тақырыптар әр деңгейде айқын берілгені және жағдаяттар мен тақырыптар, соған орай оларға қатысты лексикалық-грамматикалық материалдар «қарапайымнан күрделіге қарай» ұстанымы бойынша деңгейлер сайын күрделене түсіп, барынша сабақтастықпен әрі жүйелі түрде топтастырылғаны көрсетіледі [Оразбаева Ф., 2005, 5 б.]. Мұндағы мақсат тілүйренушінің тілдік дағдысын қалыптастыру арқылы «қарапайымнан кәсіби тақырыпқа» дейінгі аралықтағы диалогқа араласып, дискуссияға еркін түсе алатын тұлғаны тәрбиелеу.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту бүгінгі күні өзекті болып отыр. Еуропалық стандарт негізінде (CEFR) тілді оқытудың деңгейлік жүйесі әзірленіп, қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту жүйесі жолға қойылды. Еліміздің бірқатар жоғары оқу орындарында аталған курс ұйымдастырылып, онда тілүйренушілердің қатары жыл сайын артып келеді. Белгілі әдіскер-ғалым Ф. Оразбаева «Деңгейлік қазақ тілі» атты еңбегінде: «Тілші-әдіскерлердің ең бірінші мақсаты – сапалы оқудың жолдарын табу, яғни

қалай оқытсақ, ісіміз жақсы нәтиже береді деген сауалға жауап іздеу. Соны практикалық жағынан дәлелдеп, теориялық тұрғыдан жүйелеп көрсету», – деп атап өтеді [Оразбаева Ф. , 2019, 251 б.

]. Сондықтан қазақ тілін шетел тілі ретінде деңгейлік оқыту мәселесі осы бағыттағы ғалымдар алдына үлкен міндет қояды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мұрагер» баспа үйі», 2005. – 176 бет.
2. Шадиева Н. Х. Мемлекеттік тілді деңгейлік оқыту жүйесі. – Астана, 2007. 140 бет.
3. Оразбаева Ф. Деңгейлік қазақ тілі. / Фаузия Оразбаева. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2019. – 560 б.

ЭФЕНДИЕВА УЛЬКЕР ЗАКИРҚЫЗЫ

2 курс магистранты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіҒылыми жетекші: МАДИЕВА Г. Б.
филология ғылымдарының докторы, профессор**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРТАҚ СӨЗДЕРДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ
АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР (ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ)**

Түйін. Түркі тілдерін фонетикалық тұрғыдан салыстыру көптеген ғалымдардың зерттеген нысаны болғанымен ол өте ауқымды тақырып. Осы салада әлі де зерттелінетін, ашылатын нәрселер баршылық. Әсіресе, түркологияға ғылым ретінде үлкен мән берілген күнімізде осы тақырып өте актуалды тақырып болып табылады. Ұсынылып отырған мақалада зерттеген ғалымдардың пікірлері бойынша түркі тілдерінде фонетикалық жалпы талдау жасалып, айырмашылықтары көрсетілген.

Түйінді сөздер: түркі тілдері, сөз, фонетика, әріп, дыбыс.

Summary. Ignoring the fact that the phonetic comparison of Turkic languages is the subject of research of many scholars, it remains an interesting extensive topic. There is still a lot to study and open in this area. This topic is especially relevant today, when Turkology as a science is of great importance. In the proposed attention to the article performed a general phonetic analysis of the Turkic languages and defined their differences.

Key words: the Turkic languages, the word, phonetics, letter, sound.

Резюме. Несмотря на то, что сопоставление фонетики тюркских языков является предметом исследования многих ученых, она остается привлекательной обширной темой. В этой области еще многое предстоит изучить и открыть. Эта тема особенно актуальна сегодня, когда тюркологии как науке придается большое значение. В предлагаемой вниманию статье выполнен общий фонетический анализ тюркских языков и определены их различия.

Ключевые слова: тюркские языки, слова, фонетика, буквы, звуки.

КІРІСПЕ

Біз «тіл» деп атайтын ұғым, мүмкін, біртұтас тіл формасынан дамып, бүгінгі сөйлейтін мыңдаған тілдерге айналған. Тілдің әлеуметтік дифференциациясы ежелгі заманнан бері адамдарды әрдайым ойландырады. Түркі тілдері де тарихта ұзақ жолды жүріп өтіп әртүрлі ішкі және сыртқы себептерге байланысты диалектілерге бөлінді. Бұл тілдердің дифференциациясына себеп болған географияның өзгеруі, діннің өзгеруі, үкіметтің ауысуы, табиғи апаттар сияқты факторлар бар.

Әрине, бірінші фактор – түркі халықтарының кең аумаққа таралуы. Түркі тілдес халықтардың тайпалық бірлестіктер түрінде Шығыс Сібірден Балтық теңізіне дейін созылған үлкен аумақта өмір сүргені белгілі. Жылдар бойынша түркі халықтарының өмір салтын көрсететін әлеуметтік-психологиялық ахуал, мәдени орта және әр түрлі жағдайлар олардың тіліне де әсер етті. Көне тарихта қолданылған «түрк» сөзі қазіргі кезде жаңа мазмұнға ие болған. Егер «түрк» атауы тек ертедегі «түрк будыны» тіркесінде ғана қолданса, бүгінде «түркі» этнонимі түркі тілдес халықтардың, ру-тайпалардың бәріне бірдей өкілеттік жасайтын жалпы терминге айналды. [Қайдаров Әбдуәли. Түркітануға кіріспе. – Алматы, 2004. б. б.] Әрине, «түрк» атауының түркі халықтарын,

сондай-ақ тілдерін қашан біріктіргендігі туралы дауласуға болады, бірақ түркілердің ең ежелгі дәуірден бастап (қалыптасу дифференциациясы кезеңі) ортақ тілді қолданғанына ешқандай қарсылық болмауы керек.

Екінші фактор – 7-ші ғасырда Исламның пайда болуы және түркі халықтардың кейбірінің Исламды қабылдауы үдерісі кезінде түркі тілдерінде тағы да үлкен айырмашылықтар пайда болғаны.

Үшінші фактор – түркі халықтарының басқа халықтармен интеграция үдерісі, осы үдеріс кезінде басқа тілдерден түркі тілдеріне, түркі тілдерінен де басқа тілдерге өткен сөздер.

Төртінші фактор – басқа дәулеттердің түркі жерлерің басып алуы. Осылайша көп факторлар мысал келтіруге болады.

Сонымен, түркі тайпалардың бәрінің бірдей қолданған ортақ түркі тілі ғасырлар бойынша дамып, бір-бірінен фонетикасымен, сөздік қорымен ерекшеленген көптеген диалектерге бөлінді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түрік тілінің ерте орта ғасырлардан бастап диалектілерге, орта ғасырдың аяғы мен жаңа кезеңнің басында тәуелсіз тілдерге бөлінуі сөздік қорындағы фонетикалық айырмашылықтарға әкелді. [Qaribli Aysel. Türk dili, türk lehceleri va türk dilleri anlayışlarının genotipologiyası. – Bakı, 2018.

5 б.] Осыдан кейін көптеген ғалымдар түркі диалектілерін зерттеп, оларды топтарға бөлді.

Махмуд Қашқари тарихта тұңғыш рет 1072 жылы түркі диалектілері мен тайпалары туралы зерттеулер жүргізіп, өзінің Дивани-лұғат-ит-түрік кітабында оларды Шығыс және Батыс деп екі топқа бөлді. Махмуд Қашқари бұл классификацияға шығыс тобына қағани, кашқар, яғма, арғу, тухси және ұйғыр диалектілерін жатқызады; ол батыс тобында оғыз, қырғыз, қыпшақ, печенек және болгар диалектілерін көрсетті.

Түркі тілдерін тілдік (фонетикалық, морфологиялық) тұрғыдан топтастыру – классификациялау, сөйтіп, әрбір тілдің түркі тілдері құрамындағы орнын айқындау М. Қашқаридан басталады десек те, классикалық тіл білімі түркі тілдерін ғылыми негізге сүйеніп топтастырудың тарихын ХІХ ғасырдан бастайды. Ең маңызды жіктемелер Вильгельм Радловқа, Самойловичке, Н. А. Баскаковқа және Рашид Рахмати Аратаға жатады. Түркі диалектілерін жіктеуде, ең алдымен, тілдік ерекшеліктер ескерілді (фонетикалық классификация). Тіл ерекшеліктерінің ішінде алдымен фонемалардың немесе әріптердің, дауысты дыбыстардың, содан кейін белгілі бір дәрежеде жұрнақтардың ерекшеліктері, үшіншіден, сөздер ескеріледі. [*Heyat Cavad. Türk dillari və lahcelarinin tarixi, 2-ci kitab. – Bakı, 2011. 5 б.]*

И. А. Батманов қырғыз әдеби тілін қазақ және өзбек тілдерінен аумағы жағынан ажыратуға тырысқан: 1) дифтонгтардың ұзын дауысты дыбыстармен ауысуы (*тав > тоо*); 2) вокализм жүйесі (сегіз қысқа фонема: *а, е, о, о, і, ы, и, у*; алты ұзын: *аа, ее, оо, оо, ии, уу*); 3) кең дауыстылардың лабия-сингармоникалық кезектесуі; 4) *л* және *д* қосымшаларын-ге өзгермейді; *h* фонемасы жоқ; 5) қырғыз, өзбек. *ч* ~ қазақ. *ш* дауысына өзгеруі (қырғызша *чач*, өзбекше *чоч*, қазақша *шаиш*); 6) қырғыз, өзбекше *ш* ~ қазақша *с* (*таш* ~ *тас*). [*Батманов И. А. Северные диалекты киргизско-го языка, вып. 1. – Фрунзе, 1938. 11-13 б.]*

В. А. Богородицкий барлық түркі тілдерін жеті топқа бөледі: 1) Солтүстік-шығыс, 2) Хакастар (Абакан), 3) Алтай, 4) Батыс Сібір, 5) Еділ-Жайық, 6) Орта Азия, 7) Оңтүстік-Батыс.

В. А. Богородицкий якут, карагас және тува тілдерін солтүстік-шығыс тобына қосады. Якут тіліне тән ерекшеліктер бастапқы *с*-ны жоғалту және кеңейіп жатқан дифтонгтардың дамуы. В. А. Богородицкий *й > ч* және *ч > ш* әріптерінің өзгеруін тува, қарақас және хакас тілдеріне тән белгі деп санайды. Якуттар, қарагастар, хакастар мен тувалықтардың арасындағы байланыс бұл классификациямен түсініксіз болып қалады. Ғалым ұйғыр, қазақ, қырғыз, өзбек және қарақалпақ тілдерін Орта Азия тілдері тобына жіктейді. Бұл топтағы тілдерді біріктіретін нәрсе В. А. Богородицкийдің жұмысында мүлдем түсініксіз болып қалады.

Оңтүстік-батыс немесе оңтүстік түркі тілдері-

нің тобына түркімен, әзірбайжан, құмық, гагауз және түрік тілдері кіреді. Чуваш тілінің осы топпен бірқатар ұқсастықтары бар екендігі көрсетілген. [*Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. 10-16 б.]*

В. В. Радлов түркі тілдерінің төрт тобын анықтады - 1) шығыс, 2) батыс, 3) ортаазиялық және 4) оңтүстік. Шығыс топқа Алтай, Бараба, Енисей түріктері мен Чулым татарларының, сондай-ақ қарақас, хакас, шор және тувин тілдерін кіргізеді. В. В. Радлов батыс топқа Батыс Сібір, қырғыз, қазақ, башқұрт, татар және шартты түрде қарақалпақ татарларының диалектілерін жатқызды; Орталық Азия тобына – ұйғыр және өзбек тілдері; оңтүстігінде – түрікмен, әзірбайжан, түрік тілдері және қырым татар тілінің кейбір оңтүстік жағалау диалектілері.

В. В. Радловтың жіктеуге негіз болған нақты фонетикалық белгілері де жеткілікті толықтығымен ерекшеленбейді. Мысалы, батыс тобы тілдеріне тән белгілер – сөздің басында қатан дауыссыз *к, т* дыбыстарының болуы (күн-гүн(оңтүстік тобында), сөздің басында *п* дауыссыз дыбысының аз болуы, сөздің басында *с, з* және *ш* дыбыстарын барлық позицияларда болуы және т. б. [*Radloff W. Phonetik der nördlichen Türk Sprachen. – Leipzig, 1882. 280, 281, 290 б.]* Бұл ғалымның фонетикалық ерекшеліктері жеткілікті айқын емес. Мысалы, батыс тобы тілдерінің айрықша белгісі ретінде ұсынылған сөздің басында дауысты *б* болуының(баш (қаз. бас)– паш) бірдей деңгейде оңтүстік және ортаазиялық топтардың ерекшелігі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Өз кезегінде Н. А. Баскаков түркі тілдерін тарихи шығу тегімен тілдік материалдары бойынша екі үлкен салаға–батыс және шығыс ғұн тармақтарына бөледі. Ол, батыс ғұн тармағының оғыз-селжұқ тіл тобына әзірбайжан, түрік, алқыпшақ-ноғай тіл тобына ноғай, қазақ, қарақалпақ тілдерін кіргізеді. Н. А. Баскаковтың жіктелуін қарастырғанда біз тілдік топтардың әр түрлі тілдік ерекшеліктеріне назар аударамыз. Түрік тілдерінің Батыс хун тармағы Н. А. Баскаковтың көзқарасы бойынша келесі ерекшеліктерімен сипатталады: 1) ежелгі *з, д, т* дыбыстарын *й* дыбысына ауысуы, мысалы: аяк (адак / азақ / атах 'нога') 2) ұяң және қатаң дауыссыздардың дифференциациясының үлкен дәрежесі: *б ~ п, к ~ г, с ~ з, д ~ т* және т. б. сараланған дауыссыз фонемалардың болуы; 3) негізгі сөздік қорында араб және парсы тілдерінен енген сөздердің көп, ал моңғол тілінен енген сөздердің аз болуы. [*Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. 230 б.]*

Қыпшақ-ноғай тіл тобына кірген қазақ тіліндегі ж-ның басқа түркі тілдеріне қарағанда, өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ тілінің қыпшақ-ноғай тобына жататын басқа тілдерден фонетикалық ерекшеліктерінің бірі ретінде Н. А. Баскаков:

«Преимущественное употребление ж в начале слов из чередующихся й/ж, например: «жол» (вместо йол или жол в каракалпакском и ногайском языках) – «дорога» и т. д. » – дейді. [Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. 24 б.]

Біз осыларды Г. Қ. Қортабаеваның жазғандары бойынша да көреміз:

1. Басқа түркі тілдерінде сөз басында й келетін орында қазақтар ж дыбысын қолданады: йол-жол, йыл-жыл, йаз-жаз, т. б.

2. Басқа түркі тілдерінде б, ғ, г келетін орындарда у, к, қ дыбыстарын қолданады: аба-ауа, тағ-тау, гырмызы-қырмызы, гелді-келді т. б.

3. Басқа түркі тілдерінде ш дыбысы келетін біраз сөздерде с дыбысын қолданады: баш-бас, таш-тас т. б.

4. Басқа түркі тілдерінде -лар қосымшасы дыбыс үндестігіне сәйкесті өзгермесе, қазақ тілінде өзгереді: маллар-малдар, атлар-аттар т. б.

5. Басқа түркі тілдерінде сұрау есімдігінде н дыбысын қолданса, қазақ тілінде й қолданылады: қанда ~ қайда, т. б.

6. Қазақ тілінде созылықты дауысты дыбыстар жоқ. [Қордабаева Г. Қ. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 2016. 29-30 б.]

Біз осы айырмашылықтарға әзірбайжан және қазақ тілдерінде талдау жасап, келесі алмасуларды көре аламыз. Мысалы, әзірбайжан тілінде даш [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 543 б.] – қазақшада тас [қазақ әдеби тілінің сөздігі, 14-ші том, 17 б.] болады. Осы сөздерде *д-т, ш-салмасып тұр.* Әзірбайжан тілінде *уш(мағ) [уш(мағ) [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 394 б.] – қазақшада ұш(у) болады. Осы сөздерде ч-ш алмасуын көруге болады. Әзірбайжан тілінде охша(мағ) [охша(мағ) [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 3-cü cild, 517 б.] – қазақшада ұқса(у) [қазақ әдеби тілінің сөздігі, 14-ші том, 700 б.] болады. Осы сөздерде бір неше әрпінің алмасуын көреміз: У әрпінің о, қ әрпінің х, с әрпінің ш әрпіне алмасуы. Әзірбайжан тілінде саç [саç] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 8 б.] – қазақшада шаш [қазақ әдеби тілінің сөздігі, 15-ші том, 294 б.] болады. Осы сөздерде де с-ш, ч-ш алмасуып тұр.*

Зерттеу бойынша оғыз тілдерінің тобына кірген әзірбайжан тілінде және оның барлық диалектілерінің көлемінде фонетиканың барлық деңгейлерінде оғыздың да, қыпшақтың да ерекшеліктері болғанын анықталды. Мысалы, әзірбайжан тілінде *мен/сен* есімшесінің барыс септік формасы әдеби тілде *мәнә/сәнә* түрінде болса да азербайжан тілінің батыс диалектілерінде *мана/сана* түрінде қолданылады. [Məmmədəğa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Bakı, 2008. 73 б.] Оғыз тобына кірген түрік тілінде әдеби тілде *бана/сана* деп айтылады. [Türkçe sözlük. Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın. Ankara

2005, 196 б.] Ал әзірбайжан тілінің шығыс және оңтүстік-батыс диалектілерінде *маға/сағат* түрінде қолданылады. [Məmmədəğa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Bakı, 2008. 22 б.] Бұның қыпшақ тобына кірген қазақ тілінде қолданылатын *маған/саған* септігіне жақын форма болғанын көре аламыз.

Түркі тілдерде бір дыбыстың басқа дыбыспен алмастырылатыны белгілі. Б дыбысының м дыбысымен алмастырылуы үдерісі көп емес. Түркі тілдерде б/ м алмасуы негізінен қыпшақ тілдерінде көп көрінеді. Ногай тілінде *мойын, муйуз, мына, мында.* [Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. – Москва-Ленинград, 1940. 255 б.]

Қазақ және әзірбайжан тілдерінде де б-м алмасуыны көре аламыз. Казак және әзірбайжан тілдерінің түсіндірме сөздіктері бойынша сол сөздерді зерттедік. Мысалы, әзірбайжан тілінде *байрам* [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 251 б.] қазақ тілінде *мейрам* [қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 157 б.], әзірбайжан тілінде *бойун* [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 342 б.] қазақ тілінде *мойын* [қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 258 б.], әзірбайжан тілінде *бейин* [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 259 б.], қазақ тілінде *ми* [қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 219 б.], әзірбайжан тілінде *буз* [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 367 б.], қазақ тілінде *мұз* [қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 324 б.] болады.

Бдыбысының м дыбысымен алмастырылуы үдерісі түркі тілдерінің көне ескерткіштерінде де көрінеді. М. Қашғарида *міз «біз»* [Kaşğari Mahmud. Divanü-lüğat-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, cilt 1. – Ankara 1939. 327-14 б.], *мүнғуз «мүйіз»* [Kaşğari Mahmud. Divanü-lüğat-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, cilt 1. – Ankara 1939. 504-4 б.] осы мысалдарды көрсете аламыз.

Д-т алмасуы негізінен қыпшақ тобына кірген түркі тілдерінде көрініс табады. Мысалы, қыпшақ түркі тілдерінде *т* әрпімен басталған сөздер оғыз тобына кірген әзірбайжан тілінде *д* әрпіне өзгереді. [Məmmədəğa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Bakı, 2008. 77 б.]

Қазақ	Қырғыз	Татар	Әзірбайжан
Тіс	Тіш	Теш	Діш
Тай	Тоо	Тай	Дағ
Тіл	Тіл	Тел	Діл
Тас	Таш	Таш	Даш
Тізе	Тез	Тез	Діз
Түсу	Тошу	Төшу	Дүшмәк

Зерттеу барысында *д-т* алмасуы үдерісін оғыз тілдері тобына кірген түркі тілдері арасында да ерекшеленгенін көрдік. Мысалы, түрікшеде «д» әрпімен басталған кейбір сөздер әзірбайжан тілінде «т» әрпімен басталады, кейде керісінше болады.

Қазақ тілінде *төз(у)* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 14-ші том, 329 б.] етістігі әзірбайжан тілінде *төк(мәк)* [төк(мәк)] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 366 б.], қазақ тілінде *төмік(у)* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 14-ші том, 593 б.] етістігі әзірбайжан тілінде *төк(мәк)* [тік(мәк)] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 342 б.] болып *т* әрпімен басталса, түрік тілінде *дөк(мек)* [дөк(мек)] [Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 564 б.], *дөк(мек)* [дөк(мек)] [Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 525 б.] болып *д* әрпіне ауысады.

Қазақ тілінде *тара(у)* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 13-ші том, 721 б.] етістігі түрікшеде *тара(мак)* [тара(мак)] [Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 1906 б.], қазақша *таш(у)* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 14-ші том, 17 б.] түрікшеде *таш(мак)* [ташы(мак)] [Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 1915 б.], болып *т* әрпімен басталса, әзірбайжан тілінде *дара(мақ)* [дара(-мақ)] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 536 б.], *даш(мақ)* [дашы(мақ)] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 546 б.] болып *д* әрпіне ауысады. Осы сөздерде қазақшада *с* әрпінің әзірбайжан тілінде және түрікшеде *ш* әрпіне ауысуы үдерісінбайқауға болады.

Д дауысының *ч* дауысына алмасуы қазіргі түркі тілдеріннен уйғыр тілінде сақталған. Місалы, *чиш, чүшмәк, чиши* [Русско уйгурский словарь, 411, 807, 1138 б.]. Осы үдеріс басқа түркі тілдерінде көп көрілмеген.

Осы айырмашылықтармен қатар түркі тілдеріне басқа халықтардың әсері нәтижесінде де айырмашылықтар пайда болған. Бұл әсерлер деген кезде нені түсінеміз? Біріншіден, әрине, кірме сөздері. Бұл сөздер түркі тілдерінің ортақ қорына үлкен әсер етіп, жалпы түркі сөздерінің орнына басқа тілдерден енген сөздер оралып, тілде үлкен айырмашылықтар туғызды. Екіншіден, фонетикалық құрылымындағы айырмашылықтардың пайда болуы.

Қазір араб тілінен алынған сөздер көптеген түркі тілдерінде қолданылғанымен, кейбір фонетикалық айырмашылықтар, тіпті, мұндай сөздерде де пайда болды. Кейбір кірме сөздердегі фонетикалық айырмашылықтарды да зерттедік.

Мысалы, қазақ тіліндегі *пайда* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 12-ші том, 270 б.] сөзі араб тіліннен кірме сөз және осы сөз әзірбайжан тілінде *файда* [файда] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 175 б.], араб тілінде *فائدة* [фәидә] [Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V. M. Məmmədaliyev,

V. A. Qaradağlı, T. P. Məlikov. Bakı 2012, 158 б.] түрінде қолданылады. Қазақ тілінде *ғылым* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 4-ші том, 417 б.] сөзі әзірбайжан тілінде *elm* [елм] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 23 б.], араб тілінде *علم* [илм] [Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V. M. Məmmədaliyev, V. A. Qaradağlı, T. P. Məlikov. Bakı 2012, 136 б.], қазақ тілінде *ғалым* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 4-ші том, 390 б.] сөзі әзірбайжан тілінде *alim* [а:лим] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 101 б.], араб тілінде *علم* [а:лим] [Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V. M. Məmmədaliyev, V. A. Qaradağlı, T. P. Məlikov. Bakı 2012, 26 б.], қазақ тілінде *ауа* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 2-ші том, 141 б.] сөзі әзірбайжан тілінде *hava* [һава] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 334 б.], араб тілінде *هواء* [һава] [Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V. M. Məmmədaliyev, V. A. Qaradağlı, T. P. Məlikov. Bakı 2012, 185 б.], қазақ тілінде *қате* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 9-ші том, 454 б.] сөзі әзірбайжан тілінде *xəta* [хәта] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 450 б.], араб тілінде *خطا* [хата] [Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V. M. Məmmədaliyev, V. A. Qaradağlı, T. P. Məlikov. Bakı 2012, 205 б.], қазақ тілінде *нәңсі* [Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 511 б.] сөзі әзірбайжан тілінде *nəfs* [нәфс] [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 3-cü cild, 474 б.], араб тілінде *سفن* [нәфс] [Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V. M. Məmmədaliyev, V. A. Qaradağlı, T. P. Məlikov. Bakı 2012, 344 б.] түрінде қолданылады. Араб тіліннен енген сөздер қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына қарай өзгерген күйінде айтылуынша жазылса, әзірбайжан тілінде негізгі түрінде, немесе негізгі түріне жақын формада, яғни, араб тілінде болғандай сақталған.

Түркі тілдерінде айырмашылықтардың үлкен бөлігі табиғи факторлардың негізінде пайда болса, кейбір айырмашылықтар әдейі түрде жасалған. Осындай фактіні «табиғи емес айырмашылықтар» деп атауды жөн көрдік. Осы айырмашылықтарды әзірбайжан түрікшесінде зерттеп көрдік.

1937 жылы Кеңес үкіметі әзірбайжан тілінде тілдік реформалар жүргізу арқылы тілге өзгерістер енгізіп, әзірбайжан тілінің жалпы түркі заңдарын бұзды. Осы реформалардың нәтижесінде әзірбайжан түрікшесінде кейбір сөздерде үндестік заңы бұзылып, сонымен бірге кейбір сөздердің фонетикалық құрылымы өзгертілген. Фонетикалық тұрғыдан өзгертілген кейбір сөздерді әзірбайжан тілінің өз тобыннан, яғни, оғыз тобыннан болған түркия түрікшесімен салыстыра отырып қандай өзгерістер болғанын көрейік.

Әзірбайжан тілінде өзгертіліп болған *ışığı* [ишыг] (жарық) [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 597 б.] түрікшеде *ışık* [ышык] [Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 918 б.], *ilan* [илан] (жылан) [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 526 б.] түрікшеде *eyilan* [йылан]

[*Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2179 б.*] *ıldırım* [илдырым] (найза-ғай) [*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 527 б.*] түрікшеде *yıldırım* [йылдырым] [*Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2187 б.*] түрінде қолданылады. *Ышық* сөзіндегі бастапқы *ы* әрпі өзгертіліп *и*, *йылан*, *йылдырым* сөздеріндегі бастапқы *й* әрпі түсіп, *й* әрпіннен кейін келген *ы* әрпі тағы да *и* әрпіне өзгертілген. Көрініп жатқандай әзірбайжан тілінде осы сөздерде үндестік заны бұзылған.

Ulduz [улдуз] (жұлдыз) [*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 401 б.*] сөзі түрікшеде *yıldız* [йылдыз] [*Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2180 б.*]. «Улдуз» сөзіне қарасақ оның үзбек тілінде *улдуз* [*Карманный русско узбекский словарь, Самарканд 1899, И. А. Белобородова, 16 б.*] түрінде болғанын дәліл келтіреміз. *Йулдуз* сөзінің бастапқы *й* әрпінің әзірбайжан тілінде түсіп *улдуз* түріне өзгертілгені ойлаймыз. *Ürək* [үрәк] (жүрек) [*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 428 б.*] түрікшеде *yürek* [йүрек] [*Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2208 б.*], *üz* [үз] (жүз, бет) [*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 444 б.*] түрікшеде *yüz* [йүз] [*Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2212 б.*], *igid* [игид] (жигит) [*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 508 б.*] түрікшеде *yiğit* [йиғит] [*Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2184 б.*] түрінде қолданылады. Әзірбайжан тілінде осы сөздердің бәрінде бастапқы *й* әрпі түсірілген.

Torpaq [торпақ] (топырақ, жер) [*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 359 б.*] түрікшеде *toprak* [топрак] [*Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 1195 б.*], *yarpaq* [йарпақ] (жапырақ) [*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 545 б.*] түрікшеде *yaprak* [йапрак] [*Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2130 б.*] түрінде қолданылады. Осы сөздерде *n* және *p* әріптерінің орны ауыстырылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі кезде якут және чуваш тілдерінен басқа бір-бірінің тілін түсінетін 26-дан астам түркі тілдері бар. Оның 20-сының жазуы және жазбаша әдебиеті бар. Сондықтан, саяси емес, ғылыми тұрғыдан алғанда олардың барлығы бір тілдің әр түрлі диалектілері болып саналады және мына-

лардан тұрады: 1. Қазақ түрікшесі. 2. Әзірбайжан түрікшесі. 3. Түркімен түрікшесі. 4. Қырым татар түрікшесі. 5. Гагауз түрікшесі. 6. Қарашай түрікшесі. 7. Балқар түрікшесі. 8. Құмық (Дағыстан) түрікшесі. 9. Ноғай түрікшесі. 10. Қазан түрікшесі. 11. Башқұрт түрікшесі. 12. Түрікше. 13. Қарақалпақ түрікшесі. 14. Қырғыз түрікшесі. 15. Өзбек түрікшесі. 16. Жаңа ұйғыр түрікшесі. 17. Сан-ұйғыр түрікшесі. 18. Алтай түрікшесі. 19. Хакастар немесе Абакан немесе Енисей түріктерінің түрікшесі. 20. Тува (Саян) түрікшесі. 21. Шор түрікшесі. 22. Чулум немесе Чулым түрікшесі. 23. Барабин түрікшесі. 24. Салар түрікшесі. 25. Туфа немесе қарағас түрікшесі. 26. Карайым түрікшесі [*Cavad Heyət, Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi, 2-ci kitab. 10 б.*]

Ғылыми зерттеу барысында түркі халықтарының кең аумаққа таралуы, олардың әр түрлі топтарға бөлінуі, исламның әсері нәтижесінде түркі тілдерінде айырмашылықтардан кейбіреулерін табиғи түрде пайда болғаны белгілі болды. Осы табиғи түрде пайда болған айырмашылықтар туралы ғалымдар көптеген зерттеулер жүргізген. Осы айырмашылықтардан кейбіреуін қазақ және әзірбайжан тілдерінде зерттедік. Араб тіліннен енген сөздердің де әзірбайжан және қазақ тілдерінде фонетикалық айырмашылықтары анықталды. Басқа жағынан, түркі емес империялардың мақсатты ықпалынан туындайтын, айтуымызша «табиғи емес айырмашылықтар» және бұл айырмашылықтардың қай түркі тілдерінде қандай түрде өзгертілгені ғалымдар тарапынан зерттелмеген. Зерттеуімізден әзірбайжан тіліндегі кейбір сөздердің фонетикалық құрылымын әдейі түрде өзгертілгені белгілі болды. Сол сөздердің кейбіреуін басқа түркі тілдеріндегі баламаларымен салыстыру арқылы өзгерістерді ашуға тырыстық. Сонымен қатар, өз зерттеуімізде тарихи фактілерге сүйендік. Тақырыпты біраз зерттегенімізбен, ол әлі талқылауға және зерттеуге ашық. Түркі тілдерін бір-бірімен салыстыру қайтадан тарихи факторларға сүйене отыра жүргізіліп, «табиғи емес айырмашылықтардың» да терең зерттелуі және түркі тілдеріне келтірілген эрозияның түзетілуі керек. Бұл үшін түркі тілдерінің өзіндік кең базасымен мүмкіндіктері бар. Түркі тілдерінің сөздік қорындағы табиғи емес фонетикалық эрозиялар қазіргі кезде түркологияның басты тақырыптарының бірі болуы керек. Атап айтқанда, бірді тарихи кезеңді бастан өткерген түркі халықтарының әрқайсысында бірдей сыртқы факторлардың әсеріне жалпы зерттеу жүргізуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Батманов И. А. Северные диалекты киргизского языка, вып. 1. – Фрунзе, 1938. Бет 11-13
2. Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. Бет 10-16
3. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. Бет 230; 24
4. Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. – Москва-Ленинград, 1940. Бет 255

5. Карманный русско узбекский словарь. – Самарканд 1899. Бет 16
6. Қайдаров Әбдуәли. Түркітануға кіріспе. – Алматы, 2004. Бет 6
7. Қазақ әдебітілінің сөздігі. 2-ші том. Бет 141
8. Қазақ әдебітілінің сөздігі. 4-ші том. Бет 417, 370
9. Қазақ әдебітілінің сөздігі. 9-ші том. Бет 454
10. Қазақ әдебітілінің сөздігі. 11-ші том. Бет 157, 219, 258, 324
11. Қазақ әдебітілінің сөздігі. 12-ші том. Бет 270
12. Қазақ әдебітілінің сөздігі. 13-ші том. Бет 721
13. Қазақ әдебітілінің сөздігі. 14-ші том. Бет 17, 329, 511, 593
14. Қордабаева Г. Қ. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 2016. Бет 29-30
15. Русско-уйгурский словарь. – Москва, 1956. Бет 411, 807, 1138
16. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti, 1-ci cild, Bakı 2006. Бет 101, 251, 259, 342, 367, 536, 546
17. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti, 2-cü cild, Bakı 2006. Бет 23, 175, 344, 450, 508, 526, 527, 597
18. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti, 3-cü cild, Bakı 2006. Бет 474
19. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti, 4-cü cild, Bakı 2006. Бет 342, 359, 366, 401, 428, 444, 545
20. Azərbaycan-ərəbcəlügət, V. M. Məmmədəliyev, V. A. Qaradağlı, T. P. Məlikov. Bakı 2012. Бет 26, 136, 158, 185, 205, 344
21. Heyət Cavad. Türkdillərivələhcələri nintarixi, 2-ci kitab. – Bakı, 2011. Бет 5, 10
22. Kaşğari Mahmud. Divanü-lügət-it-türkcümesi, çeviren Besim Atalay, cilt 1. – Ankara 1939. Бет 327-14; 504-4
23. Məmmədağa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Bakı, 2008. Бет 22; 73; 77
24. Qəribli Aysel. Türkdili, türkləhcələri və türkdillər anlaşıqlarının genotipologiyası. – Bakı, 2018. Бет 5
25. Radloff W. Phonetik der nördlichen Türksprachen. – Leipzig, 1882. Бет 280, 281, 290
26. Türkçesözlük. Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın. Ankara 2005, Бет 525, 564, 918, 1195, 1906, 1915, 2130, 2179, 2180, 2184, 2187, 2208, 2212

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

УДК 7. 012

РАМАЗАН АЙГҰЛ ӘМІРҒАЛИҚЫЗЫ

филология ғылымдарының докторы, доцент
Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасының меңгерушісі
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

РАЙБАЕВА РАЙХАН СӘМЕТҚЫЗЫ

2 курс магистранты
Журналистика факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ОҚУЛЫҚ ДИЗАЙНЫНДАҒЫ КӨРКЕМ БЕЙНЕ

Түйін. Мақала білім беру саласында қолданылатын оқулықтың көркем бейнесін жасауға арналған. Оқулық дизайнындағы көркем бейненің рөлі анықталған. Қазіргі заманғы оқулық дизайнында көркем бейнені таңдаудың басты: функционалдық және эргономикалық талаптарды сақтау; эстетика және үйлесімділік қағидаттарына сәйкестік; дизайнның өзекті үрдістерін көрсету; қоршаған пәндік ортаға сәйкестік қағидаттары сараланған. Мақалада оқулық дизайнының бірнеше нұсқасы ұсынылған. Көркем бейнені таңдау дизайн өнімдерінің түріне қалай әсер ететіні ашып көрсетілген.

Түйінді сөздер: оқулық дизайны, көркемдік қағидаты, көркем бейне, оқулық, композиция, пішін қалыптастыру қағидаттары, түс сипаттамалары.

Резюме. Статья посвящена созданию художественного образа учебника, предназначенного для использования в образовательной сфере. Была определена роль художественного образа в дизайне учебника. Основными принципами выбора художественного образа в современном дизайне учебника являются: соблюдение функциональных и эргономических требований; соответствие принципам эстетики и гармонии; отражение актуальных тенденций дизайна; соответствие окружающей предметной среде. Представлены несколько вариантов дизайна учебника. Показано, как выбор художественного образа влияет на вид дизайнерских изделий.

Ключевые слова: дизайн учебника, принцип художественности, художественный образ, учебник, композиция, принципы формообразования, цветовые характеристики.

Summary. The article is devoted to creating an artistic image of a textbook intended for use in the educational sphere. The role of the artistic image in the textbook design was determined. The main principles of choosing an artistic image in modern textbook design are: compliance with functional and ergonomic requirements; compliance with the principles of aesthetics and harmony; reflection of current design trends; compliance with the surrounding subject environment. Many versions of the textbook design are presented. It is shown how the choice of an artistic image affects the appearance of designer products.

Keywords: textbook design, the principle of artistry, artistic image, textbook, composition, principles of shaping, color characteristics.

КІРІСПЕ

Көркем бейнені іздеу – дизайн саласының маңызды кезеңдерінің бірі. Бұл кезең сызық, түс, жарық, пішін, пропорция және т. б. сияқты дизайн-композиция элементтерін таңдауды және біріктіруді қамтиды. Оқулық дизайны басылымның

көркемдік нысаны бола тұра, ол тек білім беру саласының оқу құралы ғана емес, эстетикалық қасиеттерге де ие болуы әрі көркемдік жағынан да ерекшеленуі тиіс. Қазіргі кезеңде дизайн мен бейнелеу өнерінің өзара әсерін зерттеу өзекті мәселе саналады. «Экстраполяция базовых цен-

ностей пространственных искусств на утилитарный объект определяет ведущую развивающую тенденцию проектной культуры, а ее неотъемлемыми характеристиками становятся присущие искусству гармония, духовность, целостность. Опираясь на традиции «чистого» искусства, современный дизайн утверждает и часто выдвигает на первый план эмоционально-образную художественную составляющую проектирования», – деп жазады И. В. Смекалов [Смекалов И. В. , 2013, с. 3]. Яғни, мүмкіндігінше, оқулықты жобалау кезінде дизайнер бірқатар зерттеушілер атап өткендей, дизайнның эмоционалды-бейнелі көркемдік құрылымына негізделген безендіру қағидатын басшылыққа алуы керек. Дизайн көркемдігінің қағидаты бейнелі-стильдік, концептуалды және композициялық шешімдерде, яғни, ең алдымен, өнімнің, материалдың пішінін және оның түсін таңдауда көрінеді.

Бүгінгі күннің дизайн жобасында модульділік және эргономика қағидаттарына сүйене отырып, оқушы үшін қолайлы әрі түсінікті, тақырыптың мазмұнын ашатын оқулық дизайнының тұжырымдамасын жасау көзделеді. Дизайнның келесі міндеті оқулық үшін көркем бейнені таңдау болып табылады.

Көркем бейнені таңдау қағидаты. Кез келген дизайн нысаны, ең алдымен, өзінің утилитарлық мақсатын орындауы керек. Сонымен бірге ол эргономикалық талаптарға жауап беріп қана қоймай, жеке тұлғаның физикалық ерекшеліктеріне сәйкес келуі және оған психологиялық жағдай қалыптастыруы қажет.

Оқулықтың көркемдік безендірілуінде стилизацияның мынадай түрлі әдістері негіз етіп алынады:

1) табиғатқа тән формалардың ерекшеліктерін пайдалануға құрылған бионикалық стилизация;

2) суретші қолымен салынған кескіндеме мен фотосуреттер стилизациясы;

3) күрделі геометриялық стилизация (тік төртбұрыш, үшбұрыш, шаршы және т. б.);

4) жеңіл геометриялық стилизация (сопақ, шеңбер, толқынды пішіндер және т. б.);

5) күрделі және жеңіл геометриялық пішіндерді біріктіру (дөңгелек бұрыштары бар тік төртбұрыш, дөңгелек бұрыштары бар үшбұрыш және т. б.).

Оқулық дизайнын жобалау кезінде оның тұжырымдамасы үшін алынған әртүрлі өнер стилдеріндегі суреттерді пайдалануда көркемдік қалыптастыру әдісі қолданылады, мысалы, кубизм, супрематизм және т. б.

Сонымен қатар дизайнға көркем суреттерді мына тұрғыдағы үш түрлі жолмен қолдануға болады: геометриялық тип – жеңілдетілген, сызбалық кескіндерді, қарапайым геометриялық формалар; ассоциативті тип – дерексіз, деректі суреттер; нақты бейнелерге негізделген бейне-

леу түрі. Осы немесе басқа көркем бейнені таңдау жобаланған дизайн элементінде көркемдік даралықты, автордың өзіндік ерекшелігін айқындауға, оқулыққа өзіндік қиял мен жаңашылдық мағына беруге мүмкіндік жасайды. Көркем бейненің келесі құрылымы – түс. Түстер айтарлықтай эмоционалды экспрессивтілікке білдіріп, адамның психофизиологиялық жағдайына әсер етеді. Адамдар әртүрлі түстер мен олардың реңктерін әр қилы қабылдайды. Олар өз түйсігінде әр алуан сезімдер мен бірлестіктерді сезінеді: түс көңілді көңіл күй тудыруы немесе тітіркендіруі мүмкін, жағымдылықты арттырады немесе төмендетеді. Түс кеңістікті көрнекі қабылдауға да әсер етуі: бір зат оның түсіне байланысты үлкенірек немесе кішірек болып көрінуі мүмкін. Түс қасиеттерін дұрыс пайдалану дизайнды үйлесімді ететін түс сызбасын таңдауға мүмкіндік береді. «Цвет должен гармонично соответствовать объемно-пространственной структуре или компенсировать ее недостатки», – деп С. Т. Наимов түстің маңыздылығын өз еңбегінде нақтылай түседі. [Наимов С. Т. 2016, с. 681]. Дизайн нысаны үшін түс сызбасын таңдағанда, нысанның мақсатын, пайдалану кезінде оның ортасын ескеру, сонымен қатар қаралатын эстетикалық міндеттерге сүйену керек. Оқулық дизайнының түс сызбасы үйлесімді болуы тиіс (түс заңдарына сәйкес), оқушы психикасына жағымды әсер етуі керек, бұл тұрғыдан қазіргі заманауи стиль бағыттарын ескеру қажет, сонымен қатар нысанның мақсатын айқындап алған жөн. Қазіргі оқулықтар жылы түстердің бағым болуымен сипатталады. Оқулықтың негізгі түсі көбінесе қызғыш немесе ақшыл болып келеді және жасыл, көк түстермен, олардың түрлі түсті қосындылармен, яғни реңктерімен үйлеседі, олар – жасыл, сары, көк түстердің ең танымал реңктері саналады.

Кітаптың дизайнын құрайтын ең маңызды графикалық элемент, әрине, мұқаба. Кітап мұқабасының дизайны – бұл басылымның бет-бейнесі, оған бірінші кезекте мән беріп, мұқият және егжей-тегжейлі жұмыс жүргізу керек. Кітаптың дизайны оның мазмұнына сәйкес келуі қажет, баспалар оны дизайнердің көмегімен жетілдіруге тырысады. Кітаптың дизайны басқа баспа өнімдерінен өзіндік көркемдік дизайны жағынан ерекшеленеді. Кітап дизайнының мақсаты, ең алдымен, автордың ойын оқырман қауымға жеткізу, бұған мұқаба дизайны ерекше ықпал етеді. Кітап безендірілуінің буклеттер, ашықхаттар мен визиткарлардан айырмашылығы қосымша семантикалық ақпаратты қамтиды, бірақ ол тартымды әрі мазмұнды болуы тиіс.

Оқулық мұқабасы үшін көркем бейнені таңдауда жобаланған оқулықтың ішкі мазмұнына сүйене отырып, оның сыртқы мұқабасын дайындау басты мәселе болып табылады. Оны білім саласында қолдану және қазіргі заманғы оқулық дизайнындағы тенденцияларды ескере отырып,

мақаламызда түс пен пішіннің арақатынасы тұрғысынан оқулықтың дизайнының екі нұсқасын салыстыруды мақсат еттік.

Жоғарыда айтылғандай, қазіргі кітап дизайндағы көркем бейнені таңдаудың өзекті бағыты классикалық емес өнерге бағдар ауыстыру болып табылады. Оқулық дизайнының бірінші нұсқасы (1-сурет) – «Алматыкітап» баспасынан дайындалған жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған «Әдебиеттік оқу» оқулығының мұқабасы. Бұл мұқаба деректі және бейнелік кескіндемеге негізделген стилизациямен сипатталады. Суретші салған бейнелер – «жасыл, көк және қызғыш түстердің композициясымен» үйлестірілген. Мұқабада деректі кескіндеме түспен үйлестіруге негізделген.

1-сурет. «Алматы кітап» баспасынан дайындалған оқулық мұқабасы.

Аталған тұжырымдамада қолданылған негізгі пішіндер – адам және балалар бейнесі мен әртүрлі түстер. Алайда бұл түстер мен пішіндердің композициясы оқулықтың көркемдік образын аша алды деп айта алмаймыз.

Қазіргі қоғам дамуындағы өзекті бағыттардың бірі – экология мәселесі. Бүгінде адам өмірінің барлық аспектілері экологиялық тұрғыда қарастырылады, бүкіл әлемдік қауымдастық адамның экологиялық санасын қалыптастыруға ұмтылып отыр. Осыған байланысты дизайн тұжырымдамасының бұл нұсқасы экологиялық стильде жасалған. Сондықтан да негізгі түстің бірі – жапырақ түсті жасыл.

«Графикалық дизайн заттық-кеңістіктік ортаны, соның ішінде кітапты пішіндеуге де қолданылады. Әлемдік мәдени қауымдастықта Қазақстанның өзіндік бейнесін көрсететін кітаптарды ұсыну үшін дизайнда ұлттық ерекшелік айқын көрініп тұруы тиіс. Өнімнің пішіні, көркемдігі, өрнегі, түр- түсі этномәдениет рухында сомдалу қажет. Сонда ғана әлемдік экономикалық кеңістікте қазақ елі өз орнын ала алады», – деп жазады Р. Серікбайқызы «Кітап мәдениеті» атты монографиясында [Әбдиева Р. С., 2012, 136-б.]. Автор өз еңбегінде оқулықтарымыздың көркем бейнесі ұлттық ерекшелігімізді, қазақы болмысымызды баса көрсетсе деген ой түйіндейді.

Алайда қазіргі қолданыстағы оқулықтар дизайнының белгілі бір нақтыланған ұлттық кри-

терийлері әлі қалыптаспағаны анық. Оқулық дизайнының көркемдік шешімінің біз мысалға алып отырған екінші нұсқасында оның мақсатын ескеру басты қағида ретінде таңдалды.

«Атамұра» баспасынан дайындалған жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған «Әдебиеттік оқу» оқулығы мұқабасының дизайнын (2- сурет) салыстыру үшін алып отырмыз. Бұл мұқабада оқулықтың көркем бейнесі қалыптастырылған деген ойдамыз. Себебі, «Әдебиеттік оқу» оқулығы алдыңғы сыныптарда жалғасатын «Қазақ әдебиеті» оқулықтарының бастамасы, алғашқы баспалдағы десе болады. Бұл оқулықтың мұқабасында қазақтың лирик ақыны Мағжан Жұмабаевтың ана тіліміз туралы өлеңінің екі жолы ақын суретімен қоса Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен астаса беріліп, оқулықтың көркем бейнесін ашып көрсеткен. Бұл мұқаба дизайнында жылы түстерге басымдық берілген.

2-сурет. «Атамұра» баспасынан дайындалған оқулық мұқабасы.

Бұл нұсқада пішін мен түстің ерекшеліктері ескерілген: дизайн нысанының геометриялық жолақтары барлық 4-сыныпқа арналған оқулықтар композициясын құрайды. Негізгі түс – қызғылт сарғыш.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, біз оқулық дизайнын жасау кезінде ескерілетін көркем бейнені таңдаудың негізгі қағидаттарын тағы бір рет атап өтеміз. Олар:

- 1) функционалдық және эргономика талаптарын сақтау;
- 2) эстетика және үйлесімділік қағидаттарына сәйкестік;
- 3) дизайнды жобалаудың өзекті үрдістерінің көрінісі;
- 4) қоршаған ортамен үйлесімділікті және ізгі де парасатты қоғамды қалыптастыру міндетін басшылыққа алу.

Мақалада айтылған оқулық дизайны осы қағидаттардың жүзеге асырылуына негізделген. Көркем бейнені таңдауда қазіргі заманғы адам қажеттіліктеріне сәйкес келетін жаңа, әртүрлі, ерекше дизайн нысандарын қалыптастыру қажет деген қорытындыға келдік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Смекалов, И. В. Эстетические принципы живописи в проектной культуре средового дизайна: монография / И. В. Смекалов. – Оренбург: ОГУ, 2013. – 210 с.
2. Наимов, С. Т. Роль цвета в быту и в трудовой деятельности / С. Т. Наимов // Молодой ученый. – 2016. – № 7. – С. 680–681.
3. Әбдиева, Р. С. Кітап мәдениеті. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 148 б.

ТАСБОЛАТҰЛЫ ӘЛІМЖАН

2 курс магистранты

Музыкалық театр артисі білім беру бағдарламасы
Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы**КАРАМОЛДАЕВА ДАНА ОМАРЖАНОВНА**

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Музыкалық театр кафедрасының меңгерушісі

Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

**АКТЕРДІҢ МАМАН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ
МУЗЫКАЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ОЙ-ӨРІСТІ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗЫ**

Түйін. Ғылыми мақалада болашақ кәсіби маман дайындаудағы музыкалық-эстетикалық ой-өрістің даму мәселесі және оның маңызы қарастырылады. Теориялық материалдарды игеруге арналған тақырыптар және оны меңгеру жолдары көрсетіледі.

Түйінді сөздер: музыкалық-эстетикалық ой-өріс, артист, тұлға, стиль, жанр.

Резюме. В статье рассматриваются проблемы развития музыкально-эстетического кругозора, его значимость в формировании будущего профессионального артиста музыкального театра. Предложены темы для изучения теоретического материала, пути ее реализации.

Ключевые слова: музыкально-эстетический кругозор, артист, личность, стиль, жанр.

Summary. The article deals with the problems of the development of the musical and aesthetic outlook, its significance in the formation of the future professional artist of the musical theater. Topics for the study of theoretical material, ways of its implementation are proposed.

Keywords: musical and aesthetic horizons, artist, personality, style, genre

Бүгінгі толассыз дамып, өзгеріп отыратын заман талабына сай, қандай мамандық иесі болса да, ол өзінің нарық сұранысын қанағаттандыра алатын жан-жақты білімді тұлға болып қалыптасуына ұмтылуы тиіс. Бұл қағида актер өнері мамандығын таңдап, болашақта ел өнерін әлемдік деңгейде «сөйлетемін» деп тұжырымдайтын талапкерге де тән нәрсе. Актер өнері өте күрделі мамандық. Өзінің қызметі барысында оған адам баласының ең алғашқы пайда болып, дамып, бүкіл қалыптасу кезеңінен бастап, болашақта қиялымызда туындайтын бейнелерді де сомдауға тура келеді: заман келбеті, адам бейнесі, тұлғасы, өмір сүру дәуіріне сай қимыл-қозғалыстары, әдет-ғұрыптары, жүріс-тұрысы шынайы көрініс тауып, көрермендердің ықыласына ие болуымен қатар, әрбір кейіпкердің өмір сүрген орта, тыныс-тіршілігін нақты жеткізе білуі керек.

Актер тұлғасының қалыптасуына негізгі қажеттіліктің бірі – оның музыкалық-эстетикалық ой-өрісі. Музыкалық-эстетикалық ой-өріс актер тұлғасының тұрақты көрсеткіші бола тұра, әртүрлі жағдайларға байланысты дамып, қозғалысқа түсіп, өзгеріп отыратын құбылыс.

Бұл жерде Абу Насыр әл-Фарабидің «Өнер біткеннің бәріне жаратылысынан бейім адамның болуы шындыққа сыймайды» - «... қандай болмасын өнердің теориясын меңгеру дегеніміз – бұл өнер мәселелерін ақылмен білу және тану қабілеттілігін меңгеру болып табылады» [Қ. Жарықбаев, 1991, 194 б.], деген сөзін келтіре кетуді жөн көрдік. Адам баласының бойындағы түрлі қабілеттер сияқты музыкалық ой-өрісте

өзін қоршаған ортаға байланысты ең алғашқы «шыр» етіп дүниеге келген күнінен бастап, белгілі бір өзгеріске ұшырауға қабілетті десе болады. Әрине, әрі қарай балабақша (егер балабақшада тәрбиеленген болса), содан соң мектепке бару кезеңінде музыка сабағына байланысты музыка тыңдай білуге, ән айтуға дағдыланады, сөйтіп, музыкалық-эстетикалық ой-өрістің алғашқы ұшқындары бой көрсете бастайды.

Бұл ретте, сонау 1922 жылы Орынборда жарық көрген, қазақтың кемеңгер ақыны М. Жұмабаевтың «Педагогика» кітабынан мына жолдарды келтірсе болады: «Баланы сұлу искусствомен терең таныстыру керек. Бала неше түрлі сұлу үндерді естісін, неше түрлі сұлу түрлерді, түстерді көрсін, сұлу сөздер, сұлу өлеңдер жаттасын. Түрлі музыка құралдарының үндерін тыңдасын, сурет салып үйренсін. Ән салып, музыка құралдарында ойнап үйренсін. Міне осыларды істесе баланың сұлулық сезімдері өркендейді» [М. Жұмабаев, 1992, 134 б.]. Сұлулық сезімдері (эстетика) неғұрлым ерте оянса, баланың әсемдік әлемін қабылдауы сол ғұрлым ерте тұрақтала түседі. Айта кетпегіміз, бұл – жалпы білім беретін мектептерде берік тұғыр болып қалануы тиіс мәселе. Өкінішке орай бұл жағдай әлі күнге дейін белгілі бір жүйеге түсіп қалыптасқан жоқ. Сондықтан біз зерттеп отырған актер болуға ұмтылған талапкердің музыкалық-эстетикалық ой-өрісі ЖОО-на табан тіреген кезден бастау алып, әрі қарай жүйелі түрде жүзеге асуы тиіс. Бұл жерде белгілі театр өнерінің қайраткері, профессор А. Құлбаевтың «Көз алдыңызға елестетсеңіз музыканың ыр-

ғағында толқыған сұлу сазды бейнені көруіңіз қиынға түспесі анық. . . Біздер, ұстаздар қауымы сахна өнеріне жас буынды тәрбиелеуде осы бір тылсым сезімнен туған ерекше әлемді сезіну мен саналы қимыл әрекетке көшуде шығармашылықтың алғашқы қадамымен байланыстырамыз. Себебі, әрекет пен музыканың сабақтастығында да үлкен заңдылықтары мен ерекшеліктерінің болуында.

Біріншіден, табиғаттың ғажап та, еркін заңдылығына сай музыкадағы ырғақ, өлшем, екпін, әуен екпіні, дыбыс екпіні т. б. сынды бояуларға қанық мол дыбыстар адамзат түйсігіне, көңіл-күй қабілетіне ерекше әсер сыйлап, қиялына қанат бітіреді. Бұл заңдылықтардың сабақтастығын адамзаттың болмысынан, іс-әрекетінен, өмір сүру ережесіне сай ой түйіндеуге болатындығын алға тартамыз.

Айқындалған тақырыпқа байланысты айтар ойға ауыссам, ол театр өнеріндегі, сахна мектебіндегі кәсіби мамандыққа баулуда музыканың алар орны мен кәсіби әсері зор екендігі» деуі тегін емес-ті [А. Б. Құлбаев, 2014, 72].

Актердің музыкалық-эстетикалық ой-өрісінің жан-жақты, өзінің жалпы білімді болуы не үшін қажет? Бүгінгі күні театр көрермендерінің талғамын қанағаттандыру оңай емес. Күнделікті сан-алуан ақпаратқа толы өмірде актер өз білімділігімен, өзі өмір сүріп отырған заман келбетін, сондай-ақ, қайсыбір рольдегі кейіпкердің болса да өмір сүрген ортасын шынайы жеткізе білуге қабілетті болуы тиіс. Өнерде «елеусіз» нәрсе болмайды. Роль сомдауда «иненің жасуындай» нәрсенің өзі кейде үлкен серпіліс тудыруы мүмкін. Осындай нәрсенің бірі- актердің музыкалық-эстетикалық ой-өрісі. Әрине, осы айтылған музыкалық-эстетикалық ой-өрісті тәрбиелеуде болашақ актердің ЖОО қабырғасында алған білімі мықты тірек болып қалануы өте маңызды мәселе. Біздіңше «Жеке ән салу» сабағындағы практикалық тұрғыда игерілетін, меңгерілуге тиісті дағдылардан басқа, онда мынадай нәрселерге де назар аударылып, дәрістік сабақтарға көңіл бөлу қажет деп ойлаймыз. Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының «Театр өнері» факультеті дайындайтын «музыкалық театр артисі» траекториясы бойынша оқитын білім алушыларға «Жеке ән салу» пәнін өту қарастырылған. Ондағы бағдарламалық талаптар бойынша дауыс жаттығулары, вокализдерден басқа көне ариялар, шетел композиторларының опера, оперетта, мюзиклдерінен ария, ариозолар әлем халықтарының әндері, алыс, жақын шетел композиторларының ән-романстары, кинофильмдерден әндер, әрине міндетті түрде халық әндері қарастырылған. Осы көрсетілген бағдарламалық талаптар 1 курстан бастап кезең-кезеңмен, білім алушының жеке ерекшеліктеріне (дауыс диапазоны, бояуы, музыкалық есту қабілеті т. б.) байланысты үйретіле бастайды. Осы кезде сол

үйретіліп жатқан туындылардың пайда болу кезеңі, шығарманың туындауына себепкер болған алғышарттар т. б. көптеген мәселелер айқындалып, оны теориялық тұрғыда қарастыру шығармаға байланысты көптеген «шындықтардың» бетін аша түсуге көмектеседі. П. Стояновтың пікіріне жүгінсек: «Ән – халықтың тарихи өткен өмірін, оның мәдениетін, діни нанымын, әлеуметтік тұрмыс-болмысын, азаттық пен тәуелсіздік жолындағы ғасырлар бойы күресін жеңіс-жеңілісін білдіретін ең көне де, ең айқын документ» [Қ. Жарықбаев, 1991, 217 б.].

Әсіресе мәселені біздің зерттеп отырған музыкалық-эстетикалық ой-өріс бағытына қарай бұрар болсақ, өнердің заманға қарай бейімделетінін, оның барлық болмысын сол кезең шығармасынан табатынымызды ұмытпауымыз керек. Бұл үлкен, зерттеуге тұрарлық ауқымы кең, сүбелі мәселе. Кейде драмалық спектакльдерде немесе музыкалық-драмалық спектакльдерде басты рольді сомдаушы актердің кейіпкері дауысы қуатты, үні кең, дыбыстың жүруі біркелкі, бояуы құлаққа жағымды болса да, өзінің салған әнімен жүректі «селт» еткізбейді. Неге?

Мәселенің бәрі осында жатыр. Актер кейіпкер орындайтын әннің, ария, ариозо, каватина т. б. шығармалардың «түп-төркінін» түсінбеген, оның музыкалық пен қатар әлеуметтік құбылыс екеніне жете назар аудармаған, эстетикасына мән бермеген. Өйткені, қай бір шығарма болмасын ол өзінің болмысы жағынан қоғамға да тән, ондағы болып жатқан күрделі де, шым-шытырық, қарама-қайшылыққа толы оқиғалардан, сол кезеңнің тыныс-тіршілігінен хабар береді. Ол әуен желісінен, сүйемелден, әртүрлі логикалық екпіндерден, шығарманың жалпы екпін-ырғағынан көрініс табады. Міне, актердің музыкалық-эстетикалық ой-өрісінің даму деңгейін осы шығарманы орындау деңгейінен көруге болады. «Тіл жеткізбегенді үн жеткізеді» деген бар. Спектальде орындалатын музыкалық шығарма белгілібір «тығырықтан» шығар кезде «іске» қосылып, актердің энергетикасын, органикасын, ішкі толғанысын әрі қарай оны шарықтау шегіне, бар бітім-болмысымен көрерменге жеткізуі тиіс. Сонда ол тек музыкалық спектакльдегі кейіпкердің орындайтын ариясы, ариозосы, каватинасы немесе әні ғана емес, оның ішкі жан тебіренісі көңіл-күйі, күйзелісі, қойылымның тұтастық қағидасын сақтайтын бір көрінісі ретінде есте қалады. Бұл жерде бәріде маңызды: актердің мизансценаны сезінуі, қимыл-қозғалысы, жүріс-тұрысы, бет-әлпеті, еркіндігі, пластикасы т. б.

Актердің толыққанды маман болып қалыптасуына (ол музыкалық театр артисі немесе драма театры және кино артисі) үлкен маңызға ие «Актер шеберлігі өнері», «Сахна тілі», «Сахна пластикасы», «Жеке ән салу» пәндері. Олар актердің болашақ маман ретінде қалыптасуына тірек болатын пәндер. Осы пәндерді жеке-жеке игеріп

қана қоймай, белгілібір кезеңге жеткен кезде, интеграциялаудың маңызы зор деп ойлаймыз. Билеп жүріп ән салу немесе сөйлеу, сөйлеуден бірден ән айтуға көшу белгілібір дайындықтан өтуді қажет ететін мәселе. Осы «төрттіктің» ішіндегі біздің вокал пәні арқылы болашақ артистің музыкалық ой-өрісін дамыту мәселесінің бір тармағы – бүгінгі күннің әндерін, оның ерекшелігін, сипатын шынайы түсініп, сезіну мәселесі туралы сөз қозғамақпыз.

Бүгінгі күні біздер заманауи әндерді тыңдауға, оны айтуға ерекше ықыластымыз. Оның үстіне, қазіргі кезде театрларда заманауи тақырыптарға жазылған спектакльдердің ішіндегі, осы заманауи тақырыпқа жазылған әндерді орындауға тура келеді. «Заманауи әндер» жалпы бағыт ретінде қолданылғанымен, оның сан-алуан түрлері бар. Олардың әр қайсысы әртүрлі стильді, әртүрлі бағытты, әртүрлі мәнерді т. б. орындауды қажет етеді. Тізіп айтар болсақ – олар поп-музыка, рок-музыка, хип-хоп, джаз т. б. Бір музыкалық жанрды орындау, екінші музыкалық жанрды орындаудан мүлде бөлек (дауыс мәнері, дыбыс шығару үдерісі, екіпін ырғағы т. б.).

Міне, музыкалық-эстетикалық ой-өрістің, оның маңыздылығын сезінудің қажеттілігі. Қай кезеңнің әндері болсын, оны жіктеп, саралап, оқытудың маңызы зор. Сондықтан да орындалатын шығармалардың белгілі бір заманға тән ішкі қуатын, келбетін жеткізуге теориялық тұрғыда қарастыруға септігін тигізеді деген оймен мына тақырыптарды ұсынып отырмыз. Егер білім алушы біз ұсынған тақырып төңірегінде өз ойларымен бөлісіп, нақты мысалдарға сүйене отырып, шешімді пікірлер айта білсе, оның дәлелдей алса, онда, біз көтеріп отырған актердің музыкалық-эстетикалық ой-өрісінің дамуы мәселесін шешуге септігін тигізіп, біраз алға жылжытып тастауға мүмкіндік болар еді.

«Адамның эстетикалық мүмкіншілігі көбінесе өнерде байқалады.

Өнерде эстетикалық тәрбие қатынасының өмірде қажетті деген басты ерекшеліктері жинақталған. Ол ең бірінші адамның творчествоға деген қабілеттілігін «әдемілік заңымен» жетілдіреді, оның әдемілікке деген көзқарасын тәрбиелейді, қалыптастырады. Егер өнерадамдардың сұлулық пен эстетикалық тәрбиесінің меңгерушісі десек, артық кетпеген болармыз.

Қалай болмасын әрбір адам өнердің, игіліктің күшін бала кезден бастап сезінеді. Ол біздің рухани жағынан жетілуімізге ықпал етеді, жеке басты және қоғамдық өмірде кездесетін мәселелердің шешімін табуға, тіпті кей жағдайда өмірден өз орныңды табуға көмектеседі», - дейді белгілі ғалым С. Ұзақбаева [С. Ұзақбаева, 1991, 11 б.].

Алғашқы ұсынатын тақырыбымыз «Қазаргі заманауи музыка – музыкалық және әлеуметтік құбылыс». Оның не себепті музыкалық та, әлеуметтік те құбылыс болып саналатындығы жө-

нінде білім алушыларға ой салған дұрыс. Мысал келтіре кететін болсақ, ол тек сахнада ән болып айтылу функциясын орындаушы ғана емес, өзінің болмысы жағынан жалпы қоғамға да тән нәрсе. Сөздеріне, әуендеріне, сүйемелдеріне мұқият назар аударып тыңдар болсақ, онда уақыт келбетін, замана тынысын байқауға болады.

Бұл жөнінде «Әрбір ән салу стилінің ерекшелігі – ол сол музыканың өзінде, тарихтың бір тұсында, уақытында кеңінен қолданылған ноталардың орналасу тәртібінде және кейбір ережелерде белгіленген», - деп жазады әлемге белгілі Америкалық вокал педагогі Сэт Риггз. [Риггз Сэт, 2007, 76 б.]

Заманауи музыка күрделі де, өзгеше ырғақты, қарама-қайшылықтарға толы, ерекше қуатты танымдық функциясы әлі де зерттеліп үлгермеген, бірақ музыка әлемінде өзіңіз тұрақты орны бар құбылыс. Оның тек өзіне ғана тән орындалу ерекшелігі, мәні, жеткізілу және мәнерлік құралдары өзге музыкалық жанрлардан айрықша айқындалып тұрады.

Осы тақырыпты игерген соң, оның жалпыхалықтық сипатына көшуге болады. Бұл тұста мәселе оның пайда болу факторы төңірегінде қозғалуы тиіс. Мысалы, оның жастар арасында туындауы, әрі қарай да сол бағытта дамып келе жатқандығы, басқа жанрлар түріне қарағанда көпшілікке тез тарайтындығы, олардың осы әндер арқылы өз көңіл-күйлерін сыртқа шығаруға ынталы болуы. Сондықтан да ол көпшілікті, әсіресе жастарды өз еркіне бағындыра алады. Себебі, ол құрылысы жағынан қарапайым, фольклорлық музыкамен сабақтас, тез жатталады, эмоциялық тұрғыда ашық. Бұл тақырыпты «Заманауи музыканың ерекшелігі» деп атауға болады.

Заманауи музыканың тартылымдылығы да назардан тыс қалдыруға болмайтын мәселе. Ең алдымен, бұл – музыкалық шығармалардың электрлі музыкалық аспаптарда орындалуы, өзіндік ырғағы, әртүрлі ұлттық музыкалық аспаптарды қосу арқылы жаңа леп, түрлі дыбыстық әсерлердің көрініс беруі (эффект, мелизмдер, өзіндік бояулар т. б.), сондай-ақ, әуендік және гармониялық құрылымының өзіндік ерекшеліктері, сауатты өңдеу (аранжировка), интонациялық және әуендік құндылығы.

Біздіңше, бұл тақырыптың аясында да білім алушылар үлкен қызығушылық танытып, өздерінің музыкалық-эстетикалық ой-өрісінің әрі қарай дамып, тұрақтала түсуіне бей-жай қарамайды.

Заманауи музыка бізді неге үйретеді? Әрине, бұл туралы көзқарас әртүрлі. Әлі күнге дейін ортақ шешім таппаған тақырып, қаншама пікір-сайысқа түсушілер болса, соншама көзқарас болатынына сенімдіміз. Әйтсе де, заманауи музыканың құндылық бағыттарына тоқталмай кете алмаймыз. Мәселен, мынадай пікірлермен келісуге болады: ойынды іркілмей ашық айтуға, эмоциялық еркіндікке, күрделі ырғақтарды игеруге, осы

мәнерде ән айта және билей алуға, еркін қозғалуға, ең негізгісі – заманауи музыканың тамыры фольклордан бастау алатынына көз жеткізу.

Соңғысы әрине, әрі қарай заманауи музыканың қазіргі сан-алуан түрлері мен бағыттарын, стильдерін, орындау мәнерін, әрі қарай даму барысын мәні мен құндылығын меңгеруге жол ашады. Ол білім алушының ынта-жігеріне, талпынысына байланысты өздігінен жүргізілетін жұмыстары арқылы іске асырылады.

Сонда ғана біз заманауи музыка десе, ойналса, орындалса, қалыптасқан, өзіміз ойланбай-ақ, денеміздің еркіне бағынып, біржақты көзге «жауыр» болған қозғалысқа түсіп кетуіміздің мүлде дұрыс емес екендігін пайымдай бастайтын боламыз.

Біз жоғарыда заманауи музыка деген ұғымға оның тек музыкалық емес, әлеуметтік құбылыс екендігіне де тоқталғанбыз. Музыка – уақыт ырғағы. «Музыкалық шежіре» тақырыбы да өзекті мәселе ретінде білім алушылардың теориялық тұрғыда меңгеруге тиісті саласы ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл тақырып аясында қазіргі заман келбетін, қоғамдық құбылыстарды жырлайтын әндер мен композициялар, олардың өзіндік қолтаңбасы, ұлттық келбеті, сапасы, эстетикалық және көркемдік құндылығы патриоттық және

азаматтық мазмұны сарапталуы тиіс.

Осындай жұмыстарды жүргізе отырып, эстетикалық талғам қалыптастырудың маңызы өте зор, бұл біздің басты мақсатымыз. Вокал пәнін оқыту барысында тек заманауи музыка ғана емес, осындай, әр кезеңнің өзіне тән музыкалық шығармаларының музыкалық та, әлеуметтік те құбылыс екендігін, жалпы халықтық факторын ерекшелігін, тартымдылығын, функциясын таратып, оларды нақты мысалдарға сүйене отырып жүргізу – білім алушылардың өз ойларын ашық, нақты жеткізе білуге, пікірлерін дәлелдей алуға баулитын, ең негізгісі - музыкалық эстетикалық ой-өрісін дамытудың, қалыптастырудың негізгі тірегі болатындығына сенімдіміз.

Қорытындылай келе айтпағымыз, болашақ актерлер дайындайтын жоғарғы оқу орны вокал пәні оқытушылары артист деген қасиетті мамандықты таңдаған, жаһандану ғасыры шәкірттерін бәсекеге қабілетті, жан-жақты қалыптасқан тұлға, өзін толыққанды кәсіби маман ретінде сезінетін, азамат тәрбиелеуі керек.

Бұл игі істің жүзеге асырылуында актердің музыкалық-эстетикалық ой-өрісінің жеткілікті деңгейде қалыптасып, әрі қарай жетіле беруінің маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ақылдың кені/құраст. Қ. Жарықбаев. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 256 бет.
2. М. Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 бет. (Халық қазынасы)
3. Құлбаев А. Б. Сахна өнеріндегі музыканың ролі // Музыкалық өнер және музыкалық білім берудің педагогикасы: даму мәселелері мен перспективалары: Ғылыми мақалалар жинағы // (Ғыл. Ред.: Р. Р. Жәрдемалиева, А. Қ. Ахметов) – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы. 2014. – 260 б.
4. С. А. Ұзақбаева. Эстетикалық және экономикалық тәрбие негіздері. Алматы- 1991. - 30 б.
5. Риггз Сэт. Пойте как звезды. Сост. Карателло Р. Р. – Санкт-Петербург. ООО Питер Пресс. 2007. – 118 с.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА ECONOMIC SCIENCE

UDC:338. 24:332. 122 (571. 54).

ББК 65. 050:65. 049

ORCID: 0000-0002-1851-1867

BILDEBAYEVA AIGUL

Ph. d. , associate professor

INVESTMENT CLIMATE IS A KEY FACTOR OF INCREASE IN INVESTMENT

Түйін. Мақалада инвестициялар, инвестициялық ахуал және ХХІ ғасырдың басындағы Қазақстанның инвестициялық тартымдылығы сияқты ұғымдардың мәні ашылады. Автор статистикалық және аналитикалық мәліметтер мен ағымдағы экономикалық жағдайға талдау жасайды және Қазақстанның инвестициялық тартымдылығы туралы зерттеулер жүргізеді. Инвестициялық тартымдылық саясатын жүзеге асырудың және экономикалық өсу мен өркендеуге қол жеткізу үшін жағдайлар жасаудың негізгі даму басымдықтары мен қадамдары анықталды.

Түйінді сөздер: инвестициялар, инвестициялық тартымдылық, инвестициялық ахуал, инвестициялық нарық, инновациялық технологияларды енгізу.

Резюме. В статье раскрыта сущность таких понятий, как инвестиция, инвестиционный климат и инвестиционная привлекательность Казахстана на рубеже ХХІ веков. Автор предоставляет статистические и аналитические данные и анализ текущей экономической ситуации и исследования инвестиционной привлекательности Казахстана. Определены основные приоритеты развития и шаги по реализации правильной политики инвестиционной привлекательности и создания условий для достижения экономического роста и процветания.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная привлекательность, инвестиционный климат, инвестиционный рынок, внедрение инновационных технологий.

Summary. This article reveals the essence of such concepts as investment, investment climate and investment attractiveness of Kazakhstan at the turn of the ХХІ century. The author provides statistical and analytical data and analysis of the current economic situation and research on the investment attractiveness of Kazakhstan. The main development priorities and steps to implement the correct policy of investment attractiveness and the creation of conditions for achieving economic growth and prosperity are identified.

Keywords: investments, investment attractiveness, investment climate, investment market, introduction of innovative technologies.

Investments (from Latin "investire" and German "investition") is a long-term investment of capital for a certain period in an enterprise within the country or abroad in the form of real and financial investments in order to obtain income or individual goals of investors. Investments are classified according to their purpose into two categories [Marenkov N. L. , 2002. 48 p.]:

- real investments in the form of capital investments (capital investments that ensure the creation and reproduction of fixed assets);
- financial investments in the form of investments

in securities, funds invested in financial assets (portfolio investments).

According to the subjects, there are private (fully focused on making a profit) and state (aimed at regulating the economy and pursuing a certain structural policy).

The concept of investment goes back to the days of feudalism, then the introduction of a vassal into the possession of the feud was called invest. Also, the meaning of this word meant the appointment of bishops who received the right to manage church lands, together with their inhabitants. The

investment gave the investor (investor) authority to access land resources, as well as to manage these territories. This gave, on the one hand, income, and on the other, acted as a developing factor [Evsenko O. S. , 2005. 56 p.].

Later, investments began to be understood as cash, securities, technologies, machines, equipment, licenses, trademarks, property rights, intellectual values invested in business objects in order to generate profit and achieve an effect.

Kazakh scientist U. B. Baimuratov believes that investments are “a chain of metamorphoses, that is, transformation of resources (values) into investments (costs) and receiving income (effect) as a result of these investments [Baimuratov U. , 2005. 20 p].

In turn, the size of investments in the country is a kind of “barometer” showing the growth of the welfare of society and “the country’s independence from outside influence” [Romash M. V. , 2004. p. 61].

In modern economic literature, investment and investment activity is understood as the investment of money, material resources in the economic and social development of enterprises, various industries and spheres of people’s life. In other words: postpone consumption and part with money today in order to get income tomorrow. Investments are always accompanied by two factors - profit and risk.

There are three main types of investments:

- financial investment, which includes portfolio investments (investments in securities), credit-deposit operations (placement of investors’ capital in banks in the form of deposits with the subsequent use of these capitals in the form of loans);
- physical investment, includes real (direct) investment in the material production industry (machines, mechanisms, industrial buildings, structures, etc.);
- intellectual investments - the purchase of patents, licenses, know-how, design estimates, computer programs [Romash M. V. , 2004. p. 6].

It follows from this that investments, considered in the resource aspect, can exist both in monetary and material forms, and in the form of property rights and other values. However, regardless of the form that investment resources take, they are unified in their economic essence and represent income accumulated for the purpose of accumulation.

In turn, by the nature of participation in investment, they are divided into direct and indirect investments. Here, direct investment is understood as the personal participation of the investor in the choice of an object for investing his capital.

Indirect (portfolio) investments are made through financial intermediaries - commercial banks, investment companies and funds. They mobilize and direct the collected resources as they see fit, ensuring their efficient use.

- The sources of funds for investment are distinguished: own (at their own expense) and client

(on behalf of their clients).

- In terms of investment terms, investments can be: short-term (up to 1 year);
- medium-term (up to 3-5 years); long-term (over 5 years).

But not all investments play a positive role in the economic process. They can be “wrong”, that is, directed to unpromising sectors of production. Such investments are regarded as a useless dispersal of resources in those projects that do not bring the intended economic growth. Accordingly, they cannot serve as a reliable source of income and employment in the long term. Therefore, before engaging in investment activities, it is necessary to conduct thorough research on all parameters of the market, to identify those sectors of the economy that will give the expected return, both in the form of income, and stable development in the future. And only after receiving the final research results, it is necessary to choose the right direction for the flow of investment resources. In turn, the investment market contributes to the implementation of this investment process. In the economic literature, it is often identified with the concepts of financial, stock markets, securities market, etc. The study of modern economic literature has shown that today there is no single point of view on the definition of these concepts. They are all imprecise, making it difficult to categorize a particular market. In Russian and domestic practice, the conceptual apparatus of these terms is also absent, both in regulatory documents and in economic literature. It should be noted that investments are a special commodity, i. e. object of purchase and sale, then they should be circulated in a special market, which is characterized by demand, supply and price, as well as a set of certain subjects of market relations. Such a market is the investment market [Dodonov V. , 2005, 89 p.].

The investment market is an integral part of the loan capital market, and its role is to accumulate and “distribute money capital in order to provide the economy with the necessary resources by organizing the circulation of loan capital without disturbing the normal circulation of industrial capital”. At the same time, the author admits that the investment market has its own nature and specificity, but as a segment of the loan capital market. The investment market has two aspects: in terms of real and financial investments. By real investments, he understands investments in tangible assets that can be “probed” (land, equipment, factories and enterprises). Financial investments mean “contracts, records on paper, such as common stocks and bonds. ” The author notes that these forms are complementary, but not competing [Unshitoy A. S. , 2006. 36 p.].

Basically, in modern conditions, a significant part of investments is presented in the form of financial investments, although at the same time, the development of financial investment institutions provides development of real investments. From

here we see that these two forms are closely interconnected and complement each other.

In foreign sources, two main models are presented that reveal the essence of the investment market: the European model and the American model [Kononenko V. A. 2004, 21 p.]:

- separation of credit and banking activities from investment, the prerogative is given to the stock market as the main source of investment financing;
- limiting the influence of the state on the activity of the investment market;
- prevalence of corporate securities in the total trade turnover;
- legislation is aimed at protecting the interests of investors, especially small ones.

The European investment market model is characterized by the following features:

- the predominant role belongs to the state as a regulatory body and an active participant in the investment market;
- presence of the state in the stock market with the participation of the state;
- prevalence of government securities over corporate securities in the market;
- "law-abidingness" of the investment market participants, and minimal measures to protect the interests of small investors. As you can see, the differences between these models are in the area of the degree of government intervention in the functioning of the investment market, financing of capital investments (in the primary market), and

in the secondary securities market; in relations between the real sector and the financial sector. The country's transition to a market economy changed the outlook on the very essence of the investment market. The investment market functions in conjunction with other markets (labor market, consumer goods market, service market) under various forms of government regulation and is formed by "the entire system of market economic conditions". Here the price of investment goods and instruments is formed depending on supply and demand, with special attention paid to their investment attractiveness.

The investment market promotes the development of interrelated relations between the subjects of the investment process, facilitates the flow of investment capital between their owners and a group of people in dire need of them. It is shown schematically in Figure 1.

Thus, the close intertwining of all elements of the investment market contributes to capital growth, which ensures economic growth. In turn, the efficiency of the investment market depends on several factors:

- the relationship between consumption and savings across the country;
- the degree of guarantees to investors for the safety of capital investments;
- expected rate of return on invested capital;
- the level of development of the infrastructure of the economy as a whole.

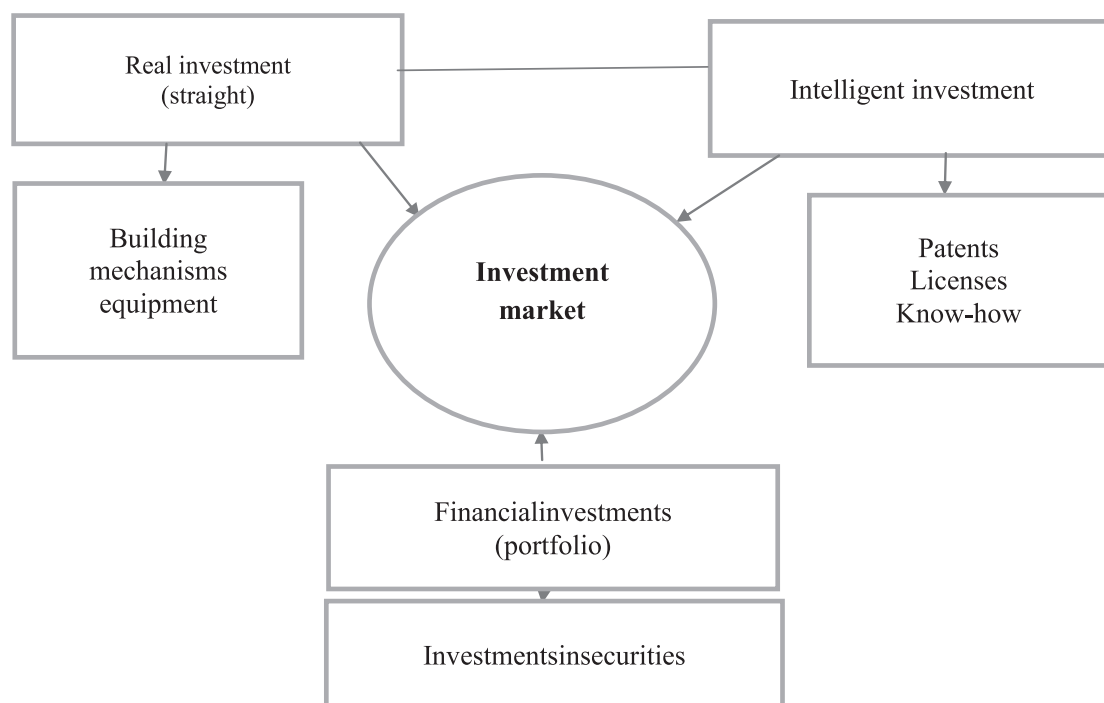

Figure 1 - Structure of investment market elements

Note - Figure compiled by the author

• Significant investment potential is concentrated in the banking sector, which, while accumulating temporarily free resources, directs them to the main

industries and developing sectors of the economy through investment loans. The main difference between investment lending and other types of loans:

the purpose of the loan, long-term lending and a high degree of risk. To minimize risks, commercial banks engaged in investment lending set a number of conditions for borrowers, some of which are:

- acquisition by the bank of a controlling stake in the borrower's enterprise;
 - obligatory provision by the enterprise of financial guarantees of the government, reliable banks;
 - provision of highly liquid collateral by the enterprise by the borrower;
 - share participation in the form of a share, share, block of shares, etc.
- However, in order for banks not to go far from their generic functions, not be exposed to risks and maintain reliability, there are regulations containing a number of restrictions on the participation of banks in the economic activities of enterprises:
- it is prohibited to carry out production, business and insurance activities;
 - there is a limitation in the participation of the authorized capital of enterprises up to 25% of their own funds;
 - there is a restriction in the area of acquisition of a share (shares) of one legal entity up to 10% of the bank's capital;
 - also other restrictions (antimonopoly rules, regulations governing participation in financial and industrial groups).

The main reason that banks do not limit their investment activities only to lending operations is the high liquidity of the investment part of the loan portfolio. Therefore, the redistribution of investment capital between sectors of the economy also occurs through securities, through the mechanism of the stock market. In modern world practice, securities are divided into two large classes: basic securities; derivative securities.

According to the degree of predictability of investment income, debt and equity securities are divided. The degree of predictability of the level of investment income makes it possible to determine the investment qualities of debt securities based on the characteristics of "profitability-risk" and "profitability-liquidity". In turn, equity securities are characterized by a low degree of predictability in obtaining investment income, which is assessed by the level of forthcoming dividend payments and the increase in the market value of the stock instrument.

According to the form of exercising property rights, it allocates investment securities purchased for a long term in order to obtain current income on this security as dividends, coupons, interest. It is these securities that are of particular interest in the investment market.

For the effective functioning of the investment market, it is necessary to create a favorable investment climate, which, in turn, plays a stimulating role. Usually, the investment climate is understood as the environment where certain investment processes take place.

It is believed that the very term "investment climate" is characteristic only of a market economy and is a general indicator for attracting investment capital to a country. Also one of the Kazakh scientists U. B. Baimuratov understands the investment sphere as: the sphere of capital construction (investments in fixed assets of the sectors of the economy); innovation sphere (scientific and technical products and intellectual potential); the sphere of circulation of financial capital; the sphere of realization of property rights of subjects (the market of movable and immovable property). A favorable climate encourages investors to be active in directing investment resources to a particular country or industry. An unfavorable climate, on the contrary, scares off investors with increased risk, which affects a significant capital outflow from the country. The state of the investment climate shows the degree of attractiveness of the state on the part of investors and is assessed by several factors: inflow and outflow of capital, the level of the inflation index and interest rates, the share of savings in GDP, the possibility of effective investment development, the degree of risk during implementation. All over the world, an indicator of a country's investment attractiveness is the assignment of an investment rating by independent international rating agencies, which depends on the degree of risk. Investors are mainly guided by these indicators, since it is problematic for them to independently analyze the investment environment of a country of interest. Before directing investments to a particular country, the investor thoroughly studies the investment climate, calculates and weighs all the expected risks, and if the intended profitability justifies them, he decides to invest. Figure 2 shows the factors of the investment climate that investors focus on.

Each of these factors, both individually and as a whole, affect the final decision of the investor, and the state, as an interested party in raising capital, must create favorable investment conditions. The investment climate at the macro level is determined by political, economic and social stability in the country. At the micro level, the investment environment is determined through the relationship of the state with specific investors (an individual investor or an investing firm). To maintain the investor's confidence and confidence in the safety of his investments, the state must improve the investment climate. This is the main condition for creating and maintaining a positive image of the country. Also, the state should ensure the attraction of both public and private investments. The direction of investors' capital in the investment market will depend on the effective implementation of the state's investment policy and the creation of a favorable investment climate. It should be remembered that investors will direct their investments to real production only under favorable conditions for them. Thus, the invest-

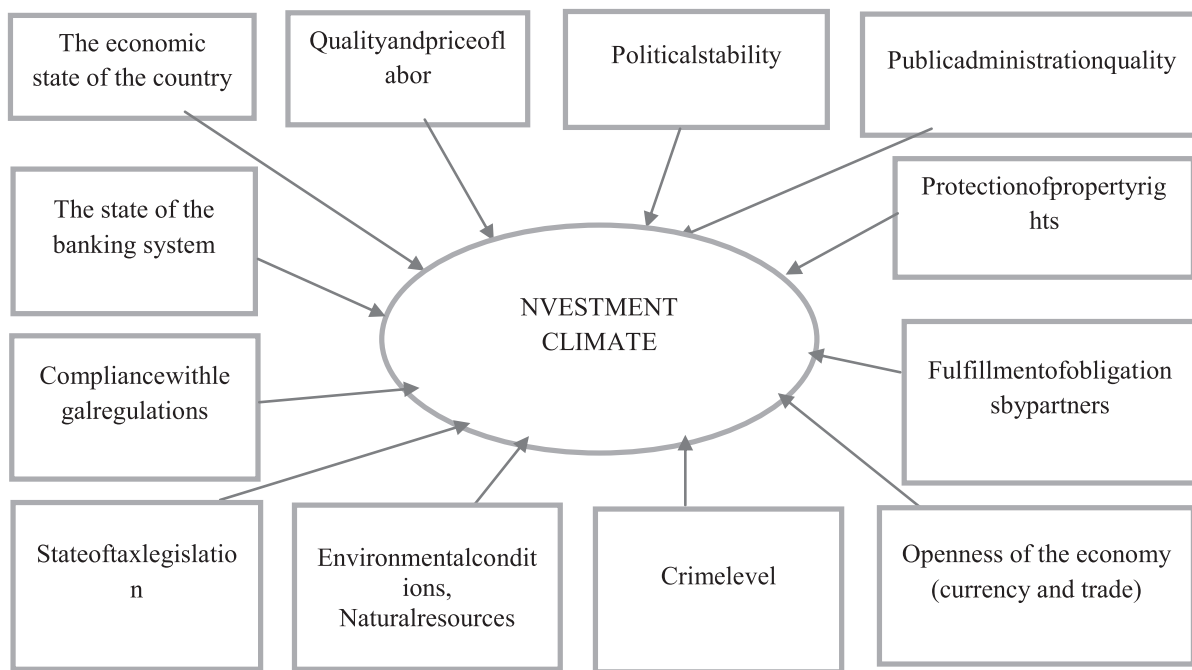

Figure 2 - Factors shaping the investment climate
 Note - Figure compiled by the author

ment climate should be aimed at supporting the real sector of the economy. The decision in which sectors of the economy the capital flow will be oriented depends on favorable conditions and environment, and this determines the development of the country's economy. So, if there is a favorable atmosphere on the investment market, then the investment activity of institutional market participants will be effectively directed towards the further development of the economy.

The most important condition for the sustainable development of the state and the economy as a whole, as previously defined, is the creation of a favorable investment climate and the investment attractiveness of Kazakhstan in the eyes of world cooperation and the countries of near and far abroad, and the result of all this is the investment attractiveness of Kazakhstan as a political and economic flagship of development. According to the data of March 10, 2015, 13:02 Astana time, the pride of Kazakhstanis and the universal recognition of experts cause the leading positions of Kazakhstan.

In the context of the crisis in the world economy, special attention for many countries has been and is attracting foreign investment. For example, China, being one of the countries that takes active measures in the investment activities of such states as Kazakhstan, itself is making no small efforts to create a favorable investment climate in its country. To date, Kazakhstan ranks 50th in terms of the degree of business and investment climate

among 200 countries of the world. Our country has accumulated over 80% of all investments attracted to Central Asia from Europe, America and Asia, which during the years of independence amounted to about 200 billion dollars. Over 90% of China's investments in the Eurasian Economic Union are in the Republic of Kazakhstan.

A decline in foreign direct investment (FDI) has been reported around the world. Despite this global trend, Kazakhstan is one of the countries where there is a positive trend in attracting gross FDI. For 9 months of 2014, 19 billion dollars of direct foreign investments were attracted. At the same time, the volume of investments in the manufacturing industry amounted to 2.6 billion dollars, that is, increased by almost 20% compared to 2013.

"Our modern model of a market economy is based on the active role of the state in attracting foreign investment," noted the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in the Strategy "Kazakhstan-2050". Indeed, every year there is an increase in measures of state support for investors: the establishment of tax incentives and in-kind grants, the development of special economic zones, the introduction of the principle of "one window" for investors who have entered into a contract, in the collection and preparation of documents, the institution of an investment ombudsman to protect their rights and interests, etc.

A significant role in expanding the flow of investments is also played by the program of accelerated industrial and innovative development

implemented by the state, as well as the New Economic Policy "Nurlyzhol - the Way to the Future", as well as the President's message to the people of Kazakhstan 2050 Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 17, 2014 Kazakhstani Way - 2050: Common goal, common interests, common future.

A 2014 study of the investment attractiveness of Kazakhstan showed that the perception of the country's image has improved, and the degree of investor confidence in Kazakhstan's potential has increased compared to the results of previous years.

Current and potential investors assess the factors of the country's attractiveness differently. Those who already work in Kazakhstan, above all, appreciate the high level of economic, political and social stability in the country, as well as the relatively low tax rates for business.

Potential investors are not yet sufficiently aware of these advantages of the country, while among the main advantages are the level of wages and the culture of entrepreneurship. Nevertheless, both those working in Kazakhstan and potential investors note the high level of development of the telecommunications infrastructure and the size of the consumer market. Areas for improvement: Transport and logistics infrastructure. Current and potential investors point to the need for further improvement of the country's transport and logistics infrastructure. Open and flexible trade policy. Due to its strategic location between Europe and Asia, Kazakhstan has enormous transit and trade potential. But for its successful implementation, the country needs a more open trade policy. Administrative environment. Despite the high level of political stability, Kazakhstan faces such problems in public administration as corruption and bureaucracy. Flexibility of labor legislation and simplified procedure for issuing work permits. Many investors urge Kazakhstan to facilitate the procedure for attracting qualified foreign personnel to the country, the procedure for hiring and firing workers, as well as setting the length of the working day. Most of the respondents are satisfied with the results of their work in Kazakhstan. According to the survey, respondents representing large investors (with an annual international turnover of US \$ 2 billion or € 1.5 billion or more) find it easier to succeed in Kazakhstan than small companies. Also, most of the representatives of the industrial sector and the automotive industry (70.4%) are satisfied with their work in Kazakhstan. Investors' confidence in Kazakhstan's potential has reached its highest level in recent years. According to the results of the survey this year, 47.3% of respondents believe that over the next three years the level of investment attractiveness of the country will

increase (against 41.4% in 2013 and 43% in 2012). In addition, the republic has defined the strategy "Kazakhstan 2050" and intends to join the top 30 most developed countries in the world by 2050. To accomplish this task, Kazakhstan is actively looking for new markets, building up its innovative potential, and also working to ensure sustainable development of the private sector and create a favorable investment climate. Kazakhstan's expected soon accession to the WTO and the strengthening of cooperation with China, Russia and other states of Europe and Asia should also contribute to the growth of the republic's trade potential and the emergence of new investment opportunities. The energy sector, according to investors, will remain the most attractive sector for capital investment over the next three years. According to the forecasts of the respondents, by 2030 Kazakhstan will become one of the leaders in the energy market. However, industries such as high technology, telecommunications equipment and infrastructure, and professional services have significant growth potential and can become an important source of income and new jobs for the country.

This article emphasizes the need for a policy of investment attraction in order to develop the economy not only as a raw material exporter, but also as a full-fledged state that can create a powerful developed economy with a developed infrastructure and with its own production of all spheres of the economy, production of its own cheap gasoline, production of light, food and heavy industry, agriculture, development and implementation of innovative technologies in production and industry. all this will serve as a source of creating new jobs, raising the social status of all segments of the population, strengthening the political and economic interaction of all structures and divisions.

Integration into the world economy, intensive innovation and the transition to green technologies should increase the attractiveness of Kazakhstan in the eyes of investors.

Today the country is an important part of the "new silk road" between East and West and has every chance of becoming a key transport hub for Europe and Asia. In addition, the construction of the international corridor "Western Europe-Western China", which will consist of transcontinental highways, is under way, as well as the construction of high-capacity railways. The republic should become a key transport hub for Europe and Asia, receiving additional opportunities from the growing trade turnover. The main factors of investment growth are the implementation of three steps. Firstly, this is active integration into the international economy, secondly, it is a transition to an innovative economy, and thirdly, it is using "Green Technologies" in focus.

REFERENCES:

1. Marenkov N. L. Investments. Rostov n / D . : Phoenix, 2002. 448 p.
2. Evsenko O. S. Investments: in questions and answers. Textbook. allowance. M . : TK Welby, publishing house Prospect, 2005. 256 p.
3. Baimuratov U. Investments and innovations. Nonlinear synthesis. Selected scientific works. T. 3. Almaty: BIS, 2005 320 p.
4. Romash M. V. , Shevchuk V. I. FIKI. Minsk: Book House, 2004 . - 159 p.
5. Dodonov V. Yu. Management of a portfolio of shares in emerging stock markets: theory, methodology, technique: diss. ... Doctor of Economics Almaty, 2005, 289 p.
6. Unshityoy A. S. Investments: Textbook. 4th ed. revised and add. M . : Danilov i K, 2006. 376 p.
7. Kononenko V. A. Bank as an intermediary in the investment market: implementation in a transformational economy: dissertation.... to. eq. n. - SPb, 2004, 221 p.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ

СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА

SOCIOLOGICAL SCIENCE

УДК: 504: 37. 03

TUGELBAEVA GULNAZIYA TUGELBAEVNA

candidate of chemical sciences, associate professor

AKHMETZHANOVA MALIKAM TAIRZHANOVNA

2nd year master student

faculty of physics and mathematics

Kazakh National Women's Teacher Training University

ANALYSIS OF SOME FACTORS AFFECTING ATMOSPHERIC POLLUTION

Түйін. Бұл мақалада атмосфералық ауаның ластануына әсер ететін кейбір факторлар қарастырылған. Атмосфералық ауаны ластайтын әр түрлі құраушылардың, оның ішінде газ қоспасын шығарушы көздердің параметрлері анықталып, аналитикалық бағалау жасалған, сонымен қатар жергілікті мекеннің метеорологиялық факторларының негізгі көрсеткіштері келтірілген. Атмосфералық ауаның ластану деңгейінің әр түрлі аспектілері, яғни желдің жылдамдығына және бағытына, атмосфераның температуралық стратификациясы мен жауын-шашын кезінде шығарылған қалдықтың ауа температурасына тәуелділігі қарастырылған. Атмосфералық ауаға шығарылып жатқан зиянды заттардың таралу сипатына әсер ететін желдің жылдамдығы мен шығарындыларды шығарушы көздердің диаметріне тәуелділігіне талдау жасалған. Жер бетіне жақын орналасқан атмосфералық қабаттағы зиянды зат бөлшектерінің концентрациясының артуы, қауіпті жел жылдамдығына тәуелді екені көрсетілген.

Түйінді сөздер: ауаның ластануы, желдің жылдамдығы, ластаушы заттар, шығарындылар, параметрлер, жауын-шашындар

Резюме. В данной статье рассматриваются некоторые факторы влияющие на загрязнение атмосферного воздуха. Приведены аналитические оценки определения различных составляющих, загрязнения атмосферы с учетом параметров источников выброса газовоздушной смеси, а также факторов и показателей метеоусловий местности. Рассмотрены различные аспекты зависимости уровня загрязнения атмосферного воздуха от скорости и направления ветра, температурной стратификации атмосферы и температуры воздуха в момент выброса осадков. Проведен анализ оценки влияния скоростей ветра, диаметра устья источника выброса на характер рассеивания выбросов вредных веществ в атмосферный воздух. Показано, что максимальная приземная концентрация загрязняющих веществ в приземном слое атмосферы возникает при опасной скорости ветра.

Ключевые слова: загрязнения атмосферы, скорость ветра, загрязняющие вещества, выбросы, параметры, осадки.

Summary. This article considers some factors affecting air pollution. The authors present the analytical estimates of determination of various components of air pollution taking into account the parameters of gas-air mixture emission sources, as well as factors of weather conditions of the locality. Various aspects of the dependence of the level of atmospheric air pollution on wind speed and direction, temperature stratification of the atmosphere and air temperature at the time of precipitation have been considered. The analysis of the assessment of the influence of wind speeds, the diameter of the mouth of the emission source on the character of dispersion of emissions of harmful substances into the atmospheric air has been done. It is shown that the maximum ground-level concentration of pollutants in the prized layer of the atmosphere occurs at a dangerous wind speed.

Key words: air pollution, wind speed, pollutants, emissions, parameters, precipitation.

INTRODUCTION

Human interaction with the natural environment is not a new problem and has its roots in ancient times, when man mastered fire, equipped caves and, with the help of stone tools, began to develop plain and forest spaces. Even then, in the Stone Age, the humankind had a negative impact on the geographic and geological environment while adapting to the pristine landscapes for their survival. With the development of technology, the man's impact on the environment began to be commensurate with the geological processes taking place on the Earth's surface and the upper part of the lithosphere.

The man turned out to be the only representative of the animal world who "broke free" from the ecological dependence of the environment and became the master of his own destiny. He began to build cities, transform nature, and create technological complexes and systems that function according to his own (social) laws, different from the laws by which the ecosystem of the planet Earth existed earlier. Before the advent of machines and devices, people generally lived in harmony with nature, and only catastrophic phenomena and processes, for example, floods, earthquakes and volcanic eruptions, disturbed the relative harmony of that period. An illustrative example is Pompeii, where people died of choking gases, ash and lava during the eruption of Mount Vesuvius in 79 BC. Nevertheless, the eruption of the Vesuvius volcano affected fewer people than the accident at the Chernobyl nuclear power plant, which captured a number of European countries with radioactive contamination. The Chernobyl nuclear power plant is an anthropogenic source of nuclides.

The economic activity of people in historical times led to desertification and salinization of huge territories. They say that Sahara arose due to large grazing in the center of Africa. Similar methods of management led to the burial of entire states in Central Asia. Deforestation today brings changes to the natural landscapes of Brazil, India, Central America and Russia. Environmental crises in the 20th and 21st centuries ceased to be local and began to cover entire regions. Anthropogenic disasters began to "join" the natural elements, in scale and consequences much more dangerous than natural ones.

The process of anthropogenesis on a planetary scale has become uncontrollable and dangerous in its consequences. Thus, the amount of the generated solid industrial and domestic waste alone is around 25- 30 billion tons per year and almost the half of it are organic compounds. About 1 million chemical substances, alien to nature, are produced annually; more than 100 million tons of mineral fertilizers and about 0.5 million tons of various toxins are seeped into the soil. According to the UN, we extract about 100 billion tons of mineral raw materials from the bowels each year, and up to 600 billion tons of industrial effluents flow into the surface and

underground parts of the hydrosphere, polluting the waters of the planet. There is a situation of general contamination of the components of the Earth's geographical shell: the atmosphere, the hydrosphere and the upper part of the lithosphere [Хаин В. Е., Короновский Н. В., 2007, с. 244]. It can be argued about the emergence of a new geochemical environment for the migration of chemical elements of anthropogenic genesis in the upper parts of the lithosphere, hydrosphere and in the whole ecosphere [Сорохтин О. Г., Ушаков С. А., 2002, с. 506]. Its (living substance) main property is a constant and continuous mass exchange of chemical elements with the environment, allegedly capable of leading to chemical equilibrium in the evolution of the outer part of the Earth [Хаин В. Е., Короновский Н. В., 2007, с. 244; Турдыкулов Э. А., 1991, с. 195]. Thanks to the works of great scientists such as P. Teilhard de Chardin [Тейяр де Шарден, 1992, с. 15], geologists E. Suess [Натальин Б. А. Эдуард Зюсс, 2011, с. 289], and V. I. Vernadsky [Вернадский В. И., 2012, с. 576] and others, the modern understanding of the biosphere as a global system has been formed. *According to this understanding, there is a strong link between an inert substance in solid, liquid and gas phases on the one hand, and various forms of life and their metabolites on the other hand.* Human activity has become a new factor in the environment (anthropogenic factor), and the optimization of the interaction of man and society with nature is becoming a general strategy for preserving life in the biosphere.

The definition of the biosphere has incorporated the geochemical state of the air environment without highlighting the anthropogenic component in it. At a certain stage of evolution, this component is obviously capable of making certain adjustments to the diversity of life forms. Problems such as the environment, urban noise, electromagnetic field and human beings are receiving increasing public attention; establishment of environmental transport modes; physical phenomena occurring in the atmosphere and the bowels of the Earth [Турдыкулов Э. А., 1991, с. 195; Тейяр де Шарден, 1992, с. 4].

MATERIALS AND RESEARCH METHODS

Air pollution is associated with the entry and dispersion of pollutants in the surface layer. The weather conditions of the area where the source of pollution is located have a significant impact in this process [Власов Б. П., 2013, с. 124]. With the same emission parameters of harmful substances, different concentrations may occur. These values of pollutant concentration depend on wind speed and direction, atmospheric temperature stratification, air speeds depending on the relief, type and roughness of the underlying surface [Млявая Г. В., 2014, с. 181].

Wind speed at the time of release may or may

not affect atmospheric pollution [Тугельбаева Г. Т. , 2007, с. 125]. In the work [Тугельбаева Г. Т. , Қанибекова А, 2016, с. 825], we have considered physical basis of some environmental problems.

Air pollution problem is very urgent in many countries, for example air quality in China has deteriorated continuously within the last ten years, the Chinese central government has developed numerous environmental regulations (ERs) to improve the air condition. This paper adopts three different standards to measure the ERs for studying the impacts of ERs on haze pollution. According to previous studies, the mechanism of environmental regulations on air quality of this paper are developed and empirically analyzed by system GMM (Generalized Method of Moments) method using provincial panel data from 2006 to 2016 from China. Our empirical results conclude that: (i) command-controlled regulations (ER1) and economic-incentive regulations (ER2) have nonlinear relationships with haze pollution, but the linear regression results of voluntary-consciousness environmental regulation (ER3) are not statistical significant; (ii) the effectiveness of the ERs is varied at different significance levels and most coefficients of western region are not statistical significant; (iii) the coefficients of foreign direct investment (FDI) are positive and statistical significant. However, FDI can also have a negative impact on haze pollution

when ERs are fully carried out. The empirical analysis of the whole country is basically consistent with the ones of four different regions in China.

The calculation of air pollution by single source emissions has been done in accordance with (ОНД-86) the All-Union Regulatory Document [ОНД – 86, 1987, с. 5].

The dangerous wind speed at which maximum concentrations of air pollution occur is determined by the parameters of the emission source and the gas-air mixture. Wind speed V_M is determined by the formula:

Then, for heated emissions, the value of the dangerous wind speed U_M , m / s is determined by the following conditions (Table 1):

$$V_M = 0.653 \sqrt{\frac{V_1 \cdot \Delta T}{H}}, \text{ m/c} \quad (1)$$

The flow rate of the discharged gas-air mixture:

$$V_1 = \frac{\pi \cdot D^2}{4} \cdot \omega_0; \text{ m}^3/\text{c} \quad (2)$$

The height of the emission source (known value) - H , m.

The outlet velocity of the gas-air mixture is ω_0 , m / s.

Ejection source mouth diameter - D , m

The parameter f is determined by the formula:

$$f = 1000 \frac{\omega_0^2 \cdot D}{H^2 \Delta T} \quad (3)$$

Table 1. Classification of wind speed for hot emissions by hazard

Dangerous speed	Conditions	The degree of danger
$U_M = 0,5$	$V_M \leq 0,5$	Extremely dangerous speed
$U_M = V_M$	$0,5 < V_M \leq 2$	Dangerous speed
$U_M = V_M (1 + 0,12\sqrt{f})$	$V_M > 2$	Weakly dangerous speed

For cold emissions ($DT = 0^0$) the parameter is according to the formula:

$$V'_M = 1,3 \frac{\omega_0 \cdot D}{H} \quad (4)$$

Next, the value of the dangerous wind speed is taken into account, and then the degree of danger of the obtained wind speed is determined.

Table 2. Classification of wind speed for cold emissions according to the degree of hazard.

Dangerous speed	Conditions	The degree of danger
$U_M = 0,5$	$V'_M \leq 0,5$	Extremely dangerous speed
$U_M = V'_M$	$0,5 < V'_M \leq 2$	Dangerous speed
$U_M = 2,2V'_M$	$V'_M > 2$	Weakly dangerous speed

The direction of the location of the most powerful emission source in relation to the residential area is taken as a dangerous wind direction. Wind speed and direction vary depending on key factors: atmospheric altitude, time of day, season of the year, etc.

The distribution of air temperature over height characterizes three typical states of the atmosphere: *indifferent, unstable and stable* (Table 3).

Table 3. Characteristics of various conditions of the atmosphere

State of the atmosphere	Characteristics of the state of the atmosphere
Indifferent	Temperature decrease per 1°C for every 100 m of altitude. The atmosphere does not facilitate the movement of air up and down. Dissipation of pollutants is possible.
Unstable	Temperature decrease for every 100 m of altitude by more than 1°C. The atmosphere facilitates the movement of air masses up and down. The state of the atmosphere is most favorable for the dispersion of pollutants.
Stable	The air temperature for every 100 m of atmospheric altitude drops by less than 1 °C. The rising volume of air will cool faster than the atmospheric volume. The state of the atmosphere is the most unfavorable for the dispersion of pollutants.

With an indifferent state of the atmosphere, one can characterize a decrease in air temperature every 100 m in height by 1°C. For the dispersion of pollutants, an indifferent state of the atmosphere is not the worst, but it is not particularly favorable. Visually, the pollutant ejection torch has a conical shape and rises upward. In an unstable state of the atmosphere, substances dissipate most actively. The temperature drops by more than 1°C every 100 m of altitude. In the dispersion of pollutants in the atmosphere, the process of stratification (mixing) plays an important role, therefore, in the calculations of dispersion, the A stratification coefficient is taken into account depending on the location of the pollution source.

Temperature stratification of the atmosphere is taken into account by the coefficient $A = 200$ for Kazakhstan. Calms, fogs, low clouds, intrusion of large masses of cold or warm air contribute to the creation of temperature inversion, the long-term state of which contributes to catastrophic pollution of the atmosphere. When calculating the dispersion of pollutants, it is necessary to know the temperature difference between the discharged gas-air mixture and air according to the formula:

$$\Delta T = T^0_{TC} - T^0_B \quad (5)$$

If $\Delta T = 0$, then the emission is cold and it dissipates in the atmosphere worse, i.e. the surface concentration of pollutants will be higher.

Precipitation in the form of rain and snow removes pollutants from the atmosphere and transfers them to the soil cover, soils, surface and underground waters. However, more and more precipitation is acidic or alkaline.

Results and discussion

A task. Determine the dangerous wind speed for a source with a diameter D , a height H , an exit speed of the gas-air mixture $\omega_0 = 2 \text{ m/s}$ and its temperature $T^\circ\text{C}$. The source is located in Almaty.

The flow rate $V_1, \text{ m}^3/\text{s}$ of the gas-air mixture is determined according to formula (2), and the value of $V_M, \text{ m/s}$, of the dangerous wind speed is determined according to the formula (4).

Table 4. Initial data for the task

Opti on	$D, \text{ m}$	$H, \text{ m}$	$\omega_0, \text{ m/sec}$	$T^\circ\text{C}$	$T^\circ_{B}, \text{ C}$	$V_1, \text{ m}^3/\text{sec}$	$V_M, \text{ m/sec}$
1	1,0	30,0	2,0	80	22	1,6	0,95
2	1,1	32,0	2,0	79	22	1,9	0,97
3	1,2	34,0	1,9	78	22	2,1	0,96
4	1,3	36,0	1,9	77	22	2,5	1,01
5	1,4	38,0	1,9	76	22	2,9	1,04
6	0,8	40,0	2,0	82	22	1,0	0,74
7	0,9	30,0	2,0	81	22	1,3	0,81
8	1,0	32,0	2,0	80	22	1,6	0,95
9	1,1	34,0	2,0	79	22	1,9	0,97
10	1,2	36,0	1,9	78	22	2,1	0,96
11	1,3	38,0	1,9	77	22	2,5	1,01
12	1,4	40,0	1,9	76	22	2,9	1,04
13	0,8	40,0	2,0	82	22	1,0	0,74
14	0,9	32,0	2,0	81	22	1,3	0,81
15	1,0	34,0	2,0	80	22	1,6	0,95

As can be seen from the table, according to the classification of wind speed, the degree of danger $0,5 < V'_M \leq 2$ corresponds to the dangerous speed. The smaller the mouth diameter (1-1.2 m), the volume of the gas-air mixture outlet is small (1.5-2.2 m³ / sec),

and with an increase in the diameter from 1.3 m to 1.4 m it is up to 3 m³ / sec.

Figure 1 shows a graph of the dependence of the flow rate of the gas-air mixture on the diameter of the outlet of the emission source.

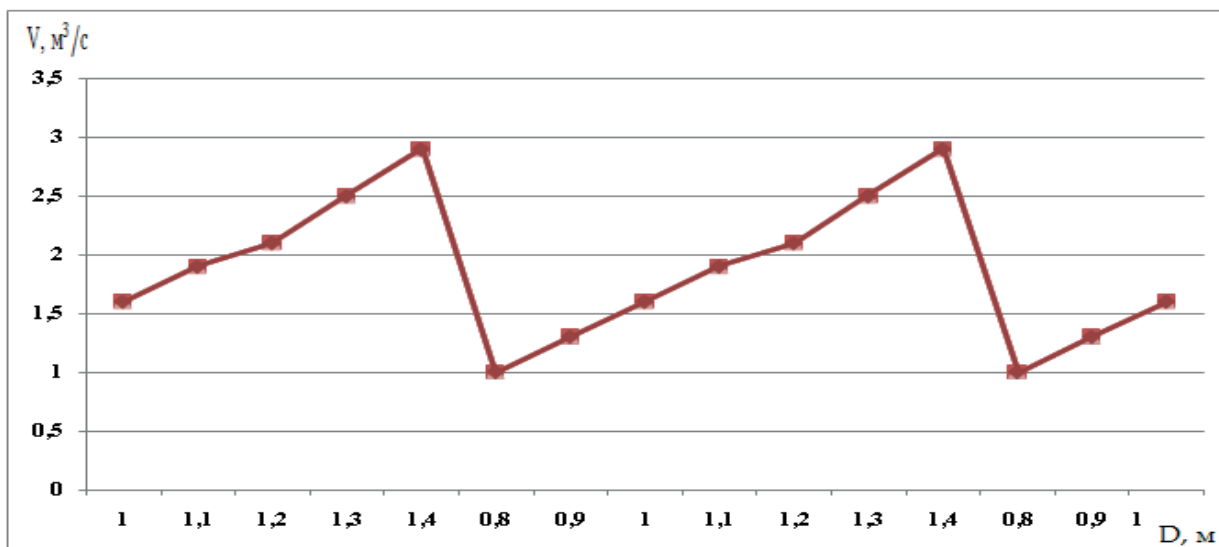

Fig. 1. The graph of the dependence of the flow rate of the gas-air mixture on the diameter of the mouth of the emission source

It follows from the figure that with an increase in the mouth diameter, the flow rate of the gas-air mixture increases. The maximum wind speed also depends on the temperature of the gas-air mixture.

Figure 2 shows the dependence of the dangerous wind speed on the temperature of the gas-air mixture.

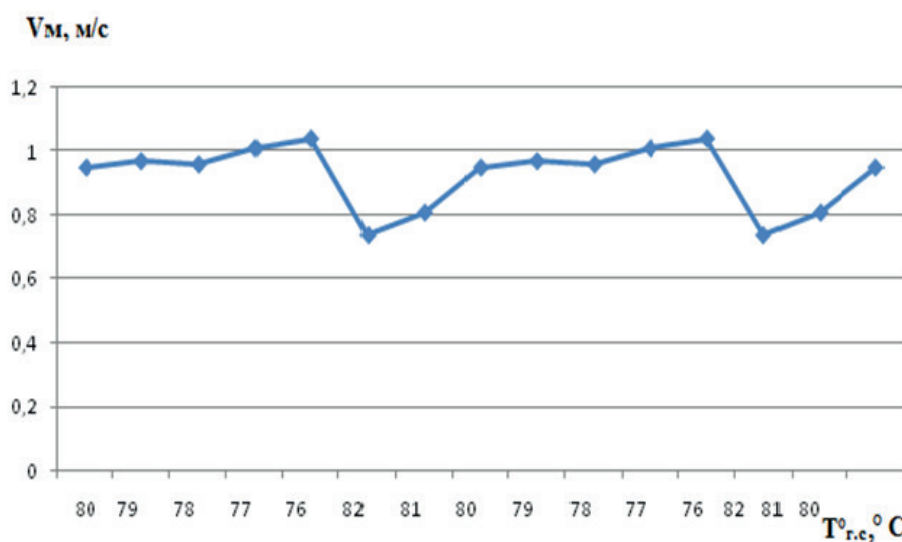

Fig. 2. Dependence of the dangerous wind speed on the temperature of the gas-air mixture

As can be seen from the figure, the maximum wind speed of 1.05 m/sec corresponds to a gas-air mixture temperature of 76.5°C. With an increase in temperature, one can observe a decrease in wind speed to 0.7 m /sec.

Thus, the meteorological conditions of the area and the size of the pollution source play a key role in the formation of the ecological state of the area.

They act not only as determinants of the impact, but these impacts function in close relationship with almost all components of atmospheric pollution. In this regard, the analysis and assessment of their inherent influences: trends and other features have been calculated using the results obtained in this area of scientific research.

REFERENCES:

1. Geografia: istorianauki. Planeta Zemlya. <http://forpost-x.com.ua/planeta-zemlya/> Data dostupa: 09.01.2020 [Geography: History of Science. Planet Earth. <http://forpost-x.com.ua/planeta-zemlya/> Access date: 09/01/2020]
2. Sorohtin O. G. , Ushakov S. A. RazvitieZemli. – M: MGU. p. 506 . 2002 [Sorokhtin OG, Ushakov SA Development of the Earth. –M. : Moscow State University. p. 506, 2002]
3. HainV. E. , KoronovskyiN. V. , PlanetaZemlya. Otyadra do ionosfery. - M. : KDU. . 244. 2007 [Khain V. E. , Koronovsky N. V. Planet Earth. Fromthecoretotheionosphere. –M. : KDU. 244 p. 2007]
4. Teiyar de Sharden P. Bozhestvennyasreda. – M. : Renaissance. 1992. [Teilhard de Chardin P. Divine environment. - M. : Renaissance. 1992]
5. Teiyar de Sharden. Fenomen cheloveka. – M. :Nauka, 1987. [Teilhard de Chardin P. Phenomenon of a human being. – M. :Nauka, 1987]
6. Natalyin B. A. Eduard Zuss i rossiiskyie geologi. Geodinamika i tektonofizika. 2(3):289-323. 2011. [Natalyin B. A. Eduard Suess and Russian geologists. Geodynamics and Tectonophysics. 2 (3): 289-323. 2011]
7. VernadskiiV. I. Biosferabnoosfera. M. : Airis-press, - 576 c. , 2012. [Vernadsky V. I. Biosphere and Noosphere. M. : Airis-press, - 576 p. , 2012]
8. Tugelbayeva G. T. Sistemno-strukturnye aspekty programmogo obespechenya processa prepodavanya ecologii v vuzah i shkolah. InformacionnyilistokMinisterstvonaui – Akademianauk RK, № 54-98. [Tugelbaeva G. T. System-structural aspects of the software of the process of teaching ecology in universities and schools. Information leaflet of the Ministry of Science - Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, No. 54-98.]
9. Turdykulov E. A. Ecologicheskoe obrazovanie i vospitanie uchashihsya. , - Tashkent, 195 s. 1991 [Turdykulov E. A. Environmental education and upbringing of students. , - Tashkent, 195 p. 199].
10. Vlasov B. P. Monitoring okruzhaushei sredy: Uchebnoe posobie, - Minsk, BGU, 2013, - 124 s [Vlasov B. P. Environmental monitoring: Training manual, - Minsk, BSU, 2013, p. 124]
11. Mlyavaya G. V. Vlianye parametrov sherohovatosti podstilaushei poverhnosti na skorost' vetra// Ecologia șiGeografia. BuletinulAȘM. Științevietii. 2014. № 2(323). C. 181- 187. [Milaya G. V. The influence of the roughness parameters of the underlying surface on wind speed//Ecologia șiGeografia. BuletinulAȘM. Științevietii. 2014. № 2(323). pp. 181- 187.
12. Tugelbayeva G. T. Opredelenie opasnoi skorosti vetra dlya rasseivanya zagryaznyaushih veshestv // Materyali nauchno – practicheskoi konferencii «Shoqan tagilimi -12», Kokshetau. , 2007. [Tugelbaeva G. T. Determination of the dangerous wind speed for dispersing pollutants // Materials of the scientific-practical conference «Shokan takhylymy -12», Kokshetau. , 2007]
13. Tugelbayeva G. T. , Kanibekova A. Keibir ekologialyk maselelerdin fizikalyk negizdery. KazUTZU habarshysy. Kogamdyk gylymdar seryasy №3, 2016 – 825-827 b. [Tugelbaeva G. T. Kanibekova A. Physical foundations of some environmental problems. Bulletin of KazNRTU. Social sciences series №3, 2016 – 825-827 b.]
14. Atmospheric Pollution Research, Volume 11, Issue 6The influence of multiple environmental regulations on haze pollution: Evidence from China. Ming Zhang, Xiaoxiao Liu, Xinran Sun, Wenwen Wang, pages 170-179
15. <https://www.sciencedirect.com/journal/atmospheric-pollution-research/vol/11/issue/6>
16. OND -86. Metodika rascheta konsentratsii v atmosfernomvozduhe vrednykh veschestv, soderzhashikhsvya v vybrossakh predpriyatii. Leningrad: Gidrometeoizdat, 1987. [OND – 86. Methodology for calculating the concentration of harmful substances in the atmospheric air contained in the emissions of enterprises. Leningrad: Gidrometeoizdat, 1987.]

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМЫ ТЕХНИЧЕСКАЯ НАУКА TECHNICAL SCIENCE

ӘОЖ 37. 016:58. 502/504

ИСАЕВ ҒАНИ ИСАҰЛЫ

технология ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚОСАУОВА АКЕРКЕ КОЛДАСЫНОВНА

ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Шымкент университеті

ЗЕРТХАНА ЖАҒДАЙЫНДА САПАЛЫ ЖҮЗІМ ОТЫРҒЫЗУ МАТЕРИАЛЫН ЖЕДЕЛДЕТІП ӨНДІРУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ОРНЫ

Түйін. Бұл мақалада зертхана жағдайында сапалы жүзім отырғызу материалын жеделдетіп өндіруде инновациялық технология арқылы жүзеге асырылды. Жүзімге арналған сау вируссыз отырғызу материалын алудың тиімді әдістерінің бірі - апокальды меристемаларды стерильді дақылға *in vitro* енгізуге негізделген, содан кейін микроклональды репродукция, жоғары репродукция жылдамдығын қамтамасыз етті. Сонымен қатар мектеп оқушыларына ғылыми-зертханалық жұмыстардың маңыздылығы түсіндірілді.

Түйінді сөздер: *in vitro*, тәжірибие, сыни ойлау, құзыреттілік, дағды, іс-әрекет, эксперимент, бақылау, модельдеу.

Резюме. В данной статье представлена инновационная технология ускоренного производства качественного посадочного материала винограда в лабораторных условиях. Один из эффективных способов получения здорового безвирусного посадочного материала для винограда основан на введении апокалиптических меристем *in vitro* в стерильную культуру с последующим микроклональным размножением, обеспечивающим высокую скорость размножения. Также школьникам была разъяснена важность научно-лабораторных работ.

Ключевые слова: *in vitro*, опыт, критическое мышление, компетентность, навыки, действия, эксперимент, контроль, моделирование.

Summary. This article presents an innovative technology for accelerated production of high-quality planting material of grapes in the laboratory. One of the most effective ways to obtain a healthy virus-free planting material for grapes is based on the introduction of apocalyptic meristems *in vitro* into a sterile culture, followed by microclonal propagation, which provides a high rate of reproduction. The importance of scientific and laboratory work was also explained to students.

Keywords: *in vitro*, experience, critical thinking, competence, skills, actions, experiment, control, modeling.

Нарықтық қатынастар жағдайында жүзім өсірудің тұрақты дамуы мен тиімділігін арттыру үшін ең маңыздысы - бұл отырғызудың қарқындылығы, бұл сапалы отырғызылатын материалдың тапшылығы. Өндірісте қолданыстағы көбею әдістерін қолдану отырғызу материалына деген сұранысты толық көлемде қамтамасыз ете алмайды. Сонымен қатар, кеңінен қолданылатын әдістер сапалы (сау) отырғызу материалын алу-

ға мүмкіндік бермейді. Көгалдандыру алаңын жаңарту және өсіру үшін жаңа перспективалы жүзім сорттарын алу үшін қолданыстағы өнімді жетілдіріп, жоғары сапалы жүзім отырғызу материалын тиімді және жедел өндірудің жаңа әдістерін жасау қажет.

Жүзімге арналған сау вируссыз отырғызу материалын алудың тиімді әдістерінің бірі - апокальды меристемаларды стерильді дақылға *in*

in vitro енгізуге негізделген, содан кейін микроклональды репродукция, жоғары репродукция жылдамдығын қамтамасыз етеді [1].

Әдеби дереккөздерді талдау көрсеткендей, жүзім мериклондарының микроклональды көбею технологиясын қолдану дәстүрлі әдістермен салыстырғанда жаңа сорттарды өндіріске енгізу уақытын қысқартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар өсімдіктердің ювиальдыдан репродуктивті фазаға өтуін жеделдетуді атқарады. Бұл технология жыл бойына жұмыстар жүргізуге өте қолайлы және дәстүрлі әдістермен салыстырғанда жаңа сорттардың көбею уақытын 4-5 есе қысқартуға болады. Сонымен қатар, осы әдісті қолдану дәстүрлі әдістерді қолданып, таралуы қиын өсімдіктерді көбейтуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу нысаны Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ботаникалық бағы мен өсімдіктер биотехнологиясы лабораториясының күрделі төзімді жүзім сорттары болды. Бастапқы материал ретінде қарқынды өсіп келе жатқан жүзімнің жасыл өскіндері алынды, оны бір көзді кесінділерге кесіп, содан кейін меристемалар ламинарлық қораптарға оқшаланды. Эксперимент келесі сорттарды қамтылды.

Бір көзді кесінділер меристеманы оқшауламас бұрын 2% натрий гипохлорит ерітіндісінде зарарсыздандырылды. Стерильденген мүшелер стерильді Петри табағына салынған. Оқшаланғанға дейін интеллектуалды таразылар жасуша шыңынан алынып тасталды, апикальды меристеманы алғашқы парақшалармен дәйекті түрде шығарды. Бұл операция шаң өткізбейтін камерада (ламинарлық қорапта) орнатылған МБС-10 стереоскопиялық микроскоптың астындағы бөлшектейтін инені қолдану арқылы жүзеге асырылды. 200-ден 400 мкм-ге дейінгі меристемалар арнайы диссекциялық инемен оқшаланған және бірден Петри ыдыстарындағы агар ортасының бетіне орналастырылған, олар өз кезегінде тиісті жағдайлары бар культуралық бөлмеге орналастырылған: жарықтандыру 3-4 мың люкс, температура 27-28 ° С, салыстырмалы ауаның ылғалдылығы 65-70%. Витаминдері бар модификацияланған MS (Murashige және Skooga) қоректік ортасы қолданылды: тиамин - 1 мг / л, пиридоксин - 1 мг / л, никотин қышқылы - 1 мг / л, мезо-инозит - 50 мг / л, көміртегі көзі (сахароза) - 2%, агар - 0,7% және рН 6,4-6,5 дейін жеткізді. Ауксиндер мен цитокининдер қоректік ортаға әртүрлі концентрациялар мен комбинацияларда өсуді реттегіш ретінде қосылды. Ауксиндер тобынан индол-бутир қышқылы (ИМА) мен индолсірке қышқылы (ХАА), цитокининдер тобынан: 6-бензиламинопуридин (6-БАП), 2-изопентил-аденин (2iP), кинетин, сондай-ақ гиббереллик қышқылы зерттелді. (НК).

Өсімдік материалын өсіру бірінші кезеңде Петри табақтарында, содан кейін мөлшері 40x120

мм пробиркаларда, құрамында 20 мл қоректік ортада жүргізілді. Экспланаттар қажет болған жағдайда келесі көрсеткіштерді ескере отырып трансплантацияланды: апикальды меристемалар мен бір көзді эспланттардың тіршілік ету жылдамдығы, эксплантацияның өсу қарқындылығы, тамыр жүйесінің қалыптасуы мен дамуы.

Нәтижелер мен пікірталас

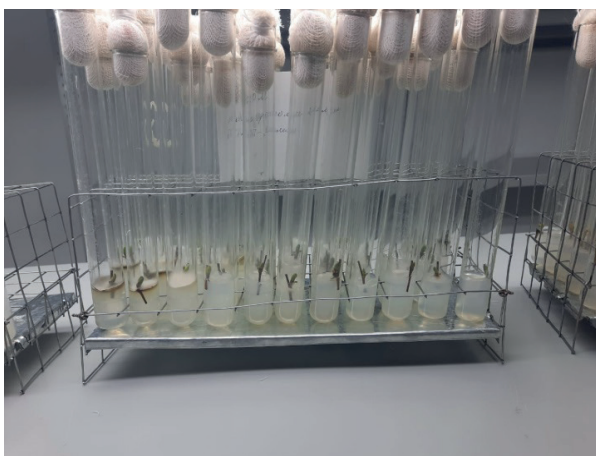
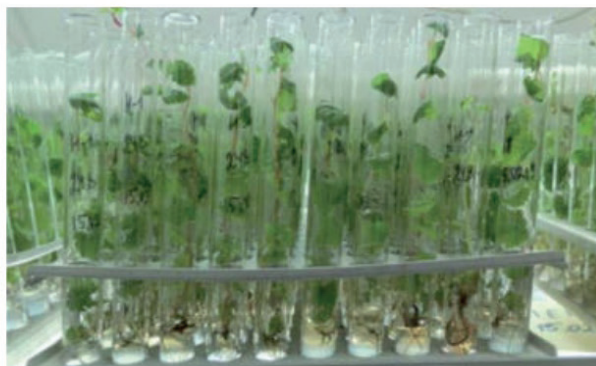
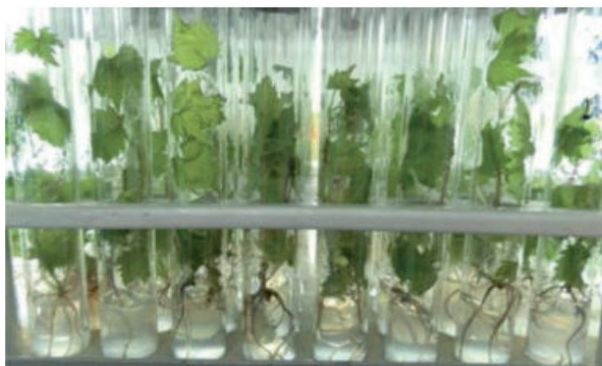
Вируссыз өсімдіктерді алу әдісі өркеннің жоғарғы жағына қарай ауру өсімдіктегі вирустардың азаюына негізделген. Әдетте апикальды меристема вирустарсыз болады. Апикальды меристема - биіктігі 0,2-0,4 мм болатын белсенді бөлінетін жасушалардың конусы [3, 4, 5]. Алайда меристеманы оқшаулау қиынға соғады, сондықтан оны бір немесе екі жапырақты примордиалар жиі бөліп тұратын. Бақылау көрсеткендей, өсірудің бірінші сатысында (2 апта) кейбір меристемалар (сортына байланысты 40-60%) некроздана бастады. Қалған меристемалар отырғызудан бір айдан кейін мөлшері 2-2,5 мм микросуретке айналды. Бұл микросуреттер бірнеше рет сол құрамдағы қоректік ортаға ауыстырылды. Трансплантация жасалды биологиялық пробиркаларға.

Апокальды меристемалардың өмір сүру дәрежесі in vitro мәдениетке енгізу кезеңінде үстелдің сорттары тобында (Августин, Восторг, итальяндық Маскат, ерте Магарача) орта есеппен 50% құрайды, ал өнеркәсіптік сорттарда (Магарач, Виорика, Ркацителидің сыйы) - 40-45 %. Өсіру кезінде апикальды меристемалардың өлуі, оқшаулану процесінде апикальды құрылымдардың зақымдануына байланысты болады. Орнатылған апикальды меристемалар, отырғызудан бір айдан кейін, құрамында бірдей компоненттері бар қоректік ортаға ауыстырылды. Трансплантация мөлшері 40x120 мм биологиялық түтіктерге жүргізілді, 45-55 күн ішінде 6-10 см мөлшерінде регенеранттар пайда болды. Әрі қарай, бұл микропланталар бөлшектеліп, микроклондар алынды. Кластерлік өсінділерді трансплантациялау кезеңінде олардың тіршілік ету деңгейі айтарлықтай жоғары, бұл әртүрлілікке байланысты өзгеріп отырады: Ркацители сорты үшін 75%, ал молдован және итальяндық Маскат сорттары үшін 75%. Инфекцияланған өркендердің пайызы өте төмен. Шамасы, өсіру кезінде апикальды меристемаларды зарарсыздандыру коэффициенті in vitro, сондай-ақ стерильді жағдайда өсімдіктерді трансплантациялау (ламинарлық қораптар) факторы осында ойнаған. 55-60 күн ішінде мөлшері 6-10 см болатын өсімдік регенеранттары пайда болды, содан кейін біз оларды клонды микрокөбейтуге көштік [2].

Қалпына келтірілген өсімдіктерді фрагменттерге бөлді, оның құрамына жапырағы мен бүршігі бар түйін кірді (интеродтың төменгі бөлігі жоғарғы бөлігінен 1-2 см ұзын). Алынған микрозайындыларды биологиялық түтіктерге (40x120 мм) агар ортасында отырғызды, осылайша ин-

теродтың төменгі бөлігі агарға батырылады. Түтіктер фольгамен жабылған және процедураға сәйкес жағдайлары бар мәдениет бөлмесіне орналастырылған. Алынған нәтижелерді қорытындылай келе, апикальды меристемалардың өмір сүру деңгейінің 40% -ы оларды әрі қарай өсіру

мен көбейтуге мүмкіндік беретіндігін ескеру керек, бұл жағдайда вируссыз отырғызу материалын алуға болады. Одан әрі зерттеулер оқшаланған апикальды меристемалардан алынған бір көзді экспресспен жүргізілді.

1-сурет - экстракорпоралды дақылдарда жүзімнің әр түрлі сорттары (А - В).

Қысқа мерзімді сабақ жоспары

Сабақ: Биология	Мектеп: «№15 М. Жұмабаев атындағы мектеп-гимназия» коммуналдық мемлекеттік мекемесі	
Күні: 21. 02. 2020ж	Мұғалімнің аты жөні: М. О. Гаибназаров	
Сынып: 8 В	Қатысқандар саны:	Қатыспағандар:
Сабақтың тақырыбы:	Мәдени және жабайы, біржылдық және көп жылдық, дәрілік және әсемдік өсімдіктер. Өсімдіктердің тіршілік формалары: ағаштар, бұталар, бұташықтар, шөптесін өсімдіктер	
Осы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаттары(оқу бағдарламасына сілтеме)	8. 1. 7. 1. Көп жылдық өсімдіктерді зерттеу.	
Сабақтың мақсаты:	Оқушыларға сыни ойлау арқылы мәдени және жабайы өсімдіктердің ерекшеліктерін ұғындыру. Олардың тіршілік формаларын түсіндіру.	
Жетістік критерийлері:	<ul style="list-style-type: none"> – Мәдени және жабайы өсімдіктер туралы берілетін болады. . – Дәрілік және әлем өсімдіктері туралы берілетін болады. – Алма сорттары туралы берілетін болады. 	
Ойлау дағдылар деңгейі	Білу, түсіну, қолдану.	

Құндылықтарды дарыту		«Мәңгілік Ел» жалпы ұлттық идеясының «Зайырлы қоғам және жоғарғы руханият» құндылығы. Оқушылардың қарым-қатынас жасауы, өмір бойы оқуға дайын болу.		
АКТ қолдану және дағдылар		Плакаттар, кеспе қағаздар		
Пәнаралық байланыстар		Медицина		
Бастапқы білім		6-сынып материалынан		
Сабақтың барысы				
Сабақ кезеңдері, уақыты	Оқыту формалары	Әдіс-тәсілдері	Сабақтағы жоспарланған іс-әрекет	Ресурстар
Ұйымдаст. кезеңі 2 мин	Жалпы сыныптық	Жеребе	Ұйымдастыру. Психологиялық ахуал. Оқушылармен сәлемдесу, түгелдеу. Оқулықтарын тексеру. Топқа бөлу әдісі; жеребе арқылы. 1-топ «Iris» 2-топ «Cornea» 3-топ «Retina» 4-топ «Choroid»	Оқулық, дәптер, күнделік, суреттер, кеспе қағаздары
Үй тапсырмасын тексеру 5 мин	Жеке, Топтық	Кім жылдам?	1-тапсырма. 4 топқа бірдей 7 сұрақ беріледі, топ мүшелері 1-1 сұрақтан алып, сұрақтың реттілігі бойынша жылдам әрі тез жауап беру арқылы өз тобына ұпай сыйлайды. 1. What is a houseplant? 2. What plants are medicinal plants? 3. What varieties of apples do you know?	Сәйкетендіру қағазы
Жаңа сабаққа кіріспе	Жалпы сыныптық	«Миға шабуыл» Aim Video New terms	Ой қозғау. «Миға шабуыл» әдісімен «Жеміс ағашының құрылысы» тақырыбында оқушыларға бірнеше сұрақ қойылады. 1. Ботаникалық бақта қанша алма сорттары бар? 2. Біржылдық өсімдіктерді атаңыз? Сұрақтар қою арқылы тақырыпты ашамын. Оқушылар тақырыпты анықтайды. Eye structure	Интербелсенді тақта
Жаңа сабақ 10 мин	топпен	Біл және бөліс әдісі	1-тапсырма. Оқушылар өз топтарының атауына анықтама беруі тиіс. Оқулықпен жұмыс: Жаңа тақырыпқа сәйкес топтар мәтін бойынша топтық жұмыстар жасайды. 1-топ «Гүлдер» 2-топ «Сүйекті өсімдіктер» 3-топ «Дәрілік өсімдіктер» Дескрипторлар: – Көп жылдық ағаштарды талдап, сүйекті өсімдіктің құрылысын түсінеді. «3 қол шапалақ» шапалақтың ұрылу санына байланысты бағаланады. (1-қанағаттандырарлық, 2-жақсы, 3-өте жақсы)	A4 парағы, маркерлер, с-тикерлер
Сергіту сәті 2 мин	Жалпы сыныптық	Сергіту	Көз тез талмас үшін көзге арналған жаттығулар жасаған дұрыс. Көзіміз аурушан болмас үшін және тез шаршамас үшін көз гигиенасын сақтауымыз керек.	

Жаңа сабақты пысықтау 12 мин	Топтық	«Зертханалық жұмыс»	2-тапсырма. «Зертханалық жұмыс» 1-топ 2-топ 3-топ Дескрипторлар: Бағдаршам әдісі бойынша, қарсы топтарды бағалаймыз	Сивцев кестесі, Дәптер
Сабақты бекіту 2 мин	Жалпы сыныптық	Facts	«Facts»	Кеспе қағаздар, сикер
Рефлексия 1 мин	Жалпы сыныптық	Рефлексия «Not ended sentence»	Рефлексия. Кері байланыс: What I know. What did I know. What do I want to know.	стикер
Үй тапсырмасы 2 мин			Қосымша әдебиеттерден көз аурулары туралы мәліметтер жинау және алдын алу шараларымен анықтау.	Күнделік
Саралау- Сіз қандай тәсілмен көбірек қолдау көрсетпексіз? Сіз басқаларға қарағанда қабілетті оқушыларға қандай тапсырмалар бересіз?			Бағалау-Сіз оқушылардың материалды игеру деңгейін қалай тексеруді жоспарлап отырсыз?	Денсаулық және қауіпсіздік техникасын сақтау
Саралап іріктелген тапсырмалар, нақты бір оқушыдан күтілетін нәтижелер: оқушыға дербес көмек көрсету, оқу материалдары мен ресурстарын оқушылардың жеке қабілеттерін есепке ала отырып іріктеу (Гарднердің жиынтық зият теориясы) түрінде болуы мүмкін. Саралау уақытты ұтымды пайдалануды есепке ала отырып, сабақтың кез-келген кезеңінде қолданылады.			Қалыптастырушы бағалау: Үй жұмысын «Пікір алмасу» арқылы бағалау. Сынып жұмысын «Бас бармақ» арқылы бағалау.	Денсаулық сақтау технологиялары. Сабақта сергіту жаттығулары мен белсенді жұмыстүрлерін қолдану. Осы сабақта қолданылатын қауіпсіздік техникасы ережелерінің тармақтары
Сабақ бойынша рефлексия Сабақ мақсаттары/ оқу мақсаттары қол жетімді ма? Оқушылар бүгін не үйренді? Сабақтағы ахуал қандай болды? Жоспарланған саралау жақсы іске асты ма? Уақытесебінен ауытқу болды ма? Жоспарға қандай өзгеріс енгізілді?			<hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	

Жалпы бағалау

Бұл бөлімде мұғалім «Сабағымнан қандай қорытынды шығарамын? Өзімнің педагогикалық қоржынымды қандай идеялармен толықтырамын?» деген сұрақтарға жауап бере отырып, өз сабағын талдау барысында алған ең басты қорытындыларын жазады.

Ең жақсы өткен екі нәрсе (оқыту мен оқуға қатысты)

1. _____
2. _____

Қандай екі нәрсе немесе тапсырма сабақтың бұдан да жақсы өтуіне ықпалын тигізеді (оқыту мен оқуға қатысты)?

1. _____
2. _____

Сабақ барысында сынып немесе жекелеген оқушылардың жетістіктері/қиындықтары туралы не білдім? Менің келесі сабағымды жетілдіруге не көмектеседі, неге көңіл бөлу керек?

Тексерілді: _____

ҚОРЫТЫНДЫ

Мектеп оқушыларына Вируссыз өсімдіктерді алу әдісі өркеннің жоғарғы жағына қарай ауру өсімдіктегі вирустардың азаюына негізделгенін және апикальды меристема вирустарсыз болатыны көрсетілді. Алайда меристеманы оқшаулау

қиынға соғады, сондықтан оны бір немесе екі жапырақты примордиалар жиі бөліп тұратыны анықталды[3,4,5]. Сонымен қатар оқушыларды ғылыми және тәжірибиелік жұмысқа деген ынтасын арттырып, дарындылық қабілеттері айқындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ф. И. Исаев, М. О. Гаибназаров, Г. Б. Алпамысова. Оқушыларға in vitro әдісімен жүзімді жеделдете өсіру технологиясын меңгерту// Қазақстанның ғылымы мен өмірі, №5/5 2020, 182-18466.
2. А. А. Батукаев, А. А. Зармаев, М. С. Батукаев Использование регуляторов роста в системе производства оздоровленного посадочного материала винограда// Труды БГУ 2013, том 8, часть 2, 43-4466.
3. A. A. Mautenbaev, G. K. Atanbaeva, E. A. Kyrbassova, G. I. Issayev, M. Kh. Parmanbekova, G. U. Baitasheva, Zh. B. Ashirova, Sh. S. Shynybekova, Zh. T. Abdrassulova/ Using the Mindmap Method (Associogram) in the Study of Biology , J. Pharm. Sci. & Res. Vol. 10(12), 2018. 3214-3215.
4. Salih Tuna, Aktolkyn Boranbayeva, Baktiyar Ortayev, Abdinabi Isaev, Gani Isaev, Gulnar Mussabekova/ Preparing future teachers to evaluate learning outcomes. OPCIÓN Año 35, diciembre 2019 №90-2 Revista de Ciencias Humanas y Sociales ISSN 1012-1587/ISSNe:2477-9385 Depósito Legal pp 198402ZU45, 385-402.
5. Gulzhan Abishova, Natalya Andreeva, Gani Issayev, Abdinabi Issayev, Bakhyt Mynbayeva/ The application problem of project-based learning technology in higher education of Kazakhstan, EurAsian Journal of BioSciences Eurasia J Biosci 14, 781-789 (2020), 781-789.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абрамова Г. И. – PhD, доцент, Южно - Казахстанский государственный педагогический университет

Абильдаева К. М. – кандидат педагогических наук, доцент Баишев Университет

Абытова Қ. С. – «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының 2 курс магистранты, филология және әлем тілдері факультеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алимбаева С. К. – кандидат социологических наук, Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати

Айсеева Н. Н. – магистр гуманитарных наук ТОО КПМГ АУДИТ

Актанова А. С. – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті

Актанова Ш. С. – филология магистрі, Ph. D докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті

Akhmetzhanova M. T. – 2nd year master student faculty of physics and mathematics Kazakh National Women's Teacher Training University

Аутаева А. Н. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Педагогика және психология институты, «Арнайы білім беру» кафедрасы, психология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор

Арын Е. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты

Аралбаева А. А. – заң ғылымдарының кандидаты, Тұран Университетінің доценті

Әділбек А. Ә. – магистрант 2 - курса, Южно - Казахстанский государственный педагогический университет

Балтабаева Ж. Қ. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Академик С. Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы

Байжанова Ж. Б. – техника ғылымдарының кандидаты, «Дизайн және инженерлік графика» кафедрасының доцент м. а. , Л. Н. Гумилев атындағы Евразиялық Ұлттық университеті

Бак Х. – доктор филологических наук, заведующий кафедрой русского языка и литературы Ата-тюркский университет в г. Эрзурум

Бекежанов Д. Н. – доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры гражданско-правовых дисциплин Жетысуский университет имени И. Жансугурова

Бекжанова Б. Ж. – философия докторы PhD, Гуманитарлы-педагогикалық институты «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата ат. Қызылорда мемлекеттік университеті

Бектемірова С. Б. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.

Bekkozhanova G. – candidate of philological sciences senior lecturer of the chair of foreign philology and translation studies faculty of philology and world languages Al-Farabi Kazakh National University

Bektemirova S. B. – Cand. Sc. Phylology, Acting Associate Professor

Bildebayeva A. – Ph. d. , associate professor

Бибеков Қ. Т. – филология ғылымдарының кандидаты, «Педагогикалық өлшеулер орталығы» филиалының бағалаушы expertі, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ

Бөлеев Қ. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Булабаева С. Т. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Педагогика және психология институты, «Арнайы білім беру» кафедрасы, Дефектология: Арнайы педагогика мамандарын даярлау, 2 курс докторанты

Диуанова Р. К. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Практикалық ағылшын тілі кафедрасы филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы.

Ескеева М. Қ. – Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті түркітану кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы.

Yermakhanbet N. R. – Master student of the 2nd course of Al-Farabi Kazakh National University

Жумыкбаева А. К. – Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, «Педагогикалық көпшеулер орталығы» филиалының бағалаушы эксперті

Жолдасбекова Б. А. – кандидат педагогических наук, доцент ЮКГУ имени М. Ауезова

Исаев Ф. И. – технология ғылымдарының кандидаты, доцент м. а. , Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Карамолдаева Д. О. – Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, музыкалық театр кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Кыдырбаева У. Т. – PhD, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Курманалиева Э. Б. – заң ғылымдарының кандидаты, Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының доценті

Копбасарова Г. К. – заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м. а. , Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Көпбаев Д. З. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты.

Куандыкова Э. Ж. – аға оқытушы. М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Кушеров Н. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Kalieva A. Zh. – senior teacher of al-Farabi Kazakh National University

Kuzembekova. Zh. Zh. – Cand. Sc. Phylology, PhD, Al-Farabi Kazakh National University

Kumarbek Zh. - Master student of the 2nd course of Al-Farabi Kazakh National University

Қосауова А. К. – Шымкент университеті, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Қаржасова Г. Б. – PhD, доцент, Жалпы құқықтық және арнайы пәндер кафедрасы Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университеті

Куандықов Қ. Ж. – НАРХОЗ Университетінің «Құқық» ғылыми – білім беру департаментінің қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты

Куанышева И. К. - Тараз инновациялық гуманитарлық университеті

Мадиева Г. Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор

Maukeyeva A. O. – teacher of al-Farabi Kazakh National University

Мусаева А. Я. - Тараз инновациялық гуманитарлық университеті

Мустафа Угурлу - профессор, Мугла Сытқы Кочман университеті

Мусабекова Г. Т. – доктор педагогических наук, профессор МКТУ имени Х. А. Ясави

Нұрадин Г. Б. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Нұрадин Г. Б. – кандидат филологических наук доцент, Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати

Nyugmetova N. T. – Candidate of philological sciences, Karaganda Technical University

Рамазан А. Ә. – филология ғылымдарының докторы, доцент, Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасының меңгерушісі, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Райбаева Р. С. – Журналистика факультетінің 2-курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Pazilova B. – master of pedagogical science senior lecturer of the chair of practical language faculty of history and foreign languages Kazakh State Women’s Teacher Training University

Сапарқызы Ж. – философия докторы PhD, Гуманитарлы-педагогикалық институты «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата ат. Қызылорда университеті

Сахариева С. Г. – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогического образования и менеджмента Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова

Сартова А. Е. – магистр юридических наук, старший преподаватель гражданско-правовых дисциплин Евразийской юридической академии имени Д. А. Кунаева

Садыкова Ж. М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м. а. , «Дизайн және инженерлік графика» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Евразиялық Ұлттық университеті

Сәбденбекова Б. М. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты

Sagatova G.K. - Master of pedagogical sciences, Karaganda Technical University

Таусоғарова А. Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы, филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

Тасболатұлы Ә. – Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Музыкалық театр артісі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты

Тілеулесова Ж. Б. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, «Шетел тілі: екі шет тілі» мандығының екінші курс магистранты

Tugelbaeva G. T. – candidate of chemical sciences, associate professor

Феткулов А. Х. – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ ғылыми қызметкері, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Фадеев В. Н. - доктор юридических наук, профессор, Профессор кафедры криминологии Московского Университета МВД РФ им. В. Я. Кикотя

Чжан Е. Е. – кандидат педагогических наук, профессор кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова

Шалқыбасов Д. И. – Қазақ тілі білімі кафедрасының PhD докторанты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Шукюров Ш. Т. - Доцент кафедры «Административной деятельности в ОВД» Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики, доктор философии по праву, полковник полиции, Представитель МВД Азербайджанской Республики в НКС при СМВД

Эфендиева У. З. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный
доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и приносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

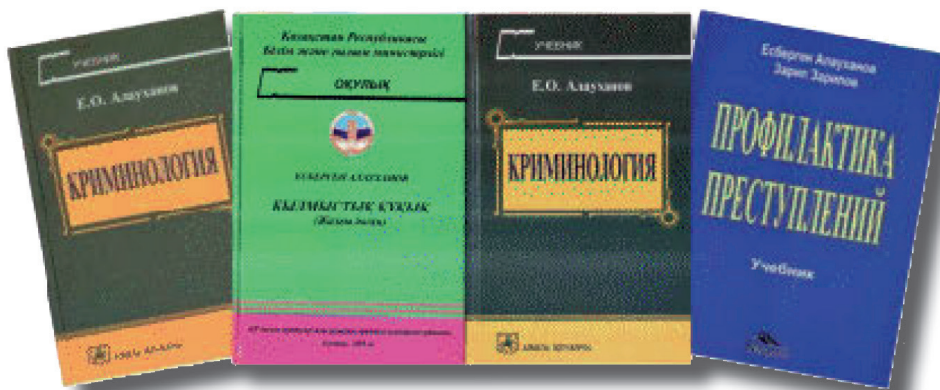
Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

**Халықаралық ғылыми журнал
№11 (143) 2020 жыл**

**Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов**

Басуға 24.11.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 15,125 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №143

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отметил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

